

JP6P
Nyelvtudományi
Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

85. kötet 1. szám

Budapest, 1983

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Feloldó szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116-269, 316-173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185-881.

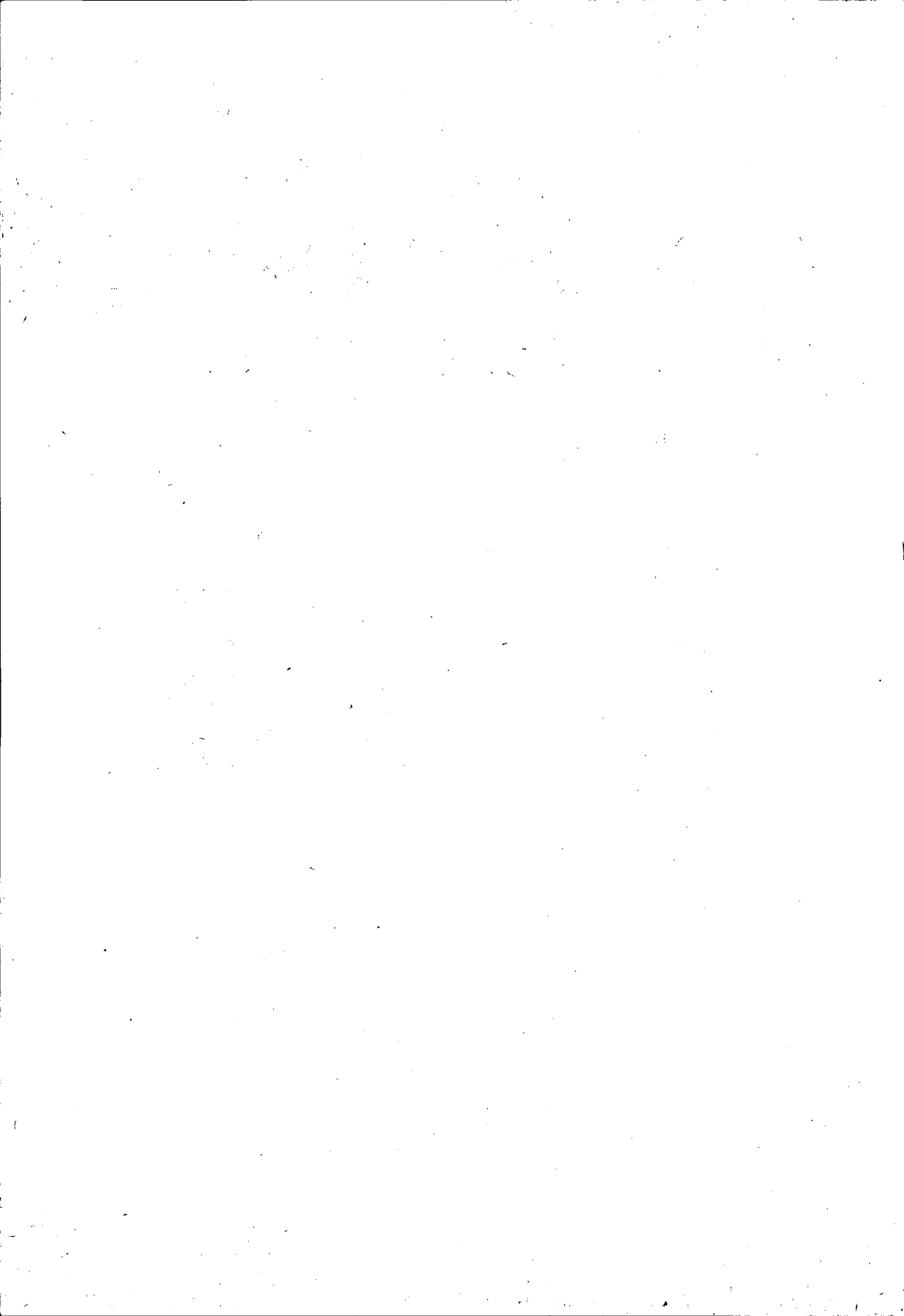
Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANÖTÖDIK KÖTET

BUDAPEST

1983

Folyóiratunknak ezt a számát

Kálmán Béla

hetvenedik születési évfordulóján
szíves köszöntéssel ajánlják ünnepelt barátunknak, kollégánknak
a Nyelvtudományi Közlemények munkatársai és szerkesztői

Kálmán Béla hetvenéves

1. Kálmán Béla 1913. február 28-án született a Sopron megyei Lakompak községben. Alig 14 éves volt, amikor erdőmérnök édesapja meghalt, nyolcgyermekes családot hagyva hátra. Középiskoláit Szombathelyen végezte, majd a budapesti egyetem francia—német szakára iratkozott be. Később a németet elhagyva a magyar szakot vette fel. Az Eötvös Kollégiumban Gombocz Zoltán tanítványa lett, az ő hatására kezdett foglalkozni finnugor nyelvészeti kérdésekkel. Még egyetemistaként egy egész évet tölthetett ösztöndíjasként Észtországban.

1936-ban szerzett magyar—francia szakos tanári oklevelet. Végzés után különböző gimnáziumokban tanított, legtovább az Érsekújvári Állami Gimnáziumban (1939—44). Három háborús év, katonáskodás és hadifogság után a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán dékáni titkári állást kapott, s egyben lehetőséget arra, hogy megbízott előadóként nyelvészeti órákat is tartson. 1949-ben a Nyelvtudományi Intézet munkatársa lett, majd 1952-ben kinevezést nyert a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékére tanszékvezető egyetemi tanárnak. Bárczi Géza Budapestre távozásával ekkor kapott külön státust az egyetem finnugor tanszéke (vö. Jakab L.: MNyj. 22: 81—93; Keresztes L.: MNyj. 22: 95—105). Kálmán Béla élete, munkája ettől kezdve szorosán összeforrt a tanszékkel, a karral, az egyetemmel és Debrecen városával.

2. Kinevezésekor még nem volt 40 éves, de már sokszínű, jelentős kutatási tevékenység állt mögötte.

Finnugrisztikából már 1938-ban bölcsészdoktori címet szerzett „Obi—ugor állatnevek” című értekezésével (MNYTK 43. sz. Budapest 1938). Írt a finnugor őshaza kérdéseiről, a denevér vogul nevééről, Reguly Antal munkásságáról, a finn és az észt nyelvújításról, az obi—ugor madárnevekről stb. Az akadémia megbízásából 1949-től intenzíven dolgozott Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteményének kiadásra való előkészítésén.

A magyar nyelvjáráskutatás terén is szép eredményeket ért el. Kiemelhetjük „A bősárkányi gyékényszöveg és szókinccse” című munkáját (Magyar Nyelvjárási Tanulmányok 2. sz. Budapest 1942. 20 l.), illetőleg „Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai” című értékes helyzetfelmérést (Néptudományi Intézet. Budapest 1949). Bekapcsolódott a magyar nyelvatlász Bárczi Géza által irányított előmunkálataiba is, 1951-ben pedig megjelent „A mai magyar nyelvjárások” című egyetemi tankönyve (Tankönyvkiadó, Budapest 1951. 35 l.).

Számos nyelvtörténeti cikke, szófejtése is megjelent: *hany*, *hatag*, *Veresztvény* (1944), *lódarázs*, *gödő* (1947), *geburnus*, *pipölle*, *hars* (1949),

babos, pirhács (1950) stb. Rendszeresen írt nyelv művelő, ismeretterjesztő cikkeket is a Magyarosan folyóiratban. Látni való, hogy alapos és indokolt volt Bárczi Géza és Zsirai Miklós választása, amikor a debreceni katedrára Kálmán Béla kinevezését kezdeményezték.

3. Az azóta eltelt három évtizedben egy hihetetlenül gazdag életmű kibontakozásának lehetünk tanúi: Kálmán Béla a mai magyarországi nyelv-tudomány egyik legszínesebb, legsokoldalúbb egyéniségévé fejlődött. Megjelent írásainak száma meghaladja a hétszázat. S ha a kisebb nyelv-művelő, ismeretterjesztő munkákat elhagyjuk is, tucatnyi önálló könyv és több száz tanulmány, cikk, könyvismertetés jelzi rendkívüli termékenységét.

Helyzetéből, munkaköréből következően elsősorban a finnugrisztika területén folytatja tudományos munkáját. A *Munkácsi hagyaték* általa szerkesztett első kötete már Debrecenbe kerülésének évében megjelent: „Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III/2.” (Akadémiai Kiadó, Budapest 1952. 436 l.). Nem maradt el a folytatás sem, igaz, egy évtizedet kellett rá várni: „Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV. kötet 2. rész. (Fejezetek az obi—ugor népköltészetből)” (Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 314 l.). E munkája betetőzéseként már nyomdában van a „Munkácsi Bernát vogul szótára”, a hagyaték e fontos részének német, magyar, orosz értelmezésekkel ellátott anyaga (vö. MNyj. 22: 123—126; NyK 82: 297—302).

A nemzetközi vogulisztika szempontjából is igen jelentősek Kálmán Béla vogul egyetemi tankönyvei, hiszen a tudományos utánpótlás nevelése szempontjából ezek elengedhetetlenül fontosak. A „Manysi nyelv-könyv” (Tankönyvkiadó, Budapest 1955. 60 l.) nemzetközileg is az első munka ebben a műfajban. Ezzel lehetővé vált, hogy a magyar szakosok számára a finn mellett vogul is választható finnugor nyelvként kerüljön be a tantervbe (vö. Keresztes: MNyj. 22: 97). Néhány év múlva új változatban dolgozta ki egyetemi vogul tankönyvét „Chrestomathia Vogulica” címmel (Tankönyvkiadó, Budapest 1963. 124 l.). Ebben az előző tankönyv tapasztalatait is felhasználva, saját, 1957—58-as leningrádi tanulmányútján készített vogul szöveggyűjtéseire alapozza munkáját, de közöl Munkácsitól való szövegeket is. A külföldi felhasználás elősegítésére párhuzamosan magyar és német szöveggel látta el a kézikönyvet. (Ennek 2. átdolgozott kiadása 1976-ban jelent meg.) A mű megérdemelt sikerét bizonyítja, hogy nemsokára megjelentették angol fordításban is: „Vogul Chrestomathy” (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 46. Mouton, The Hague 1965. VIII + 139 l.). — Ezek a tankönyvek igen fontosak a Kálmán Béla által megindított finnugor szakos képzés szempontjából is: a magyar finnugrisztika számára az obi—ugor nyelvek oktatásának és kutatásának ügye különös figyelmet érdemel.

Nem hagyhatjuk említés nélkül Kálmán Béla további három könyvméretű vogulisztikai művét. Akadémiai doktori értekezésékként védte meg a vogul nyelv orosz jövevényszavairól írt munkáját: „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” (Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 327 l.). E szókincsreteg elkülönítése és vizsgálata az egész finnugor etimológiai kutatás szempontjából fontos volt.

Az egész nemzetközi vogulisztika elismerését váltotta ki az a műve, amelyben saját vogul nyelvi szöveggyűjtését dolgozta fel és adta közre: „Wogulische Texte mit einem Glossar” (Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 353 l.). Erdemes erről idéznünk egyik ismertetőjének, Gulya Jánosnak a szavait:

„A szövegek jelentősége messze túlnő nyelvészeti felhasználhatóságuk keretén. Még azon is, hogy egyes darabjai unikumok, egyes vogul nyelvjárások egyetlen reprezentánsai. Legalább ilyen értékes az a sajtóságuk, hogy bemutatják és szinte átfogják az egész, mai, élő vogul kultúrát, a mitológikus meséktől a modern hétköznapi világának a sokszor egyszerű formákba öntött tükrén keresztül egészen a magas rangú irodalomig (Sesztalov, részben Vahruseva) s ezzel új, bő anyagot szolgáltatnak számos tudományágnak” (NyK 81 : 404).

A vogul népköltészetnek a nagyközönség számára talán még sehol sem adták ki olyan gazdag gyűjteményét, mint a „Leszállt a medve az égből” című kötet (Európa Kiadó, Budapest 1980. 537 l.). Ennek anyagát válogatta, a nyersfordításokat készítette, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket is Kálmán Béla írta. Jól mutatja ez a kötet is, hogy a modern finnugrisztika nem korlátozódik a nyelvészetre: magába foglalja a népköltészet régi és új darabjait is, akár csak az irodalom, a néprajz, a régészet és a történelem studiumait is.

4. Természetes, hogy a fenti önálló kötetek mellett még sokkal nagyobb változatosságot mutatnak Kálmán Béla finnugor tárgyú tanulmányai, cikkei. Szófejtéseivel rendszeresen találkozunk a folyóiratokban (vö. pl. NyK 54 : 254—258 ; 56 : 274—276 ; 61 : 350—358 ; 64 : 347—351 ; 67 : 322—325 ; UAJb. 31 : 140—148 ; stb.). Szövegközlései hasznos új vizsgáló anyagot jelentenek (vö. NyK 62 : 23—32 ; 338—340 ; 70 : 139—153 ; 76 : 119—134 ; stb.). A vogul szókincset már említett művein túl olyan tanulmányai is vizsgálják, mint az „Obi—ugor elemek az orosz nyelvben” (NyK 53 : 153—171) ; „Tatár jövevényszavak a vogulban” (uo. 83 : 43—55) ; stb.

A grammatikai rendszer kérdéseire is gyorsan elvezetik Kálmán Bélát a szövegek és szófejtések : mihelyt elegendő konkrét vizsgálatra támaszkodhatik, nem mulasztja el az elméleti, rendszertani, általánosítható tanulságok levonását. Alapos magyar nyelvészeti ismeretei gyakran készítik arra, hogy valamely magyar történeti nyelvészeti kérdést a vogulban is szemügyre vegyen. Íme egy néhány kiragadott téma : „A szókezdő mássalhangzó-torlódás földelése a manysiban” (NyK 55 : 262—265) ; „Hangmegfelelések a manysi nyelv orosz jövevényszavaiban” (NyK 57 : 112—123) ; „Die Auslautvokale der russischen Lehnwörter im Wogulischen” (UAJb. 28 : 254—259) ; „A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből” (NyK 60 : 409—413) ; „Über die wogulische Schriftsprache” (UAJb. 34 : 128—133) ; „Die bejahende Antwort in den ob—ugrischen Sprachen” (FUF 35 : 189—217) ; „Das reduzierte Vokalphonem im Wogulischen” (Proceeding of the Fifth Intern. Congr. of Phonetic Sciences. Basel—New York 1965. 378—380) ; „Eine Kongruenz—Erscheinung im Wogulischen” (FUF 40 : 66—73) ; „Ein Beitrag zur Kongruenz im Wogulischen” (MSFOu. 150 : 144—150) ; „Van-e labio-palatoveláris mássalhangzó-fonéma a vogulban ?” (NyK 78 : 359—363) stb.

5. Aligha tekinthetjük egyszerűen hobbinak, kikapcsolódásnak azt a fordítói tevékenységet, amelyet Kálmán Béla folyamatosan végez. A nyelvtudományi célú szövegfordításokat nem tekintve is igen jelentős mennyiségű és fontosságú a vogul népköltészetből való nyersfordítása. Észszépirodalmi fordításaival a legjobb műfordítók sorába tartozik : egy teljes regényt, több kisregényt, számos novellát ültetett át magyarra.

Kálmán Béla a nemzetközi finnugrisztikának szinte minden rendezvényén jelen van és hallatja szavát. Mindent elolvas, ami bárhol megjelenik az őt érdeklő kérdésekről. Nem tartja rangon alulnak a könyvismertetést. Bibliográfiájának ebben a rovatában szinte minden fontos személyiség neve előfordul: Sauvageot, Rombangyejeva, Kannisto, Liimola, Balangyin, Vahruseva, Saareste, Fokos, Lovotha, Virtaranta, Nissilä, Décsy, Mägiste, Lakó, Hajdú, Veenker, Plöger, Pirotti, Honti stb.

A fentiek alapján az összegezés szándéka nélkül is elmondhatjuk: nem mindennapi teljesítmény az, amit Kálmán Béla a hazai és nemzetközi finnugrisztika tudományában elért. Pedig ezzel még korántsem merítettük ki működésének területeit.

6. Magyar nyelvészeti munkálkodásának egyik fő területe a nyelvjáráskutatás: mint fentebb láttuk, e téren már Debrecenbe kerülése előtt jelentős eredményeket ért el. Jelentősen kibővített, átdolgozott egyetemi nyelvjárástani tankönyve, a „Nyelvjárásaink” (Tankönyvkiadó, Budapest 1966. 150 l.) ma már negyedik kiadásban segíti az oktatást.

Kiemelkedő jelentőségű a Magyar Nyelvjárások Atlaszában munkálataiban való közreműködése. Ennek adatgyűjtése során 120 kutatóponton végezte el a szóföldrajzi kérdőív kikérdezését, bejárva nemcsak az egész országot, hanem a szomszéd államok magyarlakta területeit is. Az atlaszt kísérő elméleti, módszertani kötetekben tanulmányt írt a nyelvjárási hangjelölés kérdéseiről, illetőleg a kutatópontok kiválasztásáról.

A nyelvátlasz, az eddigi magyar dialektológia legnagyobb teljesítménye kitűnő kutatógárdát kovácsolt össze. Kálmán Béla nyelvszemléletére is jelentős hatással volt: a nyelvöldrajzi szemlélet, a jelenségek területhez, társadalmi rétegekhez kötődése minden vizsgálatát áthatja. Sokat írt a magyar és külföldi atlaszmunkálatokról, a terepmunka nyelvészeti tapasztalatairól, tájszó- és szólásmagyarazatokról (pl. MNy. 49: 229–231, 514–523; 50: 212–221, 501–506; 51: 503–511; MNyj. 4: 173–199, 6: 110–112; 18: 143, 19: 125–126; Nyr. 82: 493–497; ALH 22: 430–432; stb.).

Gyakran foglalkozik a nyelvjárástan elméleti kérdéseivel is: „Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról” (MNyj. 8: 3–9); „Zur Phonologie der ungarischen Dialekte” (Linguistische Studien 122: 155–66); „Une isoglosse phonémique européenne” (ALH 24: 197–203); „Der ALE und der Ungarische Sprachatlas” (CQIFU III, 239–246); stb. Igen érdekesek azok a tanulmányai, amelyeket egyéves amerikai ösztöndíja idején szerzett tapasztalatairól írt: „Amerikai magyarok” (Nyr. 94: 377–386); „Some Linguistic Features of Hungarian as Spoken in the USA” (CTIFU I, 608–611); stb.

7. A magyar nyelvtörténeti kutatások szinte minden műfaját megtalálhatjuk Kálmán Béla írásai közt. Számos szellemes szófejtéséből említünk néhányet: *kötelet ver, kanyaró, sió, zsilip, pulyka, véd, oltalmaz, lábatlankodik, barna, Béla, incselkedik, nyaka közé szedi a lábát, múlt, roshad, egy ültő helyében, hervad* stb. Jellemző, hogy „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” három kötetét ismertetve több száz szócikkhez fűz megjegyzéseket, igazításokat, módosítási javaslatokat.

Igen értékesek azok a tanulmányai, amelyekben a magyar hangrendszer történeti kialakulását vizsgálja a rendszertani szempontok előtérbe állításával: „Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez” (MNyj. 3: 123–

130); „A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből” (NyK 60: 409–413); „A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása” (MNy. 61: 385–398); „Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems” (CSIFU I, 227–234); „Hangrendszer és hangváltozások” (MNy. 64: 5–8); „Système phonologique et changement phonétique en Hongrois” (ÉFOu. 5: 107–118); „Hungarian Historical Phonology” (In: L. Benkő–S. Imre [szerk.], *The Hungarian Language*. Budapest 1972. 49–83); stb.

Egy másik kedves és eredményesen művelt területe az igeragozás, főleg az igeidők története: „Az igeragozás néhány kérdése a 20. század középiskolai nyelvtanaiban” (In: Sulán B. [szerk.], *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest 1961. 203–212); „Jövő idejű igealakok Az Ember Tragédiájában” (MNyj. 17: 41–50); „A jövő idő kifejezései a magyarban” (Nyr. 96: 392–404); „Un chapitre de l’histoire des temps verbaux hongrois” (ÉFOu. 9: 109–113); „A magyar múlt idejű igealakok történetéből” (MNyTK 140. sz. 117–124); „Zur Geschichte der Tempora im Ungarischen” (In: *Studies in Finno-Ugric Linguistics. Uralic and Altaic Series. Vol. 131: 101–114*); stb.

Finnugrisztikai és általános nyelvészeti kérdéseket is érintenek az egyeztetésről és az igenlő válaszadásról szóló tanulmányai: „Értelmi és alaki egyeztetés” (NyIÖK 29: 33–46; vö. MSFOu. 150: 144–150; JSFOu. 76: 43–60); „Az igenlő válasz” (Nyr. 89: 6–22); „Die bejahende Antwort in den obungarischen Sprachen” (FUF 25: 189–217); stb.

8. Külön területet képviselnek Kálmán Béla munkásságában a névtannal foglalkozó művei. Rövidebb tanulmányok és névfejtések után 1967-ben átütő sikert aratott a Gondolat Kiadónál megjelent könyve: „A nevek világa”. A tudománynépszerűsítőnek szánt összefoglalás gyorsan kézikönyvvé vált a kutatóknak, egyetemi hallgatóknak is. Újabb kiadások után angolra fordítva már az Akadémiai Kiadónál jelent meg: „The World of Names” („A Study in Hungarian Onomatology.” Budapest 1978. 199 l.). Külföldi ismertetői is nagy elismeréssel írtak róla.

Névtani tanulmányainak száma több tucatra rúg. Csak a változatosság kedvéért említünk meg egy párat: „Debreceni keresztnévek a XVII–XX. században” (MNy. 13: 91–104); „A népetimológia helységneveinkben” (Nyr. 91: 1–11); „Helynévkutatás és szóföldrajz” (NytudÉrt. 58: 344–350); „Amerikai magyar helynevek” (NytudÉrt. 70: 42–45); „Parallele Ortsnamen in mehrsprachigen Gebieten” (Onoma 21: 502–506); „Personennamen aus Redensarten” (UAJb. 50: 66–67); „Hogyan keletkeztek a helységnevek?” (NyIÖK 30: 171–174); „Buda vidéki helynevek a 18–19. századból” (MNyj. 22: 51–70); stb.

9. A nyelv művelés és tudományos ismeretterjesztés körébe vágó írásainak száma meghaladja a négyszázat: több önálló kötet telne ki belőlük. Az egyetemi oktatáson kívül részt vállal a közoktatás gondjainak megoldásában is: már az ötvenes években nyelvtankönyvírásban vett részt; ma az új tantervek anyagát segít összeállítani. Mint egyetemi oktató tanárnemzedékek sorát készítette fel az iskolai munkára és a tudomány művelésére. Tanítványai-val, munkatársaival kiegyensúlyozott, békés, harmonikus kapcsolatban él; segíteni, beszélgetni mindig ráér.

Se szeri, se száma közéleti tisztségeinek, kari, egyetemi, minisztériumi és akadémiai megbízatásainak. Két évtizedig volt a debreceni Nyári Egyetem

igazgatója. 1973-ban az akadémiai levelező tagjává, 1982-ben rendes tagjává választották.

A most hetven éves Kálmán Béla életműve bármilyen gazdag is, szerencsére nem lezárt. Aktivitása, szellemi frissesége, érdeklődése töretlen. Meggyőződésünk, hogy velünk együtt nagyon sok hazai és külföldi nyelvész és nem nyelvész szakember, tanítvány, munkatárs, barát és olvasó kíván ünnepeltünknek jó egészséget, hosszú életet, további tudományos eredményeket.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Egy kis-szoszvai osztják medveének

1982 augusztus—szeptember havában a Leningrádi és Tomszki állami egyetem tudományos együttműködésének keretében, Vlagyiszlav Michajlovics Kulemzinnak, a keleti-osztják hitvilág neves kutatójának vezetésével alkalmam nyílt folklór gyűjtést végezni az obi osztjákok és vogulok között. A Kazim-torkolatvidék központi falujában, Polnovátban dolgozva véletlenszerűen találtam rá a kis-szoszvai születésű Grigorij Prokopjevics Szmolinra, akitől 51 éneket vettem magentofonra.

A Kis-Szoszva az Északi v. Nagy-Szoszva középső folyásának déli mellékfolyója, a közép-obi osztjakság lakóterületénél csaknem párhuzamosan folyik az Obbal. A legutóbbi időkig osztjákok lakták. Bár az Obtól helyenként csak 80 km választja el, lakóinak életmódja erősen különbözött az obi halász osztjákokétól. A Kis-Szoszva menti tajga messze földre híres volt gazdag coboly- és nemesvad állományáról; az itteni osztjákok sajátos gyalogos vadász kultúrát alakítottak ki. Élénk gazdasági és társadalmi kapcsolatot tartottak fenn a serkáli nyelvjárású obi osztjákokkal valamint az obi vogulokkal. Az Ob mentén a coboly e század elejére már teljesen kipusztult; az őszi—téli vadászszезонban obi vadászok népes csoportjai vándoroltak jobb zsákmány reményében a Kis-Szoszvára. A nyári halászszезонban a kis-szoszvaiak közül sokan keresték fel az obi halászhelyeket, a kereskedelem is az obi falvak közvetítésével folyt. A folyó torkolatvidékének lakói a közép-szoszvai vogulokkal is érintkeztek. Az alaptelepülések viszonylagos elzártsága és a saját etnikum különböző csoportjaival való rendszeres érintkezés virágzó folklórt hozott létre. A szovjethatalom megalakulása után a már veszélyeztetett nemesvad-állományt védelem alá vették; e vadaspark fontos szerepet játszott a Középső-Ob vidék ökológiai egyensúlyának helyreállításában. A II. világháború után a mindössze tucatnyi lakosságú kis-szoszvai vadászfalvak (*nāka-kurt, šuxtar-kurt, tūńsəŋ-kurt, ɣaŋlasəŋ-kurt, ɣaŋa-kurt, jeməŋ-kurt*) fokozatosan elnéptelenedtek. Lakóik beköltöztek a népes, többnyire vegyes etnikumú obi falvakba, amelyek jobb munka- és életkörülményeket biztosítottak. A fiatal nemzedék mindenütt már a helyi népességhez asszimilálódott.

A kis-szoszvai osztjákok nyelve és szellemi kultúrája a serkáli nyelvjárás és kultúra variánsa. A népesség egy része a vogult (annak obi, ill. közép-szoszvai nyelvjárás-változatát) anyanyelvi szinten beszélte, a férfiak tudtak oroszul is.

Grigorij Prokopjevics Szmolin 1908 körül született *tūńsəŋ-kurt* faluban. Szüleit korán elveszítvén különböző obi falvakban nevelkedett rokonainál, rendkívül nehéz körülmények között. Gyerekkora egy részét Muligortban töltötte; az ottani serkáli osztják és obi vogul nyelvjárás-változatot beszélte. Legénykorában visszatelepült szülőfalujába. Később feleségül vette a változa-

tos (vogul, osztják, orosz) ősoktól származó, falujabeli Marija Jefimovna Novickaját; gyerekeik közül két lány maradt csak életben. Szmolint egy gyerekkori lábsérülése miatt katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították (falujából egyetlen férfi sem tért vissza a háborúból). Egész életét vadászattal töltötte, egy időben a ki-szoszvai rezervátum vadóréként is dolgozott. Kiváló vadász volt; 17 medvét, számtalan jávorszarvast és prémesvadat ejtett el. Idős korára beköltözött Polnovátba, ahol lánya férjnél volt.

Grigorij Prokopjevics írástudatlan, az orosz nyelvet nem jól, de kielégítően beszéli. Fiatal kora óta vonzódik népe folklórához, melynek, bajárva az egész Közép-Ob vidéket, páratlan mestere lett. A sámán-műfajokon kívül talán nincs is az obi-ugor folklórnak olyan területe, melyet a legmagasabb szinten ne művelne. Osztjákul és vogulul egyaránt mesél, énekel és költ éneket. Régebben a medveünnepek népszerű énekes volt, az öthúrú *naras juχ*-on is játszik. Rendkívül gyakorlott és közvetlen előadó. Művészetét a helyi kulturális szervek magasra értékelik; előadó-körútakat, fellépéseket szerveznek neki. A szalehardi és hanti-manszijszki rádió is számos felvételt készített vele. Népcsoportjának ő az utolsó nagy előadóegyenisége.

Ismeretségünk kezdetén némi zavart okozott, hogy én a Kazim-torkolati Tugijani falu eléggé különös nyelvjárás-változatát beszéltem, egy hét múlva azonban áttértem a serkáli nyelvjárásra. Tapasztalván az énekes folklór rohamos visszaszorulását, valamint azt, hogy Szmolin ének-repertoárja jóval eredetibb és archaikusabb a prózáinál, igyekeztem minnél több éneket felvenni tőle. Grigorij Prokopjevics a régi, híres énekesek méltó utódjának bizonyult: napon-ta átlagosan kb. 600 sornyi éneket vehettem fel, amit mindjárt le is jegyeztem, majd visszahallgatva a felvételt igyekeztünk tisztázni a számomra kérdéses helyeket. Az öreg kifogyhatatlan volt a magyarázatokban, de alapjában véve végig nem értette a nyelvészeti feldolgozás lényegét, — ebben felesége nyújtotta a nagyobb segítséget. A fedolgozás több nehézséget jelentett, mint az éneklés és lejegyzés együttesen: az ismeretlen szavakat ugyan osztják, orosz, ritkábban vogul nyelven megmagyarázták, azonban a nyelvtani kérdések tisztázása reménytelen volt (ez tükröződik a közlés egyes hiányosságaiában). A vogul énekekben magyarázatként az osztják fordítást adták meg. Szmolintól 4 egyéni éneket, 8 medveéneket, 15 medveünnepi színjáték-éneket, 1 medve-keltő éneket, 17 medveünnepi bálványéneket, 1 hőséneket és 5 énekelt imát vettem fel.

A medve eredetének énekét Szmolin ottlétem utolsó napjaiban énekelte el. Mikor már kifogni látszott a medveünnepi műfajokból, egyszer csak azt mondta, hogy elénekelné a legszentebb éneket (*met taram ar*). Ezt elvileg nemigen lehetne medveünnepen kívül előadni, de ha igen, úgy csak sötétedés után, a ház elülső sarkába (*müt süη*) ital- és ételáldozatot téve, nyírfataplót füstölve.

Az ének a medve égből való leeresztésének közismert változata. Az állattá válás, isteni tiltások és utasítások és a bűnbeesés epizódja csak utalásszerűen van meg benne, viszont kibővül a Kaltes istennő földreszállásának motívumával. Ez feltehetően újabb, a közép-obi hitvilágra jellemző betoldás, amit az eredeti e. sz. 1. személyű előadásból a 3. személyre való áttérés is valószínűsít. Érdekes, és más variánsok értelmezésénél is figyelembe vehető a végződés: a téli álom eredetének magyarázata. Az isteni tilalmak és megszegésük mitívumában a konfliktus alapja tulajdonképpen az, hogy a medvének télen nincs természetes, „istenadta” élelme, viszont el van tiltva minden más élelemforrástól is.

A medve, míg a problémát sajátos módon meg nem oldja a téli alvással, állandó „bűnözésre” van ítélve (a nem alvó medve a tajga legveszedelmesebb vadja).

A lejegyzés Steinitz átírásának némileg egyszerűsített változatával történt; az olyan fonetikai jegyeket, melyek fonológiailag nem döntőek (kaku-minalitás, elzöngétlenedés stb.) nem jelöli. Az éneknyelv főbb sajátosságait, pl. az *a* teljeshangúvá válását, a mássalhangzók megnyúlását jelölöm. A hangsúly-jelölés nem a nyelvi, hanem a *z e n e i* hangsúlyok megoszlását mutatja. A töltőszótagok Kálmán Béla módszerével zárójellel vannak elkülönítve. Mivel a szöveg eredetileg dallamlejegyzéshez íródott, a zeneileg számba nem jövő hangok a sor fölé vannak emelve. A fordítás kötöttebb, mint Szeinitz közléseié, de az *aj* 'kicsi', *oθη* 'vég, kezdet', *χυ* 'férfi, ember', *jām* 'jó' stb. szemantikailag mellőzhető szavak nincsenek lefordítva. Rövidítéseim egyeznek a DEWO rövidítéseivel.

wəj ar (turəm ewət estəm ar)

- nū·m turəm χw·(jə·) (χ) jī·γəm əmsta·(γa)*
nū·m kürəs χw· (γ) a·šem əmsta·(γa)
so·rñen šürpə· ta·pət χə·t(a)
ta·pət χə·t(a) tī·pemna·(γə)
 5 *(γ) e·nəmta χw· jə·šem jī·t(ə)*
(γ) e·nəmtə χw· kü·rem jī·t(ə)
(γ) ə·jka (w) enmi·(ju)γi·jətme·m(a).
ta·pt(ə) wešpə· χw·nη turə·m(a)
(γ) a·šem əmsi·(ju)γi·jətta·(γa)
 10 *so·rñəm¹ šürpə·(γa) ta·pət χə·t*
ta·pət χə·t tī·pemna·(γa)
(γ) e·nəmtə χw· jə·šem jī·t(ə)
ma·pa (γ) enmi·(ju)γi·jətme·t(a),
(γ) e·nəmtə χw· kü·rem jī·t(ə)
 15 *ma·pa (γ) enmi·(jə)γi·jətte·t(ə).*
ta·pt wešpə· χw·nη turəm(a),
χw·nη turə·m(ə) (γ) a·šem mā·lə
nū·χs sətə·(jə) tī·səη ar pā·nt(ə)
(γ) a·rt jāηχi·(jə)γi·jətta·t(a),
 20 *wə·j sətə·(jə) tī·səη ar pā·nt(ə)*
(γ) a·rt jāηχi·(jə)γi·jətta·t(a).
(γ) i·n šī möttə· kü·temna·na(jə)²
nū·rəm wə·jə·(jə) nū·wətə kü·š
ma·təm ełli·(jə)γi·jətme·m(a),
 25 *(γ) u·nt wə·jə·(γa) nū·wətə kü·š(ə)*
ma·təm ełli·(jə)γi·jətme·m(a),
nū·rəm wə·jə·(jə) nū·wətə pe·ηk(ə)
šī·tə ełli·(jə)γi·jətme·t(a).
(γ) i·n šī möttə·(γa) kü·temna·
 30 *(γ) uttem kütna·, (γ) uttem kütna·*
su·rten pū³ χūwa·t(a) χū·w pūnna·(γa)
wə·j təm ełli·(jə)γi·jətme·m(a),
me·s χūwa·t(a) χū·w pūnna·(γa)
wə·j təm ełli·(jə)γi·jətme·m(at).

- 35 *nō·msəŋ xw nō·msemna·(γə)*
xō·tə numsi·(ja)γi·jətte·m(a):
 „*nū·m turəm xw·(x) a·semna·*
xā·ntə xw· xō·ras ewə·t(ə)
ja·nas šira·(γə) mü·ja kerti·(ja)-
 40 *mu·ja kerti·(ju)γi·jətmə·t(a)??*
so·rnəŋ šürpə ta·pət xət(ə),
ta·pət xət tī·pemna·
(γ) ə·mstem kütna·, (γ) ə·mstem kütna·
tūw nō·xs sətə·(jə) tī·səŋ ar pā·nt(a)
- 45 *tū·w toli·(ju)γi·jətmə·t(a),*
wə·j sətə·(ja) tī·səŋ ar pā·nt(a)
tū·w mäni·(jə)γi·jətmə·t(a).
 „*sār ta·pt xətə·(jə) pā·tə xətə·*
wə·j at tāŋti·(jə)γi·jətte·m(a)!”
- 50 *ta·ptmit xət pā·tə xətə·*
wə·j tōm tāŋti·(ju)γi·jətmə·m(a).
xā·tten xāšpə·(x) u·nə ša·l(ə)
tīlšen xāšpə·(γ) u·n jām ša·l(ə)
lā·p lan̄ki·(ju)γi·jətmə·t(a).
- 55 *nū·rəm wə·jə·(γə) nū·wətə kü·š(ə)*
xā·tt xāšpə·je·məŋ ša·l(ə)
jī·rna wū·jti·(ja)γi·jətmə·m(a).
(γ) t̄t mīγ xw· sī·raŋ jī·ŋk(ə)
(γ) t̄t mīγ xw·(γ) e·taŋ jī·ŋk(a)
- 60 *wə·j wanti·(ja)γi·jətte·m(a):*
(γ) w·xt nu·jə·(γə) šū·nəŋ mī·γ(ə)
šā·ta källi·γi·jəttə·t(a),
(γ) w·xt jerma·k(x) w·lmaŋ mī·γ(ə)
šā·ta källi·γi·jəttə·t(a);
- 65 *mī·γt kīnša· jī·ŋkət ewmə·ŋ(a)*
jī·ŋkət kīnša· mī·γət ewmə·ŋ(ə)
šā·ta (γ) ulli·(jə)γi·jəttə·t(a).
unt nō·msəŋ xw·(x) w·nt nō·msemna·
xō·ta numsi·(ja)γi·jətte·m(a):
- 70 *„ta·pt wešpə· xw·nə turəm(a),*
xw·nə turəm a·semna·
tutn t̄t at esti·(ja)γi·jətte·m(a)!
w·xt nu·jə· šū·nəŋ mī·γ
w·xt jerma·k šū·nəŋ mī·γ(ə),
- 75 *mā·nem šušta· ka·šəŋ mī·γ(ə)*
šā·ta (γ) ulli·γi·jəttə·t.”
šī· möttə kü·temna·
ma·(γ) ə·msiγi·jəttə·(γə)
(γ) ő·sməŋ nō·rə·(γ) ő·smem(a·)
- 80 *ő·sməŋ sō·xə· ő·smem(a·)*
wə·j əmsi·(jə)γi·jətmə·m(a).
ta·pt wešpə· xw·nə turəm
a·sem jō·xti·(jə)γi·jətmə·t;
nō·xs sət uttə·(x) a·r pāntl ewə·t

- 85 *wə·j sət uttə (γ) a·r pāntl ewə·t*
tū·w tōm pa jōχti·yi·jətma:t(ə).
ka·nt uxə· ka·nlla·
tī·k uxə· tī·kllta . . .
sət nət pōnə·m sā·mη tīχə·t(ə)
- 90 *(γ) ʔt jūwti·(jə)yi·jətə·m.*
 — *ta·pət χə·t pā·ta χətna·*
mū·jen χəsi·yi·jətma:t?
mū·jen kāšta· jā·ηχijtte·n(ə)
mū·jen wantta· jā·ηχijtte·n(ə)?
- 95 *pō·χile·, pō·χije·,*
šī· mīyə· (χ) ɔ·tηenna·
nā·η jōšen χun wermi·yi·jəttə·t
kū·ren χun wermi·yi·jəttə·t?
a·t māta·t χō·msəp mī·γ(ə)
- 100 *ša·š māta·t mī·seη mī·γ(ə)*
šā·ta (γ) utli·yi·jəttə·t,
tāi⁴ ə·nt ke (γ) uja·nti·jətme·n. —
a·t payətmemə·n χō·jna (γ) uja·m
χā·tl payətmemə·n χō·jna wantə·m?
- 105 *ta·pt wešpə· χu·nη turə·m*
nō·χs sətə· tī·səη ar pā·nt
pa· s⁵ tōli·yi·jətma·t.
nū·rəm wəjə· χō·rasemna·
ta·pət χə·t pā·t χəta·
- 110 *pa· š tāηti·yi·jətme·m.*
ʔt mīyə· sī·raη jī·ηk
ʔt mīyə· (χ) e·taη jī·ηk,
χō·tt uttə· na·jəη šōra·s
χō·tt uttə· (χ) u·rtəη šōra·s
- 115 *ʔ·sat wanti·yi·jətme·m;*
u·χt jermə·k (χ) u·lmaη mī·γ
u·χt nuja· (χ) u·lmaη mī·γ
šā·ta kāllī·yi·jəttə·t.
wə·j tājta χu·tm nōmə·s
- 120 *χō·t numsi·yi·jətme·m:*
 „*ta·pt wešpə· χu·nη turə·m,*
χu·nη turə·m a·šem mā·lə
ka·rt sīηpə· sī·ηη ɔntə·p
mā·nem at werə·nti·jəttə·t,
- 125 *ka·rt sewə·r(ə) tī·nəη tī·j*
mā·nt ʔt at esti·yi·jəttə·t
ʔt mīyə· sū·ηəta·
(γ) ʔt mīyə· (γ) ɔ·tηəta·!”
šī·temn jōχ kerti·yi·jətme·m,
- 130 *ma· (γ) ɔmstə·, (γ) ɔ·māstə·*
(γ) ɔ·sməη nōrə· (γ) ɔ·smemə·
(γ) ɔ·sməη tāχə· (γ) ɔ·smemə·
wə·j ɔmsi·yi·jətme·m.
ta·pt wešpə· χu·nη turə·m

- 135 *a·sem jöxli·yi·jätma·t.*
ĩ·n tãtã· mü·j kantəŋ utma·t,
šĩ· kĩnsa· šĩ· kantəŋ.
so·t ńot pönə·m sã·mŋ tũxə·t
ĩ·t jũwti·yi·jätma·t;
- 140 *ta·ŋtəŋ xət ta·ŋt tori· —*
yi·jätma·t,
pã·təŋ xət
pã·tet tori·yi·jätma·t.
 — *pö·xije·, pö·xije·, — (ma, lõpt:)*
- 145 *ša·š mãta·t šã·ńšəp mĩ·γ*
a·t mãta·t šã·ńšəp mĩ·γ
nã·ŋ juren änt pa·jə·xəttat. —
kĩ·mət xãtll· xũ·ttəm a·t
lo·mt šukatə·m a·r pörlə·
- 150 *(γ) a·rt äkti·yi·jätma·t,*
mu·xt ruxnə·m a·r(ə) pũ·t
tũ·w äkti·yi·jätma·t.
ka·rt sĩŋpə· sĩ·ŋŋ ontə·p
tũ·w werətti·jätma·t,
- 155 *wö·x sĩŋpə· sĩ·ŋŋ ontə·p*
tũ·w šenktə·pi·jätma·t,
a·j sewə·r(ə) ta·pt ətə·ŋ
tũ·w werətti·jätma·t.
šö·pər wö·x a·j tan sãxa·t
- 160 *ka·mə wö·x a·j tan sãxa·t*
tu·rm wũtli·yi·jätma·t.
ĩ·n mãlə· (k) ä·ntija·,
a·t payətme·t xö·jna (γ) uja·m
xã·tl payətme·t xö·jna wantə·m?
- 165 — *sär pö·xije·, pö·xije·,*
ka·rt sĩŋpə· sĩ·ŋŋ ontə·p
nã·ŋ telli·yi·jätte·,
wö·x sĩŋpə· sĩ·ŋŋ ontə·p
nã·ŋ telli·yi·jätta·!⁶
- 170 *(γ) ĩ·t mĩγ xũ· sĩ·raŋ jĩ·ŋk*
nã·ŋt esti·yi·jätte·m,
ĩ·t mĩγ xũ· je·təŋ jĩ·ŋk
nã·ŋt esti·yi·jätte·m(ə). —
ka·rt sĩŋpə· sĩ·ŋŋ ontə·p
- 175 *tũ·w telli·yi·jätma·t,*
tũ·w jũpetna· mã·lə (j) ä·n(ə)
xũ·təm ewə (x) a·j ewe·t
tũ·w šãnsəta· (x) e·stəmtma·t.
 — *a·šew ũt mĩγə· sĩ·raŋ jĩ·ŋk*
- 180 *ma pa mãni·yi·jette·m. —*
kã·t jĩŋkŋən xũ· wũ·šeta·
kã·t mĩγŋən xũ· wũ·šeta·
šĩ· (γ) esti·yi·jätma·t.
ńö·xəŋ tapə·t to·jtaŋə·n

- 185 *tü·wəŋ ɣu·t tɔ·jtəŋə·n.*
wɔ·ɣtə sã·m jã·m ɔ·təŋtə·n(ə)
(we) pɔ·ttə (ɣ) e·t jã·m ɔ·təŋtənn·
tə·n pa pɔlfi·yi·jətte·t.
 — *nü·m turəm ɣu· (x) a·ša sã·r,*
- 190 *ňð·ɣs unə· (x) u·ləŋ pɔje·k*
nã·ŋen pðni·yi·jtemə·n:
kã·rt sewə·r(ə) tĩ·nəŋ tĩ·j
tɔ· nõɣ at wüjti·yi·jtəttə·n,
e·stəttə·n ke, pa e·stəttə·
- 195 *(ɣ) ʔt mĩɣ ɣu· sĩ·rəŋ jĩ·ŋk*
ʔt mĩɣ ɣu· (x) e·təŋ jĩ·ŋk!
kã·nšəm ñðɣə· kã·štamə·n(ə)
kã·nšəm tü·w kã·štamə·n. —
u·n tãɣə·ŋŋ ä·n(ə) wüta·t
- 200 *a·j tãɣə·ŋ ä·n(ə) wüta·t.*
wɔ·ɣtə sã·m jã·m ɔ·təŋtə·n
pɔ·ttə (ɣ) e·t jã·m ɔ·t[əŋ]tə·n
a·rtə pɔlfi·yi·jətte·t(ə),
ke·nšəm tü·w ɔ·təŋtənn·
- 205 *a·rtə keñšə·tti·jətte·t,*
ke·nšəm sã·ɣ' ɔ·təŋtə·n
a·rtə keñšə·tti·jəttə·n⁸.
ňð·ɣs unə· (x) u·ləŋ pɔje·k
pa· s pðni·yi·jtəttə·n:
- 210 — *ta·pt wešpə· ɣu·ŋŋ turə·m,*
me·nttə nõɣ at wüjti·yi·jtəttə·n(ə)!
ke·nšəm tü·w ɔ·təŋtə·mn
me·n pa keñšə·tti·jəttə·n⁹
ke·nšəm sð·ɣ ɔ·təŋtə·mn
- 215 *me·n kãñšə·tti·jəttə·n.*
tɔ· (n) ʔt mĩɣ(ə) sĩ·rəŋ jĩ·ŋk
e·stəttə·n ke· (ɣə) (x) ʔt estə·tn,
kã·rt sewə·r(ə) tĩ·nəŋ tĩ·j
nð·ɣ ke wüjti·yi·jtəttə·n,
- 220 *nð·ɣ [at] wüjti·yi·jtəttə·n! —*
ne·mt ɣüw märe· (x) ä·ntəm utmə·t,
kã·rt sewə·r(ə) ša·mləŋ sĩ·j
šĩ· sĩmti·yi·jəttə·t;
ʔt mĩɣ ɣu· sĩ·rəŋ jĩ·ŋk
- 225 *ʔt mĩɣ ɣu· (x) e·təŋ jĩ·ŋk*
ʔt šĩ estĩ·yi·jəttə·n(ə).
(x) ʔ·jəɣə· — ʔ·jəɣə·
ñu·rəm wɔ·j pð·šɣije·n(ə)
kã·nšəm tü·w ɔ·tŋije·t
- 230 *kã·nš ñðɣə· (x) ɔ·tŋije·t*
a·rtə kãñšə·tti·jəttə·m.
nü·m turəm ɣu· (x) ä·ŋkije·n
nü·m kūrəs ɣu· (xa) ä·ŋkije·n
ä·t ɣɔwtə·m lu·l tĩɣə·t,

- 235 *lu·l tixə·t xð·wə pa·j(ə),*
xð·wə pa·j ə·təta
ši·(γ) əmsi·yi·jəttat.
tü·wat təjta· nõ·tl kattə·m,
nõ·tl kattə·m a·r pəxt ewə·t
- 240 *je·tn wəxtə· jä·m jirə·t*
a·təna·ja·(x) ä·n jəxttat,
a·təŋ wəxtə· jä·m jirə·t
je·tnna·(γ) ä·n jəxttat;
a·t küttə·p jirə·pə na·j(ə)
- 245 *a·t küttə·p pə·rep na·j*
ša·ta·(γ) əmsi·yi·jəttat.
ñu·rə·m wə·j(ə) pə·xi·je·t
it ši·(γ) esti·yi·jəttat
it ši·pati·yi·jəttat.
- 250 *pa· xð·msa· wa·ŋklə·mll·,*
xð·mta kerə·tli·jəttat,
pa· xð·msa· wa·ŋklə·mill·,
jirə·na pati·yi·jəttat.
ša·š we·p(ə)·(γ) ä·nt təjta·t
- 255 *a·t we·p(ə)·(γ) ä·nt təjta·t.*
ši· möttə· kü·tlna·
xð·ta numsi·yi·jətte·m:
„it mī·y xw· si·raŋ jirə·ŋk
it mī·y xw·(x) e·taŋ jirə·ŋk
- 260 *pa· xð·ms e·wat pa· xð·msa·*
wə·j rəkni·yi·jətte·m,
xð·mta wa·ŋklə·mti·jətte·m(ə).”
wə·j šuši·yi·jətte·m
wə·j māni·yi·jətte·m.
- 265 *(a·t)¹⁰ ša·š we·pə·m(ə) xð·tama·t*
a·t we·pə·m(ə) xð·tama·t.
je·ŋk xəta· ke·(x) u·jətte·m(ə),
ñu·rə·m wə·j(ə) ñu·wtə kü·š
nə·x ši·temi·yi·jətte·m,
- 270 *pə·j xəta· ke·(x) u·jətte·m(ə),*
ñu·rə·m wə·j(ə) ñu·wtə kü·š
nə·x ši·temi·yi·jətte·m(ə).
wə·xtə sə·m(ə) jä·m ətə·m
a·rta wə·xi·yi·jəttat,
- 275 *pə·ttə·(γ) e·t jä·m ətə·m*
a·rta wə·tli·yi·jəttat¹¹.
(j) it ši möttə· kü·temna·
wə·j wertə· lä·məŋ pə·nt(ə)
wə·j wertə· mī·yəŋ pə·nt(a)
- 280 *wə·j werə·nti·jətte·m(a).*
lə·w tixpə·(x) a·r jä·m pu·m
a·rt parti·yi·jəttat,
lə·w tixpə·(x) a·r pestə·
(γ) a·rt parti·yi·jəttat(a).

- 285 *wə·χtə sə·m(ə) jǎ·m ətne·m*
po·ttə (γ) e·t jǎ·m ətne·m(a)
ləw tǐjpə· (χ) a·r jǎm pu·m
a·rt wənsi·yi·jette·m(a),
ləw tǐjpə· a·r jǎm pestə·
- 290 *(γ) a·rt wənsi·yi·jette·m.*
ɛ·t mǐγ χu· sǐ·raŋ jǐ·ŋk(a)
(γ) ɛ· mǐγ χu· (χ) e·taŋ jǐ·ŋk(a)
mǔ·χa wanti·yi·jtem ɛ·šna· :
(γ) u·χt nujə· šú·nəŋ mǐ·γ
- 295 *u·χt jerma·k(ə) šu·nəŋ mǐ·γ;*
ɛ·n atǎnta·, (χ) a·tǎnta·
(γ) a·t mǎta·t šǎ·nšəp mǐ·γ
a·t mǎta·t χǔ·msəŋ mǐ·γ.
pa· χǔms ewə·t wa·ŋkləmtə·m,
- 300 *pa· tāχija· rǎ·kəntə·m,*
pa· χǔms ewə·t ke·rijtə·m(ə),
jǐ·rna kerə·tti·jette·m.
ɛ·n ləw tǐjpə· (χ) a·r(ə) pu·m
a·rt wənsi·yi·jette·m.
- 305 *χu·tttem ɛ·šna, χu·tttem ɛ·šna· :*
wə·χtə sə·m(ə) jǎ·m ətne·m(a)
χǎ·s wǔti·yi·j·atta·t
χǎ·s poŋti·yi·jatta·t.
šɛ· mǔttə· kǔ·temna·
- 310 *ta·pt wešpə· χu·nŋ turə·m*
χu·nŋ turə·m a·sem mǎ·lə
jo·χm χǎrə· sǔ·tχ ar u·t
a·rt mǔti·(jə)yi·jətma·t(a),
wǔ·r χǎrə· sǔ·tχ ar u·t
- 315 *a·rt mǔti·(jə)yi·jətma·t(a);*
wǔ·r χǎrə· (χ) a·r(ə) (γ) u·t
šɛ·tə ješti·yi·jətma·t.
te·kntaŋe·m(ə) sə·wtem əw
wə·j numi·yi·jette·m(ə),
- 320 *te·kntaŋe·m(ə) wə·špem əw*
wə·j numi·yi·jette·m(ə).
su·rt kǔta·t kǔ·t nələ·
wə·j werə·nti·jetme·m(ə).
wə·j arta·ti·jətme·m· :
- 325 *šǎ·nšem jura· jǔ·wmat šasə·t(ə)*
me·wtem jura· jǔ·wmat šasə·t.
u·ntem sətə· mǐ·yeŋ pǎ·nt(a)
wə·j werə·nti·jette·m(a),
wə·j apə·r(ə)ti·jette·m,
- 330 *jo·χəm χǎrə· (χ) a·r(ə) (γ) u·t(ə)*
(γ) a·rt ǎkti·yi·jette·m(ə),
(γ) u·nt χǎrə· (χ) a·r jǎm u·t(ə)
(γ) a·rt wənsi·yi·jette·m(ə).
te·kntaŋe·m(ə) wə·špem əw(a)

- 335 *te·kntaŋe·m(ə) so·wtem ɔ·w*
wɔ·j tekni·(jə)yi·jətmə·t(ə).
šā·nšem nōχti·(ju)yi·jətte·m(a):
šā·nšem māri·yi·jəttə·t(a),
me·wtem nōχti·yi·jətte·m:
- 340 *me·wtem māri·yi·jəttə·t.*
ta·pt wešpə ɣu·nŋ turə·m
ɣu·t ɣunpə ɣu·nŋ turə·m
sū·s pet·utta wa·n ɣätll·(a)
tu·ram werə·nti·jətmə·t,
- 345 *tā·t pet·utta wa·n ɣätll·(a)*
tu·ram werə·nti·jətmə·t;
pö·šəχ ka·r(ə) ka·təm je·ŋk(ə)
šī·tə pölli·yi·jətmə·t(ə),
pö·šəχ kar(ə) ka·təm je·ŋk(a)
- 350 *šī·tə pölli·yi·jətmə·t(a).*
wɔ·j šušta lä·mšəŋ pā·nt(a)
wɔ·j šušta mī·yeŋ pā·nt(a)
wɔ·j werə·nti·jəttə·m(ə);
wɔ·j ötta tu·χrəs wü·r(ə)
- 355 *wɔ·j känši·yi·jəttə·m(ə),*
wɔ·j ötta šī·kət wü·r(ə)
wɔ·j känši·yi·jəttə·m(ə).
šī mötta kü·ilna
a·mpen kürə ɣä·rəs sū·s
- 360 *tu·ram werə·nti·jəttə·t(a),*
ɣu·jen kürə ɣä·rəs sū·s
šī·tə werə·nti·jəttə·t;
ta·ŋk pünə (χ) a·j(ə) tɔ·š
šī·tə pati·yi·jətmə·t(a).
- 365 *šī·kt ju·χpə ju·χəŋ wü·r(ə)*
šī·kt ju·χpə ju·χəŋ u·nt(ə)
wɔ·j känši·yi·jəttə·m(a).
ɣu· wɔ·j ke·wet mārə
ma·temi·yi·jəttə·m(ə),
- 370 *ne· wɔ·j ke·nä·t mārə*
[ma·temi·yi·jəttə·m;]
mī·γ šürpə sü·rəŋ ɣɔ·t(ə)
šī·tə ješti·yi·jətmə·t(a),
mī·γ parpə pa·rəŋ ɣɔ·t(a)
- 375 *šī·tə ješti·yi·jətmə·t(a).*
tu·ptata wet at te·t
wɔ·j täŋə·tti·jəttə·m(ə),
wə·t ju·ɣta ke·nä·t at te·t(a)
wɔ·j täŋə·tti·jəttə·m.
- 380 *mī·γ šürpə šü·rəŋ ɣɔ·te·m(ə)*
wɔ·j ješti·yi·jəttə·t(a).
(γ) u·χt nu·jə sü·nəŋ tī·χte·m(a)
wɔ·j terma·tti·jəttə·m.
šī mötta kü·temna

- 385 *kū·t o·tā·m pā·tema·*
wō·j ō·llī·yi·jatte·m(a).
 (γ) *ī·j pelā·k nō·msemna·*
χō·tā numsi·yi·jatte·m(ə):
ne· nū·ttā·p so·təη χā·r(a)
- 390 *wō·j numsi·yi·jatte·m(ə),*
χw·(ja) nū·ttā·p so·təη χā·r(a)
 (γ) *ī·j pelā·k a·ηktemna·*
wō·j χutn·ti·jatte·m.
śī· möttā· kū·temna·
- 395 (γ) *ī·j pelā·k nō·msemna·*
kū·t o·tā·m so·təη sū·η(ə)
wō·j nū·χti·(jə)yi·jatte·m.
nū·wt tī·lsā·p tī·lsəη tā·tā·
śā·χ^a wō·j χō·tti·yi·jatte·m(ə),
- 400 *nū·wt tī·lsā·p tī·esəη tā·tā·*
wō·j χō·tti·yi·jatte·m(e).
in je·ηk śō·χtə·η χū·w tā·te.¹²
tō·ś śō·χtə·η χū·w tā·te·
śā·χ^a wō·jna χō·tti·yi·jatta·;
- 405 *mā·śja χō·t sū·ηemna·*
mā·śja χō·t lō·χemna·
tā·t ō·msi·yi·jatte·m(ə).
śā·χ^a a·kañ wen·sā·p jī·səη turā·m,
jī·səη turā·m tī·yt pō·rana·
- 410 *mā· (γ) ewattanē·m ta·wəntta·*
ru·tem mā·l
tā·t χū·wa·t ā·nt at jā·χte·t(a)!
mī·γ sūr·pā· sū·rəη χō·t
tī·γ at ō·msi·yi·jatte·t(ə),
- 415 *mī·γ taηtā·p ta·ηtəη χō·t*
tī·γ at ō·msi·yi·jatte·t!
a·rew pa· χō·tata·t(a)
mō·ñšew pa· χō·tata·t.

Állat ének (Az égből leeresztés éneke)

- Felső ég (-isten) atyám lakta
 felső menny (-isten) apám lakta
 aranyos tetőgerendájú hét ház,
 hét ház belsejében
- 5 növekedő férfi kezem ízületét
 növekedő férfi lábam ízületét
 (én), öreg, megnövesztettem.
 Hétarcú,¹ tetőnyílásos isten
 apám lakta
- 10 arany tetőgerendájú hét ház,
 hét ház belsejében
 növekedő férfi kezem ízülete

- nekem hát megnőtt,
 növekedő férfi lábam izülete
 15 nekem hát megnő.
 Hétarcú, tetőnyílásos isten,
 tetőnyílásos isten apám
 sok száz coboly hurkos ösvénye²
 sokját járja,
 20 sok száz jávor hurkos ösvénye
 sokját járja.
 Ezenközben
 mocsári állat nyolc karma
 jött íme ki rajtam,
 25 erdei állat nyolc karma
 jött íme ki rajtam,
 mocsári állat nyolc foga (is)
 így jött ki.
 Ezenközben
 30 éltem közben, éltem közben
 arasnyi hosszúságú hosszú szőr
 jött íme ki (rajtam), állaton,
 tenyérynai hosszúságú hosszú szőr
 jött íme ki (rajtam), állaton.
 35 Eszes férfi eszemmel
 miképpen gondolom:
 „Felső ég (isten) apám
 osztják ember alakból
 másfélvé miért válto-
 40 miért változtatott?”
 Arany tetőgerendájú hét ház,
 hét ház belsejében
 laktom közben, laktom közben
 sok száz coboly hurkos ösvényére
 45 ő (az isten) elindult,
 sok száz jávor hurkos ösvényére
 ő elment.
 „A hét ház legutolsó házába
 hadd megyek csak be (én), állat!”
 50 A hetedik házba, legutolsó házba
 (én), állat, hát bementem.
 Nap mintás nagy sál
 hold mintás nagy szép sál
 lefedte (az alsó nyílást).³
 55 Mocsári állat nyolc karommal
 a nap mintás szent sálat
 félrevettem.
 Alsó föld színes vidékét
 alsó föld színes vidékét
 60 nézegetem (én), állat:
 vékony posztóban gazdag föld(nek)
 látszik ottan,

- vékony selyem...⁴ föld(nek)
látszik ottan.
- 65 Földjénél a víze kedvesebb,
vívénél a földje kedvesebb
volt (= van) ottan.⁵
Erdei eszes férfi erdei eszemmel
miképpen gondolom:
- 70 „Hétarcú, tetőnyílásos isten,
tetőnyílásos isten apám
bár leeresztene!
Vékony posztóban gazdag föld,
vékony selyemben gazdag föld,
75 nekem lépkedni (való) vidám föld
van ottan.”
Ezenközben
a magam-ülte
párnás priccsem párnáján
80 párnás hálóneműm párnáján
üldögéltem (én), állat.
Hétarcú, tetőnyílásos isten
apám megérkezett;
sok száz cobolyos ösvényéről
85 sok száz jávoros ösvényéről
megérkezett hát ő.
Haragos fej haragjába
dühös fej dühébe [gurult];⁶
száz nyíllal megrakott üreges tegeze
90 le van dobva.
— Hét ház legutolsó házában
mid maradt (ott)?
Midet keresni járkálsz,
midet nézni járkálsz?
95 Kisfiam, fiacskám,
azon a földön
a kezed hogy is bírná,
a lábad hogy is bírná?
Lábnyi⁷ mély, mohazsombékos föld
100 térdnyi mély, fűzsombékos föld
van ottan,
ha nem tudtad volna. —
Hogy az éjjelt eltöltöttük, ki tudta,
hogy a nappalt eltörtöttük, ki látta?
- 105 Hétarcú, tetőnyílásos isten
sok száz coboly hurkos ösvényére
indult ismét.
Mocsári állat alakomban
hét ház legutolsó házába
110 beléptem ismét.
Az alsó föld színes vidékét
az alsó föld tarka vidékét,

- mindenfelé levő úrnós világot
mindenfelé levő fejedelmes világot
115 mindet végignézegettem:
vékony selyem . . . föld(nek)
vékony posztó . . . föld(nek)
látszik ottan.
Állat bírta három gondolatom
120 végiggondolom:
„Hétarcú, tetőnyílásos isten,
tetőnyílásos isten apám pedig
vas ívű íves bölcsőt
csináltasson nekem,
125 vas lánc drága végén
eresszen le engem
az alsó föld vidékére
az alsó föld határára!”
Ezzel visszafordultam,
130 a magam-ülte, ülte
párnás priccsem párnájára
párnás hálóhelyem párnájára
leültem (én), állat.
Hétarcú, tetőnyílásos isten
135 apám megérkezett.
Az imént amilyen dühös volt,
még annál is dühösebb.
Száz nyállal megrakott üreges tegezét
ledobta;
140 a tetejes hát teteje ren-
gett (belé)
az aljazatos (?) ház
aljazata rengett (belé).
— Fiacskám, fiacskám, (én, mondja:)
145 térdnyi mély hátú földre
lábnyi mély hátú földre
a te erődből nem is futná. —
A második napra virradó éjjel
vasa (?) törött sok jégtörő vasnak
150 sokját gyűjtötte össze,
keresztülyukadt¹⁰ sok üstöt
gyűjtött ő össze;
vas ívű íves bölcsőt
csináltatott ő,
155 réz ívű íves bölcsőt
készítettett¹¹ (?) ő,
kis lánc hét végét
csináltatta ő.
sõpær-ezüst árért
160 kamæ-ezüst árért
(ő), az isten megvette.
Bizony hát,¹²

- hogy az éjjelt eltöltötték, ki tudta,
 hogy a nappalt eltöltötték, ki látta?
 165 — Nocsak fiacskám, fiacskám,
 a vas ívű íves bölcsőbe
 ülj bele,
 a réz ívű íves bölcsőbe
 üljél bele!
 170 Az alsó föld színes vidékére
 leeresztlek téged,
 az alsó föld koros¹³ (?) vidékére
 leeresztlek téged. —
 A vas ívű íves bölcsőbe
 175 beleült ő.
 Ő utána pedig
 három lány (közül) a legkisebbik lány
 az ő hátára ugrott.
 — Apánk alsó földjének színes vidékére
 180 én is megyek! —
 Két víz közének távolságáig
 két föld közének távolságáig¹⁴
 ím leeresztette (az isten).
 (Egy) húsos hetet függenek,
 185 csontos hat (napot) függenek.
 Éhező szívük,
 fázó testük
 fázik nekik.¹⁵
 — Felső ég (-isten) apa, nocsak,
 190 coboly(prém) nagy gyönyörűség¹⁶ (?) imát
 intézünk hozzád:
 vas lánc drága végén
 vagy felvennél,
 (vagy) ha leeresztesz, hát ereszd
 195 az alsó föld színes vidékére
 az alsó föld tarka vidékére!
 Aszott hússá aszalódunk,
 aszott csonttá aszalódunk! —
 Kis figyelembe sem veszi,
 200 nagy figyelembe sem veszi.¹⁷
 Éhező szíveik
 fázó testjeik
 (azok) igencsak fáznak.
 Sorvadt csontjaik
 205 igencsak sorvasztják,
 sorvadt bundáik (?)
 igencsak sorvasztják.
 Coboly(prém) nagy gyönyörűség (?) imát
 intéznek ismét:
 210 — Hétarcú, tetőnyílásos isten,
 bár felvennél minket!
 Sorvadt csontjaink

- nekünk bizony megsorvasztottad,
 sorvadt bőrünk
 215 nekünk megaszaltad.
 Az alsó föld színes vidékére
 ha leeresztesz, hát eressz le,
 vas lánc drága végén
 ha felveszel,
 220 (hát) vegyél fel! —
 Semmi hosszú időbe nem tellett,
 vas lánc csörgő zaja
 hangzott fel íme;
 az alsó föld színes vidékére
 225 az alsó föld tarka vidékére
 leeresztődünk hát.
ἴθαρα—ἴθαρα,
 a mocsári állat fiacska
 aszott csontocskája
 230 aszott húsocskája
 igencsak össze volt (már) aszva.
 A felső ég (-isten) anyácska
 a felső menny (-isten) anyácska¹⁸;
 magától felmerült (zsombékon levő) bűvármadár fészek,
 235 bűvármadár fészek (vízen) lebegő zsombékja,
 lebegő zsombékja szélére¹⁹
 ím letelepedett.
 Az őt tartó, nyilat fogott,
 nyilat fogott sok fiától²⁰
 240 este kért jó véráldozata
 reggelre nem marad,
 reggel kért jó véráldozata
 estére nem marad.
 Éjféli véráldozatú úrnóként
 245 éjféli ételáldozatú úrnóként²¹
 lakozik ottan.
 A mocsári állat fiúcska (is)
 leeresztődött íme,
 leért íme.
 250 Egyik mohazsombékba botlik,
 hasraesik,
 másik mohazsombékba botlik,
 félrebukik.
 Térd ereje nincsen,
 255 láb ereje nincsen.
 Ezenközben
 miképpen gondolom:
 „az alsó föld színes vidékén
 az alsó föld tarka vidékén
 260 egyik mohazsombékról másik mohazsombékra
 bukácsolok (én), állat,
 hasra botlom.”

- (Én), állat, (csak) lépdelek,
 (én), állat, (csak) mendegélek.
 265 Térd eróm elfogyott,
 láb eróm elfogyott.
 Jeges hullát ha találok,
 mocsári állat nyolc karmával
 felhányom hát,
 270 fagyott hullát ha találok,
 mocsári állat nyolc karmával
 felhányom hát.
 Éhező szívem
 igencsak éhezik,
 275 fázó testem
 igencsak fújja a szél.
 Ezenközben
 állat csinálta kusza(füvű)²² ösvényt
 állat csinálta kanyargós ösvényt
 280 csinálok (én), állat.
 Széles levelű²³ sok fű
 sokját rendelte,
 széles levelű sok sás
 sokját rendelte (az isten oda).
 285 Éhező szívemmel²⁴
 fázó testemmel
 széles levelű sok fű
 sokját szedegetem,
 széles levelű sok sás
 290 sokját szedegetem.
 Az alsó föld színes vidékét
 az alsó föld tarka vidékét
 mikor múltkor nézegettem:
 vékony posztóban gazdag föld
 295 vékony selyemben gazdag föld;
 most (meg) nahát, nahát,
 lábnyi mély hátú föld
 lábnyi mély, mohazsombékos föld!
 Egyik mohazsombékról lebotlom,
 300 másik helyre zuhanok,
 másik mohazsombékról leesem,
 félreesem.
 Széles levelű sok fű
 sokját gyűjtögetem.
 305 Amint érzékelem, érzékelem:
 éhező szívem
 majdnem lecsillapodott (már),
 majdnem lecsendesült²⁵ (már).
 Ezenközben
 310 hétarcú, tetónyílásos isten,
 tetónyílásos isten apám pedig
 fenyvesbeli apró sok bogyó²⁶

- sokját igézte (oda),
erdőhát-beli apró sok bogyó
- 315 sokját igézte (oda);
erdőhát-beli sok bogyó
így érett be.
Telhetetlen „(nyírhéj-)kosaracsám”²⁷ szájáról
megemlékezem (én), állat,
- 320 telhetetlen „(nyírhéj-)edénykém” szájáról
megemlékezem (én), állat.
Arasznyi vastagságú vastag „nedűt”²⁸
növesztek (én), állat.
(Én), állat, felmérem:
- 325 érződik, hogy hátam erőssé lett,
éreződik, hogy mellem erőssé lett.
Száz erdei kanyargós ösvényt
csinálok (én), állat,
alkotok (én), állat.
- 330 Fenyves-beli sok bogyó
sokját gyűjtögetem,
erdőhát-beli sok bogyó
sokját szedegetem.
Telhetetlen „(nyírhéj-)kosaracsám” szája
- 335 telhetetlen „(nyírhéj-)edénykém” szája
megtelt (nekem), állatnak.
Hátamat megmozgatom:
hátam (csak úgy) zeng,²⁹
mellemet megmozgatom:
- 340 mellem (csak úgy) zeng.
Hétarcú, tetőnyílásos isten
hat tetőnyílású tetőnyílásos isten,
ősz felé levő rövid napot
csinált az isten,
- 345 tél felé levő rövid napot
csinált az isten;
tojáshéj vékony jég
így fagyott,
tojáshéj vékony jó jég
- 350 így fagyott hát.
Állat lépdelte kusza(füvű) ösvényt
állat lépdelte kanyargós ösvényt
csinálok (én), állat.
Állatnak aludni (való) áthatolhatatlan erdőhátat
- 355 keresek (én), állat,
állatnak aludni (való) sűrű erdőhátat
keresek (én), állat.
Ezenközben
kutyláb(nak járható) vékonyhavú ősz
- 360 csinál az isten,
emberláb(nak járható) vékonyhavú ősz
csinál így;

mókusszór (vékonyságú) kis hó
így esett le.

- 365 Sűrű fájú fás erdőhatat
sűrű fájú fás erdőt
kerestem (én), állat.
Hím állat(nak lélekzettel kibírható) öt ideig³⁰
hánytam én (a földet),
370 nőtény állat(nak lélekzettel kibírható) négy ideig
[hánytam én (a földet)];
föld tetőgerendájú tetőgerendás ház
így készült el,
föld póznájú póznás ház
375 így készült el.
Mohát négy ölnyit
vittem be (én), állat,
rozmaryngfát négy ölnyit
vittem be (én), állat.
380 Föld tetőgerendájú tetőgerendás házam
(nekem), állatnak, elkészült.
Vékony posztóban gazdag fészke
leteríttem (én), állat.
Ezenközben
385 mély³¹ álom fenekén
alszom (én), állat.
Gondolatom egyik felével
miképpen gondolom:
női eskü boldog³² terére
390 gondolok (én), állat,
férfi eskü boldog terére
fülem egyik felével
hallgatózom (én), állat.
Ezenközben
395 gondolatom másik felével
mély álom boldog sarkát
űzöm (én), állat.
Nyolchónapú hónapos telet
hálók aztán végig (én), állat,
400 nyolchónapú hónapos telet
hálók végig (én), állat.
Jég-darás hosszú telet
hó-darás hosszú telet
aztán végighálja az állat.
405 Nyílastalan házam sarkában
nyílastalan házam zugában
a telet végigülöm.³³
Aztán a baba arcú³⁴ korszakos világ,
korszakos világ keletkezése idején
410 a tőlem születő
nemzetségem pedig
a tél folyamán ne járjon (kint)!

Föld tetőgerendájú tetőgerendás házat
 építsenek ők,
 415 föld tetejű tetős házat
 építsenek ők!
 Az ének hát befejeződik,
 a mese hát befejeződik.

Jegyzetek az osztják szöveghez

1. Rontott: *sorria* vagy *sorrieh* helyett.
2. Rontott: a loc. -*na* ragjának ismétlése.
3. Rontott: a sor utolsó szavának (*pün 'ször'*) helyét tévesztette el.
4. Rontott: az előző sor utolsó szótagját ismétli.
5. A *šl* mutatónévmás gyors beszédben is előforduló, elharapott ejtémódja.
6. „Toldalék-parallelizmus”, Szmolin kedvelt stíluseleme.
7. *sōx 'bőr'* helyett hibásan (?)
8. 204, 206. sor: a toldalék-parallelizmus, valamint az alany–állítmány egyeztetés kétértelmősége miatt nehezen értelmezhető. A 204. sorban Part. praes + Px Pl 3. – a 106. sorban Part. praes + Px Du 2–3. alak.
9. A -*men* végződés formailag csak Part. praet + Px Sg 2. lehet, de többször is olyan helyen fordul elő, ahol Du 1. lenne várható.
10. A következő sor első szavával tévesztés.
11. *pot't'iyijatta 'fázik'* helyett (?)
12. *tāta 'tél'; ə > e* ejtés az éneknyelvben.

Jegyzetek a magyar fordításhoz

1. A főisten elhomályosult jelentésű jelzőjét mind az adatközlő, mint Ny. I. Tyerjoskin 'hétaréú'nak fordítja. Néphit-beli magyarázatot nem tudnak adni rá. A kis-szoszvai osztjások ismerik a Steinitz által is adatolt *weisap* 'Stelle, wo die Zeltstangen oben zusammenstossen; First, Firstteil des Satteldaches beim viereckigen Haus. . . ' szót, de nem hozzák kapcsolatba az adott formulával. Ennek ellenére Steinitz magyarázata, miszerint a jelző eredetileg az isten lakóházára vonatkozott (OVE 2:229), helytállónak látszik.
2. A *sot 'száz'* és 'szerencse' homonimia miatt 'cobolyban szerencsés hurkos sok örvényére' fordítás is lehetséges. Ez esetben a *sota* véghangzója melléknévképző.
3. A hetedik ház padlóján van egy nyílás, melyen keresztül az isten a földben gyönyörködik; ezt kendővel lefedve tartja. Tudván, hogy „állattá” (= medvévé) változott fia lekívánkozik majd, eltiltja ettől a helytől.
4. A (*šulman* szóra először azt a magyarázatot kaptam, hogy 'leterített, befedett'. További kérdésre Szmolin és felesége megváltoztatta állítását és a vog. *ūlin* 'vidám, vidámságot, gyönyörűséget nyújtó' melléknévvel azonosították. A *man*-képző alkalmazása pl. a *sōw* 'dallam' *sōwman* 'dallamos' analógiájára elképzelhető ugyan, de az is lehet, hogy egy elhomályosult értelmű (és *šulman* alakú?) szóval van dolgunk. Tyerjoskin sem ismeri a szót (szóbeli közlés).
5. Olyan föld, melynek vize (is) kedves, és fordítva; azaz minden tekintetben kedves vidék. A magyar fordítás az „egyik kedvesebb, mint a másik” kifejezés analógiájára elég jól visszaadja az osztják mondat jelentését.
6. Itt valószínűleg hiányzik egy igei sor: „(dühbe) jött”.
7. Az *at 'öl'* szó jelentése egyes folklór formulákban elhomályosulóban van (DEWO 54). A jelen énekben eredeti jelentésében szerepel a 376. sorban. A mélységet kifejező formulánál, mint olyan gyakran a parallel-szavak jelentésének tisztázásakor, „ugyanaz a szó, mint a *šaš 'térđ'* magyarázatot kaptam, úgyszintén a 255. sorban, ahol a *šaš wey 'térđ-erő'* parallel-szavaként fordul elő. A 'láb' fordítás feltételes, az indokolja, hogy testrészt és hossz mértéket egyaránt jelöl. A térđ parallel-szavaként < vog. *āl* 'lábszár' (?)
8. Tkp. 'itt'.

9. Az adatközlő szerint *lom* = *pört'a* 'jégtörő vas'. Valószínű azonban, hogy az egész mondat egy némileg más formula félreértése, vö. vog. *ky'me sa,ɕβa'lum bāt lym̄s a'ts̄s / mānuɕβe sa,ɕβa'lum bāt l'ənuɕβi a'ts̄s* 'sammelte dreissigen Eisstangen, an denen die Vertiefung (im Oberende zur Befestigung des Schaftes) durchgebrochen war / sammelte dreissig (schlechte) Beile, deren Hammer abgebrochen war / sammelte derissig (schlechte) Beile, deren Hammer abgebrochen war' (MSFOu 114: 141).

10. Magyarázat: *wisən pūt* 'lyukas üst'. Lehet, hogy a *munx* 'Rücken der Axtklinge' (DEWO 901) Px Sg 3. alakjának a *munxta* 'át, keresztül' igekötővé való átértelmezése hatására vonatkoztatja az énekes az üstre a kifejezést.

11. 'y кызнецов закасал' (??)

12. Szmolin énekeiben gyakori töltősor; „bármilyen énekekben annyiszor énekelheti az ember, ahányszor akarja – nincs értelme”. A sor második fele számomra értelmezhetetlen, más énekekben *anta*, *antašivə* alakban is előfordul.

13. *jetən* = *jšən*, *nuptən* 'koros' < ? Š *jt* 'Gelenk, Zeitabschnitt, Zeitraum, den e. Erscheinung dauert' > wog. N folk. *jätin* (DEWO 418), vogulból visszakölcsönzött forma. Jelentés tekintetében nemigen illik a mondatba, esetleg a hasonló formulák Š *jetən*, *jelən* 'szent' szava, a *jšnk* 'viz, vidék' egyik állandó jelzője is befolyásolta használatát.

14. Ti. a felső és alsó világ közé. A *jšnk* 'vidék'-nek is fordítható.

15. A formula teljesebb alakja: „éhező szívük éhezik / fázó testük fázik”. Szmolin végig elhagyja az igei parallelizmus első tagját.

16. < vog. *ülən* 'vidám, vidámságot, gyönyörűséget nyújtó, gyönyörködtető'. A megfelelő osztják formulában általában *rəxə pojək* 'tetsző, illő ima'.

17. Szó szerint nem fordítható kifejezés, teljesebb formája: *aj'un ux tāxəna* (? *təxəna*) *ən wütat*

18. Ti. Kaltes istennő. Szmolin szerint *turəm* istennek három lánya van: *kättəs ənkə* 'Kaltes anyja', *kasəm naj* 'Kazimi úrnő', a harmadikat nem tudja. Az égből leeresztett, első medve és *künšən ojka* vagy *jem-wəš ojka* 'Karmos öreg', 'Szent-városi (Vezsakari-i) öreg', a medve alakú bálványszellem közt nincs összefüggés. Az utóbbi a serkálbi folklórban gyakran mint Kaltes fivére és *imə xitə* 'Asszony unokaöccse' nagybátyja szerepel.

19. Kaltes istennő *kättəs kurt*, Kaltiszjani falu közelében levő szent helyének folklór neve.

20. A neki imádkozó emberek (*tüwet pojəkštə jox*). Kaltes istennőt az egész nyugati obi-ugorság a gyermekek számát és életük hosszát meghatározó főistennőként tisztelte, messi vidékekről jártak Kaltiszjaniba áldozatot bemutatni. Az istennő saját nemzetsége (*pütən joxət* 'igazi népe') a kaltiszjani Liszkovok (*məš frätia, ŋurmen m̄y, x̄mšən m̄y š̄ran jox* 'mocsári föld, zsembéki föld nemzetségű nép')

21. Kaltes istennő egyik folklór neve.

22. Ni *láməs* 'im Wind auf dem Wasser schwimmonde Hälmlchen, Reiser; verwestes Gras, das sich an den Netzen festsetzt' – Steinitz az adott formulában 'der mit Abfall, mit Kehricht bedeckte Weg' fordítást javasol, kritizálva Pápay 'lompos' fordítását (DEWO 835). Szmolin magyarzata: *törnən təxajna mənət, törnət pajtija ŋcrottajət* 'füves helyen gyes, a füvek simára lenyomódnak' – majd érzékletesen kifejtette, hogy a medve nyomán a magas fű mindenfelé össze van kuszálva: hol fekszik, hol meg áll. A melléknevet az alapfőnév jelentéseinek megfelelően valószínűleg kétféle képpen értelmezik: a 'hordalék' jelentésből a Steinitz közölte változatot, melyben a *täprən* 'szemetes' parallelszó is előfordul, a 'hálóba akadt fű' jelentésből pedig a 'lenyomott, összekuszált fű' változatot. Nem kizárt, hogy Pápay adatközlője valami „olyan, mint az összekuszált, bozonots szőr” magyarázatot adott, amit aztán Pápay a hasonlóbb hangzás kedvéért 'lompos'-nak fordított.

23. *low tšipa pum* = *towiņa tšyta wütən pum* 'tavasszal növény, széles fű'. Levelének alsó része széles, -ezt (*pum*) *low tšyət* vagy *wütən tšyət* '(a fű) széles helye', felső, elkeskenyedő részét pedig (*pum*) *lompasən tšyət* '(a fű) evezőtollas (ti. ahhoz hasonló) helye' névvel illetik. Ha valóban létezik egy Š *low* 'széles' jelentésű szó, úgy abból a medveénekek *lowijen p̄n'ytap ŋürəm ŋn't w̄j* 'das Sumpf-Waldtier mit mächtigem (?) Schulterblatt' (OVE 1: 318) formulája könnyebben magyarázható, mint a Steinitz által ajánlott északi *low* 'Pferd' archaikus alakjából (OVE 2: 269)

24. Az esetrag hiánya miatt nem világos, hogy eszköz- vagy részeshatározó-e.

25. < vog. *pōjt* 'abbahagy, abbamarad'; osztják parallelszavának is ugyanez a jelentése. Az ilyen „kétnyelvű” parallelizmus tulajdonképpen nem adható vissza fordításban.

26. Fenyvesben növény bármilyen bogó; nincs kapcsolatban a Ni *joxəm-ut* 'Preiselbeere' (DEWO 344) összetétellel.

21. A medve gyomrának tabuneve, ebbe „gyűjtöget”, azaz eszik. A 320. sorban *səwt* < vog. *səwt* 'nyírhej-edény' kétnyelvű parallelizmus.

28. A medve zsírjának tabuneve.
 29. Ti. ahogy a zsír reng a hátán.
 30. A medvének a barlang ásásakor a föld alatt kevés a levegő, időről időre kijár kifújni magát.
 31. Tkp. 'vastag'.
 32. < vog. *sötet* 'szerencsés, boldog'.
 33. A *tät* szónál nem világos, hogy a *täte* 'tél' vagy a *täta* 'itt' szóból rövidült-e. 'Itt ülök v. lakozom' fordítás is lehetséges.
 34. Az ember korszakának beálltakor. *χάντη* – *σίτ* *turom akañat* 'az osztjások (ill. általában az ember) – az isten babái', melyekkel játszik az isten.

Az ének zenei jellemzése (Huszár Lajos)

Strófaszervezet:

Az ének kezdetén két AAB szerkezetű háromsoros strófa hallható. Furcsa módon, a továbbiakban a B sor többé nem fordul elő, állandóan az A sor ismétlődik. Felvetődik a kérdés, hogy a továbbiakat kétsoros strófák sorozatának tekintsük-e, vagy különálló sorok ismétlődésének.

Dallam, hangkészlet:

Az A sor kikövetkeztetett invariánsa:

A dallam változásai két típusba sorolhatók: 1. „mikrovariánsok”, melyek révén a háromtagú alap-hangkészlet fokozatosan megváltozik; 2. „makrovariánsok”, melyek nem okoznak változást e hangkészletben, de azt gazdagítják, ill. a dallamot kisebb mértékben módosítják.

1. A dallam hangkészlete háromtagú. Ez többnyire egy do-re-mi trichord, amely azonban sajátos átalakuláson megy keresztül. Az énekes nem énekel tisztán, legalábbis nem a tisztaság európai, temperált értelmében. Így az egyes hangok közti intervallumok fokozatosan növekednek – csökkennek. Ennek különösen a do esetében kevés akadálya van, hiszen ez a hang csak egyszer, súlytalan ütemrészben és kéthangú melizma második hangjaként jelenik meg. A do ilyen módon létrejövő „redukált” helyzete kedvez annak, hogy hangmagassága határozatlanná váljék, és időnként a ti határáig, ill. konkrétan a ti-ig süllyedjen. A mi föléintonálása valószínűleg abból származik, hogy az énekes számára nem a nagyszekund távolság a lényeg, hanem az első hanghoz képest a második magasabb mivolta, felfelé lendülése (ez utóbbit jelzi talán az első negyedre eső emelkedő melizma is). Az első esetben tehát ti-re-mi, a másodikban do-re-fa tritonokká módosul az eredeti(?) do-re-mi trichord. Ez a hangközváltozás több dallamsoron keresztül fokozatosan megy végbe növekvő, ill. csökkenő irányban, füllel nem érzékelhető mikrointervallumoként.

Az eddigiek az A dallamsorra vonatkoznak. A mindössze kétszer előforduló B dallamsorban a hangkészlet ti hanggal gazdagodik. Ez a ti

nem azonos az A dallamsor aláintonált do-jával, mert itt a ti és do egyaránt előfordul, mindkettő teljesértékű, külön hang.

2. A makrovariánsok két típusba sorolhatók : a) A szótagszám változással és melizmával kapcsolatos változások, melyek a dallam lényegét nem érintik, inkább kvantitatív variánsnak tekinthetők. Az 1. főhangsúly ütemrészén pl. többek közt a következő variánsokat találjuk :

- b) A változások másik típusa nem vezethető le verstani vagy nyelvi tényezőkből, tisztán zenei természetű. Véletlenszerűen jelenik meg egyes dallamsorokban, az 1. főhangsúly ütemrészén pl. :

Ritmus, metrum :

A dallamsor két 4/4-es ütemből, tehát 8 negyedértékből áll ; főhangsúly az 1. és 5. értékre, mellékhangsúly a 3. és 7. értékre esik. Az obi—ugor népzene gyakorlata szerint ezekre a súlyokra csak az esetek egy részében esik 2-2 szótag. A variabilitás aprózódó irányú a két főhangsúlyra eső félértéken, ezen belül az elsón fokozottabb, mint a másodikon. Szélsőséges példa erre a 210. sor, ahol az első félértékre 5 szótag kerül. A mellékhangsúlyok félrétékének vagy nincs variabilitása, tehát 2 szótagos, vagy az ének második felében, gyorsuló tempó mellett, csökkenő irányban variábilis : 1 szótag esik a félértékre, tehát a dallamban melizma vagy esetenként dallami-ritmikai egyszerűsödés jön létre.

Az ének poétikai jellemzése (Schmidt Éva)

Verstan :

Az obi-ugor verselés hangsúlyos, de nem szótagszámláló. Énekelt szövegben a hangsúlyok jól kiemelkednek. A zenei és nyelvi hangsúlyok viszonya nyelvjárás, műfaj és előadásmód szerint némileg eltérő. A közép-obi énekek összes műfajára (kivéve a sámánéneket, melyet anyag hiányában nem ítéltünk meg) az európai szabályosságú ritmika, és a zenei hangsúly dominanciája jellemző. A jelen ének a Steinitz által „vierfüssige Verse” terminussal jelölt, négy hangsúlyt tartalmazó sorokból áll, melyekben az 1. és 3. főhangsúly, a 2. és 4. pedig mellékhangsúly.

A nominális sorok alapszabálya szerint a főhangsúlyok csak első szótagra eshetnek, — ez a szabály töröl minden más, a hangsúlyok „átvitelére” vonatkozó nyelvi szabályt. A mellékhangsúlyok elhelyezkedését erősebben befolyosolja a zenei hangsúly ; egy részük mind nyelvi, mind poétikailag indokolatlan

helyre kerül. Így a 2(3) | 2 || 2(3) | 2 versmértéket követő sorok 1. mellékhangsúlyánál előforduló -ə hangot, — mivel a serkáli „verstan” szerint a hangsúlyos helyen álló töltőhang nem kívánatos, az énekben pedig máshol nem fordul elő 2 szótagnyi töltés, — az ember első hallásra hajlamos -ə melléknévképzőnek, és nem töltőhangnak ítélni. A „metrikus” (az igei részben 3 hangsúlyt tartalmazó) verbális sorok 2. főhangsúlya szabályosan az -i-yi-jét- éneknyelvi igeképző meghatározott szótagjára esik. Az 1. mellékhangsúly, melynek szabály szerint egybe kellene esnie az ige első szótagjával, (ez a fő bizonyítéka a mellékhangsúlyok verstani funkciójának), a jelen énekben egy szótaggal hátrább helyezkedik el. Ez a szabálytalanság nem egyedi eset, az általam feldolgozott énekek közt akad még rá néhány példa. A jelenség legkézenfekvőbb értékelése az, hogy az ének prozódiaja a mellékhangsúlyok tekintetében szabálytalan, a probléma gyökere azonban a fő- és mellékhangsúlyok jellegének és verstani funkcióinak különbözőségében keresendő.

A szótagszám variabilitása különleges, kicsit talán a dallam varabilitásának két típusára emlékeztető. A hangsúlyhoz tartozó sornegyedeknek megvan a maguk sajátos variációs tendenciája. A főhangsúlyos sornegyedre, különösen az elsőre, a szótagszaporítás jellemző, a mellékhangsúlyos sornegyed kevésbé variábilis, csökkenő szótagszámú. Az ének lassú tempójával kezdődik és a 2(3) | 2 || 2(3) | 2 versmérték dominál benne, majd a 70. sor táján a tempó gyorsulni kezd és kiterjesztve a mellékhangsúlyos sornegyedek variációs tendenciáit, a versmérték fokozatosan átvált a 2(3) | 1 || 2 | 1 sémára. Az ilyen versmértékváltás a serkáli énekekben ugyanolyan ritkaság, mint a dallam trichord-triton váltása.

A töltőszótagok szerepüknek megfelelően a következő hangsúly szabályos elhelyezkedését biztosítják. Töltőszótagokban és egyes toldalékokban az -a és -ə hangok variánsoknak tekinthetők.

Az obi-ugor verselés „fonetikai” szintű, de igen erős szabálya az, hogy két magánhangzó nem állhat egymás mellett. A magánhangzós szóvég és szókezdet közé (sorok közt is) a serkáli nyelvjárásban leginkább γ ($\sim \chi$), ritkábban j , w hangot toldanak. Az ilyen átkötő mássalhangzók a szöveggközlésekben az első szó végéhez vannak írva, holott szinte mindig a második szó elején hangzanak (sorkezdetben is!). Én zárójelben, a sor fölé emelve írom őket.

Stilisztikai elemek:

A jelen műalkotásban az osztják énekversre jellemző összes stilisztikai elemek megtalálhatók, elemzésükre e közlés kereteiben nincs lehetőség. Szmolín előadói stílusában előfordul azonban két ritka elem, melyekre érdemes némi figyelmet szentelni. Mindkettő a parallelizmusok altípusaihoz tartozik.

A „kétnyelvű parallelizmus”-ban a változó parallel-szavak közül a második nem osztják, hanem vogul (nagyritkán orosz) nyelvű. Szemantikailag e szavak vagy teljesen megfelelnek az osztjáknak, vagy néhány jegyben eltérnek tőle, mintha egy vogul parallelizmus második tagjából származnának. E stíluselem gyakori használata természetesen feltételezi a vogul nyelv és folklór ismeretét. Az ilyen jelenségek alátámasztják azt a feltételezést, miszerint az északi obi-ugorság kultikus és folklór nyelvében oly gyakori belső kölcsönzések keletkezésében a szellemi kultúra és népköltészet (a rá jellemző parallelizmus) hasonlóságán kívül egyes csoportok kétnyelvűsége is fontos szerepet játszott.

A másik érdekes elem a „toldalékparallelizmus”. Ez olyan szavakat érint, melyeknek tulajdonképpen nem kellene változniuk ; a tő azonos is marad, ellenben a toldalék, vagy annak egy része azonos kategóriájú, de valamely jegyében eltérő toldaléokra változik. Szmolin stílusában a parallelizmusokban amúgy is passzívabb szerepet játszó „metrikus” verbális sorok a toldalékparallelizmus tipikus helyei. A tulajdonképpeni obi-ugor parallelizmus azonos szintaktikai felszíni struktúrában szereplő elemek meghatározott szemantikai szabályok szerinti változtatásán alapul, apoétikusonak hat benne minden olyan változás, mely a szintaktikai viszonyokra akár a legkisebb mértékben is kihat. Így a toldalékok változtatásának lehetősége igen korlátozott, poétikai funkciója a stílus-díszítő elemek szintjén van.

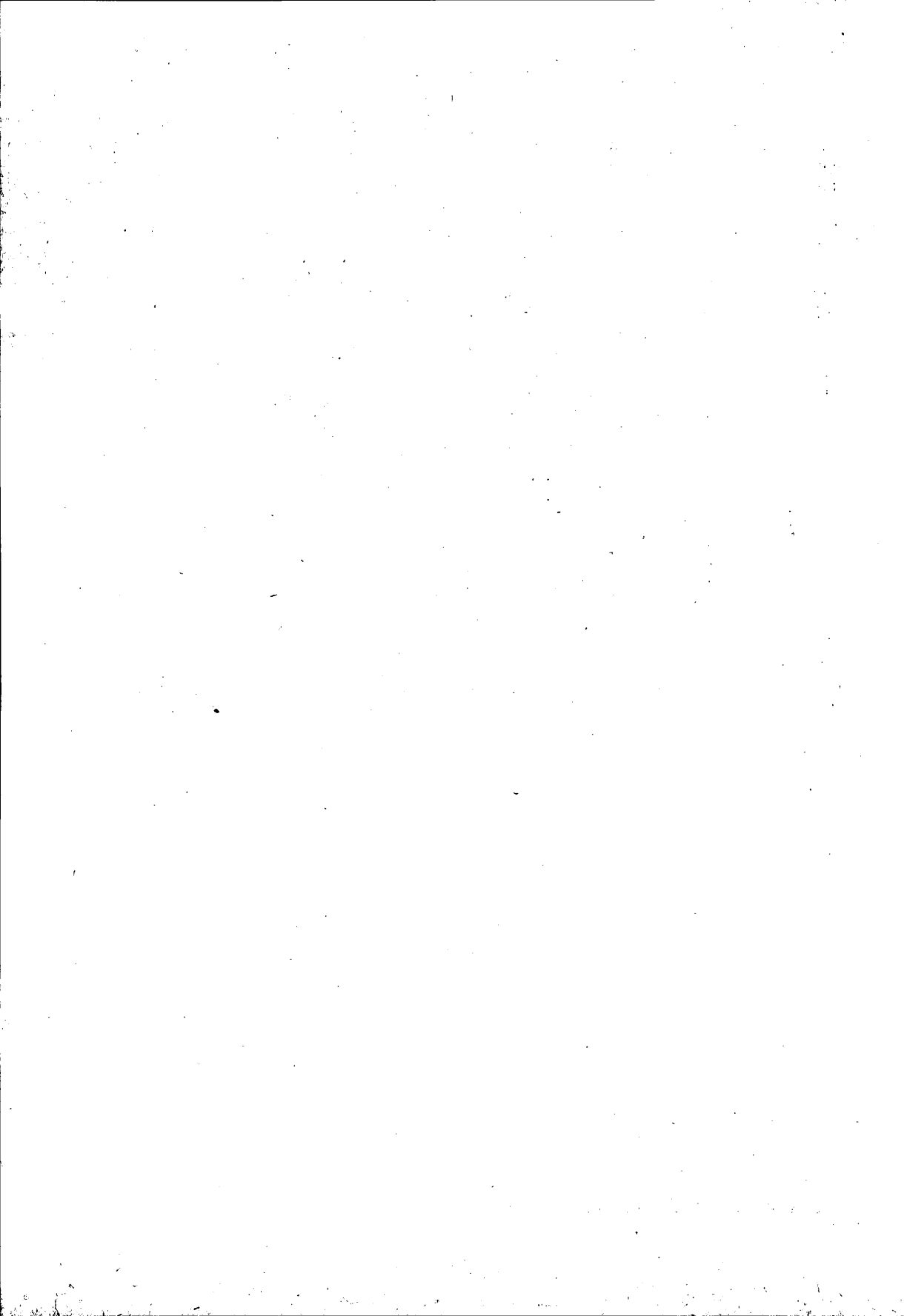
Szmolin énekeiben a predikatív szerkezetek értelmezését gyakran megnehezíti a formális (poétikai) alany használata. A „metrikus” verbális sorok állítmányai ilyenkor nem a közvetlenül előttük álló, alanyi helyzetű szóval, hanem egy azt megelőző alannal vannak egyeztetve, mely birtokviszonyban áll a formális alannal. Ez utóbbit dativuszos szerkezettel lehet fordítani, de el is hagyható.

SCHMIDT ÉVA—HUSZÁR LAJOS

An Ostyak Bear-Song from the Little Sosva Region

by ÉVA SCHMIDT—LAJOS HUSZÁR

The “Song of the Descent of the Bear from Heaven” was recorded by the author in 1982, in village Polnovat from 75-year-old hunter G. P. Smolin. He is the last singer of the now extinct ethnographical group of Little Sosva hunters. The song had once been regarded as the most holy one of the bear-feast repertoire. It is a variant of the divine origin of the bear, his descent and adaptation to the lower world. It contains also an episode about the origin of the main goddess *kättas*, sister of the bear. Poetical and musical analysis is added to the text.

Szófejtések

211. Magyar *fel*, *föl* 'aufwärts, hinauf'

1. M. *fél*, *föl* 'aufwärts, hinauf, hinan, empor; (dial.) Oberfläche, das Auswendige, der obere Teil eines Dinges', *félütt*, *fölätt* 'über (Dat.)', *fänn*, *fönn*, *fönt*, *fönt* 'oben', *fölé* 'über (Akk.)' | v o g. (KANN., kézirat) AK *pält* : *tə p.* 'so lange wie' (*tə* 'dieser'), P *pält* 'Länge; so lange wie', (MSz.) É *palit* 'Länge, Entfernung' | o s z t j. (KT 777) DN *pēt*, O *päl* 'hoch', V *pělät*, Kr. *pētät*, O *pälät* 'Höhe (V Kr. O), Länge (Kr. O), hoch, lang (O)' (RÉDEI: NyK 59: 212; MSzFgrE; TESz.).

2. Az eddig ugor eredetűnek tekintett szócsalád összefügghet a következő szamojéd szavakkal: 1. J u r. (LEHT. 384) O *pirće* 'hoch'; j e n. Ch. *fide*, B *fise* 'hoch'; s z e l k. (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122: 79) Ta. *pirgä*, Ke. *pirgp*, *pirgə*, N *perg*, *pərg(a)* 'hoch', (DONN., közli JANHUNEN: Castr. toim. 17: 125) KTy. *pürg* 'hoch'; k a m. (DONNER—JOKI 55) *purže* 'Statur, Gestalt; hoch, groß'; k o i b. (SPASSZK., közli JANHUNEN: uo.) *npuye*; m o t. (PALL., közli JANHUNEN: i. h.) *hirge* 'kpytoe mecto'; t a i g. (ADELUNG, közli JANHUNEN: uo.) *xupé*, *hupé*. — 2. J u r. (LEHT. 384) O *pir* 'Höhe; Betrag'; j e n. (PALL., közli JANHUNEN: i. h.) Tur. *náppo* 'hoch', B *filo?io* 'sehr hoch'; t v g. *fira* 'hoch, gewachsen'; s z e l k. (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122: 79) NP *pirə* 'Höhe', (ERD.) Ta. *piri* 'Höhe, Größe'. Az itt közölt szamojéd szavakat JANHUNEN (JSFOu. 77: 225, 238) a finn *pitkä* 'lang' (~ észl *pikk*, dial. *pitk* ua.) szavakkal vetette egybe.

A szamojéd szavak JANHUNEN (i. h.) szerint származékok. Az 1. alatt felsoroltak **kä*, a 2. alattiak viszont **w* képzőt tartalmaznak: öszsam. **pirkä* (< uráli **pide-kä*), öszsam. **pirä*. A **kä* képzős származék uráli eredetű lehet, vö. finn *pitkä*. A finn szó középfokú alakjai (*pitempi* ~ *pidempi*), valamint a (SKES nyelvj.) *pitevä* 'pitkä ja kapea; lang und schmal', (uo. nyelvj.) *pitelä* 'pitkä; lang' származékok arra mutatnak, hogy a finn *pitkä* (< **pite-kä* < **pide-kä*) képzett alak. A finn szó képzett voltára vonatkozóan l. még E. ITKONEN: Vir. 1948: 141. JANHUNEN (i. h.) szerint a **pirä* (< **pi-de-w*, JANHUNENNÁL: **pidiw*) is uráli kori képzés (vö. finn *pituus* 'Länge': -*uus* ~ -*uute* < **wti*), de ez aligha valószínű. A finn *uus* (*uute*-) képzőről másképp: HAKULINEN, SKRK³ 119). — A fent megadott ugor szavak a rekonstruálható **pide* alapalak folytatói. Ezen uráli alapszó képző nélküli folytatója (**pir*-) a szamojéd nyelvekben nincs meg. Az uráli alapnyelvre feltehető jelentés 'magas, hosszú; hoch, lang' lehetett.

A finn szónak a mord. (PAAS.) E *pokš* 'groß' szóval való egybevetése (TOIVONEN: FUF 19: 127; E. ITKONEN: Vir. 1948: 141 ?-lel) hangtani okokból nem fogadható el.

212. Magyar rövid 'kurz'

1. BUDENZ (MUSz. 673) és nyomában MUNKÁCSI (NyK 25: 261, ÁKE 533) a m. rövid 'kurz' melléknevet a következő szavakkal egyeztetette: vog. *É raw*, KL *rau* 'kleines Stückchen'; osztj. *É raw* 'fein, klein; Stückchen', I *rau* 'fein'. Ezt az egyeztetést sem a SzófSz., sem pedig az újabb etimológiai szótárak (MSzFgrE, TESz.) nem fogadják el. Az obi-ugor szavakról legutóbb l. HONTI: NyK 76: 373.

A rövid 1. 'kurz', 2. R 'wenig' szóra vonatkozó R és N adatok: 1275: ? Ad terram Symonreuidifev vocatam frn. (OkSz.); 1342: *Ryuiddulev* frn. (uo.); 1372 u./1448 k.: ewtewle magat *reuijden* megmentyuala (JókK 12); 1416 u./1450 k.: *rüuid* (BécsiK 25); 1416 u./1490 k.: Mikor volnanak *rüuid* zamouan igen keufesen (AporK 69); 1519 k.: *ryvindeden* (DebrK 529); N *rivid* (MTSz.), *rivigy* (UMTSz.).

2. A m. rövid melléknév *röv-* (R *rüv-*, N *riv-*) töve egyeztethető a következő osztják szóval: (KT 802) Trj. *riy-* 'zerlegen (z. B. ein Rentier)', (Терешкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. 1981) Jug. U.-Jug. U.-Ag. *riy-* 'резать, изрезать (например мясо, рыбу на куски)'.
Az egyeztetés hangtani nehézségekbe nem ütközik. A rekonstruálható ugor **rikz-* vagy **riyz-* alapalaktól mind a magyar, mind az osztják szó jól megmagyarázható. A m. rövid *-(i)d* eleme denom. kicsinyítő képző; az *-id* végződésre vö. még *kicsid*, *bacsid* (D. BARTHA, Szóképz. 103). A feltehető alapjelentés '(levágott) darab; vág, levág; (abgeschnitten) Stück; schneiden, abschneiden' lehetett. Jelentéstani szempontból vö. német *kurz* 'rövid' < lat. *curtus* 'verkürzt, gestutzt, verstümmelt' ← 'abgeschnitten'; or. *κοπομικύ* 'kurz' < ieur. *(s)ger- 'schneiden' (WALDE—HOFMANN, LatEtWb.⁴; KLUGE, DtEtWb.²¹); or. *δρобоъ* 'Bruch, Bruchteil' ~ *дробити* 'fein, klein' (VASMER, REtWb.); m. *apró* 'klein' < tör.: vö. Kášy. *oprak* 'ruhadarab', oszm. *ufak* 'apró, picit' stb. < tör. *opra-* 'feldarabol'; votj. (MUNK.) Sz. J K *keseq* 1. 'teljes vég, azaz ki nem kezdett vászon- vagy posztódarab; ein ganzes Stück Leinwand od. Tuch' ~ 'darab, rész; Stück, Teil' ~ *og kesek ulem bere* 'egy kis idő múlva; nach einer kurzen Zeit'. — A magyar és az osztják szó egyvebetését az teszi némileg bizonytalanná, hogy az osztják szó csak a keleti (szurguti) nyelvjárásokban van meg.

213. Vogul *pärget* ~ osztj. *pirkät* 'Schleifstein'

Vog. (AHLQV.) *pärget*, *pärixt* 'Schleifstein' | o s z t j. (KT 731) Trj. *pirkät* 'Schleifstein (bei den Ostj. nicht in Gebrauch)', Ni. Kaz. *perkat*, O *perkät* 'Schleifstein'. — KARJALAINEN (OL 165) ezen obi-ugor szavak esetében zürjén eredetre gyanakszik, de az általa idézett zürj. (WIED.) *bergač* 'Drehung, Kreisel, kleine Windmühle' szóról helyesen jegyzi meg, hogy az szóvégi *č*-je miatt nem illik ide átadó nyelvi alakul.

A zürj. *bergač* alapszavául szolgáló *berg-* fő fontosabb származékai: *bergal-* 'sich wenden, sich drehen, sich kreiseln', I *bergan* 'Windmühle der Kinder', *berged-* 'drehen, wenden, kehren, umdrehen, umwenden, umkehren'. A vogul és az osztják szó forrásául egy zürj. **berged* 'Windmühle' vagy 'Schleifstein' deverbális főnév jöhetne tekintetbe, ilyen szót azonban a rendelkezésre álló szótárak-

ban nem találunk. Az *-ed* deverb. főnévképző nagyon sok származékban megvan, így valaha igen produktív képző lehetett a zürjén nyelvben. Nincs kizárva tehát, hogy az obi-ugor szavak átadó alakjául feltehető zürj. **berged* egykor valóban megvolt a zürjénben, esetleg nyelvjárási szinten valahol ma is létezik.

Az obi-ugor szavak a zürj. **berged* alakból hangtanilag jól megmagyarázhatók. Ami a mássalhangzó-megfeleléseket illeti, a vogulban zürj. *b-rg-d* → *p-ry/rk-t* (a *g* betű *γ*-t vagy *k*-t jelöl), az osztjákban zürj. *b-rg-d* → *p-rk-t* hanghelyettesítés mehetett végbe. A vogul magánhangzó-megfelelésről AHLQVIST adata alapján biztosan nem tudunk mondani: mindenesetre a zürj. első szótagi *e* helyettesítésére vog. *ä* szolgálhat (l. RÉDEI, SLW 46). Az osztj. Trj. *i* ~ Ni. Kaz. *O e* < zürj. *e* és az osztj. Trj. *ä*, Ni. Kaz. *a*, *O á* < zürj. *e* hanghelyettesítés teljesen szabályos (l. TOIVONEN: FUF 32: 130 kk., 141–2).

214. Osztják *pākraš-* 'leben, auskommen'

Az osztj. (KT 682) Kaz. *pākraš-* 'leben, auskommen, sich einigermassen durchschlagen' csak a Kaz. nyelvjárásban van meg. Szűk nyelvjárási elterjedtsége, továbbá szokatlan képzésmódja arra utal, hogy esetleg jövevényszóval van dolgunk. A *-raš-* képző GANSCHOW (Die Verbalbildung im Ostjaksichen. Wiesbaden 1965. 30. 1.) szerint ugyanis csupán ebben az egyetlen példában fordul elő. A *pākraš-* alapszava a zürjén eredetű (KT 681) Trj. *pēk-*, Kaz. *pāk-* 'ertragen, vertragen' ← zürj. *pēk-* 'stützen, unterstützen...' ige (RÉDEI: NyK 82: 261). Átadó alakul egy zürj. **pēkraš-* nem jöhet tekintetbe, mivel *-raš-* igei képzőbokor a zürjénben egyáltalán nincs. Az osztj. *pākraš-* feltehetőleg egy zürj. **pēklaš-* 'sich stützen' átvétele, jóllehet ilyen származékot a rendelkezésünkre álló szótárakból nem tudunk kimutatni. A zürj. **pēklaš-* megléte — vagy egykori megléte — mellett szól azonban az, hogy *-laš-* képzős igék szép számmal vannak a zürjénben: Ud. *šujlaš-* 'sich schieben, sich eindrängen, eingesteckt werden' (*šuj-* 'einstecken'), Sz. Lu. *šetlaš-* 'sich (den Männern) ergeben (Mädchen)' (*šet-* 'geben') (vö. KNEISL, Die Verbalbildung im Syrjänischen. München 1978. 127. l.). Az osztják alakban szórványos **l* > *r* változás tehető fel. Az osztj. *pākraš-* fent megadott jelentése nem származhat a zürjénből, hanem a fentebb idézett (KT 681) Kaz. *pāk-* 'auskommen, sich einigermassen durchschlagen' jelentésbesugárzásának az eredménye lehet.

215. Osztják *pela:* *kat-p.* 'Fußboden'

1. Az osztj. *pela* a KT (781) szerint csak néhány keleti nyelvjárásban, mégpedig az itt következő összetételben fordul elő: V *kat-pela* '(hölzerner) Fußboden (nicht in den Erdhütten)', Trj. *kāt-pāḷa* 'Fußboden des Zeltens (aus Holz od. Erde), Fußbodenfläche der Jurten, d. h. unter dem Niveau der Schlafpritschen liegender eigentlicher Fußboden (in den ostj. Wohnhäusern)'. Az osztj. *pela*, *pāḷa* a következő zürjén szó átvétele lehet: (WUo.) Sz. Pecs. Lu. *pēl*, V Ud. P *pēv*, I *pē* 'Brett (Lu.: kurzes)', (SzsZsZK) Le. *žož-pēl* 'половица' (*pēv* alatt), (GEN.) KP *pūl* 'Brett'.

2. A zürjén szó — a KP adat alapján — őspერი **ō* hangra utal, de a votják megfelelő (Sz. K *pul* 'Brett, Tafel') *u* hangja **o*-ra vall. A permi szavak

vogul megfelelőjében (WV 2: TJ *pāl* 'Bank', Szo. *pāl* 'Schlafpritsche') ósvog. **ā* tehető fel (STEINITZ, WogVok. 177). A permi szavak és a vogul etimológiai összetartozására vonatkozóan l. SETÄLÄ: NyK 26: 392, FUFA 12: 40; SIRELIUS: FUF 11: 66; UOTILA, SyrjChr. 134; LYTKIN, VokPerm. 145; ESZK. Ha a zürj. KP *pül* adat *ü* hangját szabálytalannak tartjuk, akkor a zürjén alapján feltehető óspermi **ö* és a votják alapján feltehető óspermi **o* magánhangzókat előpermi **ä*-re vezethetjük vissza. Az ily módon rekonstruálható előpermi **ä* jól illik a vogul szó ósvog. **ā* hangjához. Az óspermben négy **pöl*, **pöl* hangalakú szó volt: 'Seite', 'Mal', 'Brett', 'das Innere' (E. ITKONEN: FUF 31: 290). Nagyon valószínű tehát, hogy a korábban **pöl*-nek hangzó KP 'Brett' a zavaró homonimia elkerülése végett (vö. pl. **pöl* 'Seite') vált *pül* (< **pöl*) hangalakúvá.

A zürj. *e* (< óspermi **ö*) hangnak óosztj. **e* (> V *e*, Trj. *ä*) hanggal való helyettesítése szabályos (vö. TOIVONEN: FUF 32: 134). Az osztják szóvégi *ə*-nek a zürjénben nincs megfelelője; egytagú mássalhangzóra végződő szavakhoz az osztjákban több esetben járul *ə*, *i* stb. (vö. TOIVONEN: FUF 32: 145). A származtatás jelentéstani szempontból is plauzibilis: a zürjén 'Brett' és az osztják '(hölzerner) Fußboden' jelentések igen közel állnak egymáshoz (vö. még zürj. Le. *žož-pel* 'половица'). A 'Fußboden aus Erde' jelentésbővülés útján keletkezett az osztjákban.

216. Osztják *pšäə* 'tauschen'

A címként közölt osztják igét a KT (751) szerint csak a Kaz. nyelvjárás ismeri: *pšäə* 'Rentiere, Kleider tauschen (von mehreren?)'. Lehetséges, hogy ez a szó a zürj. (KRSzl.) *vežli-* 1. 'изменить, переменить (на время)', 2. 'сменить, переменить (на время)', (WUo.) P *vežvi-* 'wechseln, tauschen' átvétele. A zürjénben feltehető ószürj. **e* hangnak (vö. KP *viž-* 'tauschen') az osztj. Kaz. *i* szabályosan felel meg. A nem-első szótagi zürj. *i* ~ osztj. *ə* hangmegfelelés is a várakozásnak megfelelő (l. TOIVONEN: FUF 32: 132, 143). A szóeleji zürj. *v* → osztj. *p* hanghelyettesítés a legrégebbi átvételekre jellemző (vö. STEINITZ: ALH 12: 250). Szabálytalan viszont a zürj. *ž* ~ osztj. *š* megfelelés. Az *š* esetleg elírás *š* helyett?

217. Osztják *patsa* 'für, anstatt, statt'

1. O s z t j. (PB) É *patsa*, *pattsa* (REGULY: *pätschä*) 'gyanánt, helyett; für, anstatt, statt'. — Ez a névutó csupán REGULY északi osztják (szigvai) szövegeiben fordul elő. Pl.: *jem nip patsa* 'jeles batyú gyanánt' (PÁPAY, ONGy. 33); *jeməŋ lau oŋol patsa* 'szentséges ló feje helyett (i. m. 42); *jem sū patsa kätlləm* 'jeles bot gyanánt fogom' (i. m. 81). Szűk nyelvjárási elterjedtsége, de főként szóbeljei *tš* hangkapcsolata miatt zürjénből való jövevényszóra kell gyanakodnunk. Hasonló hangalakú és szerepű névutók a zürjénben: *pidji*, *piddi*, Sz. *pidja*, Ud. *pidjas*, I *pidla*, *pidlas* 'statt, anstatt, für, um . . . willen'. É névutók a *pid* 'Tiefe' ← *'Boden' (vö. *pides* 'Boden, Grund') főnév különböző esetragos alakjaiból jöttek létre (vö. RÉDEI, Postp. 177—81), de ezekből az osztj. *patsa* az eltérő szóvég miatt nem magyarázható meg. Egy feltehető, noha nem adatolt *-ša* ragos **pidša* alaknak viszont az osztják névutó hang-

tanilag pontosan megfelel. A *-sa* összetett rag névutókban való jelentkezésére vonatkozóan vö. még zürj. *berša* 'nach, hinter', *vodča*, Ud. *večča* (< **vožša*) 'gegenüber, gegen' (l. RÉDEI, Postp. 91, 99, 100). Az osztják szó fonematikus átírása *pätša* vagy *pätša* lehet. REGULYNál a hosszú *tt* minden bizonnyal a megelőző magánhangzó rövidségét jelöli. A hanghelyettesítés szabályszerű: zürj. *p-dš* → osztj. *p-tš*, zürj. *ǰ-a* → osztj. *ǰ/ǰ-a*.

2. Osztj. (PD 1739) Ko. *pellen*: *mǎn nõǰat, tõwǎt pellen wǣtam* 'ich nehme dich, ihn zum Sohn'. A **pǣttǣ*: *pǣllen* a zürj. *pidǰi*, *pidǰi* névutó átvétele lehet, de az *-en* szóvég nem egészen világos. Az *-en* talán 2. személyű birtokos személyjel determináló funkcióban. A mondat szószerinti fordítása 'én őt/tegedet fiúként/fiú helyett [tkp. 'helyetted'] fogadom' volna.

218. Osztják *šǰ rūwǰ* 'danach, dann'

Az osztj. (STEINITZ, DEWO kézirat) Kaz. *rūw*: *šǰ rūwǰ* 'danach, dann' határozószói kifejezés *rūw* elemében a következő osztják szó rejlik: (KT 792) Kaz. *rūw* 'Wärme, Hitze (im Haus, in der Badestube, im Freien)'. A *šǰ rūwǰ* eredeti jelentése 'abban a melegben, azon melegében' lehetett. Az időhatározói 'aztán, utána, akkor' jelentés létrejöttét a következő jelentéstani párhuzamok támogatják: m. *hevenyében* *'in der Hitze' → 'gleich, plötzlich' (< *hǣ* 'warm, heiß; Hitze'), *melegében* 'sofort' (< *meleg* 'warm'), német *brühwarm* 'azon melegében' (l. TESz.). Az osztják szó etimológiáját l. MSzFgrE (*rejt* alatt).

219. Zürjén-votják *as* 'selber, selbst; eigen'

1. A permi nyelvekben a visszaható névmásnak két allomorfja van: zürj. *ac*-, *as*- ~ *as*-; votj. *ac*-, *as*- ~ *as*-. A két változat komplementáris disztribúcióban van egymással, vagyis egyes esetekben az *ac*- *as*-, más esetekben viszont az *as*- szerepel. Például: zürj. Nom. *acim* 'magam; ich selbst', *asnim* 'magunk; wir selbst', Gen. *aslam*, *aslad*, *aslas* stb.; votj. Nom. *acim* 'magam; ich selbst', G *acimes*, B *asmes* 'magunk; wir selbst', Allativus-Dativus *asim* 'magamnak; mir selbst' stb. A zürj.-votj. *as* önálló jelentése: 'selber, selbst; eigen': zürj. *as uǰ* 'die eigene Arbeit', votj. *as kijeniz* 'mit eigener Hand'. Névutók előtt az *as* változat fordul elő: zürj. *as vǰlam* 'rám; auf mich', votj. J *as bordǰstid* 'von dir selbst'. A zürjén és a votják visszaható névmás teljes paradigmasorát l. RÉDEI, ChrestSyrj. 72–74; WICHMANN, WotjChrest². 149–150.

A két névmási forma az eltérő konzonantizmus miatt etimológiailag különböző eredetű. A zürj.-votj. *ac*-, *as*-, a finn *itse* 'selbst', mord. E *es*, *ás*, M *es* 'selbst, selber, eigen' stb. névmásokkal tartozik össze (l. MSzFgrE *isz*, *isz*, *iz* alatt). Az *ac*-, *as*- *a*-ja hangtanilag nem illik a rokon nyelvek alapján kikövetkeztethető finnugor **iče* ~ **iše* alapalakhoz. Az *ac*-, *as*- a hangjára valószínűleg a vele azonos paradigmasorokba tartozó — eleddig ismeretlen etimológiájú *as* hatott: tehát ősermi **ič*-, *iš*- ~ *as* → *ac*-, *as*- ~ *as*.

2. A zürj. *as* ~ votj. *as* alaknak nincsenek megfelelői a rokon nyelvekben (l. ESzK). Az *as* két mutató névmás összetapadása útján jött létre az ősermi

korban: **a* 'dieser, jener' + **si* 'er, sie, es' (vö. zürj. *si, sije, sija* ~ votj. *so* 'er, sie' ~ zürj. *so* 'siehe da!, sieh!'). Az *a* önállóan ma nincs meg, hanem csupán névmási határozószók előtagjaként fordul elő. A zürjében *a*-, a votjában *o*- hangalakban ismeretes. Pl.: zürj. (WUo.) Ud. *ata* 'hier (?)', *ata taten* 'sieh, hier'; *ken te* 'wo bist du?' — *ata* 'hier'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *asi* 'BOT; siehe!', *ata* 'siehe hier!', *ati* 'siehe!', *siehe dort!*; (SzfSzlK) Ud. *ati, atti, asi, assi* 'BOT, BOH' (*so* alatt); votj. (MUNK.) Sz. *otin* 'dort', *otis, K otis* 'von dort' stb. (a rokon nyelvekbeli megfelelőket l. MSzFgrE *az, a* alatt). A zürj. *a* ~ votj. *o* magánhangzók viszonya nem világos, ám a hangtani szabálytalanság névmásoknál nem ritka jelenség. Az *a* funkciója az őspermi alapnyelvre kikövetkeztethető **asi* alakban a nyomósítás lehetett. Az *a* elemmel etimológiailag azonos még az ugyanilyen hangalakú nyomósító, illetőleg kérdőszócska: zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V Ud. Le. *a* (enklitische verstärkende Partikel) 'ja, wohl'; votj. (MUNK., WICHM.) -*a*, G. K. -*wa* (Fragepartikel) 'e, vajon; ob' (l. még MSzFgrE *e* alatt). Az **asi* összetétel elemeinek az elhomályosulása után a szóvégi *i* még az őspermi kor folyamán lekopott. Hasonló módon — nyomósító partikula (← mutató névmás) + személyes névmás kapcsolatából — keletkezett visszaható névmások más nyelvekben is vannak. Pl.: osztj. Kaz. 'mäntti 'mich, mich selbst', nänntti 'dich, dich selbst', süwätti 'sich, sich selbst' (RÉDEI, Nordostj. Texte... 27). A *ti* mutató névmási eredetű lehet ('dieser'); vog. *amki* 'én magam' stb. (MUNKÁCSI VNyj. 13).

220. Zürjén *éç* 'Korn, Kern' ~ votj. *važ* 'Spelt, Dinkel'

1. Az etimológiai irodalomban a votj. (MUNK.) Sz. *važ*, K *važ*, G *waž*, M *važ* 'Spelt, Dinkel' szót többen (PAASONEN: FUF 2: 186; TOIVONEN: FUF 19: 200, MSFOu. 58: 233, Vir. 1953: 32; UOTILA: MSFOu. 65: 69, 309; SKES ?-lel) a következő szavakkal vetették egybe: cser. (WICHM.) *J wiste, U wiste, M wiste* 'Spelt, Dinkel', (PS) *B wiste* 'Spelt'; mord. (PAAS.) *E M višä* 'Spelt'; finn *vehnä* 'Weizen'.

A votják szó idekapcsolása azonban súlyos hangtani nehézségekbe ütközik. A votj. *važ, waž* stb. ugyanis őspermi **qž* előzményre vezethető vissza, s így mind a vokalizmus, mind a konzonantizmus szempontjából elválasztandó a többi szavak esetében rekonstruálható finn-volgai **wešnä* (**vešnä*) alaktól.

2. A votják szót egyeztethetőnek tartom a következő zürjén szóval: (WUo.) Lu. *éç* 'Korn, Samen', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Lu. Le. *éç* 'Korn, Kern (Lu.)'; ein Korn (ein Stück: Korn, z. B. eine Erbse, eine Bohne)', (SzfSzlK) Ud. *éçed-* 'отделять, отделить охвостье от зерна (после веяния)'. ЛУТКИН (VokPerm. 168) és az ESzK a zürjén szót két ?-lel egyeztette a votják szóval, továbbá a fent idézett finn-volgai szavakkal. Mint alább látni fogjuk, az óvatosság a permi szavak összekapcsolása esetében nem indokolt. Később ЛУТКИН (NyK 77: 153) a zürjén szót a votj. *važ*-tól különválasztva a finn *ohra* (*otra, ozra, ošra, ostra*), vepsze *ozr*, észt *oder* (*odr, ödr, ohr*), lív *vg'ddärz, vro'dröz* 'Gerste' szavakkal vetette egybe. A finnségi szavakban eredeti szóbelseji **štr*, esetleg **str* tehető fel (vö. HONTI: NyK 83: 367), s így hangtani okból nem lehetnek a zürj. *éç* megfelelői (a finnségi szavakra vonatkozóan l. még SKES).

A zürj. *éć* *e* hangja óspermi **ó*, **ő* vagy **ε* magánhangzóra vezethető vissza. A votj. *važ*, *waž* stb. szóval való összetartozás esetén csak az **ő* jöhet tekintetbe. A feltehető óspermi **őć* korai óspermi **őć* alakra mehet vissza: az **ő* > **ő* palatalizálódás a *é* hatásával függ össze (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 298). A votják alapján rekonstruálható óspermi **őć* zöngésüléssel korábbi **őć* alakból keletkezett.

3. A zürj. *éć* ~ votj. *važ*, *važ*, *važ*, *waž* (< óspermi **óć*) iráni jövevény-szó: iráni **ač* < ieur. **ak*, **ok* 'scharf, spitz, kantig; Stein'. E gyök etimológiánk szempontjából fontosabb származékai: óind *ásma* 'Stein, Fels, Himmel', av. *asman* 'Stein, Himmel', óind *ásrih* 'Ecke, Kante, Schneide' (MAYRHOFER 1: 60, 61); újperzsa *ás* 'Mühlstein', lat. *acus* (*aceris*) 'Granne, Spreu', német *Achel* 'kalászszáalka', *Ähre* 'kalász', litv. *akiotas* 'Granne', or. *ocoka* 'Riedgras', *ocom* 'Distel', *ocmb* 'Spitze, Granne (an Ähren); langes Haar im Pelzwerk', örmény *osi* 'околючее растение' (I. POKORNY, IndEtWb. 1: 18 kk.; MAYRHOFER 1: 60, 61; KLUGE, DtEtWb.²¹ 11; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ 1: 11; VASMER, REtWb. 2: 285, 288; SZARADZSEVA: Etimologija 1979: 160—161). A feltett iráni **ač*-nak az óspermi **őć* szabályos folytatója. A permi szó iráni származtatása jelentéstanilag is lehetséges. A feltehető ieur. alapjelentésből ('scharf, spitz . . .') e közös szemantikai jegy alapján több leánnyelvben 'tüskés növény; stachelige Pflanze' jelentésű szó fejlődött (vö. SZARADZSEVA: i. h.). *Plen* jelentéssel kerülhetett át az iráni szó is a permi alapnyelvbe, noha a tüskés növényt jelentő szó az iráni nyelvekből nem mutatható ki. Az eredetihez közel álló jelentést a votják őrizi: 'tönkölybúza; Spelt, Dinkel'. Ebből fejlődhetett a zürjében először a 'kalászos növény magja; Korn von ährigen Pflanzen', majd általában a 'mag; Korn, Samen' jelentés.

221. Cseremisiz *šoršo* 'Maßholderbeere'

I. N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK 52: 319) a következő szavakat egyeztette egymással: zürj. (WUo.) *ses*, *sos*: Sz. Lu. I *ses-pu*, Le. *sos-pu* 'Vogelbeerbaum, Eberesche', (SzsZlK) Lu. Пес. Ud. I FV *ses-pu* 'кустарниковая ольха (Пес. Ud. FV), рябина (дерево) (Lu. I FV)' (*pu* 'Baum') | ? v o t j. (KÖPPEN, közli N. SEBESTYÉN: i. h.) *susem-pu* 'Lonicera xylosteum' | c s e r. (WICHM.: FUF 9: 119) KH J *šaršā*, (BEKE: FUF 22: 121) V *sas*, JO *sasā*, JT *šoršo*, M *šōšō* 'Maßholderbeere'. — A votják szó idetartozása — melynek *m* eleme képző — egyszeri adatoltsága miatt mindenképpen bizonytalan. A zürjén szóvégi (az óspermiben szóközépi) és a votják szóközépi *s* zöngétlen volta arra vall, hogy a szó az előpermiben (a korai óspermiben) zárhang (feltehetőleg *k*) + *s* kapcsolatot tartalmazott. Az intervokalikus *s*-nek *z* a folytatója a permi nyelvekben. Eredeti **ks* kapcsolatnak a cseremisizben nem *š*, *s*, hanem *kš* a megfelelője, s ily módon a cseremisiz és a permi alakok között ősi etimológiai összefüggés nem tehető fel. A cser. *šaršā*, *šoršo* alakokban jelentkező *r* rotacizmus útján keletkezett másodlagos hang (vö. WICHMANN: FUF 9: 114 kk.). A zürj. *e* ~ votj. *u* óspermi **ő* hangra vezethető vissza (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 321). Az óspermi **ő* minden bizonnyal előpermi **o*-ból keletkezett: **soksz* >> **sőkšz*. A zürj. Le. *sos-pu* *o*-ja nyelvjárási különfejlődés útján óspermi **ő* (< előpermi **o*) hangra vezethető vissza.

2. Jóllehet a cseremisz és a permi szavak között ősrokonság nem állapítható meg, etimológiailag mégis összefüggenek egymással, mégpedig oly módon, hogy a cseremisz szó az őspermiből való átvétel lehet. A kölcsönzés az őspermi *ks* > *s* egyszerűsödés után történhetett. Az őspermi **q* — esetleg **q* (Le. *sos*) — magánhangzót a cseremiszek a hozzá legközelebb álló saját nyelvi fonémával, az őcser. **o*-val helyettesíthették.

A zürj. *sēs-pu* szóról tévesen: ESzK.

WICHMANN (FUF 9 : 119) és UOTILA (MSFOu. 65 : 253 ?-lel) a cseremisz szót a következő szavakkal vetette egybe : zürj. (WUo.) Sz. *žo* : *žo-pu* 'Schneeballenstrauch ; *Viburnum opulus*', (WOL.—RÉD.) P *žu* ua. ; votj. (MUNK.) Sz. *šu* 'Beere des Kalinkenbaumes', *šu-pu* 'Maßholderbaum, Wasserholunder, Hirschholder, Kalinkenbaum'; mord. (PAAS. : MSFOu. 22 : 23) E *čavgel*, *čavdil*, M *čevgä* 'Maßholderbeere' (l. még SKES ?-lel ; ESzK ?-lel). A mordvinban és a permi szavakban szóeleji **š* és szóközepi **w* tehető fel, ezért a cseremisz szóval való összefüggésük nem valószínű.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

VON KÁROLY RÉDEI

211. Ungarisch *fel*, *föl* 'aufwärts, hinauf'

Ung. *fél*, *föl* 'aufwärts, hinauf, hinan, empor ; (dial.) Oberfläche' | wog. KU *pält* : *ta p.* 'so lange wie' (*ta* 'dieser'), N *palit* 'Länge, Entfernung' | ostj. DN *pēt*, O *pāl* 'hoch'. Diese ugrischen Wörter können mit folgenden Wörtern verglichen werden : finn. *pitkä* 'lang' ; sam. jur. O *pirče* 'hoch' ; jen. Ch *fide*, B *fise* id. ; selk. TyM *piürg* id. usw. Finn. *pitkä* (< **pite-kä*) und die sam. Entsprechungen enthalten das Ableitungssuffix **kä*, welches vermutlich in der PU-Zeit an den Stamm getreten ist : **piše-kä*. Die ugrischen Wörter sind die Fortsetzungen des PU Grundwortes **piše* 'hoch, lang'. — Finn. *pitkä* und die sam. Wörter sind von JANHUNEN (JSFOu. 77 : 225, 238) miteinander in Zusammenhang gebracht worden.

212. Ungarisch *rövid* 'kurz'

Verfasser vergleicht ung. *rövid* 'kurz ; (altung.) wenig' mit ostj. Trj. *riy-* 'zerlegen (z. B. ein Rentier)', Jug. U.-Jug. U.-Ag. *riy-* 'schneiden'. Ung. *-id* ist ein Nominalsuffix. Die rekonstruierbare Üg. Grundform mag **rikz* od. **riyz*, die Grundbedeutung 'abgeschnittenes) Stück ; schneiden, abschneiden' gewesen sein. In semantischer Hinsicht vgl. dt. *kurz* < lat. *curtus* 'verkürzt, gestutzt, verstümmelt' — 'abgeschnitten' ; russ. *дробь* 'Bruch, Bruchteil' ~ *дробный* 'fein, klein' ; osm. *ufak* 'winzig, klein' < türk. *oprazerstückeln, zerlegen*'.

213. Wogulisch *pärget*, ostjakisch Trj. *pirkät* 'Schleifstein'

Diese obugrischen Wörter sind aus dem Syrjänischen entlehnt : **berged* (< *berg-* : *bergal-* 'sich wenden, sich drehen, sich kreiseln'). Ein solches Wort ist in den einschlägigen Wörterbüchern nicht vorhanden. Da das deverbale Substantivsuffix *-ed* in zahlreichen Ableitungen vorkommt, darf man annehmen, daß es früher ein sehr produktives Suffix war, mit welchem auch ein Substantiv **berged* 'Schleifstein' kann gebildet worden sein.

214. Ostjakisch *päkras-* 'leben, auskommen'

Ostj. Kaz. *päkras-* 'leben, auskommen' ist eine Entlehnung von syrj. **piklas-* (< *pik-* 'stützen, unterstützen'). Syrj. *-las-* ist ein produktives Verbalsuffix. Im Ostjakischen ist ein sporadischer Lautwandel *l* > *r* vor sich gegangen. Auch das syrjänische Grundwort *pik-* 'stützen' (*nužda pik-* 'Not leiden, ertragen' ist ins Ostjakische gelangt ; Kaz. *pälk-* 'ertragen ; auskommen', RÉDEI : NyK 82 : 261). Die Bedeutung 'leben, auskommen' von ostj. *päkras-* stammt nicht aus dem Syrjänischen, sondern sie ist das Ergebnis der Bedeutungsirradiation des ostjakischen Wortes *pälk-*.

215. Ostjakisch *pela*: *kat-p.* 'Fußboden'

Ostj. V *pela*: *kat-p.* '(hölzerner) Fußboden (nicht in den Erdhütten)' < syrj. *pel* 'Brett', *žoŕ-pel* 'половица'.

216. Ostjakisch *piśla-* 'tauschen'

Ostj. Kaz. *piśla-* 'Rentiere, Kleider tauschen (von mehreren?)' < syrj. *veŕlŕ-* 'tauschen'. Die Lautentsprechung syrj. *ŕ* ~ ostj. *ś* ist unregelmäßig. Ist das *ś* ein Schreibfehler statt *š*?

217. Ostjakisch *paśa* 'für, anstatt, statt'

Diese Postposition kommt nur in den Texten von A. Reguly vor. Das ostjakische Wort ist eine Entlehnung der bisher nicht belegten syrjänischen Form **piśa*. Die syrjänischen Postpositionen *pidŕi*, *pidŕi*, *pidŕa* (mit dem Suffix *-ŕi*, *-ŕa*) sind sehr häufig (> ostj. **potta*: *potŕen*), die mit *śa* gebildete Form ist aber in der heutigen Sprache nicht bekannt. Das Kasusuffix *-śa* ist in einigen syrjänischen Postpositionen vorhanden (*berśa* 'nach, hinter', *vodśa* < **voŕśa* 'gegenüber, gegen'), so ist die Annahme einer Postposition **piśa* für die ältere Sprache völlig möglich.

218. Ostjakisch *śi rūwŕŕ* 'danach, dann'

Im Element *rūw* des ostjakischen adverbialen Ausdruckes Kaz. *śi rūwŕŕ* 'danach, dann' steckt das ostjakische Substantiv *rūw* 'Wärme, Hitze'. Vom semantischen Standpunkt aus vgl. ung. *hevenyében* 'in der Hitze' → 'gleich, plötzlich' (< *hő* 'warm, heiß; Hitze'), ung. *melegében* 'sofort' (< *meleg* 'warm'), dt. *brühwarm*.

219. Syrjänisch-wotjakisch *as* 'selber, selbst; eigen'

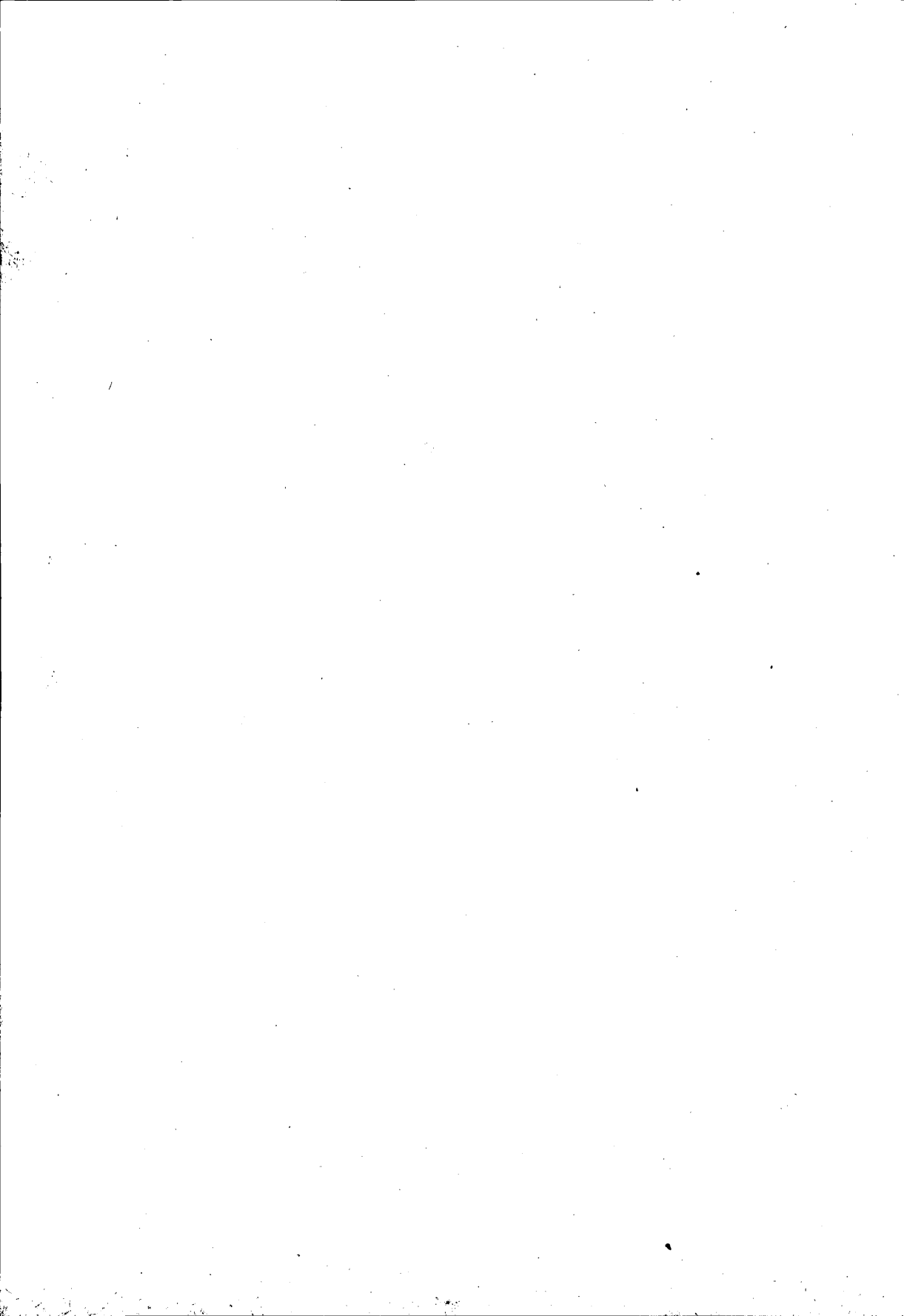
In den permischen Sprachen hat das Reflexivpronomen zwei Allomorphe: syrj.-wotj. *ac-*, *aś-* und *as-*. Sie stehen in komplementärer Distribution miteinander: in gewissen Kasusformen wird das Allomorph *ac-* *aś-*, in anderen aber das Allomorph *as-* verwendet. Die Variante *ac-*, *aś-* ist von FÜ Herkunft, vgl. finn *itse* 'selbst' usw. (< **ice* ~ **ise*). Die permische Vokalentsprechung ist unregelmäßig: auf den Vokalismus von *ac-*, *aś-* hat wahrscheinlich die Form *as-* eine Wirkung ausgeübt. Das Pronomen *as-* besteht aus zwei Komponenten: **a* 'dieser, jener' + **si* 'er, sie, es'. Das Pronomen **a* kommt heute selbständig nicht vor, sondern nur als Vorderglied von Adverbien pronominaler Herkunft. In dem zusammengesetzten Pronomen **asi* hatte das *a* verstärkende Funktion. Auf ähnliche Weise zustande gekommene Reflexivpronomina gibt es auch in anderen finnisch-ugrischen Sprachen. Die heutige Form *as* ist durch die Apokope des Auslautvokals entstanden.

220. Syrjänisch *eć* 'Korn, Kern', wotjakisch *vaŕ* 'Spelt, Dinkel'

Verfasser verknüpft wotj. *vaŕ*, *waŕ* 'Spelt, Dinkel' mit syrj. *eć* 'Korn, Kern' und führt sie auf eine urpermische Grundform **oć* zurück. Im Syrjänischen ist ein Lautwandel **o* > **ö* > *e* vor sich gegangen, der wotjakische Anlaut *va-*, *wa-* ist die regelmäßige Fortsetzung des urperm. **o*. Das urpermische Wort ist aus dem Iranischen entlehnt: iranisch **ac* < ieur. **ak*, **ok* 'scharf, spitz . . .' Vgl. altind. *ásrik* 'Ecke, Kante, Schneide', lat. *acus* (*aceris*) 'Granne, Spreu', russ. *ocmb* 'Spitze, Granne (an Ähren)' usw.

221. Tscheremissisch *śorśo* 'Maßholderbeere'

Syrj. *ses*, *sos*: *ses-pu*, *sos-pu* 'Vogelbeerbaum, Eberesche', wotj. *susem-pu* 'Lonicera xylostem', tscher. KB J *śarśś*, V *sas* JO *sasś*, JT *śorśo* usw. 'Maßholderbeere' wurden von I. N. SEBESTYÁN (NyK 52: 319) miteinander etymologisch verbunden. Sie können jedoch wegen des inlautenden Konsonantismus genetisch nicht zusammengehören. Für das Urpermische kann eine Form **sokśś* (> **śokśś*, vgl. syrj. *ses*) rekonstruiert werden. In eigenwichtigen Wörtern entspricht dem ursprünglichen **ks* im Tscheremissischen *kś*. Nach der Meinung des Verfassers wurde das tscheremissische Wort nach dem permischen Lautwandel **ks* > *s* aus dem Urpermischen entlehnt. Das *rś* in einzelnen tscheremissischen Dialekten erklärt sich durch Rhotazismus: **ś* > *rś*. Das urperm. **o* — eventuell **ö* — wurde durch das ihm nahestehenden Phonem, urtscher. **o* substituiert.

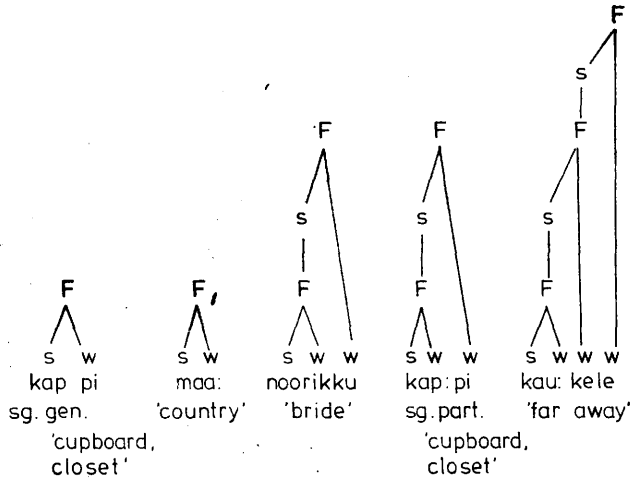
Adjacent Stresses in Relation to Overlength

0. Clarification of the phenomenon of three degrees of length within the framework of metrical theory has recently been attempted by A. Prince (1980). His investigations focussed on the systematic properties of the third (overlong) degree (henceforth Q3) in the light of a foot-based theory. These systematic properties, as Prince describes them, are seven in number: i. Q3 occurs only in stressed syllables; ii. any final syllable that bears word-stress is overlong (from this it follows that all monosyllables are overlong); iii. a Q3 syllable seems to invite an immediately following stress; iv. from the sequencing constraints of Q2 and Q3 segments (I. Lehiste 1965), it follows that overlength is a phonological property of syllables. In Prince's framework overlength is a metrical property of syllables; assuming that the nuclear tone is realized over the unit foot, the foot-hood of the Q3 syllable captures the whole contour; vi. in grade alternation the principal effect of the strong grade is to assign foot to syllables (syllables with complex rhymes — VV, VC, VVC — will end up overlong); vii. the appearance of Q3 in the weak grade, in the case of conflation (loss of medial C gives $\# [F[\sigma CVV]]$), becomes understandable (536—537). Prince's conclusions, which are based upon a thorough analysis of Estonian quantity relations, affirm that these systematic properties of Q3 are the consequences of the fact that Q3 syllables are feet in metrical structure. This follows directly from the essential assumption of the metrical theory of stress (M. Liberman & A. Prince 1977). According to this, distinctions of relative prominence reflect the binary branching relational structure that organizes a string of syllables into a hierarchy of phonological units (Prince 1980: 518). A foot (or a stress-foot, cf. Selkirk 1980) is a metrical category intermediate between the syllable and the word.¹ Within the foot the metrically strongest syllable is stressed (Prince 1980, 522).

0.1. To exemplify the metrical structure of Estonian words, Prince's examples (529—30) are reproduced as on p. 46.

From a study of these structures it becomes evident what it is that constitutes the difference between various degrees of length. For certainly Q3 is the metrically strongest syllable; it is a foot (not only part of a foot) and naturally occurs in the stressed syllables only. In addition Prince formulates the attractive and convenient Basic Grade Principle rule, which is supposed to account for the fact that although F (foot) generally tends to be disyllabic, in this spe-

¹ E. Selkirk (1980) refers to these as prosodic rather than metrical categories, cf. pp. 563 fn.

cial grammatical condition (strong grade) it is forced to be monosyllabic (538):

Basic Grade Principle

For M (= „word”) in the Strong Grade the strongest syllable is F.

That is, in Estonian Q3 appears in the strong grade; in Lappish, the grammatical condition for the formation of a monosyllabic F is somewhat different, as we shall see shortly.

1. As Prince's main concern is to advance a plausible explanation of the various (above mentioned) properties of Q3 as a consequence of the metrical structure of the Estonian words, he does not consider it necessary to go into details as to how these metrical factors actually enter the morphophonology of the grammar. This is to be seen, for example, in the above BGP rule, in which the question as to where and when to assign this rule, remains deliberately unanswered. Prince merely states (without going into details): „We will assume that the BGP is true of a very early stage of phonological derivation” (539).

1.1. What follows below is an attempt to utilize, in the area of morphophonology, Prince's fascinating findings concerning the most likely universal properties of Q3 stemming from its metrical characteristics. It will be argued that there are good reasons for assuming that, in Lappish, occurrences of Q3 are conditioned directly by prosodic rather than grammatical factors. This assumption will be elaborated on the basis of the reinterpretation of the third systematic property of Q3. It will be pointed out that an examination of Lappish data, concerning the distribution of Q3 syllables, rather suggests that it may be necessary to devise an essentially different interpretation of the above mentioned systematic property of overlength concerning the directionality and interdependency of the main stress in the Q3 syllable and that of the stress in the following syllable.

2. The clearly observable three-way contrast in length, both in Estonian and Lappish, has for a long time obliged linguists to seek an explanation beyond the segment. The fact that distributions of length reflect syllabic rather than segmental features was expressed by V. Tauli (1954, 1968, 1972). I. Lehiste claims in several works (particularly 1965, 1970, 1978) that it is essential to recognize the phonological hierarchy of segment, syllable, two-syllable unit and word, in order to understand the distribution of the various quantities in Estonian. The idea of the disyllabic unit occurs also in E. Itkonen's thesis on analysing Lappish quantity relations (1946).² In his article P. Ravila (1961) indicates the basic differences between Finnish and Lappish, concerning the quantitative characteristics of these two languages. Again, his conclusions point in the same direction.³

2.1. The new approach expressed by Prince, in his hypothesis concerning metrical theory, has benefited a great deal from previous research which has sought to find explanation for quantity distributions beyond the segment. However, his foot-based theory is essentially different in two respects. First, it would assign a different content to these disyllabic units, in seeking to explain their behaviour pattern on the basis of their metrical structure. Thus I. Lehisté's correct assumption concerning these disyllabic units, with the recognition of the significance of the special metrical structure, the foot, gives these disyllabic units a deeper content. Second, it represents a totally different approach; for while the former assumptions are conceived in a „bottom-up” fashion, Prince asserts the validity of the contrary direction, arguing that a higher order analysis need not depend on the completion of a lower order analysis (Prince 1980, 556—557). This amounts to recognizing the role and significance of the unit foot as a very early stage of phonological derivation.

To relate these questions to the phenomenon of three degrees of length in Lappish should thus prove to be of considerable interest.

² »In bezug auf den Stufenwechsel müssen wir also konstatieren, dass die gegenseitigen Beziehungen des Vokals und des nachfolgenden Konsonantismus auf der Grenze der ersten und zweiten Silbe prinzipiell andere als auf der Grenze der 2. und 3. Silbe sind. Hätten im letzteren Fall Vokal + Konsonantismus ein ähnliches festes Ganzes wie im ersteren Fall gebildet, so hätte der auf den Vokal der 2. Silbe folgende Konsonant immer im Stammkonsonantismus die schwache Stufe ausgelöst, also auch dann, wenn die 2. Silbe offen war. In die Ursachen dieser Doppelheit wollen wir uns hier nicht vertiefen — die Aufhellung der Frage setzt eine Lösung aller mit der ursprünglichen finnisch-lappischen Akzentuation verknüpften Probleme voraus —; jedenfalls dürfen wir es wohl als ausgemacht betrachten, dass die starke Stufe vor einem auf der Grenze der zweiten und dritten Silbe stehenden Einzelkonsonanten zunächst darauf beruht, dass der genannte Konsonant, wie man es aufgefasst oder empfunden hat, den Vokal der dritten Silbe verdeckt und den Vokal der zweiten Silbe offen lässt, mit anderen Worten auf der Silbenteilung, die nach der Ansicht Panconcelli-Calzias eine blosse Erdichtung ist« (pp. 17). I. Lehisté (1965) regards E. Itkonen's interpretation as providing support for the theory advocating the recognition of the psychological reality of the importance of these disyllabic units.

³ „Puhtaassa kvantiteettikielessä ei voi esiintyä enempää kuin kaksi fonologisesti relevanttia kvantiteettiastetta. Jos kuitenkin äänteen kvantiteettiaste on liittynyt painoon sekä sävelkulkuun ja jos se lisäksi on kiinteässä riippuvuussuhteessa erityisesti seuraavan tavun kvantiteettiin, voi muodostua kolmekin erilaista kvantiteettistruktuuria, jotka ovat foneemisessa oppositiiossa toistensa kanssa. Tällöin ei kuitenkaan ole ratkaisevana tekijänä yhden foneemin kvantiteetti, vaan koko se strukturi, jonka osana se on” (my emphasis; pp. 350).

3. Consonant gradation in Lappish extends to all consonants and consonant clusters.⁴ The gradation can be quantitative and/or qualitative, though mainly the former. These word-internal changes occurred as direct consequences of the fact that the following syllable was closed or open. It has long been clear that the reasons for the gradation phenomenon are basically prosodic.⁵

In Lappish, just like in Estonian, the original phonetic environment of the gradation has undergone drastic change. However, the gradation processes survive and play an essential role in the grammar of both of these languages.

3.1. The occurrence of Q3 can be observed today in the Pite, Lule, Norwegian, Inari and Skolt-Lappish dialects.⁶ Lappologists have long recognized that this overlong grade is not organically related to the alternations of the strong (resulting in Q2 length) and weak (representing Q1 length) grades. While the alternations of these two latter grades, as pointed out above, are historically related to the closeness vs. openness of the following syllable, the occurrence of the overlong grade is connected with the phenomenon of contraction. Whether the appearance of the overlong grade can be traced back to the Old Lappish period is questionable.⁷ What is important synchronically, though, is that the occurrence of the overlong grade plays a noticeable part in the alternation of consonant length; together with the differently originating consonant gradation process, it plays an important role in the morphophonology of the above mentioned Lappish dialects. We will now take up the question as to whether the occurrences of Q3 synchronically are due to the operation of not grammatically but prosodically motivated rules.

4. Before going into details concerning the crucial significance of the prosodic factors in connection with the occurrences of Q3, let us first point to one of the difficulties to be faced during the course of a segmental analysis in relation to the applicability of a phonological rule, while also giving some indication of its applicability in relation to wordinternal quantitative factors.

4.1. In Skolt-Lappish there is a general rule which affects wordfinal short vowels. The operation of this rule results in either the reduction or the dropping of the vowel in question. As the conclusions to be drawn from this phonological process are not affected by whichever way the rule operates, for the sake of simplicity let us formulate here the apocope rule only (which, of the two, seems likely to be the more frequent, cf. Korhonen et al. 1973).

(1)

$$\left[\begin{array}{c} V \\ + \text{ short} \end{array} \right] \rightarrow \emptyset / \text{ ______ } \#$$

⁴ There is no gradation in South-Lappish dialects.

⁵ «Die auf die hauptbetonte Silbe folgende Silbe hat, wenn geschlossen, stärkeren Druck gehabt, als wenn sie offen war, und diese der geschlossenen Silbe zuteil gewordene Steigerung der Intensität hat als Kontrasterscheinung im Anfangsteil des Phonems eine Schwächung der Intensität bewirkt, die sich darin äusserte, dass das zwischen den Silben stehende konsonantische Element schwächer und unvollkommener artikuliert wurde als vor offener Silbe» (E. Itkonen 1946, 1).

⁶ M. Korhonen 1969, 236.

⁷ See Korhonen (1969, 237) for literature on the history of overlength in Lappish.

E.g. *kie'tt* 'hand' from underlying /kie'tta/⁸, *kõll* prs. sg. 3. 'hear' from underlying (kulla),⁹ *kõg'tt* 'Lappish tent' from underlying (koa'tte). This is a phonetically well-motivated, productive rule. However, there are surface strings with a wordfinal short vowel which seem to be unaffected by this general rule, e.g. *kie'tte* sg. ill. 'hand', *ku'lle* impf. pl. 3. 'hear', *kõä'tta* sg. ill. 'Lappish tent'. As these would appear to be obvious candidates for undergoing the apocope rule, that they fail to do so requires explanation.

4.1.1. During the course of a segmental analysis, there are at least two approaches among attempts to account for those wordfinal short vowels not undergoing this general rule. According to the first approach, as rule (1) affects only wordfinal short vowels, it might seem obvious to assume that all of these surface vowels not subject to this rule are underlyingly long. This assumption would entail either (i) a restriction of the rule, so as to make it applicable only to non-derived short vowels, or (ii) positing a vowel shortening rule affecting underlying long vowels before the application of the apocope rule. Both of these conditions would unnecessarily obscure the naturalness of this general rule. According to the second possible approach, the rule is morphologically conditioned, and thus will not apply in the sg. ill., impf. pl. 3. etc. Neither of these possibilities is persuasive, however; besides, they fail to take into account the apparent coincidences between wordinternal quantity relations and the applicability vs. non-applicability of the apocope rule. To accept either approach would mean failing to recognize differences between the relevant wordfinal vowels from a quantitative point of view. Such differences are important, because they may be seen as pointing toward significant correspondences suggesting interdependencies between wordinternal quantitative relations and those wordfinal vowels not undergoing rule (1).

4.1.2. A closer inspection of the morphemes with wordfinal vowels not undergoing this rule reveals a striking fact, one to which there is no exception: namely, that all of these morphemes have a Q3 syllable preceding the final syllable which contains the vowel resistant to rule (1). One of Prince's observations concerning one of the systematic properties of Q3 comes to mind (specifically, the third): that Q3 appears to invite an immediately following stress. Thus in accordance with Prince's observations, a Q3 syllable attracts secondary stress in the syllable immediately following. There is then some basis for assuming that the reason why rule (1) does not apply on the string *kie'tte*, for example, must be connected with the different distribution of stress, in comparison with /kie'tta/ where the last syllable is stressless. In Skolt-Lappish, the main stress falls automatically on the first syllable in non-compound words. In words with two or more syllables the last syllable has weak secondary stress, while the other syllables have strong secondary stress.¹⁰

⁸ The Lappish data presented here are from the Paatsjoki dialect, cf. T. I. Itkonen (1931, 1958).

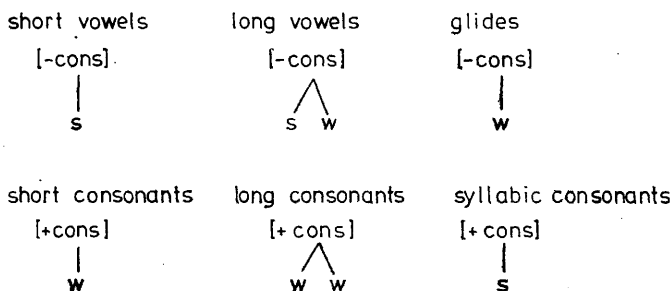
⁹ In the derivation of *kõll* a metaphony rule is responsible for the quantitative changes of the vowel in the first syllable.

¹⁰ M. Korhonen et al. (1973, 23-24).

4.2. As indicated above, the third degree in Lappish was brought about historically by phonological processes in the following syllable, termed contraction. According to E. Itkonen's thorough analysis of East Lappish quantitative systems (1946, 190) the contracted vowel in the open syllable is always longer than the corresponding non-contracted vowel. Further, although Itkonen does not make a connection here between quantity and stress, he does conclude that the contracted vowel in the open second syllable is more stressed than a non-contracted vowel in the same position. Closed second syllables at one time used to be longer when they contained a contracted vowel, though the length of the vowels — second syllabic contracted and non-contracted — in the closed second syllable had become equal. Let us now relate these historically justifiable facts to the present assumptions of metrical theory.

4.3. Prince indicates that a distinction must be made between languages that are „prosodically archaic, segmentally innovative”, and others „prosodically innovative, segmentally archaic” in status (1980, 546). Estonian could be classified as being in accordance with the former criteria, whereas Finnish would seem to accord with the latter. The Lappish case seems to bear out — and indeed, as we shall see later, amplifies more concretely — Prince's assumption concerning the status of the two contrasting language types. We shall now discuss in more detail the Lappish segmental innovations in the perspective of prosodic consequences. Further, we shall affirm that it is possible to find evidence of archaic prosodic status in Lappish, thus entitling Lappish also, together with Estonian, to be regarded as a prosodically archaic, segmentally innovative language.

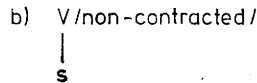
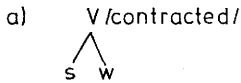
4.3.1. In his paper, W. Leben (1980) emphasizes the problems which may come about by treating length as a purely segmental feature. By pointing out difficulties concerning the analysis of Hausa long consonants, he adduces convincing arguments for treating length as a property of metrical level with quantitative units *s* and *w*. In order to capture the metrical properties of segments of various length, he assumes the following metrical structures of the segments:¹¹

In Lappish, because the second syllable is longer in the case of the presence of a contracted vowel, this difference in length could have been manifested in the kind of differences Leben had suggested concerning metrical length. This has significant consequences for the metrical structure of the two-syllabic string.

¹¹ pp. 502.

The difference, then, between syllables containing a contracted vowel and those with a non-contracted vowel could be reflected in metrical terms as follows:

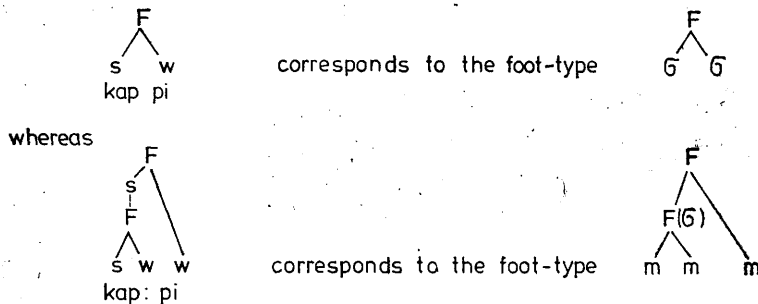

In the above, (a) reflects the metrical structure of a contracted vowel, (b) reflects the metrical structure of a non-contracted vowel. The Lappish word *kõg'tt* /koa'tte/ and *kõg'ita* differ in that the former has a Q2 syllable (preceding the second syllabic vowel, which is subject to the apocope rule), whereas the latter contains a Q3 syllable. This would correspond to Prince's analysis of such Estonian words as *kappi* and *kap: pi*, where the latter contains a Q3 syllable. In Prince's analysis the difference between *kappi* and *kap: pi* corresponds to the following metrical structures:

It is appropriate to recall Prince's BGP rule where he provides justification for a monosyllabic foot. He states that, in Estonian, the special grammatical condition (strong grade) is responsible for the existence of the monosyllabic foot. In Lappish, the formation of the monosyllabic foot is not guaranteed by the presence of the strong grade alone, e.g. *kõg'tt* 'Lappish tent', where the string is the usual disyllabic foot. Another conditioning factor has to be considered in Lappish, and it seems that it is essential to take into account the metrical status of the syllable following the syllable of Q3 length.

The principles Prince applies for showing the differences between *kappi* and *kap: pi* are based upon the following metrical interpretation:

From this it would appear to follow that it is the syllabic status of the second syllable which would ensure that it is stressless, compared with the moraic last syllable of *kap: pi* which is stressed. But this would be incorrect. For it would be counter to the basic assumption of the metrical theory of stress (as in Liber-

man & Prince 1977), according to which distributions of stress are reflections of hierarchical metrical structures. It seems, then, that the above analysis accounts for the first syllabic stress in relation to the metrical structure it is dependent on, but fails to relate the stressed vs. stressless status of the second syllable to the relevant relational structure. Thus Prince does not undertake an analysis of the quantitative properties of the second syllabic vowel. However, he does mention that overlong syllables may be followed by (secondary) stressed syllables, and that this is guaranteed by the foot status of the preceding syllable.

4.3.2. There is no reason to doubt that Q3 syllables do have this special metrical status of being a foot. However, the history of overlength in Lappish prompts us to examine the metrical properties of the second syllable — not in terms of its stress properties as being a direct consequence of the preceding syllable, but rather in terms of: (i) considering the special metrical status of the second syllable in relation to the secondary stress placement, and (ii) relating this special metrical status to the very existence of overlength. We may recall E. Itkonen's statements about the length and stress relations of the contracted vowel, both in open and closed syllable (cf. above 4.2.). Bearing in mind the possibility that stress distribution depends directly on a binary branching relational structure, it is possible to assume that historically something like a switch in stress placement must have taken place as a consequence of the phonological process of contraction. This switch in stress placement corresponds perfectly with the different second syllabic metrical structure brought about by the contraction: in metrical terms, the nonbranching structure be-

came a branching $\begin{array}{c} \text{V} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{s} \quad \text{w} \end{array}$ structure, giving rise to the occurrence of secondary stress, adjacent to the main stress. We emphasize — and this is the basis of our argument — that the historical facts suggest a definite order of priority: namely, that stress replacement based on changes in the metrical structure brought about the overlong quantity of the first syllable.

4.3.3. While examining Estonian quantitative relations in a historical context, V. Tauli's conclusions concerning the development of the first degree of length in Estonian are similar to those advanced for Lappish. After considering the various possible phonetically motivated routes leading to the development of the third degree of length in Estonian,¹² he states that primary responsibility rests with the changed quantitative status of the second syllable. One may safely conclude, then, that monosyllabic foot formation in syllables of Q3 quantity cannot be viewed as being independent of second syllabic quantitative conditions.

5. The question naturally arises: through what strategies do learners of Lappish derive the correct string with Q3 in the first syllable and the secondary stress directly following the first syllable? Any answer to this must be based upon an investigation as to whether there is any proof that learners are aware of the special status of the second syllable, both in terms of its metrical struc-

¹² V. Tauli (1954, 10—13).

ture and the consequence of its having secondary stress. The very fact that, following a Q3 syllable, open second syllabic vowels do not undergo the rule of apocope, should definitely be considered proof of the speaker's awareness of the different metrical structure involved in this case. Thus, strings ending with an open second syllable, with branching right nodes, are precisely the ones which, without exception, are resistant to the application of this particular phonological rule. An analysis along the lines of Prince's assumptions might suggest that this could be explained very straightforwardly by one of the systematic properties of Q3 — namely, that their being followed by a syllable of secondary stress would be the reason for their not satisfying the structural description of (1). However, this kind of reasoning would not be sufficient for answering one of the basic questions of Lappish morphophonology: i.e. how speakers derive strings with Q3 syllables. Certainly, we ought to accept the arguments for the psychological reality of the unit foot at an early stage of the phonological derivation (Prince 1980). Nevertheless, we still do not know what it is that guarantees the special foot status for the first syllable, nor what determines its status for being recognized and consequently utilized properly throughout the grammar. The Lappish case definitely suggests the importance of a conditioning factor: namely the priority of second syllabic stress placement over the appearance of the overlong grade. It is thus reasonable to assume that a rule of foot formation must apply, along the lines of the following:

(2)

$$\sigma \rightarrow F / \text{---} \left[\begin{array}{c} \sigma \\ + \text{ stress} \end{array} \right]$$

Rule (2) suggests that, in Lappish, a first syllable is upgraded to the status of a foot if it is followed by a stressed syllable. Prince's Basic Grade Principle rule should then be slightly modified on the basis of a consideration of the Lappish data which show that, in the strong grade, the strongest syllable is a foot, when it is followed by a stressed syllable.

6. Prince's suggestion that the existence of Q3 invites a following stress (the third systematic property of Q3) may need modification. For the Lappish data require a different interpretation of the relationship between the overlong syllable and the syllable following it, when it comes to explaining the motivation of the occurrence of Q3 syllable and the directionality of the effect of its foot status. Our view is that, as a residue of historical processes, the survival of secondary stress synchronically brings about foot formation in the preceding syllable. If our view is correct, then it may be necessary to reconsider the sixth systematic property of overlength also, as in Prince (1980, 536). For in grade alternation the principal effect of the strong grade does not necessarily ensure foot formation, as the Lappish data show.

6.1. That surface segmental innovations (quantitative levelling in the second syllable) do not effect prosodic status (secondary stress placement, together with its first syllabic foot formation effect), could be taken as proof both of the existence of metrical structures and of the justification of the "segmentally innovative, prosodically archaic" languages assumption.

References

- COLLINDER, B., Three Degrees of Quantity. *Studia Linguistica* 5 (1951): 28—43.
- ITKONEN, E., Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme. MSFOu. 88. Helsinki 1946.
- ITKONEN, T. I., Koltan-ja kuolanlappalaisia satuja. MSFOu. 60. Helsinki 1931.
- ITKONEN, T. I., Koltan-ja kuolanlappin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen. I—II. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 15. Helsinki 1958.
- KORHONEN, M., Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen. *FUF* 37 (1969): 203—362.
- KORHONEN, M.—MOSNIKOFF, J.—SAMMALLAHTI, P., Koltansaamen opas. *Castrenianumin toimitteita* 4. Helsinki 1973.
- LEBEN, W., A Metrical Analysis of Length. *Linguistic Inquiry* 11 (1980): 497—509.
- LEHISTE, I., The Function of Quantity in Finnish and Estonian. *Language* 41 (1965): 447—456.
- LEHISTE, I., *Suprasegmentals*. The M. I. T. Press, Cambridge 1970.
- LEHISTE, I., The Syllable as a Structural Unit in Estonian. In: A. Bell & J. B. Hooper (eds.), *Syllables and Segments*. North-Holland, Poughkeepsie, New York 1978.
- LIBERMAN, M.—PRINCE, A., On Stress and Linguistic Rhythm. *Linguistic Inquiry* 8 (1977): 249—336.
- PRINCE, A., A Metrical Theory for Estonian Quantity. *Linguistic Inquiry* 11 (1980): 511—562.
- RAVILA, P., Kvantiteetti distinktiivisenä tekijänä. *Vir.* 1961: 345—350.
- SELKIRK, E., The Role of Prosodic Categories in English Word Stress. *Linguistic Inquiry* 11 (1980): 563—605.
- TAULI, V., The Origin of the Quantitative System in Estonian. MSFOu. 57 (1954): 1—19.
- TAULI, V., On Quantity and Stress in Estonian. *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Societas Fenno-Ugrica*, Helsinki 1968. 524—529.
- TAULI, V., Quantity and Accent in Estonian. MSFOu. 150 (1973): 390—403.

Ethnogrammatik und Ethnogrammatisches aus dem finnisch-ugrischen Wohnraum

Viele Nichtlinguisten glauben, daß die heutige Sprachwissenschaft den Nachbardisziplinen nichts Besonderes zu bieten hat. Man findet die Sprache an und für sich wohl interessant und nützlich, aber die Wissenschaft von der Sprache mit ihren abstrakten Begriffen, komplizierten Systemen und undurchsichtigen Theorien, bei denen manchmal auch Sachkundige nicht ohne weiteres mitkönnen, wirkt nach außen hin ziemlich abschreckend, so daß manche in Versuchung kommen, das Ganze zu verwerfen. Ich denke hierbei hauptsächlich an Ethnologen, Anthropologen, Archäologen und andere Kollegen der sogenannten Humanitarwissenschaften, die bei ihrer Arbeit selten ohne Sprache auskommen, sich aber keine Mühe geben, die Eigenart der Sprache zu erforschen, mit der sie operieren müssen. Eine bessere Einsicht in die Linguistik und ihre Errungenschaften würde ihnen die eigene Forschung in mancher Hinsicht erleichtern. Diese Idee ist nicht neu. Sie ist bei verschiedenen interdisziplinären Treffen zum Ausdruck gekommen. Aber so lange »die Sprachwissenschaft zu abstrakt, denkt«¹, kann diesem Mißstand wohl nicht abgeholfen werden.

Eine Betrachtung der Ethnogrammatik dürfte bei dieser Problematik gut angebracht sein, denn der praktische Wert der linguistischen Reflexion tritt hier klar zutage.

Aber was ist nun Ethnogrammatik und wo stammt sie her?

Das Wort »Ethnogrammatik« habe ich zum ersten Male auf der Anthropologen-Konferenz in Sèvres (La pratique de l'Anthropologie aujourd'hui. Colloque international du C. N. R. S., 19—21 Nov. 1981) gebraucht. In meinem Vortrag über die mögliche Rolle einer Grammatik für die volkskundliche Forschung einer gegebenen Sprachgemeinschaft versuchte ich den Kollegen, die sich nur mit Sprachwissenschaft oder ausschließlich mit Ethnologie beschäftigen, zu erklären, daß die grammatischen Einzelheiten für beide Gebiete von Wichtigkeit sind.

Im allgemeinen bedeutet »Sprache« für unsere Ethnologen nur oder hauptsächlich »Wortschatz«, denn »Wörter und Sachen« gehören bekanntlich zusammen, und die Verbindung zwischen ihnen verlangt keine besondere Erklärung. Alle Gegenstände haben ja Namen, und diese Namen findet man im Lexikon.

Daher steht die Lexikologie bei den Ethnologen noch irgend wie in Gnaden. Mit der Grammatik weiß man aber nicht viel anzufangen. Es handelt

¹ W. MERLINGEN, Sprachwissenschaft und Urgeschichte, in E. BREITINGER, J. HAERTEL, R. PITTIONI, Theorie und Praxis der Zusammenarbeit zwischen den Anthropologischen Disziplinen (Bericht über das zweite österreichische Symposium auf Burg Wartenstein bei Gloggnitz 6.—12. September 1959), New York 1961. 141—159.

sich ja nur um »leere« Wörtchen, die meistens Funktionen anzeigen und es den sogenannten »vollen« Elementen — den Lexemen — erlauben, eine klare Mitteilung zu bilden.

Es stellt sich aber heraus, daß der Ethnologe aus einer Grammatik viel mehr lernen kann, als er sich a priori gedacht hat. Der Gebrauch der morphologischen Elemente, zum Beispiel die Stellung der Prä- und Postpositionen und die Wahl des Sprechers bei einem bestimmten Ausdruck können manches über die Wirklichkeit aussagen. Volkskunde und Archäologie würden darin einige Anhaltspunkte oder Erklärungen entdecken.

Ethnogrammatische Forschung zu betreiben wäre demnach: die ethnologische Information zu untersuchen, die in den grammatischen Elementen einer Sprache verborgen ist. Und das Wort »Ethnogrammatik« könnte dann zwei Definitionen haben: 1. Erforschung der ethnologischen Information auf dem Gebiet der Grammatik, und 2. das für die Ethnologie verwendbare Material in der Grammatik.

Der Gedanke, die Grammatik mit der Ethnologie zu verbinden, kam mir während des Treffens unserer in Paris gegründeten baltischen Forschungsgruppe (Groupe International de Recherche sur la Baltique Orientale) in Münster im Dezember 1979. Das Hauptthema war: Strukturierung des Raumes in den Sprachen, die in den Baltischen Gebieten gesprochen werden, also: Finnisch, Estnisch, Russisch, Lettisch, Litauisch, Polnisch, Deutsch usw. Es handelte sich damals um die Organisation des Wohnraumes: die Bauernstube mit ihren Türen und Fenstern und den wichtigsten Möbelstücken wie Bett, Tisch und Bänken. Wir prüften nach, welche Prä- und Postpositionen der Lokalisierung mit bestimmten Wörtern gebraucht werden können und welche semantischen Unterschiede dabei auftreten. In einer Diskussion mit Velta Rūke-Draviņa, Friedrich Scholz und Wolfgang Veenker wurde mir klar, daß die Morpheme der Lokalisierung manchmal auch die Form oder die Lage eines Gegenstandes andeuten können. War die Grammatik nicht ein unerforschtes Feld für unsere Kulturgeschichte? Eine geheimgehaltene Informationsquelle für die Vergangenheit?

Diese Idee habe ich dann anhand der Dokumente, die mir zur Verfügung standen, weiterentwickelt.

Ich konzentrierte meine Aufmerksamkeit zunächst auf den Gebrauch der Prä- und Postpositionen der Lokalisierung in den ostseefinnischen Sprachen. Zum Vergleich habe ich Beispiele aus anderen strukturmäßig oder geographisch nahestehenden Sprachen herangezogen.

Schon durch diesen ersten Versuch wurde es klar, daß eine ethnogrammatische Forschung manches bestätigen kann, was die Volkskundler schon längst wissen. Aber außerdem hilft sie uns auch das bisher Unbekannte anzudeuten und eventuell neue Hypothesen aufzustellen.

Im Folgenden möchte ich nun einige Beispiele anführen, die das Vorhergesagte illustrieren sollen:

Tür und Schwelle

Jedes Wohnhaus hat wenigstens eine Tür, estn. *uks*, finn. *ovi* usw. Zunächst fällt es auf, daß der Terminus »Tür« in manchen Sprachen im Plural steht, so zum Beispiel im Litauischen *dūrys* und im Lettischen *durvis* (vgl. ukr. *dvėri*, slov. *duri*, altbulg. *dvėri*). Hierbei ist es auch interessant an den Ursprung

der deutschen »Tür« zu denken: althochdt. *turi*, got. *daürōns*, und andere Pluralbildungen.² Im Russischen wird *дверь* wohl singularisch gebraucht, aber der Plural erscheint in Ausdrücken wie *стоять в дверях* 'in den Türen stehen' (= an der Tür, am Eingang stehen).

Was kann solch ein Plural eigentlich bedeuten?

Eine Erklärung finden wir bei Vasmer³, der die Pluralform der russischen *ворота* und *вороты* 'Tor, große Tür' mit der Mehrzahl ihrer Bestandteile begründet: »Das slav. Wort ist urspr. Plural, nicht etwa Dual, weil hier mehrere Teile ein Ganzes bilden.«

Diese Pluralform finden wir auch im Litauischen — *vařtai*, und im Lettischen — *vārti*, z. B. *stāvēt vārtos* 'am Tor, am Eingang stehen'. Das Finnische und das Estnische, die geographisch nicht weit entfernt sind, gebrauchen hier den Singular: *portti* und *vārav*. Jedoch kann das estn. *vārav* auch im Plural stehen: *vāravad*. Und F. J. Wiedemann übersetzt es in seinem großen Wörterbuch⁴ mit 'Flügelthor'.

Es leuchtet ein, daß der Plural bei einem Terminus wie »Tür« oder »Tor« nicht einfach auf den »Sprachgebrauch« zurückzuführen ist, sondern eine materielle Wirklichkeit zum Ausdruck bringt. Besonders interessant ist aber der Fall der russischen *дверь* — *дверях*, der uns in Verlegenheit bringt. Was könnte dieser Wechsel von Singular und Plural andeuten? Ich möchte hier die Idee von Gábor Bereczki übernehmen: viele russische Häuser haben Doppeltüren — wie man sie in allen kalten Ländern antrifft — und wenn einer *в дверях* steht, dann sind beide Türen offen und der Betreffende befindet sich wirklich »in den Türen«, d. h. wahrscheinlich in dem Zwischenraum zwischen den zwei Türen.

Natürlich gibt der Plural allein keine Auskunft über die Art der Vielheit in der Konstruktion: man findet hier Flügeltüren, kleine Türen in einer großen, Doppeltüren und vielleicht noch etwas anderes. Aber mit Hilfe anderer grammatischen Elemente stößt man vielleicht auf einige charakteristischen Eigenheiten, die das Bild der älteren Architektur ergänzen würden.

Was ist eigentlich »Tür«? Ursprünglich wohl eine Öffnung in der Wand. Und dann die Füllung. Aber auch die Einfassung ist wichtig, dort, wo sie existiert. Und man soll die Schwelle nicht vergessen.

Was ist eine »Schwelle«?

Nach den Definitionen der geläufigsten Wörterbücher versteht man unter »Schwelle« einen Balken oder einen Stein vor der Tür oder in der Türöffnung und auch den Eingang im allgemeinen. Das deutsche Wort bedeutet ursprünglich 'Balken zum Hemmen des Wassers'². Wie hoch und wie breit solch ein Balken sein soll und wo er genau liegt — vor, unter oder hinter der Tür —, das ist in den Definitionen nicht angegeben. Im Estnischen z. B. unterscheidet man zwischen einer »unteren Schwelle« (*alumine lävi*) und einer »oberen Schwelle« (*ülemine lävi*).⁴ Dieselbe Terminologie erscheint auch im Seelappischen: *vü'õli^H(t) lāsa koõõuji^Ht vüõ'le-lāssan, ja paži^H-lāsa*

² F. KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (20. Auflage, bearb. v. M. Mitzka). Berlin 1967.

³ M. VASMER, Russisches Etymologisches Wörterbuch I—III. Heidelberg 1953—1958.

⁴ F. J. WIEDEMANN, Estnisch-deutsches Wörterbuch (4. Aufl.). Tallinn 1973.

pajji-lässan.⁵ Aber auch solche Ausdrücke bringen nicht viel Licht in die Problematik. Man kann hier jedoch vermuten, daß die Türöffnung im gegebenen Fall oben und unten gleichermaßen eingerahmt ist.

Die Prä- und Postpositionen, die bei »Schwelle« auftreten, sind aber sehr interessant. Sie sind so verschieden, daß, man hier eine materiale Verschiedenheit voraussetzen darf. Denn in einer Sprache kann man »auf« der Schwelle stehen, und in manchen anderen Sprachen steht man auch »unter« der Schwelle. Der Kontrast ist so auffallend, daß eine nähere Untersuchung berechtigt erscheint.

Im Ostseefinnischen kennt man hauptsächlich zwei Bezeichnungen für »Schwelle«: estn. *lävi* und finn. *kynnys* (estn. *künnis*). *lävi* stammt aus *läpi* 'Loch'; Adv., Pröp. 'durch'. Das ostseefinnische *kynnys* ~ *künnis*, das auch im Lappischen Entsprechungen hat, steht in Verbindung mit dem mordwinischen *kenkäš* 'Tür'.⁶

Das adverbial-präpositionale *läpi* ~ *läbi* und die Verwandtschaft mit »Tür« deuten einen mindestens zweidimensionalen Raum an (vgl. russ. *он переступил через порог* 'er trat durch die Schwelle').

Aber vielleicht ist der Raum hier auch dreidimensional gemeint. Man denke hierbei an syrj. *kosp* 'Zwischenraum', votj. *kusip* 'köz, két hely közötti tér' usw.⁷ und vor allem an die Ausdrücke, die die inneren Lokalkasusformen bevorzugen, z. B. finn. *astua kynnuksestä* 'über die Schwelle treten', wörtl. 'aus der Schwelle', und weps. *künduses en pāsta* 'на порог не пуцу'⁸; ich erlaube (ihm) nicht, über die Schwelle zu treten', eigentlich: »ich lasse (ihn) nicht in die Schwelle«.

In den meisten Äußerungen aber gebraucht der Sprecher die äußeren Lokalkasusformen, die auf einen Balken oder einen Stein hinweisen: finn. *kynnyksellä* 'an der Schwelle, auf der Schwelle', estn. *lävel* oder *künnisel*.

Wo dieser Balken stehen kann, erfährt man manchmal aus Wörterbüchern. Wiedemann z. B. übersetzt das adessive Syntagma *lävel* mit 'vor der Thür' und nicht 'auf der Schwelle', wie man es erwarten würde. In russischen Wörterbüchern finden wir eher *на пороге* und *на рубеже* 'auf der Schwelle'.

Diese Parallele zwischen zwei Stellungen — »auf der Schwelle« und »vor der Tür« — erscheint auch in der finnisch-ungarischen Übersetzung. Das Wörterbuch von Papp⁹ gibt interessante Beispiele für »Tür« (finn. *ovi*, ung. *ajtó*): finn. *olla ovella* 'an (auf) der Tür sein', ung. *küszöbön áll* 'auf der Schwelle stehen', und finn. *seisoa ovella* 'an (auf) der Tür stehen', ung. *az ajtó előtt áll* 'vor der Tür stehen'. (Vgl. im Wörterbuch von Kokla¹⁰ estn. *ukse ees olla* 'vor der Tür sein' und finn. *olla ovella* 'an (auf) der Tür sein'.

Wo steht hier nun der Balken? Vor dem Eingang des Hauses oder genau in der Türöffnung? Und ist die Schwelle ein Teil der Tür oder etwas Selbständiges? Die Angaben der Grammatik können den Ethnologen auf die Spur

⁵ E. LAGERCRANTZ, Lappische Volksdichtung VI (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 126). Helsinki 1963. S. 17.

⁶ A. RAUN, Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma—Toronto 1982.

⁷ Gy. LAKÓ—K. RÉDEI, A magyar szókészlet finnugor elemei II. Budapest 1971, sub *küszöb*.

⁸ M. M. Зайцева—M. M. Муллонен, Словарь вепского языка. Leningrad 1972.

⁹ I. PAPP, Finn—magyar szótár (3. Aufl.). Budapest 1978.

¹⁰ P. KOKLA—S. LAANPERE—E. MÄGER—A. PIKAMÄE, Eesti-soome sonaraamat. Tallinn 1972.

einer Erklärung bringen, wenn er die architektonischen Eigenheiten einer Wohntradition erforschen will.

Besonders interessant wirken aber die Äußerungen mit der Formel »unter der Schwelle«. Ich erinnere mich an eine wotische Sprachprobe, in der einem Bräutigam Kehricht »unter die Schwelle« gebracht wird. Ins Estnische wurde dieser Satz mit »vor die Schwelle« übersetzt. Damals fiel mir dieser Unterschied nicht besonders auf, denn solch eine Differenzierung konnte ja nur an der Eigentümlichkeit des Sprachgebrauchs liegen. Sprache ist ja Kommunikationsmittel und Sache der Konvention — so wird sie von der allgemeinen Linguistik betrachtet. Sie braucht nicht die extralinguistische Wirklichkeit zu kopieren.

Der estnische Übersetzer wußte also mit dem Ausdruck »unter der Schwelle« nichts anzufangen, denn die Schwellenform, die er kannte, war nicht hohl. Die Türschwellen in Estland, die ich in meiner Kindheit gesehen habe, waren meistens ziemlich hohe Balken, die dicht auf dem Boden lagen. Aber bei einem alten Speicher war ein großer Granitblock als »Schwelle« vor der Tür, und da dieser Stein nicht an allen Stellen den Boden berührte, gab es dort einen beachtlichen Raum »unter der Schwelle«. So konnte man ohne weiteres erzählen, wie die Katze »unter der Schwelle« saß und daß die Kinder beim Spielen leere Konservenbüchsen »unter die Schwelle« rollen ließen.

Beim Treffen in Münster erzählte Velta Rūke-Draviņa, daß der Ausdruck mit »unter« in den baltischen Sprachen recht häufig sei, weil die alten Bauernhäuser eine Grube unter der Schwelle hatten. In dieser Aushöhlung konnte man Verschiedenes verstecken, faule Mädchen fegten den Staub aus der Stube dorthin, und manche mythologischen Wesen betrachteten sie als ihren Wohnsitz.

Fenster

Im Gebiet der Prä- und Postpositionen scheint das »Fenster« nicht weniger kompliziert zu sein als die »Schwelle«. Es handelt sich wohl um eine Öffnung in der Wand, aber die Funktionen dieser Öffnung decken sich nicht ganz mit den Funktionen der »Tür«. Auch das Zubehör ist teilweise verschieden: Scheiben, Laden, Fensterbrett usw. Die traditionellen Sonderzüge einer Zivilisation kommen wohl beim »Fenster« noch besser zum Ausdruck als bei der »Tür«. Man kann sich fragen, warum der Ungar »bei dem Fenster« (*az ablaknál*) steht, wenn er hinausschaut. Der Deutsche würde eher »am« Fenster stehen, und der Este und der Russe könnten sich auch »unter« dem Fenster (*akna all, nõd oknom*) zurechtfinden. Es wäre interessant, alle möglichen Nuancen in einer Sprache durchzusehen; nachzuprüfen, ob die ungarischen Ausdrücke *az ablakon* — *ablakban* 'im Fenster' — *ablaknál* 'beim Fenster' *állni* 'stehen' einer besonderen Raumaufteilung entsprechen und wie z. B. die Bewegung sich im Bereich des Fensters orientiert. Vgl. *zum Fenster hinaussehen*, finn. *katsoa ikkunasta ulos* (Elativ), estn. *aknast* (auch Elativ) *välja vaatama*, ung. aber *kinézni az ablakon*, und russ. *смотреть в окно* 'ins Fenster schauen'. Man kann vermuten, daß die Dimensionen des Fensters und seine Lage bei diesen Ausdrücken mitgespielt haben. Wenn ein Fenster sehr klein ist und recht hoch liegt, dann ist es einfacher den Blick »ins« Fenster zu richten als »aus« dem Fenster zu gucken. Beachtung verdient auch die Verbindung zwischen den

ungarischen Präverben und den entsprechenden Kasusformen, deren geläufigste Kombinationen in analogischen Wörterbüchern vorliegen.¹¹

Der Ausdruck »unter dem Fenster« ist mir besonders in den estnischen Novellen von A. H. Tammsaare aufgefallen. Dort kommen Gäste öfters *akna alla*, und für die Leute, die im Haus sind, bedeutet es auch *akna taha* 'hinter das Fenster'. Darf man hier einen Begegnungspunkt der zwei Achsen — der vertikalen und der horizontalen — sehen?¹² Jedenfalls kann man annehmen, dass diese Beschreibungsweise nur dort möglich ist, wo die Häuser niedrig sind oder wenn die Gastgeber im Erdgeschoß wohnen, so daß der Kommende ans Fenster klopfen kann. Wie das Blumenbeet »unter« dem Fenster liegt, so steht auch er mit seinen Füßen »unter« dem Fenster. Bei unseren modernen Wolkenkratzern wäre so etwas kaum denkbar.

Im ersten Band von »Krieg und Frieden« (Ausz. von 1979), Kap. VI, beschreibt Tolstoi eine Sauferei, in deren Mittelpunkt ein Fenster steht. Es handelt sich um Gleichgewichtsdemonstrationen auf diesem Fenster. Vier Seiten Text für *окно!* Man geht *к окну* 'zum Fenster', man springt *на окно* 'aufs Fenster', man klopft mit der Flasche *по окну*, 'auf, gegen das Fenster' man klettert *в окно* 'ins Fenster' usw.

Solche Texte verdienen eine gründliche Analyse. Aber schon auf den ersten Blick bekommt man den Eindruck, dass man hier über verschiedene sprachliche Schattierungen nachdenken müßte. Was bedeuten genau die präpositionalen Nuancen in der Beschreibung der Wette von Dolochow? Dieser springt *на окно* 'auf das Fenster« und steht dann *на подоконнике* 'auf dem Fensterrand'; er hat sich vorgenommen, *за окном* 'hinter dem Fenster' zu sitzen und dort seine Flasche auszutrinken, und der Autor beschreibt die Stelle: *покатый выступ стены за окном* 'ein geneigter Vorsprung in der Wand hinter dem Fenster'.

Wo beginnt oder endet hier der Raum 'hinter dem Fenster', da die Beteiligten *за окно* sehen können und dort mit Schrecken das Straßenpflaster erblicken, das auf den unvorsichtigen Schwebekünstler wartet, denn die Szene spielt sich im dritten Stock eines Petersburger Wohnhauses ab?

Es ist auch interessant, daß der Ausdruck *под окном* 'unter dem Fenster', der im Russischen ebenso geläufig¹³ wie im Estnischen zu sein scheint, in diesem Text nicht zur Geltung kommt.

Eine grammatische Betrachtung der Fenstervorhänge kann auch aufschlußreich sein.

In Frankreich z. B. hängt man Gardinen *aux fenêtres* 'an die Fenster'. Im Ungarischen findet man Vorhänge *az ablak elött* 'vor dem Fenster', ebenso im Estnischen *akna ees*. Die Erklärung ist einfach: in Frankreich öffnen sich die Fenster nach innen und die Gardinen sind wirklich am Fenster befestigt. In Mittel- und Osteuropa ist das System anders: die Fenster öffnen sich nach außen und die Vorhänge sind an einer Gardinenstange an der Innenwand festgemacht und hängen frei vor der Fensteröffnung.

¹¹ A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. Budapest 1959.

¹² F. DE SIVERS, Structuration de l'espace dans les langues de la Baltique Orientale. LACITO-Documents, Eurasie 1. Paris 1978. S. 11.

¹³ В. Даль, Толковый словарь живого великорусскаго языка, St. Petersburg—Moskwa 1882.

Bett

Zu den wichtigsten Gegenständen im heutigen Wohnraum gehört wohl das Bett — mit oder ohne Gestell. Auch hier zeigt die Grammatik verschiedene Entwicklungen an.

Das Wesentliche beim Ruhen ist ja nicht das Mobiliar, sondern der Ort, wo man sich hinlegen kann — die Schlafstelle. Denn schlafen müssen alle, aber überall kann man nicht »zu Bett« gehen, denn solch ein Hausgerät, an das wir gewöhnt sind, ist nicht immer vorhanden. In vielen Sprachen, die im eurasischen Gebiet gesprochen werden, gibt es kein »Bett«, sondern nur eine »Stelle«. In diesem Falle breitet man einen Teppich, ein Tierfell, eine Decke oder eine Strohmatten auf dem Boden aus, und man legt sich darauf. Z. B. Tschuw. *вырӑн*, russ. место 'Platz, Stelle', *вырӑн синче вырт*, russ. *лежать в постели*¹⁴ 'im Bett liegen'. Im gleichen Kontext sagt man im Estn. *ase* 'Stelle, Platz', *magamisase* 'Schlafstelle', *aset tegema* 'das Bett machen', und hierbei kommen nur die äußeren Lokalkasus in Frage: man legt sich *asemele* (Allativ), und man liegt *asemel* (Adessiv). Vgl. finn. *makuupaikka*, *makuusija*, weps. *sijä*⁸ 1. место, 2. постель, *randakse sijäle*, russ. *лечь в постель* 'zu Bett (eigentlich: auf das B.) gehen', erzamord. *удома тарка*, russ. *постель (место для сна)*¹⁵ 'Bett (Platz zum Schlafen)', mokšamord. *удома васта*,¹⁶ tscher. *малыме вер*¹⁷ usw.

Wenn das Möbelstück von den Russen übernommen wird, kommt auch die Benennung mit. Der Terminus *krovat* erscheint in den meisten finnisch-ugrischen Sprachen, die auf dem russischen Territorium gesprochen werden. Und in den meisten Sprachgemeinschaften legt man sich »auf« die *krovat*. Z. B. mokšamord. *удомс кроват лангса*, russ. *спать на кровати*.

Im Russischen kann man »auf« dem Bett *на кровати* und auch »im« Bett *в постели* schlafen. Das Bett scheint hier ursprünglich eine Bank oder eine Art Podium gewesen zu sein, auf der man sitzen und liegen konnte. (Vgl. *лежанка* 'Ofenbank', weps. *löžanj*, *randakse ~ ле*, russ. *улечься на лежанку* und Kola-Lappisch *laudas*, *laude*, *lautsa* 'wandfeste Pritsche als Sitzbank und Bett in der Stube'.¹⁸ Vgl. auch liv. *ni permiez um lovald i'ls kargēn* estn. Übers. *nüüd peremees on voodilt* (Abl.) *üles karanud* 'nun ist der Hausherr vom Bett hervorgesprungen'.¹⁹

Aber wenn man »im« Bett schläft, wie sieht dann dieses Bett aus?

In den skandinavischen Sprachen gibt es, soviel ich weiß, nur Inessive (z. B. schwed. *i säng*), ebenso im Deutschen (*im Bett*), im Estnischen (*voodis*, *sängis*), im Finnischen (*vuoteessa*) und im Ungarischen (*ágyban*). Das Bett ist hier ein Möbel, eine Art Kasten oder Schrank in dem man nur schläft. Natürlich kann man sich auch »auf« das Bett setzen oder legen, aber dieser Gebrauch ist schon zweiten Ranges. Wenn man »auf dem Bett« sitzt, so sitzt man eigentlich auf dem Gestell, auf dem Bettrand. Und einer, der »auf dem

¹⁴ М. Я. Сироткин, Чувашско-русский словарь. Москва 1961.

¹⁵ М. Н. Коляденкова—Н. Ф. Цыганова, Русско-эрзянский словарь. Москва 1948.

¹⁶ Т. Я. Меркушкин, Русско-мокшанский словарь. Москва 1951.

¹⁷ Русско-марийский словарь. Москва 1966.

¹⁸ Т. I. ITKONEN, Koltan- ja Kuolalapiin sanakirja (Lexica Societatis Fennogricae XV). Helsinki 1958.

¹⁹ L. KETTUNEN, Untersuchung über die Livische Sprache I. Tartu 1923. S. 66.

Bett« liegt, befindet sich auf der Decke, und wenn er wirklich schlafen geht, muß er das Bett aufschlagen und »ins« Bett, unter die Decke kriechen.

Der Kasten ist nicht die einzige Form, die beim Inessiv in Frage kommt. Man denke an das deutsche »Bett«, schwed. *bädd*, got. *badī*, germ. **badja*, idg. **bhōdhjo* 'in den Boden eingegrabene Lagerstätte, Schlafgrube'.² Diese germanische Art, in einem Loch oder einer Grube zu schlafen, ist auch in Sibirien bekannt, Kai Donner hat im Kamassischen ein Wort gefunden — *bāpū* — das mit 'Stelle, Schlafstelle im Walde, Bett; Boden, Sohle' übersetzt wird.²⁰

Die Differenzierung zwischen den Prä- und Postposition bzw. zwischen den entsprechenden Kasusendungen, kann hier als erstes Kriterium für die materielle Form gelten. Die Inessive scheinen aber inhaltlich komplexer zu sein als die Adessive. Deshalb ist es nützlich, auch auf die Verben achtzugeben, die in einem gegebenen Kontext auftreten, und die Derivation zu Hilfe zu nehmen. Man kann auch »im Bett« schlafen, wenn solch ein Möbelstück gar nicht vorhanden ist: man rollt eine Matratze oder Matte auf und wickelt sich in das Bettzeug ein. Man »macht« das Bett, sogar im Deutschen.

So geht russ. *постель* 'Bett, Lager' auf das Verb *постилать* 'aus-, hinbreiten' zurück, tscher. *шарыш* 'Bett' wird von *шараш* 'auseinanderwickeln, aufmachen' abgeleitet. Vgl. osttcher. *šakššš*, finn. *vuode*, russ. *постель*; kapaloaate, Bett; Wickelzeug;²¹ Wotj. *vales* < Verbwurzel *val-* 'ausbreiten, hinbreiten' (neben dem tatarischen Ursprungs *tyšak* ~ *tušak* 'bett, matratze, unterbett'; *tišak val'ini* 'ágyat vetni; Bett' machen,²² syrj. *vol*, *voles* 'Bett, Streu',²³ die finnischen Ausdrücke *tehdä vuoteen* 'das Bett machen', *korjaa vuoteen kokoon* 'das Bettzeug zusammentun', schwed. *bädda en säng*, *bädda upp sängen*, lett. *klāt gultu* und lit. *klóti lóva*.

Diese Beispiele zeigen wohl, daß es sich lohnt, auf die grammatischen Einzelheiten einzugehen; denn manche Nuancen im heutigen Ausdruck können archäologischen Wert haben.

Die Verbindung zwischen dem Heutigen und dem Alttertümlichen wird noch deutlicher bei einem Gegenstand, den Aimo Turunen in seinem Kalevala-Wörterbuch²⁴ als »eines der wichtigsten Möbelstücke bei uns« bezeichnet. Es handelt sich um den

Tisch

In den ostseefinnischen Sprachen muß man zunächst auf die Inessivformen achtgeben: es ist nicht gleichgültig ob einer »im« Tisch oder »am« Tisch sitzt. Wenn man eine Mahlzeit einnimmt, sitzt man »im Tisch« (finn. *pöydässä*, estn. *lauas*, wot. *laudaza*, karel. *stonas*). Man kann sich vorstellen, wie ein Ethnologe sich täuschen kann, wenn er solch einen Ausdruck als »Variante« aufnimmt. Selbstverständlich kann man in der Literatur Stellen entdecken, die vom Sprecher gepflegte Formen unterschiedlich deuten lassen.

²⁰ A. J. JOKI, Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik (Lexica Societatis Fenno-ugricae VIII). Helsinki 1944.

²¹ H. PAASONEN, Ost-tscheremissisches Wörterbuch (Lexica Societatis Fenno-ugricae XI). Helsinki 1948.

²² B. MUNKÁCSI, A votják nyelv szótára. Budapest 1896.

²³ J. BUDENZ, Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.

²⁴ A. TURUNEN, Kalevalan sanakirja. Helsinki 1949.

So z. B. bei Mait Metsanurk, (*Jäljetu haud*, Tartu 1926. S. 133): *Istusin lauda ja kirjutasin oma kogudusele ülestõusmise evangeeliumi* . . . 'Ich setzte mich an (in) den Tisch und schrieb für meine Gemeinde ein Evangelium der Auferstehung'. Aber im allgemeinen setzen sich die Menschen »in« den Tisch, um zu essen.

Wenn man nicht ißt, kann man »am« Tisch sitzen, um dort zu arbeiten oder mit Freunden zu plaudern. In diesem Fall sitzen die meisten Leute im Osten, bis zum Ural, und noch weiter, — »hinter dem Tisch«.

Im Russischen sagt man *сидеть за столом* 'hinter dem Tisch sitzen, *сидеться, сесть за стол* 'sich hinter den Tisch setzen', *встать из-за стола* 'vom Tisch (von hinten) aufstehen'. Die Völker, die dieses Möbelstück von den Russen übernommen haben, setzen sich ebenso »hinter« den Tisch, z. B. nenezsamoj. *стол тяха' игамды'* 'он сел за стол'²⁵, erzamordw. *стол екишне озамо* 'за столом сидение'²⁶, ozasch stol'j эксш 'sich an (hinter) den Tisch setzen', weps. *stolantaguine* 'застолье'.

Auffallend ist aber die Tatsache, daß man in vielen Sprachen, die ein eigenes Wort für »Tisch« haben, ebenso wie im Russischen, »hinten« sitzen kann: z. B.; syrj. *пызан* 'Tisch' — *пызан сайын*, wotj. *жѣк* 'Tisch' — *жѣк сѣрын*. Ebenso finn. *рöytä* — *рöydän takana*, estn. *laud* — *laua taga*, liv. *lōda* — *lōda taga* usw.

Dieser merkwürdige Ausdruck ist durch die innere Organisation der alten Bauernstuben motiviert. Der Tisch war rechteckig und stand an der hinteren Wand gegenüber der Eingangstür. Der Eintretende erblickte die Hausinsassen auf der Bank zwischen der Hinterwand und dem Tisch, d. h. »hinter« dem Tisch.

Diese traditionelle Position zwischen der Wand und dem Tischrand kommt noch deutlicher im Tcheremissischen zum Ausdruck, wo man die Postposition »hinter« durch *koklašte* 'zwischen' ersetzen kann. *koklašte* ist ein Inessiv, und Gábor Bereczki, der mir die Einrichtung der Mari-Häuser erklärte, übersetzt es ung. *között* und russ. *среди*. Man könnte sagen: »im Zwischenraum zwischen dem Tisch und den Wänden«, denn der betreffende Tisch steht immer, oder in den meisten Fällen, in der Ecke.

Die Zeiten ändern sich, und mit ihr die Formen. Aber noch heute setzt man sich in diesen Sprachen »hinter« den Tisch, sei dieser nun rechteckig oder rund, an der Wand, am Fenster oder in der Mitte des Zimmers.

Das Problem der Form und der Stellung im Raum fiel mir besonders bei der Lektüre einer estnischen Novelle auf (Helju Rebane, *Väike kohvik*. Looming 3 (1981): 388—392). Ein junger Mann kommt jeden Morgen in sein kleines Café, setzt sich »hinter« einen Tisch, bestellt Kaffee und ein Gläschen Kognak und wartet. Eines Tages sieht er einen anderen Gast, der »ganz in der Ecke hinter dem Tisch sitzt«. Dieser Kommentar des Autors bringt zum Nachdenken. Der erste Gast hat sich wahrscheinlich einen Tisch nicht weit vom Eingang, oder in der Mitte des Raumes ausgesucht, und der andere trinkt seinen Kaffee in einer abgelegenen Ecke; dabei sind aber beide »hinter« einem Tisch. Die Postposition erinnert hier an längst vergessene Umstände.

Interessant ist auch eine Stelle im Roman von Jaan Kross, *Keisri hull* (Tallinn 1978), S. 188: *Me istusime peremehega väikese punasest puust laua*

²⁵ А. П. Пырерка—Н. М. Терещенко, Русско-ненецкий словарь. Москва 1948.

²⁶ А. П. Феоктистов, Русско-мордовский словарь. Москва 1971.

tuga ja mängisime šahhi . . . 'Wir saßen, der Hausherr und ich, hinter einem kleinen roten Holztisch und spielten Schach . . .'

Bekanntlich sitzen Schachspieler einander gegenüber. Man kann vermuten, daß die Stellung der Teilnehmer auch in dieser Erzählung regelrecht ist, denn sie wird nicht besonders kommentiert. Jedoch befinden sich beide »hinter« dem Tisch. Es ist offenbar, daß dieser Ausdruck sich so tief eingepreßt hat, daß der Sprecher über seine Worte nicht mehr nachdenkt.

Für den Ethnologen erhebt sich natürlich die Frage, ob der Gebrauch der einen oder der anderen Prä- oder Postposition unbedingt auf einer archaischen Tradition beruht oder sich aus anderen Gründen eingebürgert hat. Ist der estnische Tisch wirklich anders gewesen als z. B. der lettische? Denn die Letten sitzen *pie galda* 'am, beim Tisch', obwohl sie jahrhundertlang neben den Ostseefinnen und den Russen gelebt haben. Wo liegt hier der Unterschied? Wenn man sich Humboldt und Weisgerber anschließt und die Sprache auch als Gedächtnis eines Volkes betrachtet, dann kann man ja annehmen, daß das, was in der Sprache niedergelegt ist, uns Nachricht aus früheren Zeiten bringt, und uns erlaubt, das vorher Unerkannte zu erforschen. Die Frage nach der Form und der Stellung des Tisches bei den Letten wird besonders anregend, wenn man einen Vergleich mit den Litauern anstellen will, die trotz der nahen sprachlichen Verwandtschaft die Formel *už stālo* 'hinter dem Tisch' gebrauchen.

Wenn nun die Ethnogrammatik der Forschung außerhalb der Linguistik neue Bahnen eröffnet und neue Perspektiven erschließt, so ist es auch möglich, daß ihre Analysen einige Standpunkte in der Sprachwissenschaft modifizieren werden. Man denke z. B. an das Problem des Instrumentals in älteren russischen Texten. R. A. Budagov behauptet in seiner 'Einführung in die Sprachwissenschaft',²⁷ daß die Grammatik nicht nur mit dem Wortschatz, sondern auch mit dem Denken des Menschen im allgemeinen verbunden ist. Er meint, daß die Ausdrucksweise mit der Zeit immer komplexer wird, weil der menschliche Gedanke sich weiter entwickelt und in der Sprache mehr Präzision verlangt. Verbindungen werden genauer formuliert, und deswegen sagt man heute nicht mehr *вышел дверью* (Instr.) 'er ging zur Tür hinaus', sondern *вышел в дверь* 'er ging in die Tür', *вышел через дверь* 'er ging durch die Tür' usw.

A priori ist es nicht sicher, ob diese Ausdrücke absolute Synonyme sind. Wahrscheinlich nicht. Aus dem Vorhergehenden haben wir gesehen, daß die »Tür« eine recht komplexe Bildung ist. Manchmal denkt der Sprecher an die Öffnung in der Wand, manchmal an die Füllung usw. Wenn ein livischer Bauer erzählt, wie er im Krieg sein Hab und Gut verloren hat, und daß sein Haus jetzt ohne Türen ist,²⁸ so bedeutet es ja nur, daß man ihm die beweglichen Teile weggenommen oder verbrannt hat. Zunächst müßte man sich die russ. *дверь* genauer ansehen, und erst dann aus ihrem grammatischen Verhalten Folgerungen ziehen.

Auch ein anderes Beispiel, das Budagov anführt, verdient Beachtung. In einer Chronik des 14. Jh. erzählt eine Frau, daß ihr Gemahl vom Ehemann einer anderen in einem Zweikampf besiegt worden sei (*ударить моим мужем*), und *муж* 'Mann' ist hier ein Instrumental und verhält sich wie *топор* 'Beil,

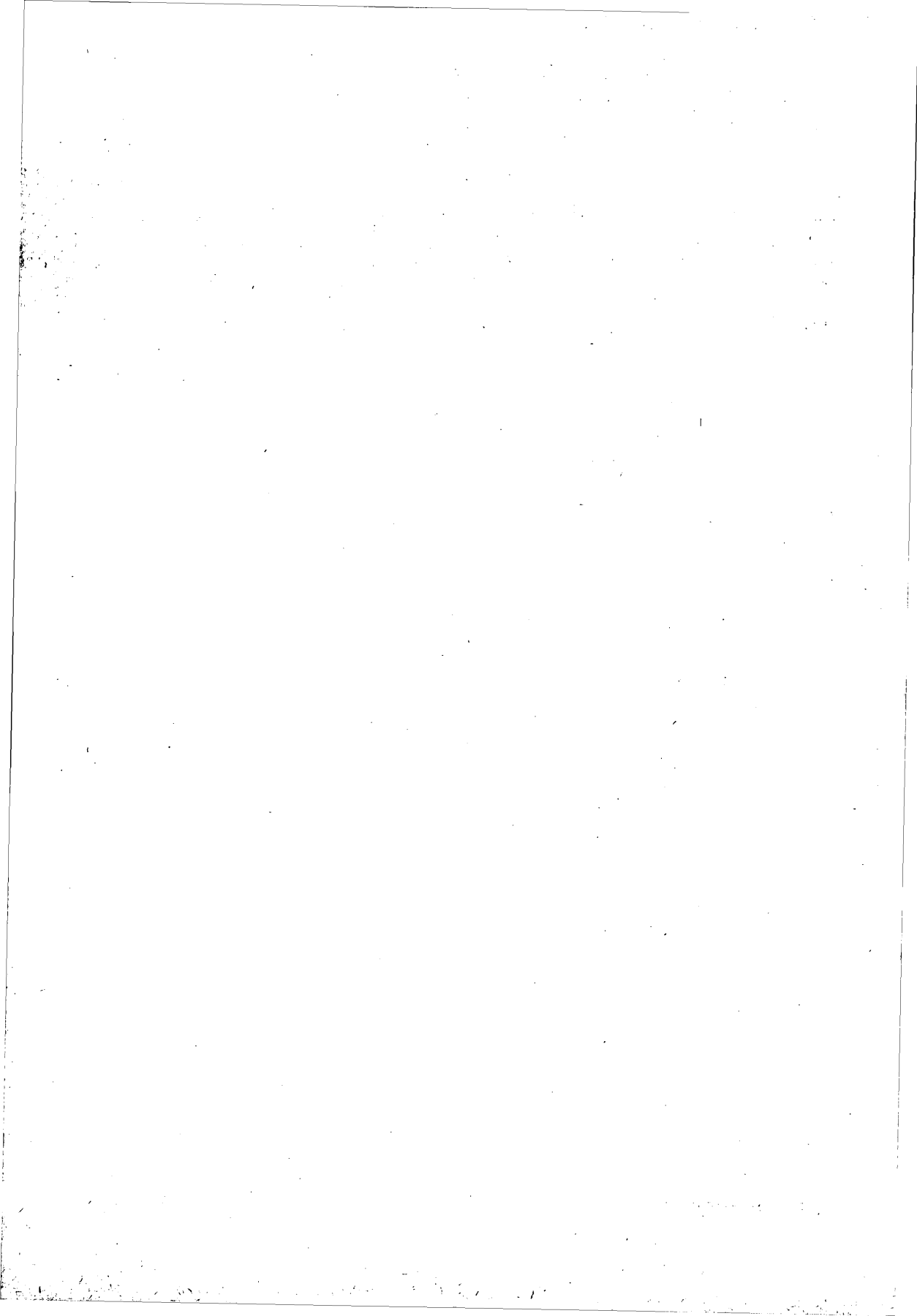
²⁷ P. A. Будагов, Введение в науку о языке. Москва 1965. 99. 224—225.

²⁸ L. KETTUNEN: op. cit. S. 58.

Ахт', oder бревно 'Balken', mit dem man den Gegener erschlagen kann. Heutzutage darf man sich nicht mehr auf diese Art ausdrücken.

Nun kann man sich fragen, unter welchen Umständen ein Mensch als Werkzeug oder Waffe betrachtet werden kann. Man müßte die Chronik selbst studieren, um zu erfahren, wie und mit welchen Mitteln dieses Duell ausgefochten wurde. Waren die Männer bewaffnet, oder griffen sie sich mit bloßen Händen an? Eine materielle Erklärung der Situation würde vielleicht dem Instrumental eine Bedeutung beimessen, die beim heutigen Sprecher in Vergessenheit geraten ist. In diesem Fall wäre es berechtigt, die Theorie der Entwicklung zur sprachlichen Präzision in Zweifel zu ziehen.

FANNY DE SIVERS

Indulatszó és szófajok

Az indulatszó (interiectio) a szófajok (partes orationis) között mindig bizonytalan státuszú volt. A MMNyR szerint „a beszélő érzelmeit, akaratát többnyire tagolatlan felkiáltó mondat értékében kifejező szófaj” (Tompá 1961. 291). A MMNyK azt is hozzáteszi, hogy fogalmi tartalma valójában nincs (Balogh-Gálffy—J. Nagy 1971. 184). A többi általános jellegű magyar nyelvtani kézikönyv sem ad többet a fenti meghatározásoknál (Gálffy 1972, Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovne 1974. 82—83, Grétsy—Kovalovszky 1980. 1020).¹ Vannak, akik az indulatszót azonosítják a mondatszókkal és minden interjekciót mondatértékűnek tekintenek. (A kérdés irodalmának részletes áttekintését l. Kelemen 1970. 11—41).

Dolgozatunk célja az, hogy a hagyományos meghatározást és osztályozást kritikailag megvizsgáljuk, és amennyiben lehetséges, megkíséréljük egy új szellemű osztályozás felállítását. E vizsgálódás során fény derülhet a pontosabb szófajiság kérdésére is. Az indulatszók vizsgálatában nagymértékben támaszkodunk a nyelvészeti pragmatika, a kommunikációkutatás és a szövegnyelvészet újabb eredményeire, megállapításaira.²

1. Az indulatszó szófajiságának meghatározása rövid történeti áttekintést tesz szükségessé.

Rhemnius Palaemon és Varro meghatározásai óta mind a definíció, mind az osztályozás és a jellemzés hatalmas szakirodalmat ölel fel. Az indulatszóval kapcsolatos szinte valamennyi problémát már az ókor nyelvtudománya felvetette. Már az ókori grammatikusok törekedtek az indulatszók osztályozására: az osztályozást nemegyszer a lélek állapotának változataira vezették vissza. Megkülönböztették az elsődleges indulatszókat a másodlagosaktól, szót ejtettek a homoníma-jellegről és akadt számos hang-, alak- és mondattani megjegyzés is. A tudománytörténeti anyag bősége és gazdagsága az európai és a magyar nyelvtani irodalomra egyaránt vonatkozik.

¹ Egy modernebb igényű definíció szerint „az indulatszó indulatot, akaratot, érzést, kérdést, parancsot fejez ki. Annyi mindent kifejezhet, hogy talán nem is ez a fontos, hanem a kifejezés módja: felbontatlanul, magyarázatlanul, önkéntelen megnyilatkozásképpen fejez ki ítéletet. Ezért nem is épül bele a mondatokba: mondatértékű” (Nagy 1980. 94).

² Figyelmen kívül hagyjuk a rigmusokat és a réjákat, valamint az ember és állat kommunikációjából származó hangjelenségeket.

1.1. A szófaj viszonylag önálló története akkor kezdődik, amikor felismerik, hogy az interjekció nem része az adverbiumoknak.³ A kategória további osztályozásának számtalan változata az érzelmek felosztásán alapszik. A legelterjedtebb felosztás ez: „öröm, fájdalom, csodálkozás, félelem” (Aelius Donatus: *Ars Minor* [GL IV, 356]). Lényeges mozzanatot ismernek fel a grammatikusok az akaratjelölő indulatszókban (Rhenius Palaemon, Plotius Sacerdos, Maximus Victorinus). A felismerések történetében fontos időpont Priscianus grammatikája, aki a hangutánzó interjekciókat megkülönböztette az érzelemjelölőktől (GL III, 60–92).⁴

A reneszánsz nyelvelméletben esik először szó az interjekciók mondatbeli helyéről (Julius Caesar Scaliger). A szófaj kereteit először Wolfgang Ratke tágítja ki (Ratke 1612. 5. 5). Ő a *nefas* típusú szavakat is indulatszónak tekinti. Itt tehát az interjekció származtatott, fogalmi eredetű.

Az egyik legdőntőbb felismerés az, az indulatszó mondatértékű mivolta, amellyel a jelen dolgozat szemben áll, ugyancsak a 17. századból származik (Vossius 1626). A 18. században kezdik az indulatszók eredetét kutatni (Ade-lung 1781).

A mai modern nyelvészet szempontjából lényeges az az osztályozás, amely interjekcionális és kommunikatív mondatokról beszél, és megemlíti a nyelv fonológiai rendszerén kívüleső (paralingvisztikai vagy vokális) hangjelenségek tényét is (Noreen 1912. 91–131). Hasonló logikai szellemű osztályozások a további kutatásra is megtermékenyítő hatással vannak (Wundt 1900, Heyse 1836. 56). Ismét csak a jelen szempontjából döntő megfigyelés az, hogy az interjekciók határsávja a vocativus, a monorém parancsoló típus és a nyelvi etikett nem egy jelensége (*bitte, danke* stb.) (Hermann 1928. 41–42).

Az indulatszavak nyelvenként történő egybevetéséről egy gondolatnyi megfigyelés származik az ókorból (Szent Ágoston [GL V. 524]). Majd az antropológiai nyelvészet tér vissza erre a kérdésre (Sapir 1921). Az első komoly monográfiát az egybevetés témaköréből E. Schwentner (1924) írja meg.

1.2. A magyar nyelvtani irodalomnak az indulatszavakra vonatkozó fejezetei is az európai vonulatot követik. Gazdag és árnyalt felosztások szerepelnek a magyar grammatikusoknál, külön megjelenik a mutató indulatszó felismerése is (Szenczi Molnár Albert [1609, CorpGr. 251–252], Pereszlényi Pál [1682, CorpGr. 538–539], Földi János [1790]). A hangutánzó indulatszavak felsorolása és a hangtestek fonetikai ingatagsága ugyancsak szerepet kap régi nyelvészeinknél. (Gyarmathy Sámuel [1794] a hangutánzó sorokat adja meg, Szász Károly [1839] megkülönbözteti a „nem artikulált”, leírhatatlan hangokból álló egységeket (pl. *hm*) is. Ugyanezt a jelenséget Galgóczy Gábor [1848] „ümgetés”-nek nevezi).

Érdekes és tanulságos a magyar terminusok áttekintése: közbevetés, közbevetett szó, közbevetni-való, közbevető, közbevető szó, közbevető szócska, közbe-szó, indulatbéli szó, indulathang, indulatjel, indulatjelentő, indulatjelentő szó, indulatot jelentő szó, indulatszó, úgynevezett indulatszó,

³ A felismerés Rhenius Palaemon nevéhez fűződik. Az 'interiectio' elnevezés először Varrónál szerepel. „Interiectiones sunt quae nihil docibile habent, significant tamen affectum animi, velut *heu, eheu*” (Grammatici Latini [= GL] I, 238).

⁴ Még az elgondolkozást jelölő indulatszókról is szó esik az ókorban (ASPER GRAMMATICUS [GL V, 554]).

indulatszócsoport, felkiáltó, mutató mondatszó, töprengés mondatszáva, hüm-mögő kérdés, hangutánzószó. A terminusokban is tükröződő szófajbéli bizonytalanság a határozószó kategóriájából való kiszakadásra, a mondathoz való kapcsolódás szervesen voltára vezethető vissza.

1.3. Ha más nyelvek leíró nyelvtanaiban tallózunk, hasonló felfogásbeli és terminológiai jelenségeket figyelhetünk meg. A német grammatikák az *Empfindungswort* és az *Ausrufwort* megnevezéseket használják. 'Natural ejaculation(s) viewed as parts of speech' — jellemzi az interjekciókat egy angol nyelvtan (Quirk—Greenbaum—Leech—Svartvik 1972).

Valamennyi közismertebb nyelv grammatikája beleütközik abba a szintaktikai ténybe, hogy az indulatszó laza viszonylatokkal épül bele a közlés, a mondat egészébe. A legexplicitebb táblázatot egy nyelvhelyességi nyelvtan adja, amely az ítéletek kifejezésére szolgáló jelzéseket tagolatokra és tagolatlanokra bontja fel, és a mondat jelenségét állítja szembe az indulatszóval. Eszerint tehát az indulatszó — ezt a felfogást sokan vallják — mondatértékű tagolatlan jelzés.

2. A hagyományos osztályozások legnagyobb hibája a közös logikai alap hiánya. Szinte mindegyik osztályozás szól az érzelemjelölésről, az akarati interjekciókról, megkülönbözteti a hangutánzó fajtájúakat a fogalmi eredetűektől. megemlíti a párbeszéd lefolyásának megszervezésével, a tűnődéssel, a rámutatással, a sürgetéssel, a megszakítással funkcionáló indulatszavakat. Gyakran említik példaként az ümgetés (*hm*) jelenségét, vagy akár a lélektan áhá-élményét. Nem zárhatjuk ki azonban az úgynevezett modális interjekciókat sem, hiszen az *aham* és az *a* vokális jelenségeitől kezdve a *maybe*, *no*, *yes*, *nein*, *né* stb. válaszpártikuláig egy sereg olyan nyelvi jelenség létezik, amely nagyon közelállónak látszik az interjekciókhoz (vö. Etinga 1952. 36). Ugyancsak nem zárhatjuk ki a *kip-kop*, *hórukk*, *lári-fári*, *kukucs* típusú hangutánzó csoportot, amely sok esetben nem a párbeszédben foglalja el helyét, hanem a bel- és/vagy külvilág akusztikai mimézisére szolgál.

Az indulatszavak lényegének megragadása, osztályozásuk sokféle szempont szerint történhet. Hang-, alak- és mondattani jegyeiket is leltározhatjuk, szólhatunk eredetükről, jelentésükről, és egyáltalán nem lényegtelen feladat határjelenség-természetük megvilágítása, hiszen funkcióik nemegyszer egybeesnek a szupraszegmentális (prozódiai), sőt egyéb metakommunikációs jelsorok tartalmával.

2.1. A nyelvtani hagyomány rendszeresen elkülöníti a volitív, akarati interjekciókat a többitől. Akarati mondatszók többek között a szólítást, a telefonhívást, a figyelem elterelését és megosztását szolgáló szavak, a kínálás, a kérés, a kéréseles változatai. Ugyancsak ebbe a körbe sorolhatók a hirtelen elszánást, vagy éppen megtorpanást jelölő, a töprengésre utaló, az evésre, harcra, munkára buzdító, a csendet parancsoló és a megnyugtató típusú indulatszók is.

Talán nemigen kell bizonyítani, hogy amit a hagyomány akarati indulatszónak nevezett, az tulajdonképpen cselekvéstípus. A z a k a r a t i i n d u l a t s z ó k v a l ó j á b a n b e s z é d a k t u s o k. A *nosza*, a *hórukk*, a *csitt!* stb. jelek cselekvésre buzdítanak, sőt cselekvést helyettesítenek. Az indulatszavak jelentése valójában nem szemantikai, hanem pragmatikai természetű.

A hagyományból ismeretes impulzív—repulzív—kompulzív osztályozási triád utolsó tagja az interjekcionális beszédaktus (Noreen—Pollak 1923). Ezek a beszédaktust teljesítő indulatszavak igen gyakran a parancs, az utasítás, a megtiltás aktusának megtestesítői. Célszerűnek tűnik tehát az a fogalmi átváltás, amelynek értelmében az akarat helyébe az akció lép. (A beszédaktus-elmélet különböző irányai közül inkább az általában meghaladottnak tekintett austini felfogást követjük, amely szerint deklaratív és performatív közlések állnak egymással szemben, mint a searle-i és a searle utáni teóriákat, amelyekben minden közlés aktus).

A deklaratív és a performatív jelleg nemcsak ígérekre vonatkoztatható. Explicit performatív ígék az ígéret, az ajánlat, az utasítás stb. igéi. Ezek közül sok tartalmi elem megtestesülhet az indulatszavakban is. Lássunk egy példát:

- (1) *Megkaphatod, amit kértél.*
- (2) *Nesze, megkaphatod, amit kértél.*

Az (1) mondatban csak a lokúció ismerhető fel. A *nesze* indulatszóval bővített (2) mondat már testi sértést kísérő, vagy fenyegetést verbalizáló közlés is lehet. Ugyanezt a szembenállást a mondatdallam modulálásával is megvalósíthatjuk.

2.2. Akár a hagyományos felsorolások alcsoportjait, listáit tekintjük át, akár az intonáció jelentéséről írott monográfiákat, a tartalmi elemek sorában zömmel emberi attitűdöket találunk. Az alábbi két lista közül az első Kelemen (1970) öt csoportos osztályozásának egyik listája, a második pedig Fónagy—Magdics (1967) felsorolása bizonyos hanglejtés-formákról. Lássuk az elsőt: fájdalom, öröm, lelkesültség, lehangoltság, félelem, csodálkozás, bánat, szomorúság, panasz, részvétel, ijedtség, megdöbbenés, rémület, aggodás, szorongás, bosszúság, bosszankodás, ingerültség, felháborodás, méltatlankodás, türelmetlenkedés, undorodás, utálat, megvetés, megbotránkozás, nemtetszés, elítélés, elragadtatás, megkönnyebbülés, vágyakozás, kérés, ellenvetés, elutasítás, fenyegetés, erős vágy, sóvárgás, sajnálkozás, borzadással vegyes csodálkozás, kitörő öröm, nagyfokú jókedv, enyhékorholás, rosszallás stb.

A másik lista érzelmek, attitűdök hanglejtésformáival kapcsolatos: harag, szorongás, izgalom, érdektelenség, közöny, pozitív alapérzés: öröm, negatív alapérzés: szomorúság, panasz, kétségbeesés, várakozás: vágy, a feszültség feloldódása: megkönnyebbülés, csalódás, váratlan esemény: csodálkozás, megdöbbenés, fenyegető veszedelem: ijedtség, rémület, iszonyat, szeretetteljes közeledés: gyengédség, vigasztalás, nyugtatás, védelmezés, szívélyesség, szelídség, támadó jellegű közeledés: veszekedés, bosszankodás, gyűlölet, akaratil tevékenység: határozottság, önfegyelem, bizonytalanság, góg, önteltség, fölényesség, leereszkedés, önmagunk lealacsonyítása: alázat, szervilis készség, mások értékelése: tisztelet, hódolat, mások negatív értékelése: megvetés, undor, gúny, csúfondáros hang, ráhatás a partnerre: figyelmeztetés, kacérság, kérélelés, rábeszélés, sürgetés, fenyegetés, meggyőzés az értelmén át: érvelés, szemrehányás, érzelmi válaszok a támadásra: védekezés, öngazolás, felháborodás, méltatlankodás, sértődöttség, duzzogás, dac, durcáság, nyafogás, intellektuális attitűdök: elgondolkodás, töprengés, emlékezés, merengés, felfedezés.

Ha végigfutunk a két listán, igen sok közös elemet találhatunk bennük. A ritkítottak saját intuíciónk szerint inkább aktusok, mint a többiek.

2.3. A fenti attitűdöket, illetve indulatszavas kifejező anyagukat az alábbi mondatokkal szemléltetett átíró-újrafogalmazó módszerrel értelmezhetjük:

- (3) (a) *Az az ember a nagybátyám.*
 (b) *Jé, az az ember a nagybátyám.*
 (c) **(Váratlanul megdöbbenek, hogy) az az ember a nagybátyám.*
- (4) (a) *Jön az új főnök.*
 (b) *Jaj, jön az új főnök.*
 (c) *(Félek, mert) jön az új főnök.*

Az indulatszó tehát sokszor a közlés illokúciós tartalmát közvetítő rejtett performatívumnak tekinthető. (A rejtettség az igére vonatkozik). Az indulatszó és az ige szoros pragmatikai összefonódását egyébként egy-egy történeti szempont is megerősíti (vö. pl. *lám, wehe* stb.). Felismerésünket a következőképpen foglalhatjuk össze: az indulatszó szófajbéli státusza azért (is) ingatag, mert nem szintaktikai-szemantikai jellegű kategória, hanem legnagyobbreszt pragmatikai jel: a beszélő állásfoglalásának, közlés-szándékának nyelvi megtestesítője. Az indulatszavak jelentése pragmatikai jelentés.

A beszélő állásfoglalását sajátos mondatdallam is kifejezheti. Vö. a fenti második listát, amelyből nem egy attitűd szupraszegmentális megformálása akár le is kottázható: „Egységes ív fogja össze a leggyakoribb vigasztaló dallamot is. A hang az első szótagban mintegy kvartot siklik le, azután lépcsőzetesen ereszkedik. A tempó lassú, fékezett. A zöngé telt, az artikuláció lágy” (Fónagy—Magdics 1967).

Ha a szupraszegmentális sávról átpillantunk a kinézikai metakommunikáció sávjára, számos olyan mozdulatot, gesztust, mimikai alakulatot ismerhetünk fel, amely megfelel az indulatszó, illetve az intonációváltozás szemantikai-pragmatikai funkcióinak. Például:

- (5) (a) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (b) *Ugyan, ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (c) *(Szomorúak vagyunk, mert) ő már nem alkalmas komoly munkára.*
- (6) (a) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (Lekicsinylő, felülről lefelé hanyatló kézmozdulat, amelynél a hüvelykujj nem simul a másik négy ujjhoz.)
 (b) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (A kézmozdulatot enyhén legörbülő száj és tagadó fejmozgás is kísérheti.)
 (c) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (A második és harmadik szó között kvint-lejtés, majd kromatikusan ereszkedő sor, az utolsó szótag nem lejt.)

2.4. Fenti példáink már túlmutatnak a régebben volitívnek, akaratinak nevezett (és a jelen dolgozatban beszédaktusnak tekintett) indulatszók nyelvészeti-pragmatikai elemzésén: érzelemjelölő interjekciók is szerepelnek bennük. Ha tehát elfogadjuk, hogy az akarati indulatszók beszédaktusok, szólnunk kell mármost az érzelemjelölő alcsoportról is, nem utolsósorban azért, mert ez a legszámosabb alcsoport.

Mindig nehéz az olyan lexikai jelenségek osztályozása, elemzése, amelyek szemantikai háttere — éppen a nyelven kívüli terület feldolgozatlansága miatt — egybefolyó, homályos, nem világos. Jellegetes példája ennek az érzelmelek, indulatok, hangulatok területe. Az értelem—érzelem—akarati triádja magán a lélektanon belül sem igen tartható. Ha viszont az 'attitűd' modernebb fogalmát használjuk és azt ismét kognitív, emotív, és cselekvés-diszpozíciót jelentő attitűdökre osztjuk fel, csak logikai-terminológiai ugrást tettünk. Pillanatnyilag mégsem javasolhatunk az attitűdnél jobb, hasznosabb fogalmat.

Mint hogy az attitűd fogalma ugyancsak nem jellemezhető és osztályozható pontosan, a hagyományos fogalompár alapján inkább 'szemasziológiai', mint 'onomatológiai' megközelítés látszik célszerűnek. Visszatérve a 2.2. pontban megadott listákra, seregnyi olyan, érzelmenek nevezett lexikai egységgel találjuk szemben magunkat, amelyek nélkülöznek a közös logikai alapot. Nyilvánvaló például, hogy az öröm és a lelkesedés között csupán intenzitásbeli különbség van. A lelkesedés „örömebb öröm”. A szomorúság inkább állapot, a fenyegetés viszont akció. Az ijedtség és a megdöbbenés reaktív állapot, valami kiváltotta, míg az erős vágy nem igényli a térben és időben közvetlen közelségű interakciót. Az undor állapot, a szemrehányás kifejezetten verbális akció, tehát beszédaktus. És így tovább.

Ha a szorosabban véve indulatokat, érzelmeket jelölő szótári egységeket végignézzük, további osztályozási szempontokat adhat az igei akcióminőség, sőt a predikátumfajták különbözősége. Kézenfekvőnek tűnik az 'állapot-érzelem' és 'érzelemcselekvés' kategóriapárjának bevezetése. A fenti listák bármelyikének tételei besorolhatók ebbe a két alosztályba:

(7) állapotérzelem:	érzelemcselekvés:
szomorú	panaszcodik
lehangolt	részvétet nyilvánít
bánkódik	felháborodik
aggódik	méltatlankodik
szorong	fenyeget
bosszankodik(?)	elítél
ingerült	elutasít
undorodik	korhol
utál	szemrehányást tesz
örül	kétségbeesik
lelkesedik	dicsér
fél	szidalmaz
csodálkozik	megijeszt
	stb.

Az állapotérzelem és érzelemcselekvés kategóriapárosa egyelőre durva felosztási kísérlet, amelyet követnie kell egy pontosabb nyelvi elemzési módszernek, akár komponenciális elemzésnek. Nyilvánvaló, hogy a (7) alatti két oszlop tételeit további alcsoportokra kell osztani, ez azonban nem közvetlen célja dolgozatunknak.⁵

⁵ Az állapotérzelmelek egy-egy jelentésmozzanat hozzáadásával a megfelelő érzelemcselekvéssé alakíthatók át. Például:

<i>Lám-lám</i>	(csodálkozás, enyhe rosszallás)	— állapot
<i>Nana!</i>	(figyelmeztetés, enyhe tiltás)	— akció
<i>Ejha!</i>	(váratlan meglepődés)	— állapot
<i>Ejnye!</i>	(enyhe szemrehányás)	— akció stb.

2.5. Sort kell kerítenünk azoknak az indulatszavaknak, illetve interjekciószerű kifejezéseknek az elemzésére is, amelyek a közlésben rejlő igazságértékkel kapcsolatosak („modális partikulák”). Ezek alaptípusai az *igen*, a *nem*, és a *talán*. Az *aham* és az *a* jelenségek vokális (paralingvisztikai) minőségére már rámutattunk. Az *igen* és a *nem* azonban egy harmadik csatornán, kinezikai eszközökkel is kifejezhető:

(8) verbális	vokális	kinetikai
csatorna:	csatorna:	csatorna:
<i>igen</i>	<i>aham</i>	fejbólintás
<i>nem</i>	<i>á</i>	fejrázás

A *talán* modális értéke alaposan kitágítja a verbális, az intonációs és a kinezikai tartományt, hiszen a két pólus közötti valószínűségi fokozatok közül számos verbalizálódott, illetve különféle metakommunikációs kifejezési lehetőségben megtestesült fokozattal találkozhatunk. Például:

- (9) *Hááát* . . . (A nem tudás és a bizonytalanság indulatszava)
 (10) *Ugyan!* (nyomatékos tagadás vagy elutasítás)
 (11) *Az ám!* (merengő igenlés, rádöbbenés)
 (12) *Azt már nem!* (hangsúlyozott elutasítás)

A fenti példákból két érdekes tanulság következik. Egyrészt: egy következetes szinkrón leírásban az onomatopoetikus, illetve nem fogalmi eredetű tételek mellé oda kell sorakoztatni a deszemanalizálódott indulatszavakat is. Másrészt: indulatszó-értékben interjekcionális szintagmák is szerepelhetnek. További példák az utóbbira:

- (13) *Ó igen!* (komoly, kissé ünnepélyes igenlés)
 (14) *Ó nem!* (határozott, de udvarias tagadás)
 (15) *Jaj nem!* (sajnálattal vegyes tagadás)
 (16) *Ejnye no . . .* (feddés és továbbvitel)

A modális partikulák alosztályába sorolhatók továbbá a beszédszervezést szolgáló interjekciók is. A rákérdezés, a pontosítás, a válasz sürgetése, a beszéd udvarias vagy kevésbé udvarias megszakítása, a tűnődés, a gondolkodás, példa „beemelése a környezetből” stb. a valóságos beszélgetések műveletei. Valamennyi a kommunikáció zavartalan menetét biztosítják, magát a beszédet szervezik. Ennek csak egyik fajtája a jakobsoni fatikus funkció, a csatorna nyitvatartásának esete (magyar *ööö*, angol *mmm*). Pl.:

- (17) *Hogyhogy?* (magyarázat kérése)
 (18) *Psszt!* (csendre vagy halkabb beszédre intés)
 (19) *Miii?* (látszólagos visszakérdezés, a nem tetszés kidomborítására)
 (20) *Na látod!* (a társ véleményváltozásának enyhén jóleső tudomásul vétele)

Itt szeretnénk felhívni a figyelmet még egy különös példára, a *csak* lexéma egyik jelentésfunkciójára, amelyet *metaválásznak* nevezhetnénk.

- (21) — *Eljössz velem moziba?*
 — *Nem!*
 — *Miért?*
 — *Csak.*

A fenti párbeszéd negyedik mondatának a franciában vagy a spanyolban a 'mert' jelentésű szó felelne meg. Jelentése az indok megtagadása. Itt válik szét élesen a tárgynyelv és a metanyelv. A metanyelvi válasz mindig olyan, amely magára a tárgynyelv funkcionálására, a kommunikációs szituáció valamelyik lényeges alkotó elemére vonatkozik. További példák:

- (22) *Nem hallom.*
 (23) *Ugyan, hagyjuk abba!*

2.6. Az eddigiekben tehát felállítottuk a beszédaktusos (azelőtt volitív) interjekciók két csoportját: a tiszta akarati aktusok és az érzelemaktusok kifejező jeleit, valamint a modális, a beszédszervezésre utaló, sokszor meta-jellegű egységeket. Ezzel azonban még korántsem merítettük ki az indulatszók valamennyi típusát.

Szövegekben tallózva gyakran találkozunk ilyen mondatokkal:

- (24) *Nini, hiszen ez az öreg Lajos!*
 (25) *Íme, a barátod!*

A *nini* és az *íme* valószínűleg az indulatszavak osztályának tisztán elfogadható tagjai, ám nemigen van hozzájuk hasonló. Mindkettő verbalizálható (*Látod itt ezt az embert?*), mindkettő kifejezhető kinezikusan is, s köztük még a mindennapi (vernacular) és ünnepélyes (ceremonial) stílus különbsége is megtalálható. Tartalmuk a deixis. Mármost, ha a deixist bevonjuk az interjekciók körébe, nehezen zárhatjuk ki belőle a vocativust. A másik személy megszólítása, de még az önmegszólítás, sőt az önfelszólítás is metanyelvi alakulat, szinte alig láthatóan megy át a nyelvi etikettek területére, a köszönés, a megköszönés, a köszönés elfogadása verbális soraiiba. Ha a rámutatás, a deixis a nyelvi szöveg hiányainak a világgal való pótlása, vagy másképp kontextus-részlet beemelése a beszédbe (a nyelvi ökonómia céljából), akkor a vocativus sem más, csak éppen az élő—élettelen szemantikai jegyek közti különbség választja el a deixistől. Ám ekkor egy sereg újabb nyelvi alakulat zúdul az általunk vizsgált területre:

- (26) *Et tu, mi fili Brute: 'Te is fiam, Brutus!'*
 (27) *Ay misero de mi, ay infeliz*
 'Jaj nekem, szerencsétlennek!' (Calderón, *Az élet álom*)
 (28) *Antonio Torrez Heredia,*
Camborio de dura crin,
Moreno de verde luna,
voz del clavel varonil:
 'Antonio Torrez Heredia,
 te vastaghajú Camborio,
 te a zöld holdtól megbarnult
 férfiszegfű hangja!'
 (29) *Uram, a fürdő kész:*

Ezt a dilemmát ezúttal nem próbáljuk megoldani. Kétféle lehetőség kínálkozik: vagy elhatároljuk egymástól a deixist és a vokatívuszt, és az előbbit az indulatszók problémakörébe tartozónak tekintjük, az utóbbit pedig nem; vagy a mutató és megszólító elemeket egy csoportba soroljuk és ilyenformán kibővítjük az interjekciók osztályát, mint ahogy már az ókorban is szerepelt ilyen álláspont a *nefas, pro Juppiter* stb. példákkal kapcsolatban.

2.7. Rátérhetünk az interjekciók valószínűleg utolsó csoportjára: a szinkrón szempontból is onomatopoetikusnak felismert nyelvi alakulatokra. Itt most (ismét) osztályozási nehézségeink támadnak. Hangutánzó indulatszavakat ugyanis eddig is találtunk az idáig javasolt osztálykereteinkben (*csitt, pszt, au, pfuj* stb.). Vannak azonban olyan tisztán leíró jellegű hangutánzó nyelvi alakulatok is, amelyek nem kapcsolódnak a verbális interakcióhoz, nem feltétlenül elemei a párbeszédeknek, szerepük kizárólag a külvilág, vagy saját belvilágunk, szervezetünk jelenségeinek hangos alakban történő utánzása, akusztikai minézise. Így válik élesen szét a *hórukk*:, amely a közös munkavégzés kooperatív interjekciója, és távolról hangutánzó jellegű, a *puff* típusú indulaszóktól, amelyek egy eseményt a *k u s z t i z á l n a k*.

Ragadjunk ki taláalomra néhány leíró-hangutánzó indulatszót: *zsupsz, zuhé, uccu, tik-tak, sicc, piff-puff, lári-fári, kukucs, hip-hopp, hoci-nesze, hop-szasza, fityfiritty, hapei, ihaj-csuhaj, bim-bum, csicsíjja, dánom-dánom* stb.

Már az első látásra is kiviláglik, hogy a valóság olyan részleteit, vagy azok okozatait foglaljuk ezekben hangba, amelyeket valóban ikonikusan feldolgozhatunk. A tüsszentés, egy tárgy lezuhanása, a verekedés, az óra hangja, az adok-veszek szituáció, a heves, rövid ideig erősen ható zörejek utánzóhatók hangalakkal. Ez az univerzum akusztikai oldala; annyi, amennyi egy világtalan ember számára adatott meg a világból. Elvileg tehát végtelen és/vagy idiolektikus. Az egyén kreatív nyelvhasználatába bármilyen új akusztikai mimézis belefér, ha a beszédpartnerek is megértik. Erős szimbolizáció járhat vele: az óra hangja jelentheti a szív működését is, a vihar süvítése például a családfelelő haragját. Ez éppen a bühleri 'ábrázolás', a Darstellungsfunktion. Íme, egy újabb kommunikatív-kontextuális összefüggés: amit a gesztusok és a mimika vizuálisan adhat vissza a valóságból, azt (vagy mást) megpróbálhatja a hang is. Kinezika és akusztikai mimézis tehát egyazon nyelvi funkciót töltenek be a verbális és a metakommunikáció érintkezési pontjain. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem minden onomatopoetikus nyelvi alakulat szolgálja a leírást. Igen sok ilyen egység besorolható az eddigi érzellem-, beszédaktus- és párbeszédszervező alosztályokba (pl. *ujjé, huj-huj-hajrá*).

3. Mindezekből a következő vázlatos osztályozási séma körvonalait bontakoznak ki:

I. Leíró, hangutánzó jelek (a külvilág részeit vagy a szervezet állapotát jelölő akusztikai-mimetikus jelek.

II. A verbális interakcióban szereplő jelek.

1. A beszédaktusok körébe tartozó indulatszók

a) Nem-érzelmi (*nosza, na, pszt* stb.)

b) Érzelmi (*pfuj, bravó, ejnye* stb.)

2. Állapotérzelmet jelölő indulatszók

(*jé, teringettét, ó jaj, húha* stb.)

3. A beszéd szervezését szolgáló és az igazságértéket jelölő indulatszók (*hogyhogy, nono, hogysisne, lám-lám, nyugi, köszönöm, kérem* stb.)

3.1. A II. osztály minden tagja valamilyen kapcsolatban van a párbeszéddel; csak párbeszédes szövegben merül fel. Ennélfogva az idetartozó elemek feloszthatók aszerint is, hogy a párbeszéd nyitó ágában vagy válaszában szerepelnek-e. Érdekes, hogy sokkal több válaszágon szereplő indulatszó létezik, mint nyitó mondatban (vagy nyitó mondatként) szereplő. Néhány nyitó jellegű interjekciót sorolunk fel (30), néhány válaszjellegűt pedig (31) alatt:

(30) (a)	<i>Nini,</i>	(deixis)
(b)	<i>Na!</i>	(felhívás, unszolás)
(c)	<i>Nesze!</i>	(átadás, vagy inzultálás)
(d)	<i>Mars!</i>	(durva elküldés)
(31) (a)	<i>Nos</i>	(összefoglaló következtetés)
(b)	<i>Ugyan!</i>	(hangsúlyos tagadás, vagy elutasítás)
(c)	<i>Jé!</i>	(örömteli megdöbbenés)
(d)	<i>Ejha!</i>	(elismerés)
(e)	<i>Nocsak!</i>	(meglepett elismerés)
(f)	<i>Lám, lám</i>	(merengő visszatekintés)
(g)	<i>Nosza, rajta!</i>	(tevékenységre buzdítás)

Ezzel kapcsolatban bevezethetjük a 'dialogéma' fogalmát. A dialogéma olyan, a mondatnál magasabb szintű szövegegység, amely egy indító és egy reagáló mondatból áll. Az alábbi párbeszédtörödékek tehát 'többdialogémásak':

- (32) — *Írtál neki?*
— *Fenét írtam.*
— *Na azért!*
- (33) — *Nesze!*
— *Köszönöm.*
— *Nincs mit.*
- (34) — *Jaj!*
— *Mi bajod van?*
— *Au de fáj!*

Mármost, a dialogéma bármelyik (esetleg mindkét) mondatát helyettesítheti indulatszó. Ennek alapján szokás az indulatszót mondatszónak, mondatértékű szónak tekinteni. Csakhogy az indulatszó sokszor (legtöbbször) nem helyettesíti, hanem csupán bővíti a mondatot, mégpedig gyakran 'illokutív indikátorként'. Ezzel viszont már elvethetjük a mondatszójelleg kizárólagosságát az indulatszók elemzésénél. Ha az indulatszó illokúciós jelzőként funkcionál, önmagában nem is igen állhat meg, vagy ha mágis önmagában használjuk, közlésünk elliptikus jellegű lesz. Ez különösen a válaszágon szereplő indulatszavak esetében fordul elő, mint a következő példában:

- (35) — *Megjöttek ezek a kellemetlen rokonok.*
— *Ajjaj!*

(A válaszmondat verbális átírása: 'nem örülök, hogy + a közlés megismétlése.)

Mindez a II. osztály indulatszavaira vonatkozik. Az I. osztályba tartozó leíró jellegű hangutánzó szavak állhatnak mondat helyett, de egy-egy mondatrész helyett is. Példák a mondatrészt helyettesítő I. osztály-beli indulatszavakra:

- (36) *Kezdődik az i h a j - c s u h a j.*
 (37) *T r a l l a l a hangzott mindenütt.*
 (38) *Lesz majd nagy e j n y e - b e j n y e.*

3.2. Végleges definícióink szerint tehát az indulatszó két nagy csoportja közül az egyik leíró jellegű hangutánzó nyelvi alakulat, amely mondat vagy mondatrész helyet álhat. Másik csoportjába azok tartoznak, amelyek a párbeszéd bizonyos egységei (= közlések, mondatok) helyett állhatnak, vagy azok bővítését, illokutív színezését szolgálják. Az indulatszó a fenti funkciójú hangok, szavak, szócsoportok vagy elliptikus közlések osztályának, a tisztán pragmatikai jelcsoportoknak jól elkülöníthető alosztálya, amely deszematizálódó fogalomszavakból, vagy tagolatlan, hangutánzó egységekből áll.

4. A fentiekben az indulatszók funkcionális szempontú elemzésére és osztályozására tettünk kísérletet. Az indulatszók formális jellegű leírásához néhány hang-, alak- és mondattani megjegyzést teszünk dolgozatunk befejező részében.

4.1. Az interjekciók hangállományát bonckés alá véve szinte minden nyelvben a természetes hangkitörés, az onomatopoezis, valamint a jelentésüket vesztett fogalomszók anyagát lelhetjük meg, ám ezek természetesen keverednek is. Bennük gyakran olyan hangok is jelentkeznek, amelyek az adott nyelv hangrendszeréből teljesen hiányoznak. Sokszor az ilyen idegen hangjelenségek nem is tagoltak. Mégis, alakulás révén beleszervülnek a beszéd folyamatába (BÁRCZI 1958, 18–20).

Éppen ezért azt a kérdést, hogy az indulatszavak általában beletartoznak-e a szókincsbe, a következőképpen kell átfogalmaznunk: az interjekciók a szókincsnek abba a rétegébe tartoznak, amely elvileg nyitott és végtelen, állományuk az onomatopoezis forrásából állandóan bővíthet és átalakulhat. Ehhez társulnak még összetételeiket, képzésüket és szintaxisukat érintő, részben sajátos jelenségek.

Az indulatszókat hangállományunk alapján két csoportra oszthatjuk. Az egyik az 'ősi és tiszta' interjekciókat tartalmazó csoport, a másik pedig egy terjedelmesebb, vegyesebb, hanganyagában kötetlenebb csoport. Az ősi, legintenzívebb indulatszók a következők: *ó, óh, á, a, áhá, hé, hű, hej, ej, jaj, juj, jé, no, na, hm, nos, hess, psszt, ni, csitt, brr, puff.* Az *ő* és az *ó* kivételével valamennyi magyar magánhangzó, valamint a *h, j, n, s, sz, cs, t, b, p, ff* mássalhangzók szerepelnek bennük. Az ősi, szűkebb csoport tehát kevés fonémából épül fel és azok is motiváltak (sóhaj, suttogó-csitító hangok, a zuhanást, fájdalmat jelölő elemek stb.). A spontán hangkitörések sokszor egymástól távol eső nyelvekben egyező vagy hasonló indulatszókat hoztak és hoznak létre. Az akusztikai mimézis és az onomatopoezis tehát motivált hangárnyalatokat sűrít a szótestbe, míg a fogalomszó-eredetűek hangállománya nyitott.

A többszótagú indulatszavak lexikai szempontból ingatag típust alkotnak, hiszen olykor szavak (*ejha, ejnye*), máskor pedig szintagmák (*no lám, ó nem*). Képzésükben különféle mimetikus játékelemek is szerepelnek: szótagszaportítás (*hajjajaj, tratatata*), ikerítés (*csihi-puhi, ihaj-csuhaj*), szóismétlés (*haj, haj, haj; lám, lám*) stb.

Az indulatszavak hangtani-prozódiai sajátosságai közé tartozik az is, hogy egyes indulatszavak második szótagjára nagyobb nyomaték esik, mint az elsőre (*ahá, ejha, ohó* stb.); az indulatszavak nemcsak szegmentális felépítésükben nyitottak, szupraszegmentális jellegzetességeik tekintetében is szabadabbak a szókincs többi részénél. Körükben gyakoribb az erősebb hangsúlyozás, a változatosabb intonáció, a hangok megnyújtása stb. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes vélemény a következő: „Van a magánhangzónyújtásnak egy attenuáló-eufemisztikus fajtája is, mikor a beszélő a bizonytalanság kifejezésére, az értelem letompítására alkalmazza a hezitáló hangnyújtást” (ZOLNAI 1939. 147–148). Nem érthetünk azonban egyet azzal, hogy az *ööö*-t a szerző idesorolja, mivel ennek funkciója teljesen általános jellegű: a közlési csatorna nyitva tartásának funkciója, az akadozás, a szavak keresése.

4.2. Az indulatszó morfológiájáról nem sokat mondhatunk. A személyragok esetleges fellépése a beszédaktusos interjekciók jellemzője: *nesze, nesztek, szervusztok*. A hangutánzó indulatszavak, amelyek nem dialógusközpontúak, a mondat bármely nominális helyén előfordulhatnak, s a teljes főnévi paradigmarendszer alkalmazható rájuk (pl. *Elege volt a piff-puff-ból*). Ige is képezhető belőlük: *bim-bammoznak, jajgat, jajong, hümmög, ühümget, lári-fáriszkodik* stb.

4.3. A szintaktikai jelenségek közül egy érdekes határesetre szeretnénk felhívni a figyelmet. A valódi indulatszókon túl van egy funkcionálisan ide tartozó, sajátos szintagma- és mondatosztály. A szintagmákra példa az *ó nem* típusú kapcsolás, az elliptikus mondatokra pedig a *hát még mit nem*, vagy az *annál jobb* típusú. Ezek az interjektív szintagmák és mondatok már kizárólag a dialógusközpontú indulatszócsoportok külső sávjaiiban helyezkednek el, s gazdagabb vagy árnyaltabb nyelvi elemkészlettel látják el ugyanazt a feladatot, mint az egyszavas/egyszótagú interjekciók. Lássunk egy kapásból összeállított listát:

- (43) *ó igen, ó nem, ja úgy, no lám, jé hiszen, ugyan már, hát igen, hát nem, nocsak, na ja, mi a fene, csak úgy, na már most, mindegy, lám csak, teringtét stb.*

Ennek az interjektív típusú kommunikatív jelosztálynak egy másik része az elliptikus közlések halmaza, amelyek között a legtisztább esetet a monorém felkiáltó, felszólító vagy kérdő mondatok alkotják:

- (44) *Ne mondd!, Tudod mit?, Várjunk csak!, Hagyd csak!*

Még inkább periférikusak, és további vizsgálatot igényelnek az alábbi listaelemei:

- (45) *Ez már döfi, Meghiszem azt, Szép tőle, Nagyon jó, Szó sincs róla, Rendben van, Tőlem (aztán), Felőlem, Azt azért nem, Ez igaz, Sajnálom, Mit szólsz hozzá stb.*

5. A fentiek alapján az indulatszók a következőképpen csoportosíthatók :

I. Valódi indulatszók

- A) Onomatopoetikus eredetűek (*jaj, ó, hm*)
 B) Fogalomszó-eredetűek (*ejnye, nosza, lám, jé*)
 C) Leíró-hangutánzó indulatszók (*puff, zsupsz, haptic*)

II. Interjektív szintagmák

- Létrejöhetnek : — ikresítéssel (*csíhi-puhi, ihaj-csuhaj*)
 — szótagzaporítással (*hajjajaj, ej-ej*)
 — egyéb szintaktikai eszközökkel
 (*no lám, ó nem, ugyan már*)

III. Interjektív funkciójú elliptikus közlések

- a) monorém közlések (felkiáltó, felszólító, kérdő formák)
 b) bírém elliptikus mondatok (csak azokat a szintagmákat soroljuk ide, amelyek ellipszise szövegen kívüli alapból szüntethető meg)

Mindhárom, alak és terjedelem szerint megállapított jelosztály tagjai jelölhetik a kül- és belvilág történéseit (akusztikai mimézis), és szerepelhetnek párbeszéd-ekben. Ez utóbbiak lehetnek :

1. nyitó értékűek (*nini, nesze, lássuk csak, hát* stb.)

2. záró értékűek (*áhá, ugyan, jé, felőlem* stb.).

A záró értékűek szolgálhatják a propozíció igazságértékének jelzését (*naná, dehogy, hogy is ne :, csakugyan* stb.), lehetnek beszéd-szervező jellegűek (*figyelj, hogyan, ööö* stb.), lehetnek metaválaszok (*csak, kuss* stb.), és lehetnek beszéd-aktus-jellegűek : érzelmi és valódi cselekvések (csodálkozás, megdöbbenés, megértés, buzdítás stb.).

Az indulatszavak vizsgálatának a fentiekben csak a főbb csomópontjait érintettük. Számos részletkérdés vár még tisztázásra, pontosításra. Egy következtetés azonban máris bizonyosnak látszik : az indulatszó nem szófaj, hanem valóságos párbeszéd-rész.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—SIPTÁR PÉTER

Irodalom

- ADELUNG, JOHANN CHRISTOPH, Deutsche Sprachlehre. 1781.
 BALOGH DEZSŐ—GÁLFFY MÓZES—J. NAGY MÁRIA, A mai magyar nyelv kézikönyve. Szerk. GÁLFFY MÓZES. Kriterion, Bukarest 1971.
 BÁRCZI GÉZA, A magyar szókinés eredete. Tankönyvkiadó, Budapest 1958.
 BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest 1974.
 CorpGr = Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. TOLDI FERENC kiadása. 1866.
 ETINGA, PIER, Modal Interjections. Proceedings of the Seventh International Congress of Linguistics. 1952.
 FONAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
 GÁLFFY MÓZES, Nyelvi forma — nyelvi érték. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest 1972.
 GL = Grammatici Latini. Ex recensione Henrici Keilii. I—VIII. Leipzig 1855—1880.
 GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLOS (szerk.), Nyelvművelő kézikönyv. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

- HERMANN, E., Die Wortarten. 1928.
HEYSE, K. W. L., System der Sprachwissenschaft. 1936.
KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
NAGY KÁLMÁN, Kis magyar nyelvtankönyv. Kriterion, Bukarest 1980.
NOREEN, A., Vart Sprak. V. Lund 1912.
NOREEN, A.—POLLACK, H. W., Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Halle 1923.
QUIRK, RANDOLPH—GREENBAUM, SIDNEY—LEECH, GEOFFREY—SVARTVIK, JAN, A grammar of contemporary English. Longman, London—New York 1972.
RATKE, WOLFGANG (1612), Sprachkunst. E. Ising kiadása, 1959.
SAFIR, EDWARD, Language. New York 1921.
SCHWENTNER, E., Die primären Interjektionen in den indogermanischen Sprachen. 1924.
TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
VOSSIUS, GERARDUS JOHANNES, Latina Grammatica. 1626.
WUNDT, W., Völkerpsychologie. Erster Band: Die Sprache. I. Leipzig 1900.
ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.

Interjections and „Partes orationis”

by ENDRE FÜLEI-SZÁNTÓ—PÉTER SIPTÁR

The authors give a short history of the category of interjections. A functional analysis of many items gives us the possibility of a modern classification. According to this interjections can be: I. onomatopoeical signs reflecting the acoustical image of the outer or the inner world (= organism), II. particles of speech-acts. The latter ones are illocutionary particles expressing non-emotional, emotional and volitive intentions of the speakers. A part of the second class organizes the speech and is related to the truth-values. Thus, the bigger part of the interjections are not “partes orationis”, but parts of dialogues. After the analysis of the syntactical and phonological properties of the interjections the authors emphasize their function: playing the part of dialogue-text particles.

A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről

1. A logikai irányultságú jelentéstani irodalom elemi megállapításai közé tartozik, hogy az (1)-féle mondatok kétjelentésűek:

(1) *Nem ismerek két híres embert.*

Az egyik olvasat igazságának szükséges feltétele (2a), a másikénak (2b) teljesülése:

(2a) Van két híres ember, akit nem ismerek.

(2b) Nincs két híres ember, akit ismernék.

Erről a kétértelműségről a következő módon szokás számot adni. A *két híres ember* főnévi csoport jelentése mindkét esetben ugyanaz, egy 'legalább kettő' értelmű egzisztenciális kvantort használva írható le. Ha a főnévi csoport úgy épül bele a mondatba, hogy ez a kvantor a tagadás hatókörén kívül marad, akkor automatikusan előáll a (2a)-hoz tartozó olvasat, ha pedig úgy, hogy a tagadás hatókörén belülré kerül, akkor automatikusan előáll a (2b)-hez tartozó olvasat.

Kérdés, hogy van-e ennek az elvont szerkezeti különbségnek valamilyen közvetlen megfelelője. Úgy látszik, hogy van: a gondosabb vizsgálat mindjárt rávilágít arra, hogy a két olvasathoz más-más intonáció tartozik:¹

(1a) Nem ismerek két híres embert.

(1b) Nem ismerek két híres embert.

Mi történik azonban, ha a mondatból elhagyjuk a tagadást? Ha (1) kétértelműségét az egzisztenciális kvantor és a tagadás egymáshoz viszonyított hatókörének kétfélesége okozza, és az intonációs különbség ennek a kétféleségnek felel meg, akkor feltehetjük, hogy az állító változat egyértelmű és egyféle intonációjú lesz. Ez a feltevés azonban nem válik be. Egyfelől, az állító változat

* Szeretném megköszönni Szende Tamásnak és Wacha Balázsnak a munkám során nyújtott segítségüket.

¹ Az érzelmileg színezett intonációkat (így például a „szemrehányó” mintát) mindvégig figyelmen kívül fogom hagyni.

lényegében ugyanazzal a két, egyenletesnek és esőnek nevezhető intonációval ejthető:

(3a) ^{is} merek két hí^{res} em^{bert}.

(3b) ^{is} merek két híres embert.

Másfelől, az intonációs különbség itt is jelentéskülönbséggel párosul — a közkeletűen használatos, ám pontosabban nem definiált terminológiát használva azt mondhatjuk, hogy (3a)-ban a két híres ember specifikus, (3b)-ben nem specifikus. Ez körülbelül annyit tesz, hogy (3a)-ban a beszélő két konkrét híres emberrel való ismeretségére utal, (3b)-ben pedig csupán arra, hogy ismer egyáltalán két hírességet. Hogy igazából mi a különbség két konkrét híres ember és egyáltalán két híres ember ismerete között, az többek között azért nem nyilvánvaló, mert ha (3b) igazságát védelmezni akarjuk, akkor elkerülhetetlenül rá kell tudnunk mutatni legalább két konkrét ismert híres emberre — (3a) igazságához pedig nem szükséges, hogy a beszélő kettőnél több híres embert ne ismerjen (nem azt állítja, hogy *KÉT híres embert ismerek*). Akármi legyen is azonban a specifikusság ill. nem specifikusság pontos kritériuma, annyi bizonyos, hogy olyan, legalább intuitíve jól érzékelhető különbségtételről van szó, amelyet az az egyszerű eljárás, miszerint a két híres ember jelentése mindig 'legalább két híres ember', nem juttat kifejezésre.

Mindenesetre azt látjuk, hogy a hatóköri kétértelműséget nem tartalmazó (3) mondatban létezik egy intonációval korreláló specifikus/nem specifikus jelentéskülönbség. Vegyük most szemügyre ennek fényében a tagadó változatot! Az eső intonációjú (1b) mondat főnévi csoportjának nem specifikus voltához, azt hiszem, nem fér kétség. (1a) esetében elvileg két lehetőség is van: az a két ember, akit a beszélő nem ismer, lehetne specifikus is, nem specifikus is. Úgy tűnik azonban — bár pontosan nem definiált fogalomról lévén szó, a döntés némileg önkényes —, hogy a két elvi lehetőség közül csak az egyik valósul meg: az egyenletes intonációjú (1a) mondat két konkrét híres ember nem ismeretére látszik utalni. Ez viszont azt sugallja, hogy a tagadó változat olvasatainak a megoszlásában is a specifikus/nem specifikus szembenállás lehet az alapvető. Más szóval, könnyen lehetséges, hogy a korábban vázolt hatóköri különbség nem ok, hanem okozat: az egyenletesnek nevezett intonáció a tagadás jelenlététől függetlenül jelzi, hogy a két híres ember specifikus, s (1a)-nak ezért logikai következménye (2a), illetve, az esőnek nevezett intonáció a tagadás jelenlététől függetlenül jelzi, hogy a két híres ember nem specifikus, s (1b)-nek ezért logikai következménye (2b) — nem pedig megfordítva.²

Ezek a megállapítások természetesen csak megerősítik azt, hogy az egységes 'legalább két híres ember'-féle interpretáció nem kielégítő; nem adnak helyette jobb megoldást. A specifikusság elvi kérdéseinek megoldására és

² A logikai szemantikai irodalomból vö. például a következőket: R. BARTSCH, The role of categorial syntax in grammatical theory. In A. KASHER (szerk.), Language in Focus. Dordrecht, 1975; KASHER—D. GABBAY, On the semantics and pragmatics of specific and non-specific indefinite expressions. Theoretical Linguistics 3: 145—190; G. CARLSON, A unified analysis of the English bare plural. Linguistics and Philosophy 1: 413—457; valamint a magyar nyelvészeti irodalomból DEZSŐ LÁSZLÓ, A főnévi csoport. ANyT 6, 25—159.

formalizálására a jelen dolgozatban nem is vállalkozom. Céлом csupán az, hogy ennek empirikus előmunkálataként az intuitíve érzékelhető megkülönböztetés magyar grammatikai megvalósulásáról néhány adalékot szolgáltatassak.

2. Kézenfekvőnek látszik elsősül megvizsgálni azt a kérdést, hogy az ímént megfigyelt két intonációs minta játszik-e kitüntetett szerepet még máshol a magyar grammatikában.

Az ígés-szerkezeti aspektussal foglalkozó munkáiban Wacha Balázs a szórend és az intonáció, valamint az igének és bővítményeinek jellege alapján azonosítja a szerkezetek aspektusát. Az irányjelentést nagyjából őrző igeikötőből és mozgást jelentő vagy legalább evolutíve használt igéből álló szerkezetek teszik lehetővé a kifejezőeszközök legnagyobb változatosságát, így a szemléletesség kedvéért érdemes az ezekre vonatkozó megállapításokat idézni.³

(I) A „hangsúlyos igeikötő + ige” minta befejezett aspektusú (az ilyen szerkezetek egymást követve egymásutániságot érzékeltetnek speciális határozó hiányában is), például:

(4) *Bement a szobába (és leült az asztal mellé).*

(II) A „hangsúlyos ige + hangsúlytalan igeikötő + hangsúlyos nem egyedi alany/tárgy” minta szintén befejezett aspektusú, de az ige imperfektív, például:

(5) *Hozott föl fát (és begyűjtött).*

(III) A „hangsúlyos ige + szünet + hangsúlyos igeikötő (+ szünet)” minta folyamatos aspektusú (az ilyen szerkezetek egymást követve egyidejűséget fejezhetnek ki speciális határozó hiányában is), például:

(6) *Ment be a szobába (és húzta le a kesztyűjét).*

(IV) A „hangsúlyos ige + hangsúlytalan igeikötő + hangsúlytalan bővítmény” minta hangsúlyos közlő aspektusú (az ilyen szerkezetek sem egymásutániságot, sem egyidejűséget nem fejeznek ki), például:

(7) *Jött át a beteget ápolni éjszaka is.*

Wacha Balázs az intonációt szorosan a nyelvtani szerkezet függvényében tárgyalja, mivel fő célja az egyes ígés szerkezetek aspektusának egyértelmű azonosítása. Úgy látszik azonban, hogy az általa jelzett intonációs minták leválaszthatók az adott szerkezetekről és rávetíthetők például az alábbi „mindentudó” mondatformára (a furcsa példa választását az indokolja, hogy valamennyi változatot megengedő igénk alig van): l. a (8)-as példa ábráját. A várakozásnak megfelelően az első és a második mondat befejezett, a harmadik folyamatos, a negyedik hangsúlyos közlő aspektusú. Ez azt mutatja, hogy az aspektus-interpretációt elsődlegesen az intonációs minták hordozzák — a

³ WACHA BALÁZS, Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban. NyK 74: 157—183; Az igeaspektusról. MNy. 74: 59—69; Az ígés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. 1978.

- (8a) Légtelenített háromcsövet. vö. (I)
- (8b) Légtelenített háromcsövet. vö. (II)
- (8c) Légtelenített háromcsövet. vö. (III)
- (8d) Légtelenített háromcsövet. vö. (IV)

különböző ígés szerkezeteknek ebbe a keretbe kell mintegy beleilleszkedniük, alkalmasint az igezőt és az ige sorrendjét változtatva.

Fordítsuk most figyelmünket a főnévi csoportokra! A (8a) és a (8c) mondatban három meghatározott (egyedi) cső befejezett, illetve folyamatban levő légtelenítéséről van szó — a *három cső* minden bizonnyal specifikusnak tekinthető. A (8d) mondat mindössze annyit állapít meg, hogy történt három csővel légtelenítés — a *három cső* minden bizonnyal nem specifikus. A (8b) mondat főnévi csoportját már nem lehet ilyen könnyűszerrel beskatulyázni; ehhez a tárgyfajtaához azonban Wacha Balázs igen fontos megjegyzést fűz. A *Főztem egy fazék levest* tárgyát eredménytárgynak, a *Béreltem egy összecukható sátrat* tárgyát iránytárgynak szokás nevezni annak alapján, hogy a leves megelőzőleg nem létezett, a sátor viszont igen. A nyelvi kifejezés számára azonban az előző állapotoknak ez a különbözősége közömbös, mind a két szerkezet valaminek az előálltát tünteti ki. Wacha Balázs tehát létesítő szerkezet utótárgyáról beszél minden olyan esetben, amikor a tárgy a cselekvés eredményeképpen válik számunkra létezővé és egyedivé. Ez a helyzet az (5) és a (8b) mondatban is: (8b)-ben az ágens a légtelenítés elvégzésével létesít, bocsát rendelkezésre három csövet. A specifikusságnak ezt a harmadik, köztes változatát az elnevezések hasonlósága kedvéért utóspecifikusságnak fogom hívni.

Érdeemes most felfigyelni arra, hogy a (8a) befejezett és a (8c) folyamatos aspektusú mondatban a főnévi csoport specifikus, a (8d) közlő aspektusúban pedig nem specifikus, noha a kétféle sajátosság között nincs semmiféle eredendő összefüggés. Az 1. részben tett megfigyelések fényében azonban az egybeesés nem meglepő. A (8a) és a (8c) mondatok intonációja (bizonyos ritmusbeli eltéréseiktől eltekintve) ugyanazt az egyenletesnek nevezett mintát képviseli, amely a *(Nem) ismerek két híres embert* főnévi csoportjának specifikus olvasatát hívta elő; a (8d) mondat intonációja pedig ugyanannak az esőnek nevezett mintának felel meg, amely a *(Nem) ismerek két híres embert* főnévi csoportjának nem specifikus olvasatát hívta elő.

Lehet-e valamilyen okát adni annak, hogy ezek az intonációs minták az ígés szerkezetek és a főnévi csoportok értelmezésében éppen a most tapasztalt megoszlást idézik elő? A pontosan nem definiált fogalmak kényelmével (remélhetőleg nem vissza-) élve megpróbálhatjuk magukat az aspektusokat specifikusság szempontjából osztályozni. Azt lehetne mondani, hogy a befejezett és a folyamatos aspektus specifikus annyiban, hogy valamely konkrét időpontban/intervallumban (le)zajló cselekvésre utalhat, a közlő aspektus pedig nem specifikus annyiban, hogy csupán a cselekvés előfordultát/elő-nemfordultát jelzi (Wacha Balázs maga is hangsúlyozza időbeli egyedítlenségét). Ennek alapján meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy az egyenletes

intonációs minta általánosságban a specifikus, az eső általánosságban a nem specifikus interpretációt hordozza — amelyet azután a mondatjelentés különféle összetevőiben mindig a megfelelő értékek töltenek ki. (Úgy tűnik, a létesítő szerkezet intonációs mintája az egyetlen, amely sajátosan egyfajta nyelvtani szerkezethez kötődik, ti. egy igeosztályban az intranzitív ige alanyának és a tranzitív ige tárgyának az utóspecifikusságát jelzi).

3. A *légtelenített* igealak aspektus tekintetében, a *két híres ember* és a *három cső* a (szűkebb értelemben vett) specifikusság tekintetében semleges forma: az intonáció függvényében mind a három-három fajta interpretációt felvehetik. (Az *ismerek* mint jelen idejű statikus predikátum nem lehet jelölten folyamatos és nem vesz részt létesítő szerkezetben.) A továbbiakban a főnévi csoport, az ige és az intonáció kölcsönhatását egy olyan kis példacsoporton fogom megvizsgálni, ahol a fenti lehetőségek valamelyike nem valósul meg.

3.1. Maradjunk egyelőre azoknál a főnévi csoportoknál, amelyek a mondatkörnyezet függvényében valamennyi értelmezési lehetőséget megengedik, és legyen az ige a szerkezet változó eleme. Érdekes ismét tagadó példából kiindulni.

(9) *Nem kaptam két levelet.*

(10) *Nem érkezett két levél.*

Mindenképpen szembetűnő, hogy — például (1)-gyel ellentétben — a (9) és (10) mondat nem kétértelmű; nincsen olyan olvasatuk, amelyben az egzisztenciális kvantor kívül maradna a tagadás hatókörén. A kezdetben mondottak szellemében most föl kellene tennünk, hogy a *kap* és az *érkezik* rendelkezik valamilyen, a tagadás hatókörét szabályozó tulajdonsággal. Jelenlegi megfontolásaink szerint viszont abból indulhatunk ki, hogy ahhoz, hogy az egzisztenciális kvantor kívül maradjon a tagadás hatókörén, a főnévi csoportnak specifikusnak kellene lennie. Figyeljük meg az állító változatokat — csak utóspecifikus és nem specifikus olvasatuk van:

(11) *Kaptam két levelet.*

(12) *Érkezett két levél.*

Ennek fényében a *kap* és az *érkezik* sajátosságát abban jelölhetjük meg, hogy kizárja a specifikus olvasatot; így pedig (9) és (10) egyértelműsége a tagadás-sal kapcsolatos külön tulajdonság posztulálása nélkül is „megjósolható”. (Az utóspecifikus olvasat hiánya (9) és (10) esetében már valóban a tagadás jelenlétével függ össze, de egyáltalán nem kivételes. Semmilyen tagadó mondatnak, így akár a *Nem légtelenített három csövet*-nek sinos utóspecifikus olvasata, nyilván azért, mert valaminek a meg nem történte nem alkalmas dolgok létesítésére, egyeditésére).

Ezzel a magyarázattal az intonációs adatok lényegében összhangban vannak. (9)-nek és (10)-nek kétségkívül csak eső, azaz jellegzetesen nem specifikus intonációja lehetséges; (11) és (12) esetében pedig az eső intonáció a nem specifikus, az előbb eső, majd a köznéven megemelkedő az utóspecifikus értelmezést hívja elő. A várakozással ellentétben azonban az utóbbi, állító mondatok ejtethők egyenletesen is (anélkül, hogy a specifikus olvasat előállna).

Ez kétségtelenül gyengíti az egyenletes intonáció és a specifikusság közötti összefüggést; lehetséges azonban, hogy ennek a mintának még más, például szövegszervezési funkciója is van, amely előtérbe léphet akkor, amikor nem keresztezi az eredeti oppozíciót.

Ha a *kap* és az *érkezik* kizárja a specifikus olvasatot, a *megkap* és a *megérkezik* — bár mindegyik változatban előfordulhat — határozottan ezt részesíti előnyben:

- (13) *Megkaptam két levelet.*
- (14) *Megérkezett két levél.*
- (15) *Nem kaptam meg két levelet.*
- (16) *Nem érkezett meg két levél.*

Az egyenletes minta mind a négy esetben a specifikus értelmezést hordozza, s egyszersmind ez a leggyakoribb használati mód. Az eső-megemelkedő intonáció az utóspecifikus, az eső a nem specifikus értelmezést indukálja, bár némileg marginálisan, inkább nyomósító értékkel. (Ezen felül mindenütt jelen van a J. Perrot által „várt megvalósulás, illetve megvalósítás”-nak nevezett jelentés-árnyalat. Így például az utóspecifikus olvasatban, bár maguk a levelek csak a megkapás, illetve megérkezés folytán válnak ismertté, legalább valamely ismert halmazból származnak, várt levelek.)⁴

A *kap*–*megkap*-hoz és az *érkezik*–*megérkezik*-hez hasonló igepárunk még számos van; egyet érdemes talán megemlíteni: a létezést és birtoklást jelentő *van*-t és a *megvan*-t. (Egy másik dolgozatban megpróbáltam kimutatni, hogy a kettő egy és ugyanaz, más szóval, hogy a magyarban a birtoklásmondat az egzisztenciális mondatok közé tartozik.)⁵

- (17) *Van két levél | két levelem.*
- (18) *Nincs két levél | két levelem.*
- (19) *Megvan két levél | két levelem.*
- (20) *Nincs meg két levél | két levelem.*

3.2. Kérdés, hogy ezekkel a specifikusság tekintetében jelölt igékkel másfajta főnévi csoportok egyaránt szívesen társulnak-e. Ismeretes, hogy az angolban a *there is* 'van' szerkezetben való részvétel megosztja a főnévi csoportokat, mintegy specifikussági tesztként szolgál. Például (részletesebben G. L. Milsarknál; a generikus értelmezést most figyelmen kívül hagyom):⁶

- (21) *There is/are ... in the sink.*
'Van(nak) ... a mosogatóban'
water 'víz', *mugs* 'bögrék', *a mug* 'egy (n. e.) bögre',
two mugs 'két bögre'
**the mug(s)* 'a bögré(k)', **John's mug* 'János bögréje',
**every mug* 'minden bögre'

⁴ J. PERROT, Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt.* 52. 1966.

⁵ SZABOLCSI ANNA, The possessive construction in Hungarian (megjelenik az ALH-ban). A lokális *van* elkülönülése érthető, vö. RADICS KATALIN, Tipológiai és grammatikai megjegyzések a nominális mondatokról (megjelenik az ANyT 15-ben).

⁶ G. L. MILSARK, Towards an explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. *Linguistic Analysis* 3: 1–29.

(22) ... *is/are in the sink.*

'... a mosogatóban van(nak)'

**water* 'víz', **mugs* 'bögrék'

a mug 'egy (n. e.) bögre', *two mugs* 'két bögre', *the mug(s)* 'a bögré(k)', *John's mug* 'János bögréje', *every mug* 'minden bögre'

Mind a két környezetben csak az *a mug* és a *two mugs* fordulhat elő, de még ezek sem eredményeznek azonos jelentésű mondatokat: a (21)-féle olvasatuk nem specifikusnak, a (22)-féle specifikusnak mondható. Ez megfelel a magyarban tapasztaltaknak: a csak számnévvvel determinált főnévi csoportok valamennyi vizsgált környezetben előfordulhattak és mindig az éppen várható értelmezést kapták.⁷ A többi példa magyar megfelelői közül most csak kettővel fogok foglalkozni.

A mindenféle determinánst nélkülöző főnévi csoportok jellemzője (az angolban is), hogy a hatóköri konfliktusokban „alulmaradnak” — nem kerülhetnek kívül az univerzális kvantor, a tagadás, a modális elem stb. hatókörén:

(23) *Mindenki ismer híres embert.*

(24) *Nem ismerek híres embert.*

(25) *Tudtommal ismersz híres embert.*

Ezek a mondatok megengedik — de nem követelik meg, azaz nem jelentik — azt, hogy mindenki ugyanazt a híres embert (ugyanazokat a híres embereket) ismerje, hogy létezzék is általam nem ismert híres ember, illetve, hogy tudásom meghatározott híres emberekkel való ismeretségre vonatkozzék. Ehhez most hozzátehetjük, hogy ezek a főnévi csoportok arra alkalmas ige környezetében sem veszik fel a specifikus értelmezést:

(26) *Ismerek híres embert.*

(27) *Légtelenítettem csövet.*

Ha ezeknek a determinálatlan főnévi csoportoknak alapvető tulajdonsága a nem-specifikusság, akkor a 3.1.-ben tett megfigyelések fényében nem meglepő, hogy a *kap*, *érkezik*-féle ígéssel kitűnően összeillenek — a *megkap*, *megérkezik*-félékkel alig, illetve csak a jelölten nem specifikus változatban:

(28) *(Nem) kaptam levelet.*

(29) *(Nem) érkezett levél.*

(30) **Megkaptam levelet.*

(31) **Megérkezett levél.*

(32) ?*(Nem) kaptam meg levelet.*

(33) ?*(Nem) érkezett meg levél.*

Legyen másik példánk a *minden*-nel determinált főnévi csoport. Tekintve, hogy ezzel elhagyjuk az egzisztenciális kvantifikáció jelenségkörét, amelyre eddigi intuíciónkat és osztályozásunkat alapoztuk, ennek a viselkedése külö-

⁷ A magyar *egy* névelő legalább a tagadáshoz való viszonyában másként viselkedik, mint az angol *a*, ezért a párhuzam csak a számnéves kifejezéseket érinti.

nösen érdekes, mintegy ellenőrző értékű lehet. Az adatok szemügyrevétele előtt azonban meg kell tennünk egy megkülönböztetést. A *minden* a magyarban ugyanis kétértékű — utalhat individuumokra is, fajtákra is, és mivel a kettő nem viselkedik egyformán, egyértelműsítés nélkül a példamondatokat nem lehet megítélni. Az individuumokra utaló változatot *mindeni*-vel, a fajtákra utalót *mindenf*-fel fogom jelölni.

A *mindeni* angol megfelelője, az *every* csak a specifikusnak minősített (22) környezetbe helyezhető. A specifikussági megszorítás a magyarban is szemléletesen érvényesül. Az alábbi „elkötelezetlen” ígét tartalmazó mondatok csak egyenletesen intonálhatók:

(34) *(Nem) ismerek mindeni híres embert.*

(35) *(Nem) légtelenített mindeni csövet.*

(A tagadás nem hoz létre kétértelműséget; ennek oka — feltehetően jelen szempontunktól függetlenül — az, hogy a *minden* univerzális kvantora nem kerülhet a tagadás hatókörén kívül, azaz a *minden* nem jelentheti azt, hogy 'semmi'.) A *mindeni* nem társul a *kap*, *érkezik*-féle ígékkel:

(36) **(Nem) kaptam mindeni levelet.*

(37) **(Nem) érkezett mindeni levél.*

A *megkap*, *megérkezik* jelenlétében előfordul, de — mint (34)-ben és (35)-ben is — csak egyenletes intonációval:

(38) *Megkaptam / nem kaptam meg mindeni levelet.*

(39) *Megérkezett / nem érkezett meg mindeni levél.*

(40) **Kaptam meg mindeni levelet.*

(41) **Érkezett meg mindeni levél.*

A specifikus *mindeni*-vel szemben a *mindenf* jellegzetesen a determináns nélküli, nem specifikus főnévi csoportok környezetében jelenik meg, azaz a *mindeni* által hagyott űrt tölti ki. Például:

(42) *Nem kaptam mindenf füzetet (kockás nem volt).*

(43) *Érkezett mindenf füzet (kockás is, vonalas is).*

A (viszonylagos) teljesség kedvéért szükségesnek látszik megjegyezni, hogy a *mindeni*-vel determinált főnévi csoport azért lehet a *kap* tárgya és az *érkezik* alanya. A nyomatékos fókusz jelenléte — mint Wacha Balázs is megállapítja — semlegesíti a most tárgyalt intonációs mintákat és ezáltal többek között megszünteti az aspektus jelölését. Valószínűleg ugyanennek tulajdonítható, hogy a következő mondatok kifogástalanok:

(44) *ÉN kaptam mindeni levelet.*

(45) *MOST érkezett mindeni levél.*

4. Ebben a vázlatos áttekintésben megkíséreltem kimutatni, hogy (a) a specifikus/nem specifikus megkülönböztetés a főnévi csoportok mondatbeli értelmezésének egyik fontos és önálló, esetenként a hatóköri viszonyokat

megmagyarázó tényezője, (b) ugyanez a megkülönböztetés megtehető az igésszerkezeti aspektus vonatkozásában is, és kifejezőeszköze mindkét esetben az intonáció, (c) léteznek specifikusság tekintetében jelölten viselkedő igék és főnévi csoportok, és ezeknek az egymással, illetve a semleges elemekkel való kölcsönhatása szabályszerűen megjósolható. Ezek a megfigyelések arra engednek következtetni, hogy ez a megkülönböztetés a magyar grammatikában sokoldalúan és rendszerszerűen jelenik meg. Az egyelőre megválaszolatlanul hagyott elméleti kérdések mellett azonban még tisztázásra vár az is, hogy a vizsgált jelenségek milyen összefüggésben vannak a szemantikai szerkezetnek és az intonációnak azzal az összjátékával, amelyre Hunyadi László mutatott rá.⁸

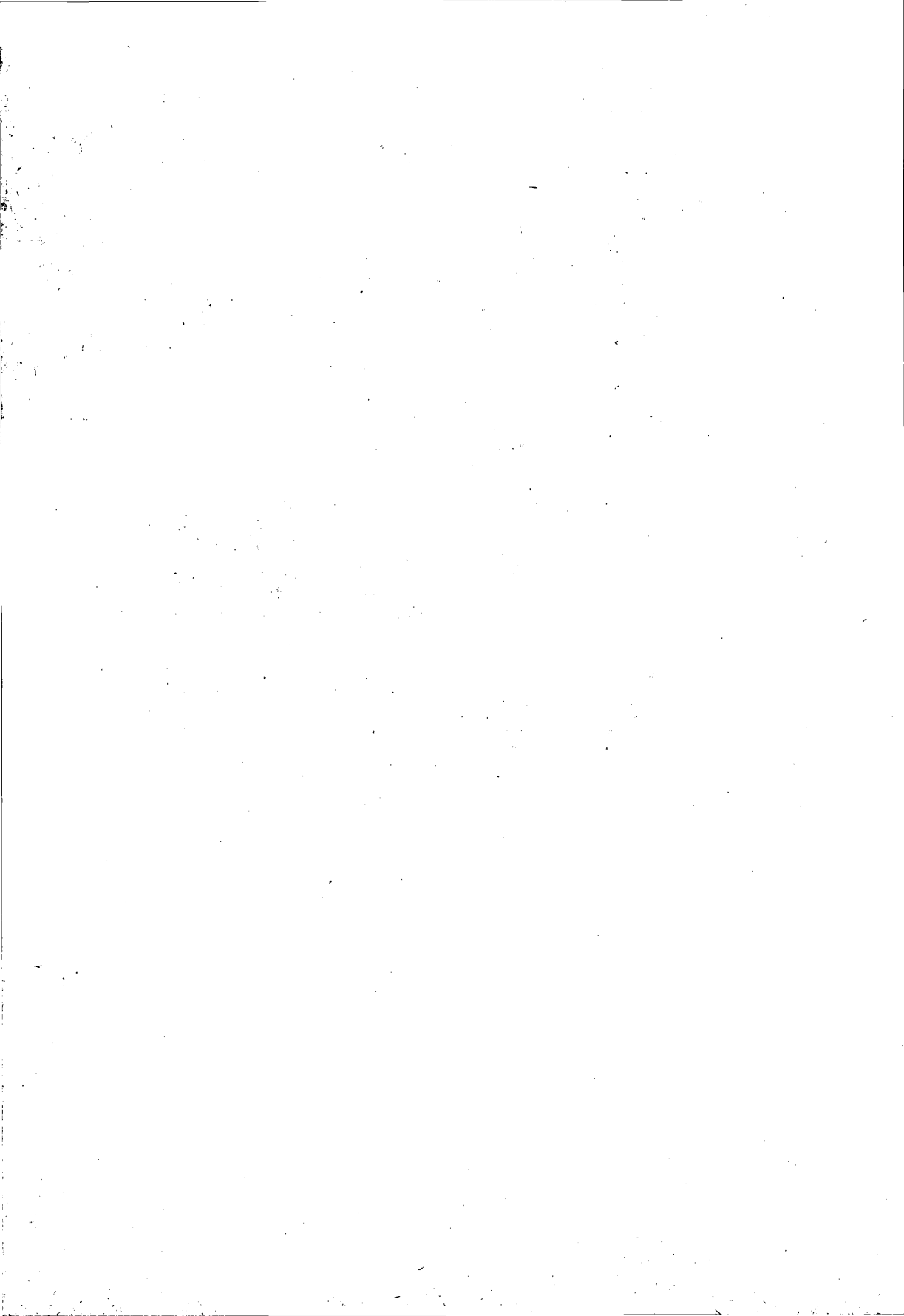
SZABOLCSI ANNA

On the Specific/Non-Specific Distinction

by ANNA SZABOLCSI

The paper argues that the specific/non-specific distinction is systematically encoded in Hungarian grammar. A limited sample of sentences without topicalized or, more importantly, focussed constituents is examined. It is observed that the 'even' and the 'falling' intonation patterns correlate with specific and non-specific readings, respectively, in the dimensions of both aspectual and noun phrase interpretation. The semantic notions used in the discussion are informal, but their logical significance is hinted at in connection with scope phenomena and verb-noun phrase cooccurrence restrictions.

⁸ HUNYADI LÁSZLÓ, A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kandidátusi értekezés. 1981.

A gépi beszéd megértése

(Az UNIVOICE magyar nyelvű, azonos idejű, számítógépes
szövegszintetizáló rendszer percepcióos vizsgálata)

Bevezetés

A beszéd mesterséges előállítása napjainkban már realitás, mivel a tudomány és a technika korszerű, egyszerűen használható eszközöket és vizsgálati módszereket biztosít a kutatáshoz. Ezek segítségével pontosan meghatározhatjuk a hangzó beszéd akusztikai szerkezetét; megállapíthatjuk, hogy mesterséges előállításához milyen fonetikai, fizikai, számítástechnikai méréseket, vizsgálatokat kell elvégeznünk. A beszéd mesterséges előállítása nyelvorientált feladat, ami azt jelenti, hogy minden nyelvben külön-külön és úgy kell feltárni a jellemző hangtani, akusztikai sajátosságokat, hogy azok a mesterséges előállítás során felhasználhatók legyenek. A tudományos megalapozottság igénye döntő fontosságú a további alkalmazások szempontjából is. Alapkövetelmény, hogy a mesterséges (szintetizált) beszéd az adott társadalmi közösség tagjai számára egyértelmű, vagyis jól érthető legyen. A hangminőség és az érthetőség megítélése pedig tudományosan megalapozott beszédmegértési vizsgálatokkal történhet. Ilyenfajta kísérletek adhatnak választ a gépi beszéd felismerésének és azonosításának a természetes beszédétől eltérő és azzal megegyező mechanizmusára is.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán az utóbbi években két beszéd szintetizáló rendszert fejlesztettek ki: a VOXONT (vö. Bolla 1982) és az UNIVOICE-t (vö. Kiss—Olaszy). A dolgozatban az UNIVOICE elnevezésű azonos idejű, magyar nyelvű, automatikus szövegszintetizáló rendszer „beszédének” percepcióos vizsgálati eredményeit ismertetjük.

Az UNIVOICE beszéd szintetizáló rendszer

1. A magyar beszéd automatikus előállítására szolgáló nyelvészeti-fonetikai és számítástechnikai eljárást Olaszy Gábor villamosmérnök és Kiss Gábor programozó matematikus dolgozta ki 1980—1982-ben. A munka során a korábban kifejlesztett INBERE (Interaktív Beszéd szintetizáló Rendszer) rendszerrel (Kiss—Olaszy 1980) feltárták a magyar beszéd teljes akusztikai szerkezetének addig vizsgált elemeit, meghatározták a számítógépes szintetizáláshoz szükséges hangsorépítő elemek minőségi és mennyiségi mutatóit (Olaszy 1981; 1982a), létrehozták a hangsorépítéshez szükséges szabályrendszert (Olaszy 1982b). Ezek az eredmények lehetővé tették a szintetizált magyar beszéd előállításához szükséges minimalizált és optimalizált adatbázis (Olaszy 1982c) és az adatbázist kezelő számítógépes programrendszer megvalósítását (Kiss—Olaszy 1982). Az UNIVOICE adatai:

- a vezérlő számítógép: PDP 11/34 típusú, 32 K szó memóriával,
- a szintetizátor: OVE IIIc típusú (FONEMA, Sweden) soros formánszintetizátor,
- adatbázisa: 370 hangszületet tartalmaz, amely a teljes magyar beszédet reprezentálja,
- működtetése: írógépről (manuálisan) vagy előre beprogramozott adat-tárból (automatikusan)
- beszédelőállítás: a magyar helyesírás szerint begépelte szöveget a rendszer a kiejtés követelményeinek megfelelő beszédde alakítja,
- működése: azonos idejű (a szintézist kb. 1 mp alatt végzi el, a beszéd a begépelés után gyakorlatilag azonnal hallható),
- az előállítani kívánt hangsor tartalma: szabadon, megkötés nélkül választható,
- az előállítani kívánt hangsor terjedelme: szabadon változtatható az izolált hangoktól a mondatokig, hosszabb szövegig,
- az egyszerre szintetizálható szöveg időtartama: 5 mp,
- az időszerkezet (és ritmus) meghatározása: a begépelte hangsor bármely hangja tetszőlegesen nyújtható a "" segédjel alkalmazásával (pl. i""skola). A szavak vagy szórészek közé szünet iktatható a „space” billentyűvel. A szünet hosszúsága a leütések számától függ,
- a beszédtempó meghatározása: 0,1 hang/s-tól 30 hang/s-ig szabadon választható külön programutasítással,
- automatikus dallamformálás: az ereszkedő hanglejtés jele a pont, a lebegő hanglejtése a pont és felkiáltójel,
- manuális dallamformálás: tetszőleges hanglejtésformával szólaltatható meg a begépelte hangsor 100—600 vagy 50—300 Hz-es tartományban (a külön programutasításban meg kell adni a kívánt dallamforma időszerkezeti és frekvenciaszerkezeti adatait),
- automatikus intenzitásformálás: az adatbázis tartalmazza a magyar beszédre jellemző alapvető intenzitásviszonyokat,
- az intenzitás szerkezet manuális változtatása: tetszőleges intenzitás szerkezet alakítható ki 40 dB-es tartományban (a külön programutasításban meg kell adni, hogy a hangsor mely részében milyen intenzitás-változást — növekedést vagy csökkenést — kívánunk),
- a begépelte hangsor újrakhallgatása: az ismétlő gomb megnyomásával változatlan minőségben, akárhányszor történhet,
- hangminősége: szubjektív ítélet alapján jó,
- használatához különleges előírás: nincs.

Ezek az adatok jellemzik az UNIVOICE — az első fonetikailag és technikailag optimálisan megtervezett azonos idejű, automatikus, magyar nyelvű beszéd-előállító — rendszert, amely rugalmasan használható különféle kutatásokban, ipari, társadalmi alkalmazásokban. A szintetizálási eljárás feltétlen előnye, hogy a felhasználónak semmiféle adatbeviteli kódrendszer nem kell megtanulnia a működtetéshez (a rendszer a magyar helyesírást értelmezi). Az UNIVOICE első bemutatása a 8. Budapesti Akusztikai Kollokviumon történt 1982. május 6-án.

2. A beszéd szintetizátorral, előre kidolgozott szabályrendszer alapján, előállított mesterséges beszéd a tudományos kutatás, az ipar és a társadalom számos területén felhasználható. Alkalmazhatóságának lehetőségeit egyelőre nem is lehet pontosan felmérni. Az alábbiakban példaként említünk néhányat.

A nyelvészeti-fonetikai kutatások egyik fő területe a beszéd akusztikai szerkezetének pontos leírása. A már feltárt adatok pontosításának és a még hiányzó megismerésének modern módszere az ún. analízis — szintézis, amely eljárás során a kutató az adott szekvencia analíziséből kapott adatokat (megfelelő átkódolás után) betáplálja a szintetizáló rendszerbe, s az így létrehozott, szintetizált változatot összevetheti a természetessel. Az egyes paraméterek változtathatósága lehetővé teszi azt, hogy a munka során jól meghatározhatók legyenek a beszédnek azok a mutatói, amelyek a paraméterek részvételét, illetve a részvétel mértékét szabályozzák az egyes beszédelemek felépítésében. Az eljárás eredményeként a vizsgált beszédrészletet és építőelemeit számadatok formájában lehet jellemezni. A magyar beszédhangok szintézise során kiderült, hogy az esetek többségében a fonetikai szakirodalomban addig használatos hangmeghatározások nem elegendők a valós akusztikai szerkezet számítógépes reprodukálásához. Például a szintézis segítségével kimutattuk, hogy az abszolút hangsor eleji [b] hangot a következő paraméterek jellemzik:

- a zöngé teljes időtartama (ms)
- a zöngé induló fázisának időtartama (ms)
- a zöngé induló fázisának intenzitásnövekedés-mutatója (dB/ms)
- a zöngé további szakaszának (a zárfelpattanásig) intenzitás szerkezete (dB/ms)
- a zöngé átlagintenzitásának értéke a következő beszédhanghoz képest (dB)
- a zöngé frekvenciaszerkezetének komponensei (Hz)
- a zárfelpattanás teljes időtartama (ms)
- a zárfelpattanásra jellemző intenzitásnövekedési mutató (dB/ms)
- a zárfelpattanás frekvenciaszerkezetének komponensei (Hz)

Ugyancsak a nyelvészeti-fonetikai kutatások része a beszéd megértésének vizsgálata, amely — főként az utóbbi időben — elsősorban mesterséges beszéd alkalmazásával történik (Gósy 1981). A szabályokon alapuló beszéd szintetizálási eljárással létrehozott beszédhangok, szavak stb. akusztikai szerkezetének bármelyik elemét (formáns, zörejfrekvencia, időszerkezet, intenzitásfelfutás, formánsáv szélesség, alaphangmagasság stb.) a kutatás céljának megfelelően tudatosan megváltoztathatjuk, így olyan tartalmat adhatunk beszédhangoknak, hangsoroknak, amelyet természetes ejtésben nem tudunk produkálni. Hiába kérjük meg az — egyébként jól képzett, gyakorlott — bementőt, hogy például a *barát* szóban a [b] hang zárfelpattanásának idejét pontosan kétszerezésére nyújtsa úgy, hogy ugyanakkor az intenzitásnövekedés üteme ne változzék, nem tudja teljesíteni. Azt sem érhetjük el természetes ejtéssel, hogy például az előbbi szó [a:] hangjában az első két formáns 100 Hz-cel felfelé csúsztatjuk, a harmadikét pedig nem változtatjuk. Ezekre a változtatásokra a beszélő ember nem képes; a beszédképzés beidegzett automatizmusokra épül, s bár bizonyos módosításokat végre tudunk hajtani, nem biztos, hogy a változtatás mértéke az előzetesen kívánt értékeknek megfelel. Ilyen „mutatványokat” csak a gépi beszéddel lehet elvégezni; s az ilyen jellegű beszédanyaggal végzett kísérletek, tesztvizsgálatok alapján állapíthatók meg az egyes beszédhangok felismeréséhez, azonosításához szükséges mutatók, értékek (Gósy 1982a; 1982b).

A mesterséges beszéd számos más területen is felhasználható, például az orvosi gyakorlatban: beszédaudiometriás, audiológiai tesztek

(Gósy—Olaszy—Hirschberg—Farkas 1982), afáziavizsgálatok anyaga; logopédiában, foniátriában: a beszédhangképzés akusztikájának szemléltetése; a tanításban: helyesírást, matematikát „tanító” gépek, játékok; „beszélő” olvasógépek, lázmérők, mérlegek, vérnyomásmérők stb. vakok számára; postai szolgáltatásokban: pontos idő, időjárásjelentés, információszolgálat; a számítógéptechikában: „beszélő” terminál; a riasztórendszerekben: tűzjelző, betörésjelző, kórházi intenzív osztály műszeréhez kapcsolt terminál; ipari vezérlőrendszerekben: mérésiadat-szolgáltatás; a közlekedésben: „beszélő” automaták gépkocsikban, metrókban, repülőgépeken, vonatokon; a háztartásban: „beszélő” háztartási gépek.

Mi biztosítja a mesterséges beszéd jó hangminőségét? Egyrészt a magyar beszéd hangtani szabályainak (a beszédhangok akusztikai felépítésének, kapcsolódási törvényszerűségeinek, a hangsorok fonotaktikai elrendeződési sajátosságainak stb.) pontos és szigorú betartása. Egyes mássalhangzók komponensei ugyanis — mint a [b] zárfelpattanásának frekvenciája, a [k] zöreijóca, a [v] formánsai stb. — változnak a hangkörnyezettől függően. A hangsorépítéshez nem elegendő tehát ezekből a mássalhangzók közül csak egyfajta tárolni az adatbázisban, többre van szükség. A különböző magánhangzókhoz mindig a hozzájuk „illő” mássalhangzó-elemet kell az adatbázisból kiválasztani és csatolni. A legtöbb mássalhangzó akusztikai szerkezete nemcsak a környező hangoktól függhet, hanem a hangsorban elfoglalt helyétől is. Meg kell különböztetnünk az abszolút hangsor eleji és az abszolút hangsorvégi helyzetet is, mivel a hangok akusztikai szerkezetének egyes elemei változ(hat)nak ezekben a pozíciókban. Például a „babaláb” szóban az első [b] akusztikai szerkezete különbözik a másodikétól, a szóvégi [b]-jé pedig mindkettőtől. Ezeket a jelenségeket szintén tükröztetni kell az adatbázisban. Másrészt szem előtt kell tartani a szintézis során mindig azt a tényt, hogy az ember egy humán (biológiai) rendszerrel (izmok, idegpályák, agyi centrumok stb.) hozza létre a beszédet; a szintézisben pedig ugyanazt az eredményt egy technikai, elektromos rendszerrel (ellenállások, tranzistorok, integrált áramkörök, kondenzátorok) kell létrehozunk. Ez egyszersmind korlátozásokat is foglal magában, hiszen az alkalmazott berendezések (a számítógép, a szintetizátor) véges számú vezérlőparaméterrel rendelkeznek (az ÖVE III szintetizátor például 3 formánssal, 2 zöreijóccal, 1 nazális formánssal, 3 formánssáv szélességgel, 30 dB-es dinamikatarományal stb.). Ezekkel a rendelkezésre álló paraméterekkel kell a szintézisben megközelítenünk a természetes beszéd akusztikai szerkezetét. További nehézséget jelent, hogy a beszéd szintetizátor gerjesztett elektromos hálózatként dolgozik, és ha a paramétereit helytelenül állítjuk be, akkor tranziens jelenségek, gerjedések léphetnek fel, amik a szintetizált beszédet torzító, zavaró tényezőkként jelentkeznek. Ezek elkerülése érdekében sokszor engedményekre kényszerülünk az akusztikai szerkezet rovására; ugyanakkor ezek az „engedmények” nem vezethetnek a mesterséges beszéd hangminőségének oly mértékű romlásához, hogy az a beszéd felismerését nehezítse.

Az UNIVOICE adatbázisát képező 370 hangszlet akusztikai szerkezetét úgy alakítottuk ki, hogy ha a hangszletek bármelyike találkozik egy másikkal az automatikus hangsorépítés során, akkor akusztikai csatolásuk sima, törésmentes legyen. Ennek az ellenőrzése (javítása, finomítása) úgy a legyszerűbb és leghatásosabb, ha minél gyorsabban történik a szintézis; a

felhasználó „akusztikai emlékképe” a létrehozott hangorról nem halványodott még el túlságosan. Ezt az azonos idejű szintetizálási forma biztosítja. (Hiszen ha csak a CV kapcsolódási formát tekintjük — 24 mássalhangzó és 9 magánhangzó találkozhat ily módon —, ez önmagában is 648 fonetikai helyzet. A teljes hangkészletet figyelembe véve, ez az UNIVOICE rendszerben 33×33 hangot, azaz 1089 hangkapcsolódási variációt jelent. Rendszerünkben kb. 1 óra alatt lehet valamennyit meghallgatással átfésülni.) A munka eredményeként megszületett egy olyan kis elemszámú adatbázis, amellyel torzítások nélküli, jól érthető magyar beszédet lehet előállítani. A szubjektív véleményt azonban objektív mérési eredményekkel kívántuk alátámasztani. E cél érdekében végeztük el az UNIVOICE percepciós tesztelését.

A mesterséges beszéd megértése

A beszéd kommunikációs célokat szolgál, ennek megfelelően a legnagyobb mértékben biztosítani kell a szükséges információ maradéktalan továbbítását. A gépi beszéd esetében ez azt jelenti, hogy a megértés szempontjából másodlagos, hogy milyen akusztikai szerkezet segítségével történik az adott üzenet kifejezése, itt annak van jelentősége, hogy a használt akusztikai szerkezet mennyire biztosította az információ feldolgozhatóságát.

A gépi beszéd megértésének elméleti problémája, hogy az a humán rendszer (vagyis a hallási-megértési mechanizmus), amelyik a beszéd mint úgyszintén „humán” produktum felfogására, feldolgozására van kialakítva, vajon miként képes egy teljesen „dologi”, de funkciójában azonos, a természeteshez igen hasonló működési eredmény (ti. a szintetizált beszéd) dekódolására. Kétségtelen tény, hogy a mesterséges beszéd — mint korábban szoltunk róla — alapjaiban más, mint a természetes és ebből következhetne az is, hogy feldolgozásának módozata is más kell, hogy legyen. Tekintve azonban, hogy a gépi beszéd funkciójában és eredményében is a természeteshez nagyon közel áll, nincs olyan érv, amely alapot adhatna arra a feltételezésre, hogy megértése eltér a természetesétől. Ezt a pusztán gondolati következtetést a percepciós kísérleti eredményeink teljesen alátámasztották. A szintézis folyamán — mint említettük — a lehető legnagyobb mértékben igyekeztünk a természetes beszéd artikulációs mozgássorainak következményeként létrejövő rezgésformát szimulálni. Az analízis eredményei szerint ez a szimulálás jó. A beszéd azonban igen nagy mértékben redundáns, vagyis az akusztikai kontinuumban meglévő elemek közül gyakran többnek is azonos a feladata. Ez lehetővé teszi azt, hogy bizonyos mértékű rongálódás, torzulás esetén is biztosan megőrződjön az eredeti tartalom, amely még éppen elégséges a feldolgozó rendszer egyértelmű működéséhez (Gósy—Olaszy—Hirschberg—Farkas 1982). A szintetizáló rendszer lehetőségei pedig — újra hangsúlyozzuk — korlátozottak. A gépi beszéd létrehozásakor tehát éppen azokat az összetevőket kellett megtalálnunk és felhasználnunk, amelyek a még éppen biztos felismerés alapját képezik, de a rendszer nemigen tartalmaz redundáns elemeket. Ebből két dolog következik: a) a mesterséges és a természetes beszéd ugyanazon (ill. hasonló) komponenseket tartalmaz; a percepciós rendszer így azonos (ill. hasonló) módon működhet, b) mivel a mesterséges beszédben nincsenek (vagy alig vannak) redundáns elemek, a percepciós rendszer működése is korlátozottabb; a redundancia hiánya magában foglalja

a dekódolási folyamat esetleges hibáját. Ez utóbbi azonban csak akkor jelentkezik — mint azt eredményeink is igazolták —, ha a feldolgozó rendszer (ti. a beszédhallási mechanizmus) a megszokottól bizonyos értelemben eltérően működik. A beszédmegértés folyamata fokozatos, noha ezek a fokozatok („szintek”) gyakran nem is egymásutániségben, hanem egyidejűleg vagy éppen fordított sorrendben valósulnak meg (Wingfield 1975). A percepció rendszer döntően jelentéssel bíró beszédegységek feldolgozását végzi. Az ettől különböző szekvenciák felismerése és azonosítása a dekódolási folyamat módosulásával jár: annak csak egy része működik, vagy másképpen „dolgoznak együtt” az egyes szintek. Ez a módosulás (gyakran az asszociációs mezők részvételének hiányával) a visszakapcsolási, ellenőrzési folyamatokat részlegessé teszi, az egész folyamat működését nehezíti. Szótagok és logatomok azonosításakor gyakori, hogy az azonosítandó beszédelemet is tartalmazó, de értelmes szavakat ismernek föl a kísérleti személyek (pl. *csa* helyett *csak*-ot, *szé* helyett *szép*-et stb.), hiszen a jelentéses szekvenciák felismerése az általánosan jellemző a természetes kommunikációban. (Torzított beszédelemek azonosítási feladatában az értelmes szavak jelentkezése 25–35%-os volt, annak ellenére, hogy a kísérlet vezetője közölte a hallgatókkal, hogy szótagokat fognak hallani, vö. Gósy 1982b.)

Ismert, hogy az emberi percepció rendszer a hallási szinten sokkal több megkülönböztetésre képes, mint ahány abszolút azonosításra. Ez az anyanyelv korlátozott számú egységének következménye (Hörmann 1971. 67). Például az /o/ és az /ɔ/ magánhangzó-fonémák között a magyar anyanyelvű több hangot meg tud különböztetni, de csupán kettőt képes „megnevezni”, az [o]-t és az [ɔ]-t, mivel a kettő között a magyarban más fonéma nincsen. A természetes beszéd fonémáinak megfelelő invariáns jegyek őrződnek az ún. hosszú idejű memóriában „prototípusokként” (vö. Massaro—Oden 1978); a gépi beszéd feldolgozásakor a bejövő akusztikus ingereket ugyanezeknek a prototípusoknak kell megfeleltetni. Ez a művelet egyszerűsödik akkor, ha jelentéses egységet vagy hosszabb szöveget kell megérteni. Meggyőződésünk szerint ugyanis a hosszú idejű memóriában a prototípusokon kívül létezik még egy „szint”, amelyik magában foglalja a prototípusok lehetséges szerveződési sorozatait. Ezek egyértelműen az anyanyelvi fonotaktikai (és szintaktikai) szabályok következtében alakultak ki a beszédfejlődés során, sajátos kapcsolatot tartva a szemantikával (Gósy 1982b). Feltevésünk szerint a jelentéses beszédegységek feldolgozási folyamata a természetes és a gépi beszéd esetében azonos, míg a logatom jellegű szekvenciák esetében csaknem megegyező, nagyon hasonló.

A percepció kísérlet

Az UNIVOICE rendszer teszteléséhez különböző nagyságrendű beszéd-szekvenciákat alakítottunk ki: a hangkapcsolatoktól az összefüggő szövegig. A nyelvi anyag kialakításának szempontjai a következők voltak:

- a) különféle nagyságrendű, jelentéses és jelentés nélküli szekvenciákat tartalmazzon,
- b) lehetőleg valamennyi beszédhang előforduljon, minél több különböző fonetikai helyzetben: hangsor elején, közepén és végén. (Ez a szempont egy nagyságrenden belül, például a hangkapcsolatoknál természetesen csak részlegesen valósulhatott meg),

- c) minden nagyságrendben 15—15 hangsort alkalmaztunk; 4 különálló mondatot és egy 6 mondatos összefüggő szöveget.

A hangkapcsolatok CV és VC típusúak voltak, a logatomok 4—5 beszédhangból álltak. Utóbbiak létrehozásakor figyelembe vettük a magyar nyelv fonotaktikai szabályait s a matematikai módszerrel, szigorú szempontok alapján a magyar nyelvre meghatározott logatomokat (Tarnóczy 1954). A random (véletlenszerű) sorrend kialakításakor ügyeltünk arra, hogy a szavak esetében jelentésükben hasonlóak ne kerüljenek egymás után. A szavak egy, két és három szótagosak voltak; magas, mély és vegyes hangrendűek. A kísérlet teljes nyelvi anyagát a következők alkották: 15 CV és VC típusú hangkapcsolat; 15 két szótagból álló logatom; 15 egy—három szótagos értelmes szó; 4 különálló mondat; 6 mondatos szövegegység. Az összehasonlítás érdekében az anyagot természetes elhangzásban is rögzítettük (férfi bemondóval) és teszteltük. A kísérleti alanyok középiskolai és főiskolai hallgatók voltak; összesen 70—70 fő. A mesterséges beszédet tesztelő csoport tagjai nem tudták, hogy gépi beszédet hallanak; a feladatuk az volt, hogy a hallott és megértett szekvenciákat írják le. (Minden egyes hangsort egyszer hallottak). A kísérlet után többségük úgy nyilatkozott, hogy a megszokottnál kissé torzabb beszédet hallottak; a bemondót például beszédhibásnak gondolták. Kisebb részük felismerte, hogy „gép” beszélt.

1. A CV és VC hangkapcsolatokban valamennyi magyar magánhangzó előfordult (néhány időtartamában különböző magánhangzó-pár közül csak a nyelvileg hosszú változat). A mássalhangzók közül minden képzési módot és képzési helyet egy vagy több mássalhangzó képviselt. (Természetesen nem fordulhatott elő minden beszédhang mindkét fonetikai helyzetben). Az azonosításukra kapott válaszokat százalékos feldolgozásban az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

A lejátszott hangkapcsolat	Természetes		Mesterséges	
	jó válasz	eltérő válasz	jó válasz	eltérő válasz
	(%)			
1. <i>bá</i>	50 + 41	—	62	22 <i>dá</i>
2. <i>szé</i>	58 + 40	—	80 + 3	6 <i>cé</i>
3. <i>tú</i>	88	12 <i>tó</i>	70	19 <i>tó</i>
4. <i>őzs</i>	68	24 <i>ős</i>	10	33 <i>tős</i>
5. <i>la</i>	70 + 23	—	100	—
6. <i>ve</i>	64 + 3	21 <i>re</i>	13	33/20/20/ <i>ne/le/me</i>
7. <i>óg</i>	63	9/10 <i>ób/ók</i>	25 + 6	36 <i>ók</i>
8. <i>dű</i>	37 + 2	52 <i>dő</i>	68	15 <i>nű</i>
9. <i>im</i>	18	40/24 <i>ém/én</i>	70 + 3	12 <i>in</i>
10. <i>csa</i>	74 + 24	—	91	—
11. <i>nyé</i>	92 + 3	—	7	48/23 <i>mé/gé</i>
12. <i>ká</i>	89 + 10	—	97	—
13. <i>óf</i>	69	12/9 <i>ó/öv</i>	12 + 4	22 <i>pos</i>
14. <i>re</i>	61 + 14	17 <i>ve</i>	48 + 17	17 <i>le</i>
15. <i>győ</i>	97 + 3	—	6	25/19 <i>dzső/dző</i>

A táblázatban a jó válasz oszlopában két százaléérték található: az első az abszolút korrekt azonosítás arányát mutatja, a második pedig olyan értelem-

ben „jó válasz”, hogy a kísérleti személyek által leírt hangsor tartalmazza a lejátszott hangkapcsolatot is. A *bá* esetében például természetes ejtésben 50%-os volt az abszolút jó azonosítások aránya, 41%-ban pedig a kísérleti alanyok egy-egy mássalhangzóval „hosszabb” hangsort ismertek föl, mint : *bár, bál* stb.

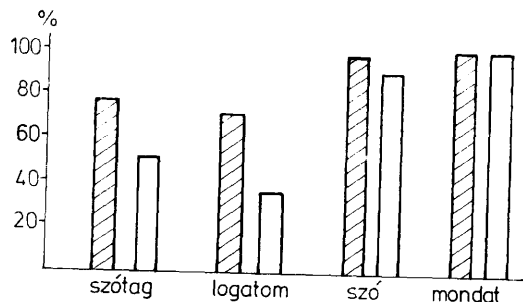
A természetes hangkapcsolatok felismerése általában jó, jellemző, hogy egy-egy mássalhangzó hozzátoldásával írták le a hallgatók a hallott hangsorokat. Jelentősebb hibaarány a magánhangzók azonosításában mutatkozott : az [i :]-t [e :]-nek, az [y :]-t pedig [ø :]-nek értették ; mindkét esetben a felső nyelvvállású magánhangzó helyett középső nyelvvállásút hallottak (ez kisebb mértékben az [u :]-nál is jelentkezett). A mesterséges hangkapcsolatok nagyobb részét ugyancsak jól ismerték fel a kísérleti alanyok ; jellemzők az olyan hibázásaik voltak, amelyeknél egy disztinktív jegyben tértek el az eredetitől, például *bá* helyett *dá*-t, *óg* helyett *ók*-ot, *dű* helyett *nű*-t hallottak. Általában a magánhangzók azonosítása jobb, némely mássalhangzót ebben a beszéd-szekvenciában gyakorlatilag nem értettek meg, például a CV helyzetű [F]-t (6%-os jó válasz), [p]-t (7%), [v]-t (13%), illetőleg a VC helyzetű [ʒ]-t (10%) és [f]-t (12 + 4%). (Jelentésem egységben ezeknek a mássalhangzóknak az azonosítása nem okoz nehézséget.) Az eredmények szerint néhány esetben a mesterséges hangkapcsolatok felismerése jobb volt, mint a természeteseké. Így a *szé*, a *la*, a *dű*, az *ím*, a *csa* és a *ká* szótagoknál. Nagyjából megegyezett a *bá* és a *re* esetében, míg a többinél a természetes elhangzásúak adtak jobb eredményt.

2. A logatomok két szótagúak, zárt és nyílt szótagokat egyaránt tartalmaznak ; magas, mély és vegyes hangrendűek. A teszteredményeket a 2. táblázat mutatja.

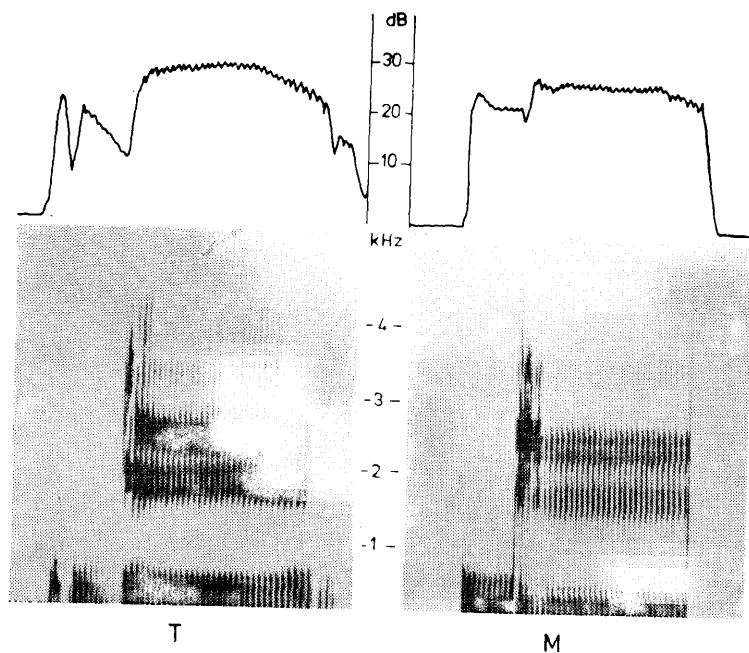
2. táblázat

A lejátszott értelmetlen hangsor	Természetes		Mesterséges	
	jó válasz	eltérő válasz	jó válasz	eltérő válasz
	(%)			
1. <i>acsá</i>	49 + 45	—	79 + 3	—
2. <i>kázi</i>	100	—	38	19 <i>kábi</i>
3. <i>szérő</i>	98	—	49	18 <i>szelő</i>
4. <i>cilű</i>	40 + 6	—	34 + 2	15 <i>cím</i>
5. <i>jéba</i>	65 + 5	—	—	50 <i>léba</i>
6. <i>zsibet</i>	21	41 <i>zsíbe</i>	12	31 <i>zsimet</i>
7. <i>gyülem</i>	86	—	50	10/9 <i>dülem/gyürem</i>
8. <i>hatyó</i>	100	—	71	19 <i>hacsó</i>
9. <i>tufam</i>	8	20 <i>tufa</i>	28	23/19 <i>tufa/tufan</i>
10. <i>summi</i>	89	—	41	—
11. <i>balá</i>	74 + 18	—	25	43 <i>galá</i>
12. <i>csüdér</i>	86	12 <i>südér</i>	3	21 <i>tünér</i>
13. <i>anosz</i>	81 + 3	—	23	25/25 <i>amosz/adosz</i>
14. <i>őren</i>	17	28 <i>öre</i>	15	32 <i>őlem</i>
15. <i>pusók</i>	78	12 <i>pusó</i>	—	37 <i>tuszók</i>

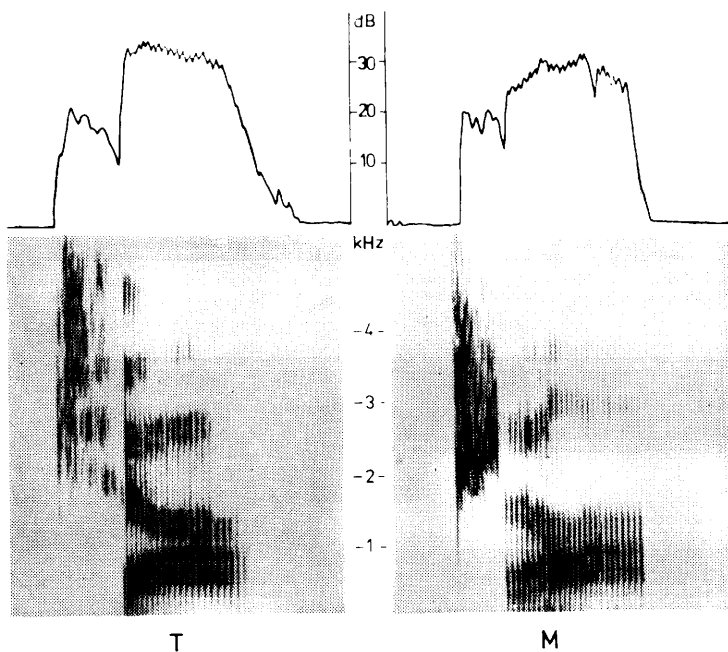
A hangkapcsolatokhoz viszonyítva természetes ejtésben a logatomok azonosítása kissé rosszabb : több értelmetlen hangsor felismerése nem éri el az 50%-ot. Jellemzően lejegyzik az abszolút szóvégi mássalhangzókat, a [t]-t, a [k]-t, a [n]-t ; néhányszor pedig éppen hozzátoldanak egyet az elhangzott

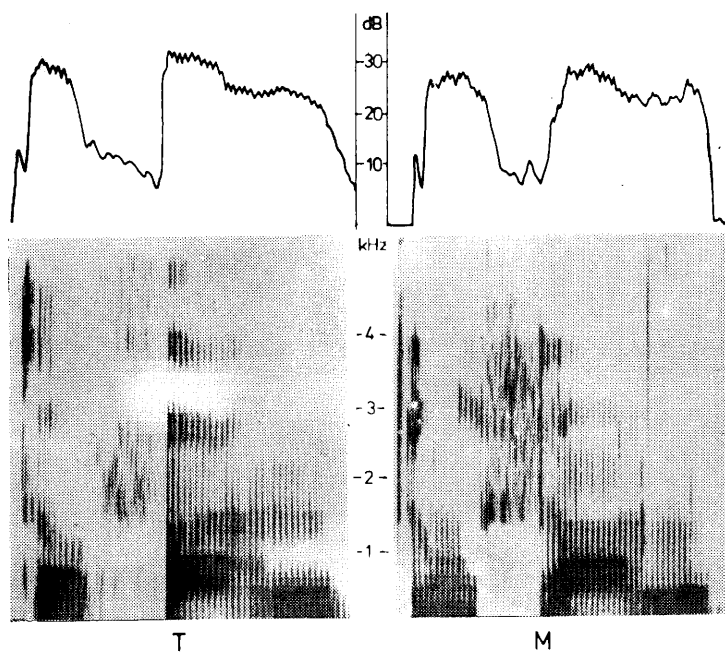
1. ábra. Természetes ejtésű és mesterséges hangkapcsolatok, logatomok, szavak és mondatok megértésének arányai (▨ = természetes, □ = mesterséges)

2. ábra. A természetes ejtésű (T) és a mesterséges (M) *dű* hangkapcsolat akusztikai szerkezete

3. ábra. A természetes ejtésű (T) és a mesterséges (M) csa hangkapcsolat akusztikai szerkezete

4. ábra. A természetes ejtésű (T) és a mesterséges (M) tufam logatons akusztikai szerkezete

logatomhoz, például 74%-os *balá* mellett 18%-ban *balám*, *balán* stb. fordult elő. A hangkapcsolatok és a logatomok felismerésének aránya a mesterséges elhangzásban is hasonló: kissé rosszabb az utóbbiaké. A különbség az, hogy nem a logatom utolsó hangjának elhagyása a jellemző, hanem a hasonló képzésű, illetőleg akusztikai szerkezetű hangok felcserélését látjuk, például: *szertő* → *szelő*, *zsibet* → *zsimet*, *balá* → *galá*.

3. Az egy, két és három szótagú, magas, mély és vegyes hangrendű szavak között egy számnév és 14 főnév volt. A szavak köznyelvi gyakorisági előfordulása eltérő. A percepció adatokat a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat

A lejátszott szó	Természetes		Mesterséges	
	jó válasz	eltérő válasz	jó válasz	eltérő válasz
	(%)			
1. <i>száz</i>	100	—	72	10 <i>szász</i>
2. <i>hím</i>	100	—	62	20 <i>film</i>
3. <i>cár</i>	92	6 <i>szár</i>	91	—
4. <i>díó</i>	100	—	95	—
5. <i>papír</i>	100	—	68	22 <i>tapír</i>
6. <i>garázs</i>	92	8 <i>darázs</i>	50	25 <i>darázs</i>
7. <i>selyem</i>	100	—	95	—
7. <i>kulacs</i>	100	—	95	5 <i>kullancs</i>
9. <i>bokor</i>	100	—	90	—
10. <i>üveg</i>	100	—	88	—
11. <i>telefon</i>	100	—	100	—
12. <i>úttörő</i>	100	—	100	—
13. <i>feleség</i>	100	—	100	—
14. <i>autóbusz</i>	100	—	100	—
15. <i>nagyközség</i>	100	—	100	—

A természetes ejtésű szavak megértése jó, két esetben fordult elő tévesztés (a *cár* és a *garázs*-nál) elenyésző mértékben. A mesterséges előállítású szavak felismerése függ a szótagszámtól: minél hosszabb a hangsor, annál pontosabb az azonosítás. Öt esetben tévesztettek a kísérleti alanyok (*szász*, *hím*, *papír*, *garázs*, *kulacs*); legnagyobb mértékben a *garázs* ~ *darázs* fölcserélésével, hasonlóan a természetes ejtésű szó percepciójához.

4. Mondatszinten négy kijelentő mondatot kellett a kísérleti személyeknek megérteni és leírni, amelyek a következők voltak:

- Ezerkilencszázhatvanötben születtem.*
- Az igazgató beszédet mondott.*
- A festőművész kiállításán voltunk.*
- A gyárkérmény füstöl.*

Mind a természetes, mind a mesterséges elhangzásban 100%-osan jól ismerték fel a kísérleti alanyok a mondatokat.

5. A hat mondatból álló szövegegész a következőképpen hangzott: „Az első osztályosok szeptember elsején mentek iskolába. A tanár már várta őket. — Szervuszatok, gyerekek! Üljetek le! Kezdődik a tanítás. — mondta a tanár, és elkezdte az első órát.”

A mondatok megértéséhez hasonlóan, 100%-osan jól értették a kísérleti alanyok az elhangzott szöveget is.

A kísérlet eredményei

A százalékos adatok értékelése és összehasonlítása az alábbi következtetésekhez vezetett:

a) az értelmetlen hangsorok azonosítása — mind természetes, mind mesterséges elhangzásban — kevésbé jó, mint az értelmeseké;

b) a hangkapcsolatok azonosításának jobbák az eredményei — mindkét elhangzásban —, mint a logatomokéi;

c) minél nagyobb szerveződésű (tehát minél hosszabb) az értelmes anyanyelvi beszédrészlet, annál tökéletesebb a megértés. Ez különösen a szintetizált beszéd felismerésében volt szembetűnő;

d) a különálló mondatok és a rövid szöveg megértésében a teszteredmények egyformán jók; a kísérleti alanyok véleménye szerint a szöveg megértése kevesebb figyelmet igényelt. A leírtakat — a percepciós adatok középértékeinek kiszámításával és ábrázolásával — az 1. ábra szemlélteti.

Láttuk, hogy nagyobb a hibaszázalék a természetes ejtés esetében is, ha nem jelentéssel hangsorokat kellett azonosítani. Ugyanakkor éppen ezek között fordult elő, hogy a mesterséges szekvenciák felismerése pontosabb volt, mint a természetesé. Mi ennek az oka? A tapasztalati tény nem ismeretlen például az amerikai szakirodalomban sem (Flanagan 1965. 222). Anyagunk elemzése alapján feltételezzük ezekben az esetekben a legjellemzőbb paraméter (alkotóelem) dominanciáját. Ezen azt értjük, hogy az adott szintetizált beszédhangban a hangra egyébként igen jellemző (esetleg döntően fontos) paraméter hangsúlyozottabban van jelen, mint természetes ejtésben. Ilyen értelemben mint domináns elem, jobban biztosítja a hang pontos azonosítását. Két hangkapcsolat és egy logatom akusztikai elemzését végeztük el ennek kimutatására. A *dű* esetében természetes elhangzásban 39%-os volt az [y:] felismerése; 52%-ban azonban [ø:] -t hallottak. Szintetizált változatban 83%-ban [y:] -t azonosítottak. A hangszínképen jól látható a két magánhangzó formánsszerkezetének eltérése (2. ábra). Természetes ejtésben az [y:] F_1 -e 250 Hz, a mesterséges változaté 200 Hz. A 250 Hz-es első formáns férfi ejtésben csak az [y]-re jellemző, illetőleg az [ø:] magánhangzó F_1 -ének alsó határa (Bolla 1978. 58). Az 50 Hz-nyi eltérés értelmes hangsorban általában nem okoz problémát, a szótag esetében azonban biztosabb felismerést eredményezett a 200 Hz-es F_1 -gyel rendelkező szintetizált [y:]. A másik akusztikai elemzésre kiválasztott hangkapcsolat a *csa* volt. A percepciós válaszok az abszolút azonosításban különböztek, 14%-kal a mesterséges változat javára. A hangszínképek nem mutatnak lényeges eltérést (3. ábra). Az intenzitás-görbékről azonban leolvasható, hogy a természetes elhangzásban nagyobb a magán- és a mássalhangzó intenzitása közötti különbség, míg a mesterséges változat két beszédhangjának intenzitásértéke csaknem azonos. Ez azt is jelenti jelen esetben, hogy a szintetizált [tʃ] intenzívebb (kb. 3 dB-nyival). Ezek az eltérések eredményezték a percepciós különbséget. A *tufam* logatom helyes felismerése 8%-os volt természetes és 28%-os szintetizált változatban. A különbség a hangsorvégi [m] felismerésében jelentkezett. A mássalhangzók mind a spektrális eloszlásban, mind az intenzitásban eltérnek (4. ábra). A szintetizált [m] első két formánsának frekvenciája kissé alacsonyabb a természetes ejtésűnél. Ez pedig — más nyelvek nazális mássalhangzóival végzett kísérletek szerint is — a labiális nazális azonosításának kulcsa (House 1982). Továbbá a [m] intenzitása természetes ejtésben alacsonyabb volt. Ez magya-

rázza azt, hogy a kísérleti személyek 47%-ban azonosítottak orrhangú mássalhangzót a hangsor végén a mesterséges változatban (28%-ban [m]-t, 19%-ban [n]-t); míg a természetes ejtés esetében csak 8%-ban ([m]-t).

A gépi beszéd használhatóságának gyakorlati kérdése az, hogy adott esetben egyenértékűen helyettesíthető-e a természetes beszéddel, vagyis a megértése nem jelent-e nehézséget. Percepciós eredményeink szerint az UNIVOICE a mondatok szintjétől egyenrangú a természetes beszéddel. A szintetizált szavak felismerése is jó, de a természetes ejtésűekhez képest bizonytalanabb. Ez a bizonytalanság az értelem nélküli hangsorok azonosításakor kissé fokozódik. (A kísérlet közvetlen gyakorlati haszna, hogy jelezte a még korrigálandó beszédhangelemeket).

Az UNIVOICE azonos idejű, automatikus beszéd szintetizáló rendszer „beszédének” minősége, azaz érthetősége a percepciós kísérleti eredmények alapján objektíven értékelhető. Ezt a nyelvi anyag kialakításának szempontjai és a kísérleti alanyok viszonylag nagy száma biztosítja, noha a magyar beszédhangállomány minden egyes tagja nem szerepelhetett valamennyi fonetikai helyzetben, minden nagyságrendben. A természetes és a mesterséges beszéd-részek azonosítási folyamatában megfigyelt szabályszerűségek — például a szótagok jobb, a logatomok gyengébb felismerése vagy az értelmes hangsorok hosszúsága és megértése közötti összefüggés — igazolja azt a elméleti következtetést, hogy a gépi beszéd megértése ugyanolyan módon történik, mint a természetes beszédé.

GÓSY MÁRIA—OLASZY GÁBOR

Irodalom

- BOLLA K., A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise. Magyar Fonetikai Füzetek I (1978): 53—68.
- BOLLA K., A VOXON imperszonális beszéd szintetizáló rendszer. Magyar Fonetikai Füzetek 10 (1982): 118—129.
- FLANAGAN, J. L., Speech Analysis, Synthesis and Perception. Berlin—Heidelberg, New York 1965.
- GÓSY M., A szegmentális hangszerkezet percepciójáról. Magyar Fonetikai Füzetek 8 (1981): 87—104.
- GÓSY M., A [b, d, g] mássalhangzók percepciós vizsgálata. Magyar Fonetikai Füzetek 10 (1982a): 84—110.
- GÓSY M., Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv fonotaktikai szabályainak függvényében. Kézirat. 1982b.
- GÓSY M.—OLASZY G.—HIRSCHBERG J.—FARKAS Zs., On the Use of Synthetic Words in Speech Audiometry. Kézirat. 1982.
- HOUSE, D., Identification of Nasals: An Acoustical and Perceptual Analysis of Nasal Consonants. Working Papers 22 (1982): 153—163.
- HÖRMANN, H., Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York 1971.
- KISS G.—OLASZY G., Mesterséges beszéd számítógéppel I—II—III. Számítástechnika 1980/okt., nov., dec.
- KISS G.—OLASZY G., A magyar beszéd előállítása számítógéppel. Információ, elektronika 1982/4.
- KISS G.—OLASZY G., A magyar beszéd automatikus szintézisének első lépcsője. Magyar Fonetikai Füzetek 10 (1982): 100—116.
- MASSARO, D. W.—ODEN, C. G., Integration of Featural Information in Speech Perception. Psychological Review 3 (1978): 172—191.
- OLASZY G., Hangsorok számítógépes formánsszintézisének előkészítése. Magyar Fonetikai Füzetek 8 (1981): 147—158.
- OLASZY G., A magyar beszéd #CV, VCV, VC# hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. Kézirat. 1982a.

- OLASZY G., Some Rules of the Formant Synthesis of Hungarian. In: 8. Budapesti Akusztikai Kollokvium, 1982. V. 4—7. Előadások. 1982b. 204—210.
- OLASZY G., A Phonetically Based Data and Rule System for the Real-Time Text-to-Speech Synthesis of Hungarian. Kézirat. 1982c.
- TARNÓCZY T., Az érthetőségvizsgálatok magyar szövegmintái. Magyar Híradástechnika 3—4 (1954): 43—51.
- WINGFIELD, A., The Intonation-Syntax Interaction: Prosodic Features in Perceptual Processing of Sentences. In: Structure and Process in Speech Perception. Szerk.: Cohen, A., Nooteboom, S. G. Berlin 1975, 146—160.

The Perception of Machine Voice (Examination of the UNIVOICE, Hungarian Speaking, Real Time Text-to-Speech Synthesizing System)

by MÁRIA GÓSY—GÁBOR OLASZY

The authors give a report on the perceptual examination of the voice-quality of the first Hungarian speaking real time text-to-speech synthesizing system. The UNIVOICE has been developed at the Phonetics Laboratory of the Institute of Linguistics of Hungarian Academy of Sciences by G. Olaszy and G. Kiss. To understand the "speech" of a machine, the quality of it must meet the requirements of the perceptual expectations of the members of the given society where it is used. Therefore the voice of machines' must be tested using a scientifically based perceptual examination. The technical data of the UNIVOICE are the following:

- computer: PDP 11/34
- synthesizer: OVE IIIc (FONEMA, Sweden)
- data basis: 370 sound slices (speech frames) for the representation of the Hungarian sound system
- generating of speech: real time. The desired text must be typed according to the Hungarian spelling rules (or given in ASCII form)
- the contents and the duration of the text to be synthesized: not limited (no vocabulary is necessary)
- intensity, time structure: automatically generated according to Hungarian rules (manually: other patterns can be fed to the synthesized sequence by extra orders)
- melody: automatically generated for interrogative and exclamatory sentences (other patterns can be generated manually)
- re-listening: using the "repeat button" the text can be heard repeatedly with the same quality.

In the perception of synthesized speech there is a theoretical problem whether the human hearing system decodes the artificial speech in the same manner as in the case of the natural one. We found that the working parts of the human hearing mechanism are the same when catching acoustical signals of natural or synthesized speech. To verify the voice quality of the UNIVOICE testmaterial for the perceptual examination was collected. This material consisted of 15 CV and VC syllables, 15 word-like sequences without meaning, 15 Hungarian words, 4 sentences and a short story. This material was prepared by the machine and a male speaker. The 70—70 test subjects were asked to write down the sequences played from a tape-recorder. Each sequence was demonstrated once only and the group which tested the synthesized version of the material was not informed beforehand that it was the speech of a machine. The perceptual results are summed in Tables 1, 2, 3. Our conclusions are:

- a) The speech produced by the UNIVOICE system is equivalent to the natural one above the level of words; and even the perception of synthesized words is nearly the same as of the natural ones.
- b) The subjects had difficulties by understanding both the natural and synthesized sequences which had no meaning (Fig. 1).
- c) The longer the sound sequence (word, sentence etc.), the better the ratio of understanding (Fig. 1).
- d) In some cases the identification of synthesized sound sequences (with no meaning) was better than the natural ones. This happened, because in some synthesized sequences one or two important acoustical building elements (formants, intensity level) were emphasized to a larger extent because of the working structure of the automatically synthesizing system (see Fig. 2, 3, 4).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok a déli osztják affrikátákhoz

Az affrikáták száma egyik osztják nyelvjárásban sem nagy, továbbá nyelvjárásonként kell megállapítani, hogy hány és melyik affrikáta tartozik egy bizonyos nyelvjárás rendszerébe. A fonematikusan rendszeresen feldolgozott keleti osztják V-ban csak a *č* található meg (L. Schiefer, Phonematik und Phonetik Vostj. 26, 39 kk.), a déli nyelvjárások mindegyikében van *č*, a DN Ts. Sav. szövegekben *č* is, sőt talán van még DN Ts. Kr. *č* is (vö. MSFOu. 157: XIII). A frekvenciára vonatkozóan eddig csak a déli nyelvjárások szövegeit dolgoztam fel; ennek alapján DN 0,7%, Ts. 0,5%, Sav. 0,63%, Kr. 0,66% (Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. 136) a *č* gyakorisága. Paasonen szövegeiből 0,63% adódott (az *š* mindenütt még kisebb megterheltségű).

Annak a megállapításához, hogy az osztjákban a *č* affrikáta az *š* részhanggal nyelvjárások között váltakozik nincs hangtani tanulmányokra szükség (vö. PF 28—9, 31, 33), elég Karjalainen szótárát megnézni: a „*tš, š*” című *č*-, *š*- kezdetű szavak előtt arra vall, hogy a nyelvjárásilag nem azonos címszavakat csak úgy lehet a DN *č* szókezdettel azonos betűrendbe helyezni, ha a szókezdető *č*-t és *š*-et együtt rendezik (KT 925—966). Külön hangsúlyozandó, hogy ilyen módon a szótár ezen részében nagyrészt déli és keleti osztják *č*-, Ni. Kaz. *š*-, O *s*- kezdetű szavak találhatók, kisebbrészt pedig déli és keleti osztják *š*- kezdetűek is (a keletieknél esetleg jésítettséggel, sőt ilyenkor O-ban is *š*-szel).

Már e szótár szóban forgó része alapján is látható azonban, hogy *č* és *š* viszonya nemcsak a nyelvjárások egybevetésekor, hanem egy nyelvjárás rendszerén belül is tisztázandó. A V-ban a *č* megléte igazolható, de az *š* nincs meg abban a táblázatban, mely a mássalhangzók létét minimális párokon mutatja be (Schiefer: i. m. 26), mert a V anyagban *š* csak orosz jövevényszavakban lelhető fel (i. m. 42). A déli osztják nyelvjárásokban az *š* már nem ennyire ritka, többnyire zürjén és orosz jövevényszavakban található, legtöbbszörük meg sincs valamennyi osztják nyelvjárás-területen. Hogy azonban a századforduló idején *č* és *š* két különálló fonéma volt, abból is látható, hogy egyazon szóban is fellelhető mind a kettő; DN Ts. Kr. Kam. KoP *čoš* 'Wildentenart' (OL 88, KT 959b, PD 2772), DN *čuš* 'Bart' (959b) stb. Paasonen—Donner szótárában, melyben csak egy déli (meg egy keleti) nyelvjárás adatai találhatók, az *š* és a *č* kezdetű szavak szétválasztásának nem volt akadály (š 2300—2341, „*tš, š*” pedig 2718—2793, a kisszámú *č*-kezdetű mind újabb jövevényszó,) egyes J szavak megtalálása ilyen elrendezés mellett természetesen nem könnyű.

Noha a déli nyelvjárásokban *č* és *š* két külön fonéma, viszonyuk mégis külön vizsgálatot igényel. Az *š* kezdetű, vagy a *č* kezdetű déli osztják szavak

nem okoznak problémát, ebben a helyzetben sohasem váltakoznak egymással, de szó közepén vagy szó végén nem egyértelmű a helyzetük. DN Koš. Fil. Ts. Sogom. Tš. Kr. KoP *čānc* 'Rücken' (950b, 2753) példánál DN Kr. *čānšā* Kam. „*tšāntsā*” 'rückwärts' esetében még lehet a -*sā* partikula hatására gondolni, sok más esetben azonban semmi közelebbi ok nem indokolja a *č* ~ *š* váltakozását. DN DT Koš. Fil. Ts. Sogom. Kr. KoP *čānc* 'Knie' (949b, 2734), DN Kr. *čānš sāt*, de Kam. „*tšāntsā* polvillansa” esetében még sajtóhibára is lehetne gondolni, de Paasonen adata, KoP *čāntsā*, már igazolja a KT azonos nyelvjárásból származó adatát. A PD még egy denazalizált dezaffrikálódott származékot is közöl; *čāsmās* (2734, vö. PV II, 104, de *čāncmās*, III, 6). DN *čāncpān*, *čāšpān* Fil. *čāncpān*, DT Ts. Tš. Kr. *čāncpān*, Kam. *čāšpān* 'gezwirnte Schnur' (950a) ugyancsak igazolja, hogy *č* ~ *š* váltakozása létezik. Kr. *čāčāmtā* 'sich vermehren': *čāšmot* (960b), DN Ts. Kr. *čočāmtā* 'gießen' (961b) példáiban DN Kr. *čošmāj*, Ts. Kr. *čošmem*, Kr. *čošmā*, KoP *čošmēm*, *čočāmtām* (2773) alapján a *č*-nek *m* előtti *š*-sé válására gondolhatunk, vö. még DN *čošmātayattā* 'zu gießen anfangen' (962a), DN Kr. *čošmāttā* v. fr. DN *čošmittā* 'begießen' (uo.). Minden mássalhangzó előtt nem tűnik el a *č*; *č* és *p* DN- Fil.-ben lehetséges találkozására már fent látható volt egy példa, vö. még DN *čāncjāwastā*, *čānšjāwastā*, de l. még *čānjāwastā* 'Knieband' (950a). DN *čušta* 'schreiten' (962b) múlt ideje *čučot*, Ts. Kr. főnévi igeneve *čuča* arra vall, hogy *č* + *t* sem állhat egyik déli nyelvjárásban sem egymás mellett, vö. még DN Kr. *čučāmtā* 'einen Schritt machen'. KoP *čušmātm*, ill. *čučām* (2788) stb. Intervokális *č*, ill. *t* előtti *š* helyzetekre vö. KT 963ab, 348b, 352ab, 353a stb.

DN Koš. Fil. *woš* „Ts. *uōs* [!]", Kr. *woč* 'Stadt' (259a) esetében a többesi és a lativusi alakok — DN Kr. *wočāt*, továbbá DN Koš. Fil. Ts. *woča* alapján *š* ~ *č* váltakozásra lehetne gondolni (a Ts. *s* feljegyzési hiba lehet, a nyelvjárási összevetés és a szövegek is erre mutatnak.) Paasonen szótára éppen úgy mint Patkanové, *woč* és *woš* alakot is közöl (3052, UF 14: 200). Ennek a szövegekben gyakran fellelhető szónak megnéztem valamennyi előfordulását Karjalainen és Paasonen szövegeiben. A *woš* változat megvan a DN, Ts. Sav. Kr. és KoP, *woč* pedig a DN, Kr. KoP szövegekben és Paasonen Tsingalában feljegyzett, aztán Kamenskijában átjavított feljegyzésében (PV IV, 2—129) is. A 2 DN és az 5 Kr. *č*-vel feljegyzett alakváltozat (KV I, 21, 22, 188, 211, 214, 215, 236) magánhangzós szókezdet előtt található, a *woš* változatra a DN Ts. Sav. és Kr. szövegekben is mindig mássalhangzó következik, rendszerint külön írva, kétszer összetételként a *woš* szóhoz tartozónak tekintve a névutót, ill. más szót. A következő mássalhangzó a megfigyelt 6 DN, 7 Ts, 2 Sav. és 20 Kr. helyzetben 1-szer *w*, a továbbiakban pedig még 7 *χ*, 8 *k*, 6 *p*, 4 *s* és 9 *t* található a *woš* alakváltozat utáni szó kezdő hangjaként (Ts.-ban 2, Sav. 1 esetben a *woš* szólam végén áll, vessző választja el a következő szótól), a Sav. feljegyzésben van még egy verssor végén is *woš*, a következő sor pedig magánhangzóval kezdődik (KV I, 33, 35, 43, 56, 72—3, 77, 83, 140, 141, 188—191, 195, 208, 212, 214, 222, 234—6). Mindössze egy ellenpéldát találtam Karjalainennál: Kr. *wočjātawōjwāt* 'durch die Stadttoröffnung' (188). Két esetben pedig, Karjalainen feljegyzéseinek kezdetekor, a DN-szövegekben *t* előtt *wos* található (i. m. 25, 34), mindkét esetben *s* o : *š* korrekciót javasoltam a kiadáskor.

Paasonen feljegyzéseiben nem ilyen következetes a *č* és az *š* végződés előfordulása. Az eposzban és annak prózában megörökített részletében *a* és *o* kezdetű szó előtt mind az 5 esetben *č* található, *k* előtt pedig ugyancsak 5-ször *š* (PV I, 4, 6, 36, 40, 114, 206, 252). *χāreŋ woč* | *χāremā* 'im Feld deiner Feld-

stadt' valamennyi változatának előfordulását *č*-vel jegyezte fel Paasonen (42, 96, 112, 134, vö. ugyanígy PV II, 50, 136, 248, itt kétszer). A sor végén való előfordulás nem befolyásolhatja döntő mértékben a *č* vagy *š* használatát, mert *š* van vele azonos sorban levő *t* előtt (8, 12), sőt a prózában tőle vesszővel elválasztott *t* előtt is (252), de még a sorvégi *woš* után *t*-vel kezdődő sorban is (34, 36, 46, 164) található *š*; az utolsónak említett helyzetben azonban 2-szer *č*-t jegyezt fel Paasonen (44, 146), sőt még a prózában is van erre példa (248). Ugyanakkor található egyszer sorvégi *woš* sorkezdő *č* előtt (78), egyszer meg ugyanebben a helyzetben *woč* a szó alakja (112). A többi meg nem jelölt adatközlőktől származó verses és prózai feljegyzésekben magánhangzók előtt következetes a *woč* használata (PV II, 2, 24, 26, 28, 46, 192, 262, III, 140, IV, 140) összesen 10-szer. Azonos verssorban vagy a prózában mássalhangzó (*k*-, *n*-, *p*-, *t*-) kezdetű szó előtt *woš* a szó alakja (II, 102, 322, III, 60, 62, 278, IV, 30 stb.), erre 10 példa van. Van olyan feljegyzés, melyben sorvégi *woč* látható a *p*, *n*, *č*, *t*, *χ*, *w* kezdetű következő sor előtt (II, 42, 50, 84, 136, 170, 188, 192, 208, 248) összesen 16 esetben, továbbá a prózában *p* és *t* előtt (IV, 130). Sorvégi *woš* ritkábban fordul elő, de látható *w* és *k* kezdetű következő sor előtt (II, 112, 202, III, 62), és a prózában szólam végén, *t* kezdetű folytatás előtt (IV, 140). Hymódon vannak hősénekek melyekben csak *woč* alakú az önálló szó (II 2—93, 9-szer, 224—75, 6-szor, III, 96—141, 2-szer). Csak *woš* fordul elő 3 feljegyzésben (II, 276—345, 2-szer, III, 2—95 2-szer, III, 258—305, 1-szer). Váltakozva *woč* és *woš* van pedig az eposzon kívül két prózai feljegyzésben (I, 248—67, IV, 130—43) és két hősében (II, 94—173, 174—223) sőt itt *w* kezdetű sor előtt 2-szer *woč*, 1-szer *woš* látható (II, 170, 112).

Az eposzon kívül a többi feljegyzés adatközlője, vagy adatközlője és ellenőrzője ismeretlen, így részben nyelvjárási vagy egyéni különbség is okozhatja a mondatfonetikai hatások említett különbözőségeit. A verses feljegyzésekben a ritmus, a szünetek is indokolhatnak bizonyos következtelenségeket a mondatfonetikai hatás erősségében. A Cingalában részben prózában, részben versben rögzített eposz-szerű költemény (IV, 2—129) esetében tudjuk, hogy az irtisi feljegyzést kondai nyelvmesterrel nézte át Paasonen. A két különböző nyelvjárási nyelvmester nyelvi hatása ellenére sem különbözik a *woč/woš* képe az eddigiektől: magánhangzó előtt kétszer *č* van (PV IV, 86), a szóra következő, vele egy sorban levő *k*, *t*, *p* kezdetű szó előtt *woš* látható (30, 66, 70, 74, 86, 94, 124), *n* kezdetű sor előtt ugyancsak *woš* található 3-szor (36, 38). A magánhangzó előtti *woč*, mássalhangzó előtt, *woš* képet tulajdonképpen csak két adat zavarja meg *woč* mögött vele azonos sorban kétszer *k* is akad (20, 36).

Patkanov szótárában magánhangzó előtt affrikáta, mássalhangzó előtt és szólam végén *š* található.

A *woč/woš* megoszlásáról tehát azt állíthatjuk, hogy magánhangzó előtt mindig, minden déli osztják adatközlőtől *woč* változatot jegyeztek fel, a *woš* változatot pedig mássalhangzó előtt és szólam végén; Paasonen azonban mássalhangzók előtt is hallott adatközlőitől *č* végű változatot.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy ragozáskor mi a helyzet, akkor teljesen egyöntetű, világos és azonos képet adnak Karjalainen és Paasonen feljegyzései: mássalhangzós toldalékmorféma a *woš*, magánhangzós a *woč* változathoz járul. A loc. *wošnə* 5 Kr. (KV I, 190, 191 stb.) adaton kívül 13-szor van meg Paasonennál (PV I 4, 8 stb.), a lat. *woča* Karjalainen 6 DN, 1 Ts. 3 Sav., 4 Kr. adatán kívül (KV I 5, 77, 147, 210 stb.) Paasonennál 30-szor fordul elő (PV

I 44, 56 stb.), birtokos személyragos alakok, melyekben a *voč* után *â* vagy *e/e* következik szintén gyakoriak: DN 18, Kr. 15, (KV I, 2, 191 stb., 2 esetben van Sav. *voč* összetéve *â* kezdetű szóval, KV I, 141) Paasonen szövegeiben is következetes a *voč* alak *â* vagy *e* kezdetű birtokos személyragok előtt (PV I, 4, 26 stb.) még hozzá 45 esetben.

Mielőtt a déli osztyák *č* és *š* fonéma kölcsönös viszonyának valamilyen értelmezését, magyarázatát megkísérelném, érdemes az affrikáták magyar köznyelvi és nyelvjárási viszonyát az újabb irodalom alapján kicsit közelebbről megtekinteni.

Az affrikáták, mint az osztyákban, a magyarban is a kis megterheltségű hangok közé tartoznak. A magyarban a leggyakoribb közülük a *cs*, frekvenciája a folyamatos beszédben az eddigi statisztikai felmérések szerint (NyK 53: 119, 54: 108, ALH 3: 136) a magán- és a mássalhangzók összességének 0,28–0,85%-a között változik, amiből 0,56% adódik középértéknek; a *c* 0,18–0,3% gyakorisággal jelentkezett az eddigi különböző felmérésekben, ebből 0,22% a középérték. Az ezeknél is ritkább *dz* és *dzs* szórványos előfordulása miatt kevés statisztikai felmérésbe került bele. (Csak az összehasonlítás realitása miatt jegyzem meg, hogy a két legritkább magyar mássalhangzó, a *ty* és a *zs* frekvenciája 0,10, ill. 0,06, melyeknek szélső értékei 0,00–0,14, ill. 0,02–0,1). Mint a ritka hangok általában, a *cs* és a *c* is a szótári címszavakban nagyobb megterheltségű, mint a közhasználatban, a SzófSz. ismert eredetű szavaiban a *cs*, *c* gyakorisága 1,92, ill. 1,49, tehát 3, ill. 7-szer akkora mint a nyelvhasználatban; finnugor eredetű szavainkban nagyobb, az expresszívokban sokkal nagyobb a számarányuk (3,4, 1,8), a *cs* a török eredetűekben, a *c* pedig a német jövevényekben a legmegterheltebb (3,9, 2,8), a minimumot a *cs* a latin, a *c* a török jövevényekben mutatja (0,3, 0,1), vö. NyK 56: 225, ALH 3: 421, 424.

Affrikátát tartalmazó szavaink nyelvjárási megfelelőiben nem mindig található affrikáta, ezzel szemben viszont többször van a népnyelvben affrikáta a köznyelvi zárhang vagy réshang helyén. Az affrikálódás és a dezaffrikálódás eseteit az ŰMTSz. anyagából a magyarra nézve majd jól össze lehet állítani, milyenségükről azonban könnyebben és már az ŰMTSz. többi kötetének megjelenése előtt tájékozódhatunk B. Lőrinczy Éva munkájából (NyT 19), legalább is azokra az esetekre vonatkozóan, melyekben mássalhangzók és affrikáták kapcsolódnak a számuk a köznyelvben és a nyelvjárási(ok)ban nem azonos (Lőrinczy Éva ui. az ŰMTSz. teljes anyagának figyelembe vétele alapján készítette el nagy munkáját).

Affrikálódáskor elsősorban a köznyelvi *sz*-nek nyelvjárási *c* megfelelőjét találjuk a mássalhangzó-kapcsolatokban: *kulimász|kulimánc*, *firnész|firnánc*, *mitugrász|mitugránc*, *(te) mész|ménc*, *fészter|félcer*, *firnész|firnájc*, *szvetter|cetter*, *fejse|féci*, *hajsz|hac*, *vejsz|véc*, *dunszt|dunc*, *kunszt|kunc*, *dinsztel|dincöl*, *masánszki (alma)|mosánci*, *masánszkeralma|mosáckeralma*, *marsovszki|dinnye|marsockidinnye*, *korpszkommandans|korckommandans*; egy esetben köznyelvi *zs*-nek felel meg a *c*: *ánizsos|ónajcos*. A nyelvjárási *cs* megjelenésénél nagyobb a szórási, nincs olyan egységes bázis, mint *sz/c* esetében. Mindössze *s* helyett található többször *cs*: *stészli|csészli*, *?borsó|bocsó*, ugyancsak két esetben *sz* helyén: *hajszos|hócsos*, *kesztyű|kecsü*, s csak egy példa van zárhang affrikálódására: *gaborgyás|gabocsás*.

Osztyák szempontból a dezaffrikálódás esetei a tanulságosabbak; 4 esetben *tsz*, ill. *dsz* a *c* megfelelője; *jácint|játszint*, *hoca|hodsza*, *pocem|podszem*,

hurca/hurdsza; *sz* a következőkben: *paduc/paduszk*, *hoce/hozsze*, zárhangra csak egy kérdőjeles példa akad: *?bakóca/bakonta*. A *cs* dezaffrikálódása után többnyire *s* található a nyelvjárási adatokban, méghozzá két esetben *st*: *csempe/stempe*, *csíra/stíra*, vö. még *?csuta/sluta*, *búcsúzódik/bulsuzódik*, *nincs(en)/nis(en)*, *kulcs/kós*, ritkábban *sz*: *kulcs/kósz*, érdekes eset *gácsér/gádszér*; az egyetlen példa melyben csak zárhang található, éppen úgy mint a *c*-nél, kérdőjeles: *?krampácsoló/krámpámpoló*. Ha végignéznők az ÚMTSz. teljes anyagát, a példák száma bizonyosan jelentősen növekedne, de valószínűleg elsősorban *c*-nek *sz* és *cs*-nek *s* megfelelőivel.

A dezaffrikálódásra nemcsak magyar, hanem keleti osztják példa is idézhető; az osztjV *č* realizálódása a *č* (= „*tš*”) formán kívül mássalhangzók (*l, n, s, t, k*) előtt *tš*; *p, k, m, η, w* előtt *č* (L. Schiefer i. m. 39, 42, 337–8). Az affrikáta helyett található postalveoláris dentális *tš* zárhang még akkor is a *tš* dezaffrikálódásának tekinthető, ha nem azonos a V zöngétlen dentális *t* zárhanggal.

A déli osztják dezaffrikálódáskor jelentkező zárhangra a Kam. „*tšantsá*”. KoP *tšantsá* 'polvillansa' (949b, 2734), Kam. *tšantsá* 'rückwärts' (950b) csak bizonytalan példaként említhető (mint ahogy a magyar nyelvjárási zárhangok is csak kérdőjeles példák). A déli osztjában elég gyakori *š* realizációja a *č*-nek azonban már sokkal inkább tekinthető dezaffrikálódott *č* hangnak mint tőle független szibilánsnak. Az a kérdés is felvethető, hogy talán a *č* dezaffrikálódott *š* változata tette lehetővé, hogy zürjén és orosz jövevényszavak honosodjanak meg, melyek alapján *š* fonéma került a déli osztják nyelvjárások hangállományába. Az *š* valamennyi déli osztják nyelvjárásban kicsiny frekvenciával regisztrálható; DN 0,53%, Ts. 0,21%, Sav. 0,43%, Kr. 0,41% (l. a fent idézett déli osztják hangstatisztikában), KoP 0,4%. Megjegyzendő, hogy ebben a százalékarányban azok az *š*-sel közölt adatok is bentfoglaltatnak, melyek fonematikusan a fenti feltevés alapján esetleg [*č*]-hez számítandók.

Érdekes még megjegyezni, hogy a déli osztjában a *č* előtt többnyire magánhangzó található. Az egyes déli osztják nyelvjárásokban 10 000 hangnyi szöveget vizsgáltam meg, ebből a *č* összes száma, ill. az *-nč(-)* kapcsolatok száma a következő:

	DN	Ts.	Sav.	Kr.	KoP
10 000 hangból <i>č</i> :	70	50	63	66	63
ebből <i>nč</i> :	18	17	13	9	15

A magyarban — Ady és Veres Péter nyelvének statisztikai vizsgálat alapján — a *cs* hangok 20%-át előzi meg mássalhangzó, többnyire *l, r, n, m*, ritkábban *s, j, p, k*, az összetételben az első tag utolsó hangjaként, ill. idegen szóban még *t, g, gy*; *cs* mögött pedig csak az esetek 2,3, ill. 4,1%-ában találtunk mássalhangzót, *r, m, n, h, b, t, k* fordultak elő ebben a helyzetben ill. összetételben vagy idegen szóban még *v* (NyK 53: 148, 151, 54: 137, 134, 55: 162, ALH 3: 145, 146). A déli osztjában csak a DN Sav. és Kr. szövegekben akadt mindenütt 1 példa *č* + mássalhangzó kapcsolatára, Paasonennál pedig 2 esetben *č*-re.

VÉRTES EDIT

Beiträge zu den Affrikaten des Südostjakischen

von EDIT VÉRTES

Alle südostjakischen Mundarten haben ein Phonem \check{c} , die Frequenz dieses Lautes schwankt in den Texten der verschiedenen Mundarten zwischen 0,5—0,7% ; die Spuren von \acute{c} und \check{c} können nicht in allen Lokalmundarten entdeckt werden. Im In- und Auslaut ist in allen Südmundarten ein Wechsel $\check{c} \sim \check{s}$ zu beobachten. Vor Vokalen wurde immer \check{c} , vor m und t hinwieder \check{s} aufgezeichnet, vor den übrigen Konsonanten öfters \check{s} , seltener \check{c} . Vor \check{c} stehen zumeist Vokale, oder ein n . In den Südmundarten des Ostjakischen gibt es ein \check{s} nicht nur als Variante zu \check{c} , sondern auch in syrjänischen und russischen Lehnwörtern.

Az őszosztják *č képviselői a déli osztják nyelvjárásokban

0. Az osztják mássalhangzókról általában csak a finnugor hangtörténeti tanulmányok keretében ejtettek több-kevesebb szót, lényegében arra szorítkozva, milyen mai osztják nyelvjárás hangok felelnek meg a rokon nyelveknek, ill. milyenek képviselik a finnugor/uráli alapnyelveket. E megfeleléseket, képviselőket Steinitz mutatta be a leghívebben a finnugor mássalhangzó-történeti vázlatában (*Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. Uppsala 1952), amelyben természetesen nem mélyülhetett el az egyes rokon nyelveken belüli részletkérdésekben, így az osztják nyelvjárás viszonyokat is csak nagy általánosságban ismertethette. Az osztják affrikátákról és az alapnyelvi affrikáták osztják folytatóiról sem mondhatott el minden fontosat, nemcsak a téma korlátai és terjedelmi okok miatt, hanem annak következtében sem, hogy tanulmányának írásakor még csak Karjalainen hangtörténeti munkája (OL) és Paasonen szótára (PD) képviselte a legterjedelmesebb és hangtani tekintetben legmegbízhatóbb osztják nyelvjárás anyagot.

1. A jelen tanulmányban az osztják affrikáták közül az (U/FU *č >) őszosztják *č-vel, ill. annak déli képviselőivel foglalkozom, mivel a *č-nek egyöntetűen *t* a folytatója délen (és keleten is), legfeljebb elvétve találkozni *č* (*tš*) fakultatív változattal, míg a *č helyén *č* és *š* is megjelenik, némelykor *t* (vagy *s*) vagy hanghiány is előfordul, amelyek disztribúciója még nincs kellőképpen tisztázva (vö. Steinitz, *FgrKons.* 29–30). Az őszosztják affrikáták történetéhez c. tanulmányom (NyK 81 : 71–88) írásakor a *č*-deli nyelvjárás-csoportbeli folytatóiról még nem alakult ki bennem elég határozott kép, ezért ott csak egy rövid utalásszerű megállapítás erejéig tértem ki e kérdésre (NyK 81 : 83), akkor egyébként is az osztják affrikáták és a velük homorgán képzésű orális zárhangok váltakozása állt érdeklődésem előterében, és ebből a szempontból a keleti és a Kaz. nyelvjárások ígérték a legtöbb tanulsággal szolgáló anyagot.

A mai déli nyelvjárásokban — mint említettem — a *č-t négy mássalhangzó (*č*, *š*, *t*, *s*) és hanghiány képviseli, mégpedig a hangkörnyezet szabja meg, hogy mikor melyik. Annak is fontos szerepe van, hogy a *č a szótagon belül milyen helyzetben van.

1.1. Az őszosztj. *č folytatói nem mássalhangzó-kapcsolatban

1.1.1. Szótagkezdő helyzet

1.1.1.1. Szókezdő helyzetben rendszeren *č* a folytató, pl.

DN *tšoxta*, C *tšòxtà*, Kr. *tšoxta* 'pfeifen' (KT 937)

DN Kr. *tšup*, Koš. Fil. Sog. *tšup* 'Hälfte' (KT 953)

Erre a képviseletre még bőven lehetne idézni adatokat, de helyett inkább azt a néhány szót nézzük meg, amelyekben *š* vagy *s* (is) található;

Fil. C Č Kr. *šəškəz*, Ko. *šəškə* ~ DN *tšəškə* 'Singvogel'; DN *tənt təpə tšəškəz/šəškəz* 'varpunen' (KT 962, 1076, PD 2330) — a szókezdő *š* valószínűleg a szóbeljei *š* asszimilációs hatásával magyarázható.

A DN *šaktà* 'verderben' szóban t a l á n téves az *š*, hiszen ugyanezen szó múlt idejében *č*-t jegyzett föl Karjalainen; *tšəgoč* és a többi déli nyelvjárásban is affrikátával találkozunk (l. KT 938, PD 2750).

A Kr. *sə.tšəz* 'hiesig' *s*-ét nehéz volna helyesnek vagy legalábbis szabályos képviseletnek elfogadni, lévén a többi nyelvjárásban csak *č* (l. KT 960, PD 2727), sőt e szó származéka is *č*-vel van a Kr.-ban is; *tšə.tšəmtà* 'sich vermehren', *tšəšməttətà* 'vermehrten'.

1.1.1.2. Szóbeljei helyzetben ugyancsak *č*-t találunk, pl.

DN *pə.pžə* (imp), C *pə.pžəm*, Kr. *pə.tšəm*, Ko. *pə.tšəm* (prät) (l. 'fegen' alatt; KT 755, PD 1645)

Ha az ilyen *č* szótagzáró helyzetbe kerül, rendszerint *š* váltja fel, olykor *t* előtti helyzetben is (erről l. még 1.2.2.), pl.

DN *χə.pžəm*, Kr. *χə.tšəm* 'warm' ~ *χəšma* (lat), DN *χəšməttəpə*, Kr. *χəšməttətà* 'wärmen' (KT 349)

DN *pəšja* 'fegen', vö. DN *pə.tša*, C *pəšà*, Kr. *pəšja* ua. (KT 755)

1.1.2. Szótagzáró helyzet

1.1.2.1. Szóvégi helyzetben az *š* talán valamivel gyakoribb képviselője a **č*-nek, mint a *č*. Úgy tűnik, tetszőleges, mikor melyik lép fel, pl.

C *ju'š*, Kr. *ju'tš* 'Weg' (KT 192)

DN DT *maš*, Kr. *maš*, Ko. *maš* 'Stütze' (KT 549, PD 1226)

Fil. *uš*, Kr. *uštš*, Ko. *uštš* 'Grenze' (KT 260, PD 3024)

DN *o'š*, DT *o'tš*, Koš. Fil. C Sog. *òš*, Č Kr. *o'š*, Ko. *òš* 'Schaf' (KT 97, PD 1555)

DN *y'š*, DT *y'tš*, Fil. C *utš*, Sog. *uš*, Č *utš*, Kr. *u'tš*, Ko. *ūtš*, *uš* 'Kleider, Rock' (KT 98, PD 2871)

Ha az ilyen *š* és *č* a toldalékolás során szótagkezdő helyzetbe kerül, tetszőleges, mikor melyikük szerepel, bár ebben a pozícióban mintha az affrikáta többször kerülne elő, pl.

DN *a'š*, Kr. *aš*, *a'š* 'Ton': DN *ā.šəη*, *ā.pžəη*, Kr. *āšəη*, *ātšəη* (adj) (KT 96)

DT *məš* 'Stütze'; *mə.pžət* (plur), *mə.pžəm* (px sg I) (KT 549)

DN *piš*, Kr. *piš*: *ἰσηκρ.* 'Wasserstandsmarke'; DN *ἠεραπισατηνεζ*, *ἠεραπισατηνεζ*, Kr. *notapisotnəz* 'vierfach' (KT 647, 752)

1.1.2.2. Szóbeljében szótagzáró helyzetben csak morfémahatáron fordul elő a **č* képviselője, az *š* (l. 1.1.1.2. és 1.2.2.).

1.2. Az ósoszjtj. **č* folytatói mássalhangzó-kapcsolatok részeként

1.2.1. Szilárd mássalhangzó-kapcsolat: **uč*

Mint tudott, szó- és szótagkezdőként nem fordul elő.

1.2.1.1. Szó belsejében szótaghatárra esik, vagyis a nazális zárja a szótagot, az affrikáta képviselője pedig a következő szótag élén áll, ennek következtében ugyanolyan a szabályos nyelvjárási képviselő, mint az 1.1.1. pont alatt láttuk, vagyis *č* affrikáta, pl.

DN *kən.pžem*, C *kən.pžəm*, Kr. *kən.tšəm*, Ko. *kəntšəm* (prät) (l. DN *kən.tšä*) stb. 'suchen' alatt, KT 411, PD 732)

DN *kön.pžəp*, Fil. C *kön.pžəp*, Sog. Č Kr. *kön.tšəp* 'Kamm' (KT 409)

1.1.1.2. Szótagzáróként csak szóvégen állhat (kivéve persze, ha egy harmadik mássalhangzóval alkalmi kapcsolatot alkot szóhatáron belül, l.

1.2.3.1.). Ilyenkor legtöbbször megmarad *ŋč*-ként, pl.

DN DT C Kr. *köntš*, Ko. *köntš* 'Nagel' (KT 408, PD 832)

C Kam. Kr. *kentš*, Sog. *kəntš*, Ko. *kəntš* 'Strumpf' (KT 410, PD 694)

DN Koš, Fil. C Sog. Č Kr. *tšəntš*, Ko. *tšəntš* 'Rücken' (KT 950, PD 2753) de olykor fölválthatja *š* a *č*-t, pl.

Kam. *tšunš* 'Floh', vö. DN DN *tšū.ŋtš*, DT *tšuntš*, Fil. Sog. *tšunš*, C Kr. *šuntš*, Sog. ? *tšəntš*, Ko. *tšəntš* ua. (KT 951, PD 2792)

D *tšəntš*: *nəŋ tš. oxtəna* 'auf deine Knie', Č *tšəntš* 'Knie', vö. DN DT Koš. Fil. C Sog. Kr. *tšəntš*, Ko. *tšəntš* ua. (KT 949, PD 2734)

1.2.2. Alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok (a toldalékolás során morfémahatáron jönnek létre)

A leggyakoribb (és jó adatoltsága folytán megbízható következtetésekre alkalmas) ilyen kapcsolat a *č + t*, amely a *č*-re végződő tövű igék infinitívusában és jelen idejű alakjaiban keletkezik.

1.2.2.1. A *čt* kapcsolat helyén rendszerint asszimiláció révén keletkezett hosszú (*čt >>*) *čč* affrikátát találunk, amely *tč* kapcsolatként is felfogható (vö. Honti: NyK 81 : 81 ; emellett az értelmezés mellett szól a Kam. *tšəntšä* 'polvillansa' adat is, l. 1.2.3.1.), ill. a demjankai nyelvjárásokban az első és a második szótag határán az *št* a jellemző (vagyis a *č*-t szótagzáró helyzetben a megfelelő szibiláns váltja fel, l. 1.1.1.2.). — Karjalainen adatainak könnyebb értelmezése végett megjegyzendő, hogy az intervokális *č*-t a legtöbb nyelvjárásban (a Kr.-t kivéve) *nž*-vel írja, míg a *tč*-t a demjankaiakban *tš*, *tšš* betűkapcsolattal, másutt legtöbbször *tšš*-vel.

DN *xu.štä*, C *xu.tšä*, Kr. *xu.tša* (< *xuč-ta*) 'spannen' ~ DN *xū.pžəm*, C *xū.pžəm*, Kr. *xū.tšəm* (prät) (KT 353)

DN *xo.štä*, Kr. *xo.tša* (< *xoč-ta*) 'können', DN *xoštam*, Kr. *xoštam* (< *xoč-t-am*, präs) ~ DN *xō.pžəm*, Kr. *xō.tšəm* (prät) (KT 352)

DN *kōštəpā*, Kr. *kōtšətā* (< *kōč-ta*) 'ein kümmerliches Feuer anmachen', vö. DN *kōštä*, Kr. *kōtšä* 'glimmen' (KT 449–450)

DN *pələtšä*, Fil. *pələtšä*, C *pələtšä*, Kr. *pələtšä* (< *pələč-ta*) 'tauschen', DN *pələtšət*, Kr. *pələtšəm* (< *pələč-tət*, *pələč-t-em*, präs) ~ DN *pələ.pžət* (prät) (KT 700)

Mivel a *č* tövű főnevek többes birtokra utaló sorából nem ismerek adatokat, így nem tudom, végbemegy-e ott a *čt >>* *tč* változás (e tekintetben az északi nyelvjárásokra vonatkozóan vö. Honti: NyK 81 : 75).

1.2.2.2. Szó végén — a rendelkezésre álló nem nagy mennyiségű adat alapján — a szóbelsejéhez hasonló a *č + t* képviselőiteinek megoszlása,

azzal a különbséggel, hogy a hosszú affrikáta (*čč* → *tč*) helyén rövidet találunk, ill. a D-ben a *t* hiányozhat is, csak a *č*-t felváltó *š* marad meg (voltaképpen a rövid affrikátát is elkönnyelhetjük a *t* hiányának megnyilvánulási formájaként). Ez a jelenség a *č* tövű igék alanyi ragozása e. sz. 3. személyű, jelen idejű alakjaiban van meglehetősen bőséggel adatolva.

DN *kōš* ~ *kōšt* ~ Kr. *kōštš*, vö. DN *kōštā*, Kr. *kōštā* 'glimmen' (KT 449)

Kr. *tšūtš*, vö. *tšūtša* 'schreiten' (KT 963, MSFOu. 157 : 217)

Kr. *tšotš*, vö. *tšotšem* (sg 1), *tšotšā* 'richten' (KT 963)

Ehhez magyarázatul még hozzáfűzöm, hogy a *t* hiánya abszolút szóvégen dentális mássalhangzó utáni helyzetben meglehetősen gyakori:

D Sav. *ōmōs* ~ C Sav. *ōmōst*, vö. DN *ōmōsta* 'sitzen' (KT 45, MSFOu. 157 : 42, 73, 146, 164, 208)

Sav. *tōl*, vö. Kr. *tōltēnan* (< *tol-t-ənən*, du 2), DN *tōlla*, Kr. *tōttā* 'stehen' (KT 1120, MSFOu. 157 : 169, 237)

DN Kr. *sāl*, vö. *sāllā* 'zu hören sein' (KT 883)

Sőt, még akár az *st* tövű igéknek a tövégi *t*-je is hiányozhat:

Sav. *īds* ~ C Kr. *īdstat*, vö. DN *īdstapā* stb. 'sagen' (KT 191, MSFOu. 157 : 76, 162, 191)

vagy akár a jövevényszavakra is kiterjedhet: Sav. *mūdroš* 'Schlauheit' (MSFOu. 157 : 155) < orosz *мудрость*. Ha azonban a *tő* dentális mássalhangzók kapcsolatára végződik, az időjel inkább megmarad: C Kr. *īdstat* (l. fent), de ha ezenkívül a *tő* még hosszabb is egy szótagnál, akkor bizonyosan megmarad: DN *pēlatšot*, vö. *pēlatšā* 'tauschen' (KT 700), Kr. *kapaltšot*, vö. *kapaltšā* 'einfassen' (KT 414), Sav. *pāvdārdāt*, vö. DN *pāvdārtta* stb. 'sprechen' (KT 767–768, MSFOu. 157 : 170).

1.2.3. Voltaképpen az alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok közé sorolandó a szilárd mássalhangzó-kapcsolat (*ņč*) + mássalhangzó együttese, de önálló csoportban való tárgyalást érdemel, hiszen nem az affrikátának esetleg szibillánsal való helyettesítése az egyetlen esemény, hanem a kialakuló hármas mássalhangzó-kapcsolat egyszerűsödése is megfigyelhető.

1.2.3.1. Ha a szóbelseji *ņč*-hez *t* járul, a *č* + *t* képviselőivel egyező folytatásokat találunk; a D nyelvjárások abban különböznek a többtől, hogy a főnévi és a jelen idejű melléknévi igenevekből az alkalmi hármas mássalhangzó-kapcsolat nazálisa kieshet, pl.

DN *mən.tšā*, DT *māštā*, C *mən.tšā*, *mən.tšā*, Kam. *māntšā*, Kr. *mən.tšā* (< *mēnč-|mānč-ta*) 'aufreißen' (KT 526)

DN *kən.tšā*, *kaštā*, DT *kaštā*, Č Kr. *kən.tšā* (< *kēnč-ta*) 'suchen', DN *kən.tšem*, Kr. *kən.tšem*, Ko. *kəntšā-m* (< *kēnč-t-em|-am*, präs), DN *kən.tš|kən.tšəv*: *k. amp*, DT *kən.tšš*, *kaštə*, Kr. *kən.tšə* (< *kēnč-tə*, part präs) (KT 411, PD 732)

DN *χāntšā*, DT *χāntšā*, C *χāntšā*, Kr. *χā.nišā* (< *χānč-ta*) 'schreiben', DT *χāntšə*, *χāštə* (< *χānč-tə*, part präs) (KT 313)

Ha a toldalékolás során az *ņč* egyéb mássalhangzókkal találkozik, akkor is hasonló képviselői vannak a hármas alkalmi mássalhangzó-kapcsolatnak, pl.

DN *kōņšpət*, DT *kōšpət* (< *kōnčp-ət*, plur), DN *kōšpən*, Kam. (?) *kōntšpən*, Kr. *kōņšpən* (< *kōnčp-ən*, adj), vö. DN Fil. C *kōņ.pžəp*, Kr. *kōņ.tšəp* 'Kamm' (KT 409)

Sav. *un.čšyan* (< *unč-yan*, prät du 3), vö. DN *u.n.čša* 'überfahren' (KT 54, MSFOu. 157: 170)

Az 'Ellbogen' szó nyelvjárásközi megfelelői is csak egy alkalmi hármas mássalhangzó-kapcsolatból érthetők meg: DN Fil. Koš. *kōšnaĭ*, Č *kōšnaĭ*, (*nŋ* > *nŋ* metatézissel:) C Kr. *kōmāĭ* (KT 448) < **kōnč-γāj* (vö. Sauer, Nombild. 155).

Szóhatáron (összetételben, ha a következő szó mássalhangzóval kezdődik) ugyanezek a megfelelőek, pl.

DN *čšontštəy*, *čšəšt.*, Č *čšontštəy*, Kr. *čšəštəy* (< *nč-t*) 'Rückgrat', vö. DN *čšontš* stb. 'Rücken' (KT 951)

DT *čšəštup*, Fil. C Sog. *čšəštup* (< *nč-t*) 'Ruder', vö. DN *čšontš* stb. 'Rücken' (KT 951)

DN *čšəntšĭəyusts*, *čšəntšĭ.*, *čšəntšĭ.* (< *nč-j*) 'Knieband', vö. DN *čšəntš* 'Knie' (KT 950)

DN *čšəntšpən*, *čšəšp.*, DT C Č Kr. *čšəšp.*, Fil. *čšəntšp.*, Kam. *čšəšp.* (< *nč-p*) 'gezwirnte Schnur', vö. DN *čšəntš* stb. 'Knie' (KT 950)

Kr. *čšəntšuntšs* (< *nč-č*) 'Knieband' vö. Kr. *čšəntš* 'Knie' (KT 950), *čšunčšs* 'Seil' (KT 952)

Az agglutinálódóban levő *sā*, *sāt* névutó előtt a Kam.-ban *č* > *t* változás következik be (az *s* előtti *č* > *t* változás a keleti nyelvjárásokban kötelező, vö. Honti: NyK 81: 78), a DN-ben vagylagosan *nč-s* > *nš-s*, (asszimilációval:) *ns-s*:

DN *čšəntš sāt*, Kam. *čšəntšā*, Kr. *čšəntš sāt* 'polvillansa', vö. DN *čšəntš* stb. 'Rücken' (KT 949)

DN *čšəntšsā*, *čšəntšsā*, Kam. *čšəntšā*, Kr. *čšəntšsā* 'rückwärts', vö. DN *čšəntš* stb. 'Rücken' (KT 950)

1.2.3.2. Abszolút szóvégi helyzetben az *nč* csak *t*-vel alkothat alkalmi mássalhangzó-kapcsolatot, és ez mindig kettős kapcsolattá redukálódik: *nč-t* > *nč* (vö. **1.2.2.2.**). Ez a kapcsolat az *nč* tövű igék alanyi ragozású e. sz. 3. személyű, jelen idejű alakjaira jellemző. Pl.

Č *məntš* (< < *mənč-at*), vö. *mənčšā*, *mənčšā* 'aufreißen' (KT 526)

Kr. *nĭntš* (< < *nĭnč-at*), vö. *nĭntšā* 'sich dehnen' (KT 622)

DN Kr. *kāntš* (< < *kānč-at*), vö. DN *kā'n.čšā*, Kr. *kāntšā* 'eintrocknen' (KT 410)

2. Tanulságul az adódik, hogy az óosztj. *č-nek kétféle, a szótagbeli helyzettől és a közvetlen környezettől függő fő képviselése van: *š* és *č*, ezenkívül igen ritkán hanghiány is jelentkezhethet, ill. a *č*-t *t* válthatja fel. A toldalékolás során az *š* és a *č* váltakozhatnak egymással. Vajon tekinthetnénk-e e két fő képviselést egy és ugyanazon fonéma változatainak? Aligha, mert nagy számú, újabb kori jövevényszó révén meghonosodott a *č*-vel nem váltakozó *š*, pl. DN *strūšāt* (instr), Kr. *strušat* (plur), vö. DN *struš*, Kr. *struš* 'Hobel' < orosz *щпыш*. Vagyis a déli osztják *č*-t bármely szóban felválthatja *š*, ha a környezet és a pozíció lehetővé teszi, míg az *š*-t csak akkor, ha osztják nyelvtörténeti előzménye *č volt.

Végezetül tekintsük át összefoglalóan az óosztj. *č déli osztják képviselőit (fonematikus átírásban megadva)

Környezet Pozíció	Nem msh- kapcsolatban	Mássalhangzó-kapcsolatban				
		szilárd msh-kaposo- latban: $nč$	alkalmimsh-kapcsolatban:		szilárd msh-kapcsolat + msh:	
			$č + t$	$č + C$	$nč + t$	$nč + C$
szótagkezdő	$č$					
szóvégi szótagzáró	$č, š$	$nč (nš)$	D $š, št; č$		$nč$	
szóbelseji szótag- záró/szótaghatári	$š$	$nč (nš)$	D $št; tč$	$šC$	$ntč, nšt, št$	$nčC, nšC$ (ntC^1), $šC$, nC^2
szótagkezdő > szó- tagzáró	$č > š (č)$					
szótagzáró > szó- tagkezdő	$č > č,$ $š > č, š$					

¹ Ha $C = s$.² Szóösszetételek határán.

HONTI LÁSZLÓ

Die Vertretungen von urostmjakisch *č in den südostjakischen Mundarten

von LÁSZLÓ HONTI

Urostmjakisch *č ist in den heute gesprochenen südostjakischen Dialekten systematisch durch zwei Konsonanten in Varianz ($č$ und $š$) vertreten (äußerst selten ist bei Dreifachkonsonanz \emptyset oder aber t statt $č$ zu finden); $č$ und $š$ sind zwei verschiedene Phoneme, da das $š$ in den neueren Lehnwörtern nicht mit $č$ in Varianz vorkommt.

Am Ende der Studie werden die Vertreter von *č nach lautlicher Umgebung und Silbenposition tabellarisch zusammengefaßt.

Gégezárhang és (pre)aspiráció az erdei nyelvekben

T. Lehtisalo által a tízes években gyűjtött és 1947-ben, Helsinkiben kiadott Juraksamojedische Volksdichtung (a továbbiakban Vd.) 27, 28, 33, 35–37, 44, 50, 72, 78, 104–107, 135–138, 266–285 számokkal jelzett darabjai erdei nyelvek szövegei. E szövegek szókincsét a Juraksamojedisches Wörterbuchban (Wb.) dolgozza fel,¹ illetőleg egészíti ki. A rendelkezésre álló szövegek, mondatok, mondatrészletek és szavak így is csak csekély részét alkotják a tundrai szövegeknek.

Az erdei szövegekben gyakran bukkan fel egy [ɔ] jel, mellyel Lehtisalo a hehezetet jelöli.² Ez a jelenség azonban ismeretlen a tundraiban.

Vegyünk szemügyre néhány olyan szót, amelyekben az említett [ɔ] jel előfordul.

1. [paɔkkarmaɛj] 'hineingehen' Vd. 33/2³
2. [tšokū], 'diese' Vd. 37/3
3. [mēāɔt] 'Zelt' Vd. 35/35
4. [maɔt] 'sechs' Vd. Wb. 249b⁴
5. [jurɔt] 'Fett' Vd. 27/13
6. [kallāɛβokku] 'Larus' Wb. 149a
7. [kännutaokku] 'Wolf' Wb. 209b

A 2. 5. 6. számú példából kitűnik, hogy ez az aspiráció a mássalhangzók jellemzője, mivel ezekben az esetekben a hehezet két mássalhangzó között jelenik meg. A 3. 4. 7. számú szavakban a hehezetet magánhangzó előzi meg, tehát az a követő mássalhangzóhoz tartozik. Ebből pedig arra következtethetnénk, hogy az erdei nyelvekben vannak preaspirált mássalhangzók. Ez a

¹T. LEHTISALO, Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. 90. Helsinki 1947.; Juraksamojedisches Wörterbuch. LSFU XIII. Helsinki 1956.

²» und » in einigen Fällen vor einem stimmlosen Konsonanten bezeichnen im Waldjurakischen, wie im Lappischen, einen dem *h* ähnlichen Laut (der aus dem stimmlosen Auslaut des vorhergehenden stimmhaften Lautes entstanden ist). Der im Waldjurakischen hier bisweilen in verschiedenen Dialekten auftretende Widerspruch kann vielleicht davon herrühren, dass ich nicht dazu kam, meine Aufzeichnungen zu überprüfen.« Wb. CVII

³A szavakat a forrásban található fonetikai formájukban közlöm; minden ilyen esetben []-t használok. Az általam kikövetkeztetett alakok pedig /-ben állnak. Mindkét zárójel több szegmentumot is magában foglalhat.

Az idézett szóalak jelentése után álló szám a szöveg sorszáma utal, a második pedig a sor száma, ahol a kérdéses szó megtalálható.

⁴A Juraksamojedisches Wörterbuch 249. oldalán, a 'b', azaz a jobboldali hasábian található.

jelenség elsősorban a zárhangokat érinti; gyakoriak a [ɔp], [ɔt], [ok] formák, de ritkán előfordul [ɔs] is.⁵ Felmerülhet azonban a kérdés, van-e ennek a preaspirációnak fonematikus szerepe, vagy pusztán bizonyos mássalhangzó fonémák fonetikai realizációját láthatjuk benne. Lehtisalo adatai alapján mindkét kérdésre pozitív választ adhatunk. Amint az alábbiakban bemutatom, bizonyos formákban a preaspiráció (1) jelentésmegkülönböztető, másokban viszont (2) nem megkülönböztető szerepű.

Hogy éppen melyik megoldást kell választanunk, azt mindig az egyedi esetek határozzák meg.

Induljunk ki a 'Zelt' jelentésű szó esetéből. E szó paradigmájában létezik minimális pár, melynek segítségével válaszolhatunk a kérdésre.

[mĕât] nom. sing; ~ [mĕâot] dat, sing.

Nyilvánvaló, hogy a jelentéskülönbség a [ɔ]-nek tulajdonítható. Tekintsük át a többi alakot is.

nom	[mĕât]	px 1 sing	[mä''äj]
dat	[mĕâot]	3 sing	[mĕâottę]
loc	[mĕâoɔknę]	px loc 3sg	[mĕâoɔknattę]
pros	[ɣu''mnę] ⁶	abl	[mĕâoɔktę]
		pros	[ɣu''mnattę]

Ezek alapján a következő fonetikai alternációt lehet megfigyelni:

[mĕât] ~ [mĕâ''-] ~ [mĕâo-]
 [ɣut] ~ [ɣu''-] ~ [ɣuo-]

Morfonematikus szempontból a szónak csak két alakja van: /mât/ és /mâ''-/ , ahol a /ɔ/ fonémának a [h] zárhangok előtti realizációja, míg a [ɔ] nazális és [j] előtt jelenik meg. Másképpen megfogalmazva az oppozíció *t:ɔ ~ h* formában írható fel (és nem, mint *t ~ h:ɔ*), ugyanis (a) a [-t] csak nominativusban jelenik meg, a [h]-t és a [ɔ]-t összefogja az a közös tulajdonság, hogy csak függő esetben jelennek meg. Ez morfológiai szempontok alapján motiválja a fenti megállapítást. Fonetikai szempontból pedig (b) a [h] és a [ɔ] is glide-nak tekinthető, tehát fonetikailag 'hasonlóak'.

Ez az alternáció nemcsak a névszókra érvényes.

Lj. [βā''aš] 'einzäunen' infinitivus Wb 59b

Nj. [βā''ɣām] 'id. aoristos sing. 1. "

[βāot] 'id. imperativus determ. sing. 2.

[βij''jir'] 'id. imperativus

⁵ Az erdei nyelvekben nincsenek zöngés zárhangok; az egész mássalhangzórendszerre a nem palatalizált/palatalizált ellentét jellemző. Nincs palatalizált párja a /k/, /ɣ/, /x/ fonémának, valamint a /ɔ/-nak.

⁶ Lehtisalo a '' jellel jelöli a gégezárhangot, a [ɔ]-t. A [ɣut] 'Spur' Vd. 33/1 jelentésű szó a 'Zelt' jelentésével azonos módon viselkedik, amint az az alábbiakban látható lesz, ezért került a [mĕât] szó hiányzó prosecutivusa helyére.

⁷ Az Lj. Nj. (valamint a Ni. P. Kis.) rövidítések azokra a szibériai folyómenti településekre utalnak, ahol Lehtisalo a szövegeket gyűjtötte. Bővebben: Wb. CÍV és CV, valamint Vd. X.

A fenti ige /ʔ/ tövű. A már idézett [mä''áj] és [βä''aš] alakokban a gégezárhangot követő magánhangzónak nincs fonemikus szerepe, mivel

(1) kiejtési sajátásként magyarázható. Nehéz volna ugyanis a [ʔ] és [j], ill. [š] hangokat egymás után úgy kiejteni, hogy közöttük ne hangozzék el egy magánhangzó. A forrásban található ilyen helyzetű magánhangzók Lehtisalo fonetikai aprólékosságokra törekvő lejegyzésének tulajdoníthatók.

(2) egy ilyen helyzetű morfofonematikus magánhangzó bonyolítaná a tőalternációk leírását. Ebben az esetben a [méát] ~ [méá''-] ~ [méáo-] alakok mellett számolni kellene egy [mä''ä-] formával is; ha ezt tesszük meg kellene magyaráznunk azt a tényt, hogy egy magánhangzóra végződő névszó miért nem viselkedik úgy, mint a többi e csoportba tartozó szó.

Ezért a példaként tárgyalt szóalakok fonematikus meghatározása a következő:

/mä't/	/mäʔj/
/mäʔt/	/mäʔta/
/mäʔkna/	/mäʔknäta/
/ʔuʔmna/	/ʔuʔmnäta/

Nem igaz azonban, hogy mindegyik [ʔ] után megjelenő magánhangzót pusztán fonetikai változatnak kell értelmeznünk.

(a) Vannak igék, amelyek /ʔ/ tövűek, s a rákövetkező magánhangzók hivatottak a különböző igei kategóriák kifejezésére.

Lj. [ʔädi''e] 'ist feist' aor. sing. 3. Wb 15a

Nj. [jāfri''e] 'es strömt herab' Aor. sing. 3. Wb 181a

(b) Másik gyakori eset a [-jje''aj] kicsinyfőképzőben való megjelenése.

Ni. [tōjje''aj] 'Teich, See' Vd. 50/89

Van olyan eset is, amikor Lehtisalo a [ʔ] helyett szótaghatárt jelöl, tehát a második magánhangzó akkor is kötelező, amikor nem fordul elő [ʔ].

Ni. [ʔuttajjeaj] 'Hand' Vd. 37/16

Az időnként azonos mássalhangzó között megjelenő [ʔ]-t az egyébként nem fonematikus mássalhangzókettség esetei közé sorolhatjuk, mint például az egyes számú locativus /xana/ esetében, amely egyaránt előfordul [-ʔann] és [-ʔan''n] alakban is. Más esetekben a [ʔ] olyan mássalhangzó kapcsolat egyik eleme, amely fonematikus szempontból is annak tekinthető.

(1) Kapcsolata egyetlen mássalhangzóval

Ni. [šä''mj] 'unrein' Vd. 50/110

(2) Amikor a [ʔ] két (nem azonos) mássalhangzó között jelenik meg, ezt fonológiailag három mássalhangzó kapcsolatának értelmezhetjük.

Nj. [käs''mēš] 'trocken wurde' Vd. 78/84

Ni. [tōp''nätt] 'kommen' feltételes gerudium sg. 3 Vd. 50/42

Ugyanez vonatkozik az olyan esetekre is, amikor a /ʔ/ a fentebb részletezett módon [h] formában jelenik meg.

Ni. [kōpōtə] 'finden' felt. ger. pl. 2 Vd. 50/137

(3) A [ʔ] szóvégen is igen gyakori mint toldalék; például többesszámjel, felszólító módjel stb. (a) magán-, illetve (b) mássalhangzók után egyaránt.

Ni. [kāj''ɛ] 'gehen' imper. sg. 2. Vd. 50/120

Lj. [kōnnaχaΔ'Δ'i''dixəʔ''i] 'sich schlafen legen' dualis 2. Vd. 27/6.

(4) Szó végén nemcsak a (3) pontban említett módon jelenthet meg, hanem aspiráció formájában is [r] után. Az adatokból úgy tűnik, hogy ennek a hehezetnek nincs fonematikus szerepe, mert nem találni oppozíciós párját.

Pl.: Nj. [jur'ʔ] ~ Ni. [jur] 'Fett' Wb. 141b.

Függő esetekben azonban ez a hehezet minden esetben előkerül és a 'Zelt' jelentésű szó toldalékolásához hasonló jelenséget figyelhetünk meg. E (pre)-aspiráció megjelenése (mindkét esetben) összefügg azzal is, hogy a függő esetekben melyik ragmorféma variáns járul a tőhöz.

Nj. [jur] 'Fett' Wb. 141b

Ni. [jurokne] 'id.' loc sg. Vd. 37/15

[jurot] 'id.' dat. sg. Vd. 37/13

[jurottə] 'id.' px sg. 3. Vd. 37/13

Nj. [jur'sotə] 'fettlos, mager' Wb. 141b

Itt, csakúgy, mint a /māt/ szó esetében, az egyes számú dativus ragja [-t]⁹, a locativusé [-kne], az ablativusé [-kat]. Többesszámú, illetve duális ragmorfémák nem fordulnak elő. /ʔ/-t a tövükben nem tartalmazó szavak a ragok másik változatát kapják: dat [-n], loc [-χanne], abl [-χat], a többi ismert toldalék mindkét típusban azonos. Ezek a toldalékok járulnak például magánhangzós tövekhez, vagy az olyan [-t] ill. [-r] végű szavakhoz, amelyek csak egyalakú tövek, vagyis nincs egy /ʔ/-vel bővült tövük.

Lj₂ [ηūtəə] 'Hand' ~ [ηūtəχanneə] 'id.' locsg. Wb 44b

Lj. Kis. Ni. P. [häot] 'unbewaldete Lichtung' ~

[hätxanne] ~ [häotχanne] 'id. loc. sg. Vd. 36/1 Wb 223a

Ni. [kar] ~ Lj. Nj. [kar'] 'Messer' Vd. 37/2, Wb. 151a

[karχanne] 'id.' loc sg. Vd. 44/13

[kartə] 'id.' px sg. 3. Vd. 44/1

Egyéb mássalhangzóra végződő szavak is ezeket a ragvariánsokat kapják például:

⁸ 'oben nach einem stimmhaften Laut zeigt den stimmlosen Auslaut.' Wb. CVI

⁹ Már fentebb láttuk, hogy az aspiráció a tőhöz tartozik.

Lj. Nj. [käëß] 'Körperseite, Flanke, Seite Wb. 178a
 [käëßyan] 'id.' dat. sg. Vd. 44/11
 [käëßyannə] 'id.' loc. sg. Vd. 44/1
 [käëßxat] 'id.' abl. sg. Vd. 44/9

Az előzőekben kimutattuk, hogy a hehezet bizonyos esetekben fonematikus lehet. A gondolatmenet a [rhéát] ~ [rhéaot] szóalakok szembeállításán alapult, de láttuk, hogy az ezzel kapcsolatos megállapítások a (4) pontban tárgyalt esetben is érvényesek. A többi esetben (az első oldalon említett példák közül az 1. 2. 4.-re vonatkozik) a hehezetet, amelyet ebben az esetben nevezünk preaspirációnak, a /p/, /t/ és /k/ mássalhangzók egy képzési sajátosságának tarthatjuk.¹⁰ Aspirációnak pedig a fonematikus értékű hehezetet nevezzük. Azt, hogy a preaspiráció megjelenése tőszavakban szabad változat-e vagy kötelező, a korpuszunkból nem derül ki, mivel a legtöbb szóalaknak csak egyetlen előfordulása van.

Vannak azonban olyan toldalékok, amelyek mindig preaspirációval jelennek meg. Ilyenek például a [-okku] képző a 6. 7. példában; vagy a [-šotu] frekventatív-interatív igeképző.

On Glottal Stop and (Pre)aspiration in Forest Nenets

by LAJOS MAROSÁN

In Lehtisalo's Forest Nenets texts, collected in the 1910s, an aspiration symbol [ə] often appears mainly before stops, rarely before spirants [əp, ət, ək, əs] e. g.

[maət] 'sechs' Wb. 249b
 [rhéaət] 'Zelt' dat sing Vd. 35/35 etc.

Has this preaspiration a phonologically relevant role in FN sound-system; or is it simply a phonetic realization of some FN consonant phonemes? We will see both propositions can be answered in the affirmative: there are forms where this preaspiration has a distinctive role; in others it is only an irrelevant feature.

In the paradigm of the word 'Zelt' we can find a minimal pair: [rhéát] nom. sing. ~ [rhéaət] dat. sing. Other forms of this word give us the alternation:

[rhéát] ~ [rhéá?-] ~ [rhéaə-]; where the

aspiration and the glottal stop are in complementary distribution: the glottal stop appears when the suffix starts in sonorant [m, j]; the aspiration in all other cases: before stops [p, t, k].

There are two sets of suffixes in FN (only those in question are mentioned)

- (1) dat -n, loc -xana, abl xat
- (2) dat -t, loc -kana, abl -kat.

In the case discussed above, the second series is attached to the word.

The same phenomenon can be seen in the word 'Fett'. Though this aspiration is seemingly irrelevant, as it is not opposed to a form without aspiration:

[jur] ~ [jur] 'Fett' Wb. 141b

¹⁰Tehát e mássalhangzó fonémák szöbelseji, valamint szóvégi helyzetben egy preaspirált fonetikai realizációval is rendelkeznek.

in oblique cases we find that, here too, the second series of suffixes appear. The first set of suffixes appear on words ending in (1) vowel; (2) on those words ending in [-r] or [-t] which have only one form, in other words, which have no form with /ʔ/; (3) all other consonants.

[ɣuttɕ] 'Hand' ~ [ɣuttɕannɕ] loc. sing. Wb. 44b
 [kar] Vd. 37/2 ~ [karʔ] Wb. 151a 'Messer' ~
 [karyannɕ] Vd. 44/13 ~ [kartɕ] Vd. 44/1
 [häʔt] 'unbewaldete Lichtung' Wb. 223a ~
 [häʔtɕannɕ] loc. sing. Vd. 36/1 ~ [häʔtɕannɕ] Wb. 223a

Therefore the phonological form of [määʔt] is /rhät/ in nom., and /rhäʔ-/ in all other cases; where /ʔ/ has two variants a [ʔ] and a [h] as mentioned above. In this case this symbol [ʔ] is called aspiration; in all other cases we call it preaspiration and it is a characteristic of the phonemes /p, t, k/.

Cselőke

Cselőke szavunk, melynek első előfordulását a TESz. 1796-ból közli (I, 418.), viszonylag fiatalnak tűnik. A későbbi adatok — így az 1828—34/1842-ből való, s Berzsenyitől származó, vagy az 1872-es Nyelvőrben közölt adat is — a szó *cs*-betűs változatát közlik, *cselőke*, ill. *cselőte* alakban. A TESz. ezekhez a következő megjegyzést fűzi: „Úgy látszik, hogy a *c*-s szókezdet és a *k*-t tartalmazó forma az eredetibb” (I, 418.)

Történeti forrásaink viszont mintha nem akarnák teljesen igazolni e megállapítást: a fentieknél korábbi adatok ui. — egy kivétellel — mind *cs*-kezdetűek, azaz a szó *cselőke* alakban maradt ránk. Így célszerűnek látszik nekünk is ebből az alakból kiindulnunk. De érdemes azt is megjegyezni, hogy a *c*-s változat rögzítési helyéről *cs*-s alakban is került elő adat, mégpedig számunkra hitelesebb formában. Mert míg az előbbi, az uradalmi fiscalis feljegyzésében maradt ránk, az utóbbi forma kihallgatási jegyzőkönyvben, ahol helybeli, illetve szomszéd falusi parasztemberek vallomását rögzítették papírra. Így a helyi nyelvjárást az utóbbi biztosabban adhatja vissza.

Az eset, amely a szó megrögzítésére is alkalmul szolgált, 1775. szept. 16-án történt a Vas megyei Széplakon, ahol a falubelieket szántás közben a szomszédos csehiak megtámadták, és a két falu népe között parázs verekedés támadt, mely során többen is sérüléseket szenvedtek. A verekedést követően az uradalmi fiscalis nyomban feljegyzést készített, hogy ennek alapján az uradalom eljárást indíthasson. A feljegyzés címe: „Széplakiak közül kiket vertek megh az Csehiak, így következnek:” s ezután sorban leírta, hogy öt személyt ért sérelem és ezek közül kettőt bottal, azaz „czelőkével ütött meg” egy-egy csehi személy, míg hármát úgy ért sérelem, hogy „meg hajtotta czelőkével” valaki. Az egyiknél még azt is megtudhatjuk, hogy „Gellért Andort Kovács Ferkó annyira megh hajtotta hátban az Czelőkével, hogy alig állott lábra és az Sövegeis ki esett az Fejéből” (OL., Festetits cs. lt., 15/Scrin. II/G.).

Az ügyben később vizsgálatot is folytattak, és ennek során 1776. ápr. 23-én Csehiben a 40 éves Kelemen István, csehi lakos, aki az előző évi összetűzésben ugyancsak részt vett, a következőket mondta az általa már *cselőkének* nevezett veredő szerszámról: „Voltak ugyan . . . Csehiak részéről is némely Gyerkőczék, kik nagyobb Botokat és Cselőkéket hoztak kezekben, de ezek hátrább elmaradván közel mentek Széplakiak felé . . . Ellenben — hártotta át a verekedés ódiúmat — Széplakiak kezekben, kevés héján többnyire Mindnyájoknak, akkoron frissen vágott nyers Cselőkék és Magoknál is hosszabb Durungjai voltak . . .” (Uo.). Eszerint a *cselőke* olyan verekedő szerszám volt, mely a dorongnál, mely „Magoknál is hosszabb”, rövidebb. Ez tette lehetővé, mint a fiscalis feljegyzéseiből az kiviláglik, hogy vele dobja-

nak is. Nem világos viszont a szövegből, hogy a „frissen vágott, nyers” jelző mire is vonatkozhat: a széplakiak a támadás idején azon frisriben vágták-e a cselőket, vagy aznap, a munka kezdetén, és így a támadáskor az már készen volt. Valószínűbbnek látszik az utóbbi, mivel a hirtelen támadás kevés lehetőséget hagyhatott a bokrok közé futásra és botok vagdálására.

De nézzük tovább az adatokat, mit is mondanak azok? A szóra vonatkozó legkorábbi adatunk abból a vallatási jegyzőkönyvből maradt ránk, melyet 1751. január 4-én Gyékényesen készítettek és amely szerint a surdi 30 éves Vámosi János egy verekedés utóhatásáról a következőket vallotta: „Fölső Gyikinessi Nagy Mihályné Alsó Gyikinessi részen... verekedés után való napon az uczán Estennen végig akart menni, a'kit alsó Gyikinessi Thuri György — ki nyilván haragosa volt — megh sajditott, s nagy cselőket kapott kezében, az uczára ki futott elejben, nagy haraggal s'azonnal le ütötte volna, de a' Tanu magát közbe vetvén, kérésére úgy engedett...” utat az asszonynak. (OL., Festetits — Gersei Pethő cs. lt., P. 235/39).

A botról semmi különöset nem tudhatunk meg, csak annyit, hogy alkalmi ütlegről volt szó, amit a haragos hirtelen kézbe kapott. Hogy ez milyen volt, eredetileg milyen célt szolgált, arra nincs felvilágosítás.

Több lehetőséggel kecsegtet viszont az az adat, amelyet 1764. május 24-én a Somogy megyei Lappai pusztai kihallgatáson rögzítettek, ahol Győri István 30 éves szennai tanú a pusztán végzett szántás során keletkezett verekedésről a következőkben számolt be: „Testi szemeivel látta, hogy az ökrök mellett lévő számosabb kézi emberek közül mindegyik nagy cselőkével, vagy pedig üsztőkével (mivel az napon Szántottak) föl volt fegyverezve és ami több — olvashatjuk tovább —, minekutánna az Munkások mellett lévő Lappai Hajdu meg látván az ökröket Számossab Jobbágyokat vitt volna magával azoknak be hajtására, ökrök mellet lévő Sz-Gálos Kéry emberek körül vevén az ökröket az fönt irt Eszközökkel ellent állottak...” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 562/92/XVII.).

A verekedésre szolgáló eszközök közül itt is az egyik a *cselőke* volt. De a szöveg lehetőséget ad ugyanazon eszköz eredeti funkciójának meghatározására is. Az emberek ugyanis, akiket a hajdu vezetésével a jobbágyok meg akartak támadni — s nyilván őket a szántóföldről elkergetni —, éppen szántottak, és a szántásnál használt eszközöket alkalmazták fegyverként a támadás időpontjában. Az egyik ezek közül az ösztöke volt, amellyel szántás közben az ekét tisztogatni szokták, a másik pedig a *cselőke*, amelyet a szántásnál alkalmazott „kézi emberek” azaz a nem speciálisan az ekével elfoglalt, hanem a kisegítő munkát végző, azaz az ökröket vezető személyek használták. Ezeknek volt szükségük olyan botra, ütlegre, amellyel a szántó ökröket serkenteni vagy irányítani is lehetett. Ismerve a korabeli ekék szerkezetét és a vele való munkák nehézségét, világosan kell látnunk, hogy az ökör irányítására, hajtására az ekét tartó és az eke munkáját, a szántást figyelő szántó személy alig fordíthatott gondot. Arra kellett ugyanis ügyelnie, hogy a tökéletlen ekevas a földben maradjon, jól fogjon, és ha az ökrök rosszul húztak, vagy rosszfele mentek, akkor az ökörvezetőnek kiáltott, hogy az állatokat merre vezesse, igazítsa. Ő aztán a kötéllel, amivel az ökröket vezette, de még inkább a kezében levő terelő bottal, a *cselőkével* ökreit a helyes irányba terelte, irányította. A *cselőke* tehát az az ütle, bot, amellyel az ökör irányítása, serkentése történik.

S ha ez valóban így van, akkor esetleg a szó eredete is kibogozható. A *cselőke* ugyanis összetett szó lehet, mégpedig a *cselő* terelősóból — mely

maga is a *csa* ~ *csá* állatterelő szó módosult alakjából, és az *elé* (~ *elő*) határozószóból magyarázható, (TESz. I, 494.) — és a *-ke* névszóképzőből alakult. A terelőszóból többszörösen összetett főnév tehát elsődlegesen az állatterelésre szolgáló botot jelölhette, főleg azt, amit szántás alkalmával az ökörvezetőnek kellett használnia. Ezentúl, tágabb értelemben jelölhetett minden olyan botot, ütletet, amellyel verekedéskor egymást is csépelhették a magukról megfélekezett, feldühödött emberek. Mindenesetre azt jellemzőnek tarthatjuk, hogy a lappai pusztán kívül, a széplakiaknak a csehiakkal való összeverekedése is — ahol ugyancsak említésre került a cselőke, mint ütleg —, szántás közben történt.

Egyébként a szó *celőke* változata a terelő- és serkentő szavak gazdag változataiból ugyancsak magyarázható.

TAKÁCS LAJOS

Cselőke 'Stab, Schlagstock'

von LAJOS TAKÁCS

Das ung. Wort *cselőke* (*celőke*) kommt in Texten des 18. Jhdts öfters vor, am häufigsten in der Gestalt *cselőke* und mit der Bedeutung 'Stab, Schlagstock'. Aus den Quellen geht hervor, daß dieser Stock nicht so sehr zum Schlagen (bei einer Rauferei), sondern zum Antreiben, zum Lenken der Ochsen während dem Pflügen verwendet wurde: dieser Stock war das charakteristische Werkzeug des Helfers beim Pflügen. So kann die Entstehung dieses Wortes auch mit der Funktion des Gegenstandes den es bezeichnet in Zusammenhang gebracht werden: das Wort ist eine Ableitung aus den Tiertreibwörtern *csá* (hü!) + *elő* (vorwärts!) und dem Nomenbildungssuffix *-ke*. Die spezielle Bedeutung 'Stock zum Antreiben der Tiere' wurde mit der Zeit mit der Bedeutung 'Schlagstock, Stock beim Raufen' erweitert.

Újabb adatok a kazár népnév történetéhez

Az NyK 83 (1981)/2. számában összefoglaltam a kazár népnév történetére vonatkozó fontosabb etimológiai kísérleteket, a népnév korai előfordulásait és azt a történeti koncepciót, amely végeredményben a kazár népnév -z-jére épült. A nemrég felfedezett terhini felirat kétségtelenné tette, hogy a kazár népnév török alakja *qasar*, s így ez a népnév semleges a *z* vagy *r* kérdésben. Ráműtöttem arra is, hogy a népnév -s-szel hangzó alakja a legkülönbözőbb forrásokban előfordul, nagyrészekéig eddig is ismeretes volt, s hitelüket alaptalanul vonták kétségbe. A terhini felirat ismeretében Czeglédy Károly egy rövid cikkben jelezte, hogy több ponton módosította eddigi véleményét (MNy. 77: 461–462). A magyar őstörténet kutatói nagy érdeklődéssel várják ennek részletesebb kifejtését. 1982 augusztusában a IV. Nemzetközi Mongolisztikai Kongresszus idején alkalmam volt most már a kérdéses helyet személyesen is megvizsgálni, a terhini felirat eddigi kiadásait az eredeti kővel egybevetni. A *qsr* olvasatot külön is ellenőriztem, az előző cikkben írottakat csak megerősíthetem. Ennél sokkal lényegesebb hogy hozzájutottam M. Šinehüü Orhon-Selengijn runi biögijn šine dursgal (Studia Archeologica VIII., fasc. 1, Ulaanbaatar 1980) című munkájához, melyben a terhini feliratnak a korábbihoz képest módosított kiadása mellett két másik újonnan felfedezett rovásírásos felirat is napvilágot látott. Az egyik egy — más szempontból igen érdekes — oszlopfelirat Kara Balgaszunból, a másik az alább ismertető tezi felirat. Tekintettel arra, hogy a tezi feliratban kétszer is előfordul a kazárok neve, s e felirat szoros összefüggésben van a terhini és a sine-uszu-i felirattal célszerűnek látszik a tezi felirat idevonatkozó kérdéseit bemutatni.

I. A tezi felirat.

A feliratot 1976-ban találták a Hövsgöl (Kubsugul) ajmak Cagaan-uul járásában a Hudzsirt brigád által használt területen, egy Övör-bulangijn Höh Tolgoj nevű helyen, a Tez folyó forrásvidékén. A feliratos kőnek eddig csak egy darabját találták meg, ez 75 cm hosszú és 32 × 22 cm oldalhosszuságú nagyjából hasáb alakú kő. A kővön összesen 21 sor írás van, a megmaradt kődarab a sorok végeit tartalmazza. Sajnos Šinehüü csak az egyik oldal rajzát közli külön, így a sorok elhelyezkedését a négy oldalon nem lehet megállapítani. Maga Šinehüü folyamatos sorszámozást adott (1–21). A Šinehüü által adott rajzos átírás és az erre alapuló transzkripció, illetve fordítás egy-két helyen biztosan rossz, megfelelő fényképek illetve pacsolat hiányában egyelőre nem ellenőrizhető. A terhini felirat átírásánál az tapasztalható, hogy Šinehüü elég pontosan követi az eredetit, s a betűk átrajzolásában nem megbízhatatlabb mint hasonló helyzetben nagynevű turkológusok voltak. Így szövegét,

a hitelesebb fényképek és pacskolatok, illetve az eredeti megvizsgálásáig is, a kellő óvatossággal, használni lehet.

Nem érthetünk egyet Sinehüü datálásával, aki (i. m. 57) 760 és 780 közé teszi a tezi felirat megírásának idejét. Már Klačstronyj (1980, 87) rámutatott a terhini felirat és a sine uszu-i felirat párhuzamos helyeire és T. Tekin a terhini feliratról írt és publikálás alatt álló cikkében további részletekkel erősíti meg Klačstronyj nézeteit. A tezi feliratról azonban egyikük sem tesz említést.

A három felirat kronológiai viszonya a sine-uszu-i felirat egyik helyének alapján most a tezi felirat előkerülése következtében világossá vált. A sine uszu-i felirat keleti oldalának 7–10. sorai így szólnak: [7:] ... *ančip bars yilqa čik tapa yoridim. Elkinti ay tört yegirmike Kämä [8:] toqidim. Ol y [ilqa] ... k ... d ... č ... nt ... [te]z baši anta qasar quridin örgin anta etidim čit anta toqidim yay anta yayladim yaqa anta yaqaladim belgümin bitigimin anta yaratidim ančip ol yil küzün ilgerü yoridim tatarıy ayatdim. Tabışyan yil [9:] bešine ayq[a] teg ... [ulu yil]qa Ötüken yiš baši anta As öñüz baš anta Iduq baš kedinte Yabaš Tuquš beltirinte anta yayladim örgin yaratidim čit anta toqidim biñ yilliq tümen tünlik bitigimin belgümin anta yaši tašqa [10:] yaratidim toqidim]*

„Ezután a tigris évében a čik-ek ellen vonultam ki. A második hónap 14-én a Käm (folyónál = Jenyiszey) (8) megütöttem velük. Még abban az évben ... a Tez forrásánál ott a Qasar nyugaton (lévén), székhelyemet elkészítettem, a gyepü palánkot felvertem, a nyarat ott töltöttem, a határt ott kijelöltem, az emlék(jele)met, az írásomat ott elkészítettem, majd még ugyanazon év őszén keletre vonultam, a tatárokat megfaggtam. A nyúl évének (9) ötödik hónapjában ... (a sárkány évé)ben az Ötüken erdejének tetején ott ... az As folyó forrásánál, az Iduq Baš ('Szent fő') mögött, a Jabaš és a Tuquš összefolyásánál ott töltöttem a nyarat, a székhelyemet ott elkészítettem, a gyepü palánkot ott felvertem, az ezer éves, tízezer napos írásomat, emlék(kö)vemet ott a lapos kőre elkészítettem, felvéstem ...”

Mint látjuk a sine-uszu-i felirat két felirat felállításáról beszél. Eddig azt hitték, hogy legalább az egyik maga a sine uszu-i felirat. Valójában azonban az első a tezi felirat, a második a terhini felirat. Alátámasztja ezt a terhini felirat párhuzamos helye, a nyugati oldal 1–3 sora: [1:] *tez baši anta örgin ... anta yaratidim bars yilqa yilan yilqa eki yil [2:] yayladim ulu yilqa Ötüken ortusinta As öñüz baš Qan Iduq baš kedinte yayladim. Örgin bunta yaratidim čit bunta toqidim biñ yilliq tümen künlik bitigimin belgümin bunta [3:] yaši tašqa yaratidim tulqu tašqa toqidim.* [1:] A Tez forrásánál ott székhelyemet ... ott elkészítettem, a tigris évében és a kígyó évében, e két évben [2:] nyaraltam. A sárkány évében az Ötüken közepében, az As folyó forrása, a Kán Iduq Baš („Szent fő”) mögött töltöttem a nyarat, a székhelyemet itt felállítottam, a gyepü palánkot itt felvertem, az ezer éves, tízezer napos írásomat, emlék(jele)met itt [3:] a lapos kőre elkészítettem, a hasáb kőre felvéstem”.

A terhini feliratról világos, hogy két szálláshelyről esik szó itt is, a második az a hely ahol a terhini feliratot felállították, ugyanis ellentétben a sine uszu-i feliratban használt *ott (anta)* helyhatározóval, a terhini feliratban *itt (bunta)* van. Az első szálláshely a Tez folyó forrásánál volt, s erről a terhini felirat úgy beszél, hogy *ott (anta)*. Maga a tezi feliraton a megfelelő helyen ez áll: [13:] ... *el sir ilgerü qonti belgüsin bitigin bu urti buyruđi [14:] [Te]zig qasar qurıy qonti čit tikdi örgin yaratdı yayladım* „(13:) ... *el sir* keleten

telepedett le. Az emlékkövét, írását itt bevésni parancsolta . . . [Te]zt, qasar nyugaton telepedett meg, a palánk-gyepút felvertem, a székhelyet felállítottam, a nyarat eltöltöttem". Mint látjuk a helyhatározó: *itt (bu)*.

Eddig zavaróan hatott a terhini feliratban a tigris és a kígyó évének együttes említése, amely után következik a sárkány éve, holott a sorrend a következő:

majom 744	tigris 750
tyúk 745	nyúl 751
kutya 746	sárkány 752
disznó 747	kígyó 753
patkány 748	ló 754
szarvasmarha 749	juh 755

A sárkány éve, vagyis a terhini felirat megírásának éve 752, míg a tezi felirat két évvel korábban 750-ben, a tigris évében készült. Valamilyen okból a terhini felirat írása áthúzódott a 753. évre, ebben az évben a kagán a nyarat ismét a Tez forrásánál töltötte, s télire vonult vissza a Terhin völgyébe amikor a kő elkészítését befejezték. Így került a 753-as dátum is a felíratra. Hogy ez a helyzet a felirat íróját is zavarhatta azt jól mutatja a szöveg: *bars yilqa yilan yilqa eki yil* kifejezés. Mindezek alapján a három felirat kronológiája: tezi felirat 750, terhini felirat 752–753, sine uszu-i felirat 759. A kara-balgaszuni feliratok későbbiek, már a manicheizmus felvétele után készültek és most itt minket nem érdekelnek.

A feliratok időrendjének tisztázása után nézzük mostmár meg a kazár népnév előfordulását a tezi feliratban. A már idézett helyen ez áll: . . . *zig qasar qurıy qontı*. A *qon-* „letelepedni, megtelepedni” ige vonzata általában lokativus, de éppen a korai szövegekben előfordul a tárgyeset is. Így pl. a Toñuquq felirat déli oldalának 10. sorában: . . . *türk bodunuy Ötüken yerkä bän özüm Bilge Toñuquq Ötüken yerig qonmiş teyin ašidip* „Hallván, hogy azt mondják, hogy a türk nép az Ötüken földjén (*yerkä*), én magam Bilge Toñuquq az Ötüken földjét (*yerig*) telepítettem meg” (a magyarban visszaadhatatlan, hogy egyazon ige van a nép és a miniszter letelepedésére). A *qurıy* tehát itt olyan tárgyeset, mint a *yerig*, s jelzi a helyet ahol a kazárok letelepedtek, esetünkben a nyugatot. Alátámasztja ezt a magyarázatot az előző sor, ahol az áll: . . . *el sir ilgerü qontı* itt az . . . *el sir* nép keleten való letelepedéséről van szó, az *ilgerü* szóban az *ilk* „első” *ilk-gerü* „az elől levő, keletre” helyhatározót kell látnunk. Az *el sir* népnév bizonytalan, Šinehüü szerint a magashangú *l*, *s* és *r* olvasható. A szövegből tehát annyi derül ki, hogy a Tez forrásvidékénél a kagáni szállást úgy állították fel, hogy nyugaton volt a *qasar* és keleten az . . . *el sir*. Ezt a helyzetet kell, hogy tükrözze a sine uszu-i felirat vitatott mondata: *qasar qurıdın örgin anta etıdım* Ezt a mondatot előző cikkemben, követve Ramstedt és Clauson értelmezését, úgy fordítottam, hogy „Qasartól nyugatra székhelyemet felállítottam” (I. NyK 84: 369). A tezi felirat azonban most már világosan utal arra, hogy a qasarok voltak a királyi székhelytől nyugatra, vagyis a kagáni székhely tőlük keletre. Ezért most a *-dın* végződést nem honnan kérdésre felelő helyhatározó ragnak, hanem Gabainnal (1950, 89) általános helymegjelölő határozónak fogom fel (vö. *küntün bulun*, „délen”, *öndün sinar* „elől, keleten”, *tašdın* „kint”, Gabain: i. h., vö. még Sinor 1943/1982. 10–12). A fordítás tehát: „qasar nyugaton (tartózkodott) (mikor) ott székhelyemet felállítottam”. Míg a tezi feliratban még a qasarok letelepedésé-

ről van szó, addig kilenc évvel később a letelepedés már tény, a qasarok ott vannak, egy csoportjuk a Tez forrásvidékénél tartózkodik.

A tezi feliraton még egyszer előfordul a kazár népnév. Emlékeztetve arra, hogy a sorok elején egy elég hosszú rész hiányzik idézem a felirat első öt sorát:

1. ... *rä tabyačqa bazlanmîš: uyyur: qayan: toq olurmîš: yetmîš: yil ärmîš:*
2. ... *ëbir el aqadir qasar: anta barmîš: ol: bodunîm: keŋkerešdü*
3. ... *mîš: buzuq bašin (:) qaza: uçuz kök: äki atliyin: tökä: barmîš*
4. ... *olurmîš: anîŋ eli: uç yüz: yil: el tutmîš: ančip bodunî*
5. ... *önre: qilîntugda: uyyur qayan: olurmîš: äik uluy qayan*

1. ... a kínaiaknál megbékéltettek. Az ujjur kagán elégedetten uralkodott, hetven évig volt ...

2. ... ebir/ibir nép, az aqadir qasar ott elment. Ott a népem a Kengkeresnél ...

3. ... volt. A Buzuq (a „tönkrement”) fejét szétszórva, az Uçuz (az „értéktelen”) gyökerét (ősét), a két nemzetségfőt szétszórva elmentek ...

4. ... uralkodott. Annak a birodalomnak ügyét 300 évig irányította, azt a népet ...

5. ... keleten való megtételekor, az ujjur kagán a trónra került, a csikek nagy kagánja ...

Miután a sine uszu-i feliratból tudjuk, hogy az ujjur birodalom megszilárdításának folyamatában döntő volt a 750-ben a csikek ellen vezetett hadjárat, a tezi felirat 5. sora vonatkozik az ujjur birodalom megalakulására, mikor a kelet elfoglalása után az ujjurok vezetője megszerezte a kagáni címet és hadat viselt a csikek kagánja ellen. Mindaz amiről az 1–4 sorokban szó van minden valószínűség szerint 750 előtt történt, itt is, mint a terhini feliratban a török-ujgur törzsek korai történetének összefoglalásával van dolgunk. A 4. sorban szereplő 300 évnél megfelelő helyen a terhini feliratban 200 év áll. Bár a 200 évvel korábbi esemény éppen az I. Türk Kaganátus megalakulásának eseményeire utalhat (551 k.) míg a 300 évvel korábbi események vonatkozhatnak az onogur-bolgár vándorlásra és a kubáni-kaukázusi birodalom megalapítására (460 k.) aligha valószínű, hogy ezeket a nagy kerek számokat szó szerint kell venni. Az sokkal inkább valószínű, hogy a tezi felirat első sorában szereplő 70 év arra az időre vonatkozik, amikor 680 és 750 között az ujjurok a II. Türk kaganátuson belül éltek.

A 3. sorban szereplő Buzuq valószínűleg azonos a XI. századi Oguz-name Buzuq törzscsoportjával. Az Oguz-name másik törzscsoportja: Üč Oq. Itt a szövegünkben *üč* z áll, tehát mélyhangú *üč* és mélyhangú *z*. Ez lehet Üč (és) az vagy Učuz. Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a közszói jelentések „tönkrement” illetve „értéktelen” hogyan csengenek össze. Mindenesetre a tezi felirat 2. és 3. sora és a terhini felirat számunkra oly fontos Keleti oldal 2. sora világosan összetartozik: *bodunî qaza barmîš uç uz kök äki atliyin tökä barmîš* tezi 3.: *Buzuq baši qaza (barmîš) uçuz kök äki atliyin tökä barmîš* illetve: terhini K2: *aqadir qasar äbdal bäsül yat az oyyuz ...* tezi felirat: ... *ëbir el aqadir qasar anta barmîš ...*

Az *aqadir qasar* előtt álló töredékes *ëbir el* lehet egy (elt) *ëbir eli* vagy egy (s) *ibir el* is, az első betű ugyanis az az *i*, amely zárt *e* értékben is használatos. Annyi a két feliratos párhuzamos helyeinek összevetéséből bizonyosnak tűnik, hogy a terhini feliratban a népfelsorolás után szintén *anta barmîš* „ott elmentek” állt, tehát a felsorolt népek korai vándorlásáról van szó.

Bármilyen töredékes is a tezi és a terhini felirat, a két egymást részben kiegészítő szövegből annyi világos, hogy az első esetben említett *aqadir qasar*

egy korábbi időre vonatkozik, mint a második esetben „nyugaton” említett *qasar*. És ezzel eljutottunk ahhoz, a kérdéshez, hogy hogyan szerepelhetnek kazár csoportok az ujugrok között illetve mi az új feliratok jelentősége a kazár-ujgur viszony vitatott kérdésével kapcsolatban.

A kutatók egy része a kazárokat ujugur eredetűeknek tartotta. E nézet jeles képviselője Dunlop könyvében (1954) egy fejezetet szentel a kérdésnek (34–40), s bár a nyelvi nehézségeket maga is látja, azokat áthidalhatónak tartja. Minorsky a könyvről írott bírálatában (1958. 175) csak annyit jegyez meg, hogy a kazárok ujugur eredeztetése amely „Marquart, A. Z. Validi, A. Zajackowski stb. nézeteinek kombinációja, nemigen meggyőző”. Golden könyvében (1980. 55) csak röviden említi meg Dunlop fő érvét, de az egész eredeztetést elveti. Anélkül, hogy itt helyünk volna a kazárok ujugur eredeztetésének elméletére vonatkozó tudománytörténeti kérdések részletezésére, érvek és cáfolatok ismertetésére, elegendő rámutatnunk arra, hogy a kazárok állítólagos ujugur eredete Gibbon óta arra az adatra épül, hogy az ujuguroknak volt egy Ko-sa nevű törzse és a kínai források, ahol ez a törzsnév előfordul, ugyanezeket vagy hasonló hangzású írásjegyeket használnak a kazárok megnevezésére. (L. Dunlop: i. m. 34, 35, Golden: i. m. 55, 124). A kérdéses helyet legutóbb Hamilton (1955, 4–5) idézte, az ujugur törzsek felsorolásában ez a 6. törzs. Mint ezt előző cikkemben említettem, nem lehet kétséges, hogy a kínai adat rekonstrukciója is *qasar*. Abból a tényből, hogy a kazárok török neve *qasar* volt és hogy az ujugrok között volt egy *qasar* nevű törzs sok különböző következtetést lehet levonni. A tezi felirat jelentősége abban van, hogy világosan beszél a *qasar*-ok letelepedéséről az ujugur birodalom kialakulása idején. Ez pedig arra utal, hogy az ujugur birodalom kialakulásában egy bizonyos kazár csoportnak, törzsnak jelentős szerepe volt. Ez a kazár csoport vagy törzs ugyanúgy csatlakozhatott az ujugurokhoz, ahogy az ugyancsak a kazár birodalomból kivált kabar törzsek csatlakoztak a magyarokhoz. Hogy mi lehetett az az esemény, amelynek következtében egy jelentős kazár csoport otthagya a kazár birodalmat és csatlakozott a steppe leendő uraihoz csak találgathatunk. Időben a legközelebbi jelentős esemény, amely ilyen kiválást előidézhetett Marwan 737-es hadjárata volt, amelyben az arabok megverték a kazárokat, s a kazár uralkodónak, ha ideiglenesen is, fel kellett vennie az iszlámot.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ujugur feliratokban a kazár népnév többször fordul elő és pedig mindig *qasar* alakban. A tezi és a terhini feliratban szerepelnek az *aqadir qasar*-ok ez a feliratoknál jóval korábbi időben nyugatra vándorolt nép, a kubáni, kaukázuson inneni kazár birodalom vezető törzse. A tezi és a sine uszu-i feliratban szereplő *qasar* csoport pedig azonos azzal a törzsszel, amelyiket a kínai források az ujugrok 6. törzseként tartottak számon. Az természetesen nem véletlen, hogy a távol nyugaton élő kazárok akkor kerülnek be a török korai történelembe, amikor maguk is megjelennek és jelentős szerepet töltenek be, többek között az ujugur birodalom megalakulásában.

2. A kazár népnév *kasar* alakja egy korai örmény forrásban

1982 júliusában K. R. F. Burrill és Halasi Kun Tibor professzorok meghívásának eleget téve előadást tartottam a Columbia egyetemen a kazár kérdéstről és ezen jelen volt P. Golden is. Az előadást követően számomra igen tanulságos beszélgetést folytattunk a kazár problémákról. E beszélgetéshez

mintegy pótlásként írta P. Golden augusztus 11-én kelt levelét. Ebben, többek között, felhívja figyelmemet, hogy Moses Dashuranci örmény történetíró munkájában szerepel egy *čeatc Kasar* és egy *čeatcn Xazr* nevű személy (vö. Golden: i. m. 173–174). Levelét a következő sorokkal zárja: „Being overly cautious in my book, I noted the possibility of such an identification, but tended to discount it. Now, in light of your new approach, I think it is certainly possible and one could not be faulted for at least suggesting the strong possibility of their being one and the same. If so, you would have a strong link of *Qasar* and *Qazar*.” Az aligha lehet kétséges, hogy a két személy azonos, sokkal inkább zavaró, hogy a névalakok biztosan romlottak. Ezzel Golden is tisztában van. Dowsett (1961. 167, 168, 170) a fordításához adott jegyzetapparátusában jelzi a különböző kéziratok olvasatait. A Kasar alak egy alkalommal fordul elő és minden kéziratban így van, a Xazr alak két helyen található és az összes kéziratok egyaránt X-t és z-t írnak (a többi betűben van eltérés). A kérdéses személy a „hunok” *il-iteuēr*-jének alárendelt tisztviselője, aki, a szöveg szerint, a khoraszáni *il-tigin*-nel volt egyenrangú. *Il-iteuēr*-ről tudjuk, hogy ez eredetileg cím volt, amelynek viselője azt a kazár kagántól kapta annak lányával együtt. (L. Dowsett: i. m., 160). Ennek az *il-iteuēr*-nek volt egy *Awēi tarxan* nevű hadvezére és ennek „kamarása” volt *čeat [čeatcn Kasar] Xazr*. Egyet kell értenünk Goldennal, aki nem fogadja el Dowsett javaslatát, hogy a *čeat* a *šad* cím lenne, ugyanis az még ebben az időben egy igen magas rang volt, míg a kérdéses személy egy viszonylag alacsonyrangú tisztviselő. Zavaró a sorrend is, *Kasar šad*-ot várnánk. Dowsett jegyzi meg (i. m. 168) hogy egyes kéziratokban a *čeatcn* helyett *katen* áll. Lehetséges, hogy ez őrizte meg a jobb alakot és itt a *katun* a királynő, uralkodó, tisztségviselő felesége illetve az ő udvartartásához tartozó személyre történik utalás. A kérdést érdemes lesz armenista szakembernek közelebbről megvizsgálni.

3. A kazárok és magyarok egy 950 körül írt északolaszországi héber forrásban.

Az NyK 1981: 2-ben írott cikkemben a kazár népnév korai feljegyzéseinek egyikében-másikában szereplő első szótagbeli *-o*-val kapcsolatban azt írtam: „Bár nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Sefer Josippon Xozar* (*xwzr*) adatát, mely aligha tükröz szláv közvetítést...”. Cikkem megírásakor még csak Golden nyomán ismertem ezt az adatot. Scheiber Sándor hívta fel a figyelmemet, hogy ennek a fontos munkának van egy újabb kritikai kiadása. Az 1978-as kiadásból volt szíves ellenőrizni az adatot, úgyhogy a cikkemben nem kellett javítanom. Cikkem leadása után kaptam meg a kritikai kiadás szerzőjétől D. Flussertől a Josippon 2. javított kiadását (1980, 1981), továbbá O. Pritsak (1978) cikkét, amelyben még a régi Harkavy-féle kiadást (1874) idézi. Az új kritikai kiadás lényeges helyeken tér el a Harkavy-féle szövegtől ezért itt közlöm a Flussser féle kiadás szövegéből a Togorma tíz törzsének névsorát: *kwzr, pyčnq, aln, bulgr, knbyma, twrq, bwz* (olv. *qwz*), *zkwk, awgr, twlmc*. A Josippon szerzője ehhez hozzá teszi, hogy a fenti tíz törzs közül a könyv megírásának idején az *awgr*, a *bulgr* és a *pyčnq* már a Danubi vagy más néven Dunaj (*dwnyy*) partján laknak. A fentiek alapján módosítanom kell korábbi nézetemet, ugyanis a népnévlista világosan szláv eredetű. Itt most csak annyit jeleznék, hogy az *awgr* íráskép *ugr*-nak olvasandó és a magyarok neve, akik a bulgárokkal és a besenyőkkel együtt ekkor már a Duna partján éltek. Ennek értelmében a *kwzr* is *kozar*-nak olvasandó és szintén szláv közvetítésre mutat.

Ez a Bíborbanszületett Konstantinnal egyidejű forrás többek között azért igen fontos, mert, mint ismeretes a bizánci császár „türk” néven nevezi a magyarokat. A népnévlistában szereplő *tuwq torq*-nak olvasandó és nem a magyarokat jelöli. A Josippon magyar és steppetörténeti vonatkozásainak feldolgozása avatott hebraista szakértőre vár.

4. Kásgarí Xuzar adata

Cikkemben idéztem J. Denyt, aki tudomásom szerint elsőnek vonta be Kásgarí *Xuzar/Xozar* adatát a kazár népnév történetének tárgyalásába. Az eddig rendelkezésre álló és Besim Atalay által kiadott faksimilén nem lehetett megállapítani, hogy a *ħ* feletti damma, vagyis a labiális magánhangzót jelölő melléjkjel, már ott volt-e az eredeti kézirat (másolat) szövegében, vagy pedig későbbi kéztől származik. Azt ugyanis régebben tudtuk, hogy az unikum kézíraton több későbbi kéz jól megkülönböztethető, mert a tinták színe eltér. Azóta megjelent Dankoff és Kelly Kásgarí kritikai kiadásának első kötete (1982) ők az eredeti illetve színes fénykép alapján mindig jelzik, hogy későbbi kéztől származik-e egy melléjkjel vagy sem. Az i. m. 312. oldalán közlik az adatot, a damma írása nem utal kései kézre, a meghatározás „Name of a place in the country of the Turks”. Cikkem megírása óta sikerült Kásgarí helynévi adatát azonosítani. A helység mai neve Guzar, mintegy 120 km-re DDNy-ra Szamarkandtól, 51 km-re DK-re Karsi-tól, az Özbég SzSzK-ban. A helynév korábbi alakja *Ĥuzar* formában számos forrásból ismeretes, (I. Mirza Haidar Tarikh-i-Rashidi, ed. N. Elias, E. D. Ross, 1895, térkép és Barthold, *Sočinenija*, különböző köteteinek földrajzi indexét, ahol a helynév számos előfordulását idézik.) Ennek következtében megállapítható, hogy Kásgarí *Xuzar* adatának semmi köze a kazár népnévhez és így a Deny által javasolt etimológia (*quz eri* 'északi emberek') egyetlen török adata is elesik.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Irodalom

Az előző cikkben nem idézett művek:

- DANKOFF, R., KELLY, J. (ed.) *Maĥmūd al-Kāšyārī. Compendium of the Turkic dialects I.* Harvard University Printing Office. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. 1982.
- DOWSETT, C. J. F. (transl.) *The history of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, London 1961.
- FLUSSER, D., *The Josippon (Josephus Gorionides). I—II* Jerusalem 1980, 1981.
- GABAIN, A. von, *Alttürkische Grammatik*, 2. Aufl., Leipzig 1950.
- MINORSKY, V., *A New Book on the Khazars*. Oriens 11 (1958): 2: 122—145.
- PRITSAK, O., *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism: Harvard Ukrainian Studies* 2 (1978): 3: 261—281.
- SINOR, D., *Az urál-altáji nyelvek egy különösen elterjedt morfémájáról: Tanulmányok*. Budapest 1982. 1—14.

Some New Data on the History of the Ethnonym *Khazar*

by ANDRÁS RÓNA-TAS

This paper offers some additions to a longer one in NyK 1982: 2.

The author had in 1982 the opportunity to check on the spot the Terhin inscription where the form *qsr* i.e. Qasar occurs. He also obtained in Ulan Bator a new publication

of Šinehüü, who edited along with a revised version of the Terhin inscription two newly found runic inscriptions.

1. The Tez inscription is of major importance for Khazar history. The author establishes the chronology of the early Uyghur inscriptions as: Tez 750, Terhin 752—753, Šine usu 759. The ethnonym Qasar occurs twice in the Tez inscription. It is stated in line 14 that the Qasars were settled in the West (from the seat of the khagan). A comparison with the parallel text in the Šine usu inscription makes it clear that this Qasar tribe is the same which figures in the Chinese sources as Ko-sa, the 6. tribe of the Uyghurs. In line 2 of the Tez inscription we find the Aqadir Qasar in a place parallel to that of the Terhin inscription. The name Aqadir Qasar denotes the Khazars of the Kuban region. The author expresses the opinion that the Qasar tribe which joined the Uyghurs left the Khazar Empire not earlier than the late 730s.

2. P. Golden called the attention of the author to the Armenian chronicle of Dasxuranci, where one and the same person is called once *ceat* Qasar and twice *ceaten* Xazr. If the first occurrence is not a miswriting or scribal error we have an interesting example of Qasar = Xazar. It is possible that instead of *ceaten keaten* has to be read and interpreted as *katun*.

3. In the new critical edition by D. Flusser of the Sefer Yosippon (about 950) the names of the ten tribes of Togorma differ from those given in the earlier edition of Harkavy. The list shows a clear Slavic influence or immediate Slavic origin. The name of the Khazars has to be read *kozar* and the Hungarians figure as *ugr*.

4. J. Deny has connected the ethnonym Khazar with a place name in Kāšgari's Divān written as *Ĥuzar* or *Ĥozar*. The author has succeeded in identifying this place. It is the present-day Guzar, earlier *Ĥuzar* 120 kms. SSW of Samarkand. This excludes the possibility of connecting this place name with the ethnonym Khazar.

Népmesei személynevek a mongolban

Miként más népek meséiben, a mongol népmesék többségében is egészen általános emberi magatartások fejeződnek ki, és ezért a bennük szereplő személyek néven való nevezése gyakran elmarad. A mongol népmesében szereplő személy tehát lehet egyszerűen bur. *nege xübün* 'egy fiú', *dürben xübüd* 'négy fiú', hal. *ax däl xojir* 'báty és öcs', *neg xān* 'egy kán', *xojir exner* 'két feleség', *xojir eltš* 'két követ' stb. Ezek a személyek egy-egy jelzővel pontosabban is körül lehetnek írva. Pl. bur. *nege ügitei xübün* 'egy szegény fiú', hal. *tsetsen bāxan xü* 'az okos kis fiú', *xaramtš xar xān* 'a fősvény fekete kán' stb. Mindez természetesen kívül van a névadáson. Ugyanakkor a mongol népmesékben is igen gyakran szerepelnek néven nevezett személyek. Az alábbiakban éppen ezeknek a mongol népmesei személyeknek a neveiről esik majd szó.* Ezek a nevek többféle típusba, csoportba sorolhatók.

I. A mongol népmesékben előforduló nevek egyike-másika valóságos személynév. Férfi nevek: hal. *Altan xü* < *altan* 'arany', vö. hal., kalm., bur. *Altan*; bur. *Bulad batar* < *bulad* 'acél; erős, szilárd', vö. bur. *Bulad*, hal., kalm. *Bold*; ord. *mergen Džogtu* < *džogtu* 'tüzes (parázs), lobogó (láng)', vö. hal. *Tsogt*, *Čoytu tayiji* (17. század), bur. *Sogto*, amely az elpusztíthatatlan életerőt jelképezi; ord. *Mönxö* < *mönxö* 'örök, örökkévaló', vö. ord. *Mönxö*, hal. *Mönx*, bur. *Münxe*; hal. *Möngön xü* < *möngön* 'ezüst', vö. hal. *Möngön*, kalm. *Möngn*; bur. *Šono xān* < *šono* 'farkas', vö. bur. *Šono*, kalm. *Tšon* (azonban ismereteim szerint a halálban *tšono* 'farkas', miként *üneg* 'róka', nem lehet személynév); ord. *Tögös* < *tögös* 'teljes, vég, -ső', vö. ord. *Tögös*, hal. *Tögs*, dörbet *Tegüs* (17. század), amellyel rokon értelmű a hal. *Otgon*, *Otgon-xü* < *otgon* 'a legkisebbik, az utolsó gyermek'. (Ezeket a neveket akkor adják az újszülöttnak, amikor a szülők már nem kívánnak több gyereket.); bur. *Tümer xān* < *tümer* 'vas', vö. bur. *Tümer*, hal. *Tömör*, kalm. *Tömr*, amellyel rokon-

* A mongoloknál a mai napig nincs családnév, csak személynév. A személynév előtt előforduló „személynév + birtokos esetrag” az atya nevére utaló megkülönböztető név, és nem öröklődik. Pl. hal. *Dordžin Batmönx* 'Dordzsi fia Batmönh', *Batmönxin Džargal* 'Batmönh fia Dzsargal' (azaz már Dordzsi unokája) stb. A Szovjetunióban élő mongoloknál, vagyis a burjátoknál és kalmüköknél, orosz mintára kialakultak a családnevek, amelyek általában személynévi eredetűek. Pl. kalm. *Dordž Badmaevitš Badmaev* 'személynév + atyai név + családnév', egyszerűbben 'Badma fia Dordzsi', de *Batmönk Dordžievitš Badmaev* 'Dordzsi fia, Badma unokája' stb. — Rövidítések: hal. = halha, ord. = ordosz, kalm. = kalmük, bur. = burját. Az egyes népmesei személynevek a hal., bur. stb. alatt feltüntetett folklór kiadványokban nagyobb nehézség nélkül megjelölhetők, és ezért a forrásműre, ill. oldalra való utalásokat az egyszerűség okán itt mellőztem. — Besé Lajos.

értelmű a már említett *Bulad*, ill. hal. *Bat* (rég. mong. *Batu*, a híres Batu kán neve), *Beγ* 'Erős', 'Szilárd' stb. Az ún. lámaista személynevek kisebb részben szanszkrit, többségükben pedig tibeti eredetűek, és a buddhizmus közvetítésével jutottak el a mongolokhoz. Ezek a mai mongol személynevek nagyon jelentős hányadát teszik ki. Egészen természetes tehát, hogy ilyenek a mongol népmesékben is előfordulnak. Pl. bur. *jadū Doržo* 'szegény D.' férfi, vö. bur. *Doržo*, hal., kalm. *Dordž* < tib. *rdo-rje* 'gyémánt; mennykő'; hal. *Baldan bajan* férfi, vö. hal. *Baldan*, bur. *Baldang* < tib. *dpal-ldan* 'dicsőség'; ord. *Sering* férfi, vö. hal. *Tseren*, bur. *Sereng* < tib. *ts'e-rin* 'hosszú élet' stb. A mongol névadás nagy általánosságban ugyan nem tesz különbséget férfi és női név között, a kifejezetten férfi, ill. női nevek száma azonban mégsem kevés. Női nevek: *Ojün awχai* < *ojün* 'ész, értelem; bölcsesség' vagy *ojū(n)* 'türkiz', vö. hal., bur. *Ojün* (férfi név is lehet); bur. *Seseg* < *seseg* 'virág', vö. bur. *Seseg*, hal. *Tsetseg*, *Čičig qatun* (17. század) stb.

2. A köznévi eredetű mongol népmesei személynevek többsége valóságos személynév nem lehet. Egy részük azonban ragadványnévként igazolható. Ezeket a mongol népmesei személyneveket jelentésük szerint különböző csoportokba sorolhatjuk. 1. Elvont nevek: bur. *Gurimša* nő < bur. *gurim* 'szabály, szokás, uralkodás' den. n. *ša* 'életmód, foglalkozás' jelentésű képzővel; bur. *χān Sagsa* férfi < ?kalm. *tsakta* 'betegség neve; kiütés'; bur. *Xab-saralta mergen* férfi < *χabsaralta* 'magyarázat, megfejtés'; bur. *Želbeng χara taiža* férfi < *želbeng* 'varázslás, boszorkányság' stb. 2. A test részeire utaló nevek: hal. *Erχi mergen* férfi < *erχi* 'hüvelykujj'; bur. *Xōmei sagān batar* férfi < *χōmei* 'a hasalji bőr szőrmeje (állatoknál)', esetleg hal. *χōmei* 'torok, garat'; bur. *Šegešxen* nő < *šegšexei* ~ *šegšexen* 'kisujj'. 3. Állat neve: bur. *Hüleg taiža χübün* férfi < ?mong. *sülig* 'bagoly'; bur. *Šāzgai χān* ~ *Šāzgai bajan χān*, ord. *Šādžagū alak χān* férfi < bur. *šāzgai*, ord. *šādžagū* 'szarka'; bur. *Šebšexei* férfi < *šebšexei* 'kiskacsa'; bur. *Šorgölžön χān* ~ *Šurgaldžin χān*, ord. *Šurguldžin χān* férfi < bur. *šorgölžön*, ord. *šurguldžin* 'hangya'; bur. *Tarbaža* ~ *Tarbaža* nő < *tarbaža* 'erdei sas'; bur. *Temē ulān χān* férfi < *temē(n)* 'teve' stb. 4. Növénnyel kapcsolatos név: hal. *Namtš mergen* ~ *Namtš mergen χū* férfi < *nautš*, bur. *nabša* ~ *namša* 'növény levele'; bur. *Xartaganān χān* férfi < *χartaganān* 'ágas-bogas pusztai kóró', ill. bur. *Xartagai* ~ *Xartagai χān* férfi. (Ezek alakváltozatok, mivel az egyik mesében *Xartagan χān* és *Xartagai χān* egy és ugyanazon személy nevéként van említve). 5. Eszköz, tárgy neve: bur. *Degē* férfi < *degē* 'kampó'; bur. *Xaišata* nő < *χaišata* 'ollója van, ollós'; bur. *Šūdai bajan* férfi ~ *šūdai* 'zsák, tarisznya' (esetleg *šūdai* a *šūdai bišiyān* 'kicsiny; törpe' összetételből); hal. *Tōsgo* ~ *Tōsgon emegen* nő < *tōsgon* 'égetett téglá' stb. 6. Testi vagy lelki jellegzetességekre utaló nevek: bur. *Dalda sagān χān* férfi < *dalda* 'titkos, rejtett'; bur. *Dangir šara abχai* nő, vö. ord. *dangir* 'magas'; bur. *Gūlin šara χān* férfi < *gūlin* 'bronz'; bur. *Gūger hamgan* nő < *gūgeger* 'szép külsejű'; bur. *Gelder bajan* férfi, vö. *gelžeger* 'kissé oldalt-előre görbült nyak', *gelže-gelže* 'sután, esetlenül (a nyak mozgásáról)'; bur. *Jagši sagān batar* férfi < *jagša* 'tolakodó, erőszakos'; hal. *Namtai mergen* ~ *Namtai mergen öwgön* férfi < *namtai* 'rövid, kurta; békés'; ord. *Ogotor ulān wang* férfi < *ogotor* 'rövid, kurta, alacsony'; ord. *Öglögötsi* férfi < *öglögötsi* 'adakozó, bőkezű'; bur. *Šūmar χübün* férfi < *šūmar* 'gyors, eleven, fürgé'; bur. *Udālagša ulān batar* férfi < *udālagša* 'határozatlan, késlekedő' stb.

3. A mongol népmesékben előforduló személynevek egy része származékszó. E származékszavak képzői általában becéző képzők, amelyek a mongol névadásban is megszokottak, vagy azok voltak.

A den. n. *.bAi|.mAi* melléknév képző a nai burját névadásban igen gyakori (vö. *Mitroškina* 1976, 61): bur. *Anxabai mergen* férfi, vö. *angāxai* (**anga.ga.xai*) 'szájtátó, báméskodó; mamlasz', *angābli* id., bur. *Angabai*, *Angāb*, *Angālai*, *Angāsai* férfinevek (lehet ez a név *anxa* 'első' származéka is); bur. *Senxermei* férfi < *senxir* 'világoskék, égszínkék'; bur. *Ulsarmai* férfi < *ulsar* 'trachoma', vö. még mong. *ulčagar* 'gyulladásos szemű, csipás'.

A den. n. *.dAi* becéző képző napjainkban az ojrát és a burját névadásban produktív. Egyes nevekben a *.dAi* képző előtt egy másodlagos *l*-tő jelenik meg. Bur. *Arbaldai mergen xān* férfi < *arban* 'tiz', vö. bur. *Arban*, kalm. *Arvn* férfinév; hal. *Jösgöldei öwgön* férfi, vö. mong. *yisügülen* 'mind a kilenc, a kilenc együtt' (A mesében Jöszgöldej apónak kilenc fia volt.); ord. *Ereldi xū* férfi < *ereldi* 'kisfiú'; ord. *Xaraldā xān*, hal. *Xaraltai xān*, bur. *Xaraldai xān* férfi < *xara*, *xar* 'fekete'; hal. *Arstandai mergen xān* férfi < *arslan* 'oroszlán'; hal. *Xōxdei mergen (xān)* férfi < *xōx* 'kék, hamuszínű; sötét (ábrázat)'; bur. *Xulmādai mergen* férfi, vö. *xulmagar* 'vágott fülű'; bur. *Xurgadai bajan* ~ *Xurgadai mergen* férfi < *xurgan* 'ujj'; hal. *Xüreldei* férfi < *xürel* 'bronz'; hal. *Sösogdoi öwgön* férfi < *sösog* '?'; bur. *Žorgōdoi mergen* férfi, vö. hal. *dzurgūdai* 'egyfajta fa; kemény bot', ord. *džurgādā* 'a bölcsesség fája; férfinév; a hatvanéves férfi ragadványneve *džurgān* 'hat'-ból'. Az itt említett *Xaraldai*, *Žorgōdoi* nevek *Qaraldai*, *Jiryuyadai* megfelelői már a 13. századi Mongolok titkos történetének személynevei között is előfordulnak.

Den. n. *.dAr* kicsinyítő, becéző képző: hal. *Jagāndar* férfi < *jagān* 'piros, rózsaszín'; bur. *Nogōndar* nő < *nogōn* 'zöld'; bur. *Sagāndar* férfi < *sagān* 'fehér'. Személynevekben ez a képző manapság már nem produktív, viszont a Mongolok titkos történetében hat személy neve is ezzel a képzővel van képezve. Pl. *Bulyadar* férfi < *bulya* 'viszály(kodás), zűrzavar', *Qalijudar* férfi < *qalijū(n)* 'barna' és/vagy 'vidra', *Temüder* férfi < *temür* 'vas' stb.

Den. n. *.xAn* becéző képző: hal. *Džogdžōxon xū* férfi, vö. *ždžogsō* 'álló, felálló'; bur. *Süreldēxen* nő, feltehetően **šüre.l.dei* < *šüre* 'korall'-ból; bur. *Tābḡan übgen* férfi, vö. *tābari* 'rejtély, -es', *tābagar* 'öntelt, fennhéjázó'; bur. *Ünišēxen* < *Ünešen* férfi < *ünšen* ~ *ünešen* 'árva; elhagyott, magányos', *ünšēxen* 'kis árva'. Napjainkban ez a képző is inkább csak az ojrát és a burját névadásban produktív.

4. A mongol népmesei személynevek egy másik csoportja jelzős főnév. Közülük valóságos személynév lehet a hal. *Bajandžargal xū* férfi < *bajan* 'gazdag' és *džargal* 'boldogság, öröm', vö. hal. *Bajandžargal*; hal. *Erdenedondog* nő < *erdene* 'drágakő', hal. *Erdene*, mong. *Erdeni* (17. század) és *Dondog* lámaista név, vö. hal. *Erdenebajar* 'Drágakő-Öröm', *Erdenedžargal* 'Drágakő-Boldogság' stb.; hal. *Sonin Tsetseg* nő < *sonin* 'érdekes, bámulatos, csodálatos' és *tsetseg* 'virág', vö. még kalm. *Sonin*, hal. *Sonindžargal* 'Bámulatos Öröm' stb. férfineveket; talán ide tartozik még bur. *Sagān Gerel basagan* nő < *sagān* 'fehér' és *gerel* 'fény sugar', vö. bur., kalm., hal. *Gerel* férfi- és női név, hal. *Narangerel* 'Napsugár', *Sarangerel* 'Holdsugár' női név.

4.1. Vannak azonban a népmesei személynevek között olyanok is, amelyekben valóságos személynév előtt — mint jelző — ragadvány név jelenik

meg: bur. *Agū Nogōn* nő < *agū* 'hatalmas, nagy (kiterjedésű)' és *nogōn* 'zöld', vö. bur., hal. *Nogōn*, kalm. *Nogān* női név; ord. *Tšagān Noχō* férfi < *tšagān* 'fehér' és *noχō* 'kutya', vö. bur. *Noχoi*, kalm. *Noχā* férfinév; bur. *Genen Erχe* férfi < *genen* 'ostoba, buta' és *erχe* 'helyes, megfelelő', vö. mong. *Erke* (17. század), kalm. *Erke* férfinév; hal. *Tsartsā Namdžil* férfi < *tsartsā*, *tsartsāχai* 'sáska (rovar)' és *Namdžil* lámaista név; ord. *Külir Rintšen* férfi < *külir*, *küril* 'bronz' és *Rintšen* lámaista név < tib. *rin-č'en* 'értékes, becses'; ord. *Gōχō Tuwū* férfi < *gōχō* 'hamuszínú; sötét (ábrázat)' és *Tuwū* férfinév < ?; ord. *Xuār Delger* férfi < *χuār* 'himlő; virág' és *delger* 'terjedelmes, nagy', ill. bur., kalm., hal. *Delger* férfinév; hal. *Xar Luwsan χān* férfi < *χar* 'fekete' és *Luwsan* lámaista férfinév < tib. *blo-bzang* 'jó érzet, érzés'; bur. *Xara Tegše* férfi < *χara* 'fekete; irigy' és *tegše* 'egyenes, őszinte', hal. *Tegš* inkább ragadványnév, *Tegšbat* 'Egyenes Szilárd' férfinév; ord. *Sorondzon Gūmbū χān*, bur. *Suranzan Gombo χān* férfi < ord. *sorondzon*, bur. *suranzan* 'mágnes' és mong. *Gombo* lámaista férfinév < tib. *mgon-po* 'oltalmazó, pártfogó'; talán ide tartozik még ord. *Döbšin Džirgal* férfi < *döbšin* 'békés, nyugodt' és *džirgal* 'öröm, boldogság', tekintve, hogy ord. *Džirgal*, hal. *Džargal* gyakori személynév.

4.2. Az alábbi jelzős összetételek azonban nem lehetnek valóságos mongol személynévek: bur. *Altan Xurabša* nő < *altan* 'arany' és *χurabša* 'gyűszű'; bur. *Altan Šagai mergen* férfi < *altan* 'arany' és *šagai* 'bokacsont'; bur. *Müngen Šagai* férfi (Altan Sagaj testvére) < *müngen* 'ezüst' és *šagai* 'bokacsont'; ord. *Naran Gō* nő < *naran* 'nap (bolygó)' és *gō* 'csinos, szép'; ord. *Gō Setšin* nő < *gō* 'csinos, szép' és *setšin* 'bölc, okos; méltóságnév'; bur. *Uran Mogoī χatan* nő < *uran* 'művészi; ravasz' és *mogoī* 'kígyó'; ord. *Uran Degēdū* nő < *uran* 'okos, ügyes' és *degēdū* 'fő-, előkelő, kimagasló'.

5. Az egyik halha népmesében szó esik a hét *χodžgor* 'kopasz'-ról, illetve a velük szemben álló *modžgor* 'mopasz'-ról. Hal. *χodžgor modžgor* 'kopasz-mopasz' ikerszó (mint pl. magy. *dongó-mongó*). Az ikerítés tulajdonképpen a mellérendelés egy különleges esete, amelyre jellemző, hogy az alakilag megváltozott iker tag önállóan nem fordulhat elő. A mese szövegében azonban ez az alapszóhoz rendelt iker tag (*modžgor*) már önálló életre is kelhetett. Néhány népmesei személynév erre a mongolnyelvi ikerítésre emlékeztet. Pl. ord. *Esergī Mesergī* két vitéz neve, amelyben az alapszónak megfelelő *esergī* 'ellentétes, szembenálló'; ord. *Džirgeldī Mergeldī* két testvér neve, amelyben *Džirgeldī* alapszava ord. *džirge-* 'csiripel, csacsog', mong. *žirgi-* 'csiripel, csacsog; felesel, visszafafázik' lehetne; ord. *Erwetši Merwetši* két férfi neve, amelyben *Erwetši* esetleg mong. *erbei-* 'felborzol', *erbege* 'felborzolt, zilált'-ból származhat. Azonban a mongolisták tudják, hogy a mutatkozó hangtani, ill. alaktani nehézségek miatt mindez inkább csak feltételezés, mintsem bizonyosság.

Ugyancsak az ikerítésre emlékeztető alaki tagolást mutat a hal. *Eldē Deldē* két testvér neve. A mese szövegében *Eldē* és *Deldē* önállóan is előfordulnak, azonban a mai halhából egyikük sem értelmezhető. Ezzel szemben bur. *Tontoi Montoi* már csupán csak egyetlen személyt jelöl. Ezeknek az ikerítésre emlékeztető fantázia-neveknek tehát nincs kikövetkeztethető alapszavuk.

6. Nem tartozik a névadáshoz, de a teljesség, ill. a jobb megértés kedvéért szólni kell még a népmesei személynévek előtt vagy mögött megjelenő méltó-

ságnevekről, alkalmi értelmezőkről is. A *xān* 'uralkodó, kán', *χatan* 'királyné', *tayiji*, *taiža* 'herceg', *wang* 'herceg' méltóságságnevek. Az *abχai*, *awχai* 'hercegi feleség, hercegnő', *bajan* 'gazdag; méltóságnév', *bātar* 'hős, vitéz', *mergen* 'ügyes vadász' pedig inkább díszítő jelző. Alkalmi értelmezőnek tekinthető a *basagan* 'leány', *hamgan* 'asszony, feleség', *emegen* 'öregasszony', *χū* 'fiú', *χübün* 'fiú', *öwgön*, *übgен* 'öregember'.

Egy-két népmesei személynév második összetevője színnév. Pl. hal. *Bar Xar* férfi < *bar* 'tigris' és *χar* 'fekete'; bur. *Zutang Xara* férfi < *zutang* 'leves; lötty' és *χara* 'fekete'. A 'fekete' színnév itt a személynévek összetevőjének látszik. A mongol szórend oldaláról nézve személynévben ez meglehetősen szokatlan. Éppen ezért feltehető, hogy ezek a nevek egy teljesebb **Bar χar xān*, **Zutang χara xān* vagy **Zutang χara bātar* romlott változatai. Ezt látszanak támogatni az olyan váltakozások, mint bur. *Temēn ulān xān* ~ *Temēn xān* (*temēn* 'teve', *ulān* 'vörös'), ord. *Šādžagā alak xān* ~ *Šādžagā xān* (*šādžagā* 'szarka', *alak* 'tarka'). Lehetőség van tehát arra, hogy a *χara* 'fekete', *tsagān*, *sagān* 'fehér', *ulān* 'vörös', *šara* 'sárga' és *alak* 'tarka' színneveket a *abχai*, *xān*, *taiža*, *wang* méltóságságnevekhez, illetve díszítő jelzőkhöz tartozóknak tekintsük. Ez pedig a mongol színnevek alig kutatott szimbolikájához tartozik. Mindenesetre *χara* 'fekete' jelölhet 'faragatlan, durva; gonosz; nehéz, súlyos'-at, *tsagān* 'fehér' jelölhet 'tisztá, jó; egyszerű; előkelő, nemes'-et, *ulān* 'vörös' jelölhet 'mezítelen, dísztelen, erős, határozott'-at, *šara* 'sárga' pedig általában negatív jelző. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mivel a mesék szövegéből kitűnik, hogy *χar xān*, *χara bātar*, vagy éppen *sagān xān*, *sagān bātar* nem jelölnek szükségszerűen, és mindig 'gonosz', vagy 'jöllelkű' kánt, vitézt. Ord. *Šādžagā alak xān* 'Szarka tarka kán' esetében az indíték természetesen nyilvánvaló.

Az eddig nem vizsgált mongol népmesei személynévek a mongol névadáson belül sajátos helyet foglalnak el. Tanulmányozásuk nemcsak a mongolisztika, de talán még az általános névtudomány számára is tanulságos lehet.

BESE LAJOS

Rövidítések

- bur. Бурятские народные сказки. Волшебно-фантастические. Улан-Удэ 1973.
Бурятские народные сказки. Волшебно-фантастические и о животных. Улан-Удэ 1976.
- hal. Н. Н. Поппе, Произведение народной словесности халха-монголов. Северо-халхаское наречие. Ленинград 1932.
Ш. Гадамба—Д. Цэрэнсодном, Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг. Уланбаатар 1978.
Ончин цагааг ботго. Монгол ардын улгэрууд. Улаанбаатар 1958.
- ord. ANTOINE MOSTAERT, Textes oraux Ordos. Peip'ing 1937.
A mongolok névadásáról az alábbi munkák adhatnak tájékoztatást: J. SCHUBERT, Über mongolische Personennamen. Mitteilungen d. Instituts f. Orientforschung. 7 (1960): 395—401, JOHN R. KRUGER, Mongolian Personal Names. Names, 10 (1962): 81—86, И. Д. Бураев—Л. Д. Шагдаров, О бурятских личных именах. К изучению бурятского языка. Улан-Удэ 1969. 106—116, Справочник личных имён народов РСФСР. Москва 1979: Бурятские имена 208—212, Қалмыцкие имена 226—231, valamint А. Г. МИТРОСКИНА—Н. В. АЛДАРОВА és К. Д. ВАСАЕВА cikkei az Ономастика Бурятии (Улан-Удэ 1976) című cikkgyűjteményben. (Ism. L. BESE: АОН 32 (1978): 379—380).

The Naming of Characters in Monologian Folk-Tales

by LAJOS BESE

The personal names of characters in the Mongolian folk-tales are of various types. 1. Some names of these characters are genuine personal names in Mongolian. 2. An even greater part of the names of characters playing a role in the Mongolian folk-tales do not exist as genuine personal names. 3. An another group of these names contains derivatives. They are actually pet-names formed with various diminutive suffixes. 4. Among the names of characters in Mongolian folk-tales are also compound names consisting of a noun with an attribute before it. Some of them can occur as a genuine Mongol personal name, too. 4.1 In the folk-tales a nick-name or sobriquet as an attribute can also occur before a genuine Mongol personal name. 4.2 Some compound names can never occur as a genuine Mongol personal name. 5. They are also rhythmical phantasy-names in namegiving of the Mongolian folk-lore.

The English version of this paper will be published in the *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden 1983.

Insights from the Extraordinary: Some New Trends in American Psycholinguistics

Psycholinguistics is a relatively young discipline, having received its impetus from linguistic models that began to receive prominent attention in the mid 1950's. Developmental studies in particular were heavily influenced by the work of Chomsky (1957, 1965); and for more than a decade the main focus in language acquisition studies was on the child's elaboration of syntactic structures. This paralleled the work of researchers on adult language, who were also concerned with syntax and with the description of linguistic universals. The ideal speaker-hearers of early psycholinguistics were of interest because of the similarities they shared, similarities that could illuminate those characteristics of the human mind that make language possible anywhere the species exists.

Syntax has been an enduring and important concern of psycholinguistics, but the discipline is not the monolithic structure it was during its first decade or so. In the past few years, the ways in which individuals differ in their acquisition and use of language has once again become an important linguistic concern, as has the language of speakers and hearers who are far from ideal—deaf people, for instance, and aphasic patients, as well as chimpanzees and other primates. American psycholinguistics in the 1980's has become a much more diverse field that it has been heretofore. This can be illustrated by citing a few examples of recent research in the United States. As a visitor to Hungary, the author has been struck by the usefulness of some of these paradigms for linguistics here, and by the fact that some types of studies have been done in a sufficiently definitive way that our Hungarian colleagues may have been spared great useless effort and expense. Let me begin with the latter case and proceed to the former.

Primate language

Americans have long been fascinated by our near primate relatives. As early as 1931, an American family named Kellogg (1933) attempted to raise a young chimpanzee along with their own son, hoping to teach the chimp the ways of humans, including human language. The Kellogg's chimpanzee, who was named Gua, did not learn to speak, although she did produce some characteristic noises in association with certain events—a typical bark or cry for food, for instance. Some years later, another family (Hayes 1951) succeeded in training Vicki, their home-raised chimpanzee, to produce three words: *papa*, *mama*, and *cup*. Vicki was unable to produce these words without actually holding her lips in place with her fingers, however, and it soon became evident

that apes do not possess the kinds of neurophysiological coordination that is required in order to produce spoken language.

Attempts to teach chimpanzees to speak had proven fruitless, but the tantalizing question of whether or not the higher primates possess the capacity for language at some level remained. It was necessary to find other ways to tap that capacity, if indeed it existed, since the possibility of spoken language had been ruled out. New attempts at teaching language to chimpanzees were made by Premack (1971) and Rumbaugh (1977). Premack's subject, Sarah, appeared to understand linguistic and logical principles, since she learned to manipulate colored plastic symbols in order to communicate, and Rumbaugh's chimpanzee Lana actually used a computer console to send messages to her trainers. While these studies were impressive, the fact that the animals were participating in laboratory studies and restricted in both spontaneity and the kinds of messages they could produce had a limiting effect on the generalizability of their results. There were also some questions raised about whether these communications satisfied formal criteria for *language*.

In recent years a research project more like the older naturalistic studies was conducted by Beatrice and Allen Gardner (1969). In the late 1960's, ethologists working with chimpanzees in the wild had noted their tendency to use hand gestures to communicate with one another. This finding coincided with a new wave of interest in American Sign Language (ASL), the manual language used by the American deaf community. Combining the evidence about chimpanzees' natural inclination to use hand signs with information about ASL, the Gardners initiated a research project aimed at teaching ASL to chimpanzees. Their first pupil, Washoe, became very famous indeed, and this chimpanzee's ability to learn many individual signs excited researchers and led to a number of similar projects, including one with an infant gorilla (Patterson 1978). These projects have resulted in immense intellectual controversy in the United States. The apes clearly produce recognizable signs, and those who work with them have tended to be convinced that these primates possess sophisticated language—some even go so far as to believe that their ape is capable of metaphorical language and abstract reasoning. A persistent question about the chimpanzees, however, is whether the strings of signs they admittedly produce are grammatical in the sense of exhibiting rule-governed patterns, and whether the strings become increasingly complex as they become longer. Most typically, attempts have been made to compare chimpanzees' acquisition of sign language with children's acquisition of spoken language, as Roger Brown did in his paper 'The First Sentences of Child and Chimpanzee' (1970).

Columbia University Professor Herbert Terrace (1980) set out to study a chimpanzee's acquisition of sign language developmentally. He adopted a young male chimpanzee whom he named Neam Chimpsky (Nim for short) after Noam Chomsky, and began to record all of the signs the young chimp made as the result of instruction by a dedicated corps of ASL teachers. At first, everyone was amazed and delighted: Nim produced his first sign (*drink*) when he was only four months old. An investigation of the later sign combinations, however, revealed no consistent word order, and very few 'sentences' of four or more signs (Gleason 1980). While children's very early utterances are clearly rule governed, this was not the case with the ape's language, which was composed of signs produced in all possible permutations. In addition, while children's utterances grow more complex as they grow longer, the chimpanzee's longer

utterances were generally redundant version of his shorter utterances. Thus, a young human might on one occasion say *me eat banana*, and then, after acquiring more language produce a longer utterance like *me eat good banana*; Nim, however, signes *banana me eat* at the three-sign stage, and *banana me eat banana* at the four-sign stage. Children do not say *banana eat baby* and *baby eat banana* interchangeably, but Nim's signing was inconsistent in just this way. Thus, there was no evidence of systematicity in his signing, no apparent structure, and no evidence that chimpanzees possess a grammatical capacity.

Terrace also observed films of his own project and of other similar projects and found that in all of them there was a strong tendency for the ape to produce only those signs that the teacher had just previously made; very few ape utterances were spontaneous rather than imitated. For all of these reasons Terrace concluded that we must admit the possibility that signing apes, like other trained animals, are responding to subtle cues from their trainers, and that this, rather than any inner linguistic structuring, can account for their use of manual signs. These studies have cost millions of dollars and much effort; one could not suggest that our Hungarian colleagues consider embarking on any similar projects.

Sign language

American Sign Language (ASL) is the language of the deaf community in the United States. Until recent years, it was thought that this language was a rather primitive vehicle for expressing human thought, and that it was not a true language, but rather a collection of hand signs that gave users no way of expressing subtle grammatical nuances, such as modals or conditionals. It is important to distinguish ASL from other kinds of manual communication systems. ASL is different from pantomime, which consists of rather universal mimetic gestures, and from finger spelling, which uses hand shapes to stand for each letter of the conventional alphabet. It also differs from signed English, which uses a combination of signs and finger spelling to produce sentences that parallel spoken English.

ASL is a unique language with a unique history. American sign language, unlike American English, has a French background. It is unrelated to the sign language used in Britain, and in fact users of American and British sign cannot understand one another, while ASL signers who do not know spoken French can nonetheless communicate with French signers who do not know spoken English (Gleason 1979). A historical accident lies behind this strange fact: Toward the end of the 18th century, a French teacher of the deaf, the Abbé de l'Épée, noticed that his deaf students used hand signs to communicate with one another. L'Épée added some grammatical markers of his own, codified and standardized the gestures, and made the resultant system of signs the language of instruction in his school. News of his success with the new method spread to the United States, and in 1816 Thomas Gallaudet, a young minister from Hartford, Connecticut, was sent to France to learn the new system, by a local committee that was concerned with the education of deaf people. Gallaudet studied the French method in Paris and returned to the United States with Laurent Clerc, a French teacher of the deaf who was himself deaf. Together Gallaudet and Clerc established a school in Hartford which they called the American Asylum for the Deaf and Dumb. The school was supported by the

federal government once it was established, and during the 19th century similar schools using ASL as the language of instruction spread throughout the United States.

ASL took on a life of its own once these schools were started. For the first time, there was a large community of deaf people with a common language. The children born to parents who had been to the schools learned ASL as their mother tongue, and ASL became a living language. Despite the fact that ASL has existed as a natural language for over a century and a half in the United States, it has been only in recent years that linguists have begun to describe its structure. (See, for instance, Klima and Bellugi 1979.)

Klima and Bellugi have conducted a series of investigations into the nature of sign language with the help of their hearing and deaf colleagues at the Salk Institute in La Jolla, California. These studies have shown that ASL is a complete language, and that its users are able to modify their utterances to produce subtle grammatical nuances. ASL contains a basic set of handshapes that function like phonemes. These signs are made within a well-delineated signing space in front of the body; and the signs have morphological relations to one another. The language can be used to create metaphors, poems, jokes, lies, and exaggerations. Mothers even use ASL baby talk when signing to their infants. Within its grammatical system, ASL has markers that indicated aspect and other verbal modulations; for instance, it is possible to indicate that something happened only once, or that it continued over a period of time. If a basic sign is made with an added circular movement, the meaning *tends to be* is conveyed. Using modulations of this type, deaf signers can produce complex messages like *My sister was in an auto accident, and as a result she tends to be sickly.*

Studies of ASL have changed the way the deaf community is regarded in the United States and led to great interest in the language itself. In fact, some American Universities that require students to show proficiency in a foreign language now allow students to satisfy this requirement by learning sign language.

From a linguistic point of view these studies are very instructive: ASL is a very interesting language. We have learned from it that among humans the capacity for language can exhibit itself even in the absence of speech, so long as the brain is intact. Much cross cultural work is now needed to explore the varieties of sign language that exist in the world. Aside from some studies of Chinese sign language, very little is known about varieties of sign based on non-Indo-European languages. We really do not know what kinds of constraints there are on the possible grammars of visual communication systems, nor can we say what kinds of universals might exist in such systems. Hungarian sign language is thus a very promising area of inquiry.

Aphasia

Users of sign language have thus been shown to produce complete language even though they are unable to hear or speak. Aphasic patients, however, whose impairment is of a more central nature, involving some type of brain damage, have characteristically impaired linguistic systems. Typically, the site of the lesion in the brain is associated with a typical aphasic syndrome, while the extent of the damage is related to the severity of the deficit. Damage to

Broca's area in the left anterior portion of the brain produces a syndrome that includes agrammatism and halting, difficult speech composed primarily of short, telegraphic phrases. Such a patient may explain his weekend plans by saying: *B-Boston College. Football. Saturday. Watchin' football.* Damage to Wernicke's area in the left posterior portion of the brain leads to a kind of aphasic speech that is fluent, but appears empty. A patient with Wernicke's aphasia might explain his plans by saying: *Well, you know, we're going to go there and we'll do it and then the thing, you know, the other one and all those people, and the thing and up in the air, you know. . .* Damage to the arcuate fasciculus is characterized by a specific inability to repeat aloud what one has heard. There are a number of other aphasias associated with lesions in other sites in the brain, and many patients exhibit mixed patterns of aphasia.

Psycholinguistic research on aphasia has increased greatly in recent years, and the range of topics studies has broadened. When Goodglass and Blumstein published their volume *Psycholinguistics and Aphasia* in 1973, most of the topics treated were within the realm of the traditional: the book is divided into sections on phonology, syntax, semantics and lexicon. These studies provided a firm descriptive base.

More recently, our own research team at the Aphasia Research Center of the Boston University School of Medicine has begun to look at other aspects of aphasic language. In one study, we have examined patients' ability to produce connected discourse (Gleason, Goodglass, Obler, Green, Hyde, and Weintraub 1980). We showed patients a series of pictures and told them a simple story based on the pictures. We then asked them to retell the stories, which we compared with stories told by a control group of non-aphasic patients. We found that although the Wernicke's subjects produced as many total words as the normal speakers, the normal speakers retold four times as many content words from the stories; this may explain why the speech of Wernicke's aphasics appears to be 'empty'. Broca's subjects produced only one third as many words as either normal or Wernicke's subjects, but just as many target lexemes from the stories as the Wernicke's aphasics. In general, the aphasic narratives contained few themes, few target lexemes, and many pronouns without antecedents. The subjects with different clinical diagnoses also produced stories with different characteristics. Studies of this type provide new insights into the kinds of linguistic deficits caused by left hemisphere brain damage. As we have begun to look at the many skills involved in communicative competence, which is a broader concept than linguistic competence, studies of aphasia are becoming increasingly diverse.

Cross cultural work on aphasia is also an area that is of increasing interest. There has been much work done on aphasia in English, French, Russian and German speakers. There have also been a few widely published studies of Italian, Dutch, Japanese, and Chinese aphasias. Work on Hungarian aphasia is less well known but not less important. The study of aphasia can help to validate linguistic models; for instance, there is a general assumption that parts of the language that are differentially affected in aphasia are also separately represented in the linguistic systems of normal speakers. Thus, if an aphasic patient produces noun stem without plural markers, we assume that nouns and inflections are represented separately. It is also likely that the hierarchical inner ordering of language in normal speakers is revealed by patterns of loss in aphasia. In Hungarian, for instance, it would be instructive to learn which of the

many affixes (e.g. *-ba*, *-ból*, *-ban*, *-ra*, etc.) are lost by even mildly aphasic people, and which are retained even by severely aphasic patients. Presumably, the robust affixes are more central to the language.

Comparative and cross cultural work is needed to illuminate the basic features of aphasia in whatever language it occurs. Agrammatism in English, for instance, is marked by a loss, among other things, of articles; we might ask what form agrammatism takes in languages that do not have obligatory articles. Another important kind of question that aphasia poses is what relationship there is between acquisition in childhood and loss in aphasia. Some work has been done on this, but despite the strong theoretical models that suggest that loss is a mirror-image of acquisition, it is not possible to show that this is generally the case. Again, more cross cultural evidence is needed.

Speech to children

The study of children's acquisition of language has seen dramatic changes in recent years. I shall limit myself to only two kinds of research here, since my own colleagues and I have been involved in them. The first is the description of input language to children, that is, the specialized language that adults use when addressing young children; the second is the role that adults play in children's acquisition of the social and interactive components of language.

Beginning about ten years ago, a number of investigators in various parts of the world began, quite independently, to study the speech that adults (usually mothers) address to children who are learning language. Most of these researchers were concerned with the theoretical models that had been put forth by the transformational linguists. The transformationalists held basically that every child arrives in the world equipped with a language acquisition device (LAD) that is set in motion by exposure to adult language. According to this model, the basic principles of language are by and large innate. One of the supporting arguments for this claim was the supposed fact that the adult language that children hear is ill-formed, difficult to segment, filled with disfluencies, and quite ungrammatical. Thus, the principles of such a language would not be at all obvious, and children could not learn them unless they already possessed a set of innate discovery rules and a powerful hypothesis-generating mechanism. The transformationalists thought that adults spoke to one another and to children in the same way.

A great many studies showed that this was not the case. (See Snow and Ferguson 1977 for one of the first books on the subject.) It has been shown that adult-child speech is fluent, grammatical, repetitive, and relatively easy to segment because of the special way stress and juncture are used. Adults modify their speech at every level, phonological, morphological, syntactic, and semantic, when speaking to children. Clearly, less reliance on innateness is required, since the adult provides much of the structure the child must discover. Moreover, adults adjust the complexity of their speech to the level of the child, speaking in more sophisticated ways as the child grows older; and all older speakers, not just mothers, provide the characteristic modifications. The question of universals in input language has been posed, but as yet we have no answer as to that such universals might be. All of the varieties of input language that have been documented contain some features that simplify or clarify the language, as well as some indication of the affective bond that exists between

adults and children. The study of Hungarian input language should provide some very useful insights into this question.

Another impetus for the study of adult-child linguistic interaction arose from an interest in the acquisition of communicative competence, not just linguistic competence (Hymes 1971). We wanted to know not just how children acquire the traditional subsystems of language, phonology, morphology, syntax and semantics, but also the social rules for language use. My own interest lay in this direction rather than in syntactic theory. We wanted to know how children learn to speak to different addressees in a variety of social settings (Gleason 1973). It soon became clear that the adults' portions of conversations with children contain some very special features aimed at imparting just those social rules for language use.

In a series of papers (Gleason & Weintraub 1976; Greif & Gleason 1980; Gleason, Perlmann & Greif, in press) we have looked at the role of adults in teaching linguistic routines to children. By routines, I mean rather formulaic utterances that must be produced on certain social occasions, but that may have no intrinsic content; even if they have meaning in the usual sense of the word, speakers are required only to produce them, and need not understand them. Thus, very young American children learn to say *Trick or Treat* on Hallowe'en when they appear in costume at their neighbors' doors, but they do not usually know what *tricks* or *treats* are.

We found that parents work very hard to reach their children routines. American babies, for instance, are taught to wave their hands in the *bye bye* gesture long before their first birthdays; and *bye bye* is something that parents ask their children to say long before children have any intention to engage in leave-taking talk. Some of language is not based on inner intentions or on cognition in the same way that referential language is. And some parts of language, routines in particular, are learned in rather large chunks, rather than one word at a time.

In studying children's acquisition of politeness routines at the dinner table, we found that there is an interface between the learning of routines for social purposes and the acquisition of linguistic competence: in teaching their children to be polite, parents help the children to produce forms that are also more complex. Very young children learn that directives are a separate class of utterances because parents insist that they append the politeness marker *please*. Older children (those who are around four in our sample) are not allowed to use direct imperatives with their parents, even with *please* added. For instance, *Give me more milk, please* was rejected by the parents we studied. The children were made to recast their requests into politer forms like *May I please have more milk?* This was observed even for children who did not use such modal auxiliaries in their spontaneous speech. The parents were providing their children with lessons in stylistic variation. A child might begin with an intention (to get more milk) and the knowledge of only one way of mapping it onto surface structure. At the end of the meal she or could express that same intention in two different ways. Routines may thus serve a linguistic function.

Routines have received very little attention, indeed, at least until recent times. But there is now a small group of researchers who are trying to study what people say to one another in their daily lives. Even a brief stay in Hungary has made it clear to me that routines are an important part of the sociolinguistic system and not easily translated. (I have been unable, for instance, to discover all of the rules for who says *csókolom* to whom. There also appear to be some

formulatic *thank you's* that children must say at the end of the meal. In the US, children do not say thanks for the meal, but there is a special formula that only children use when want to leave the table: *may I please be excused.*)

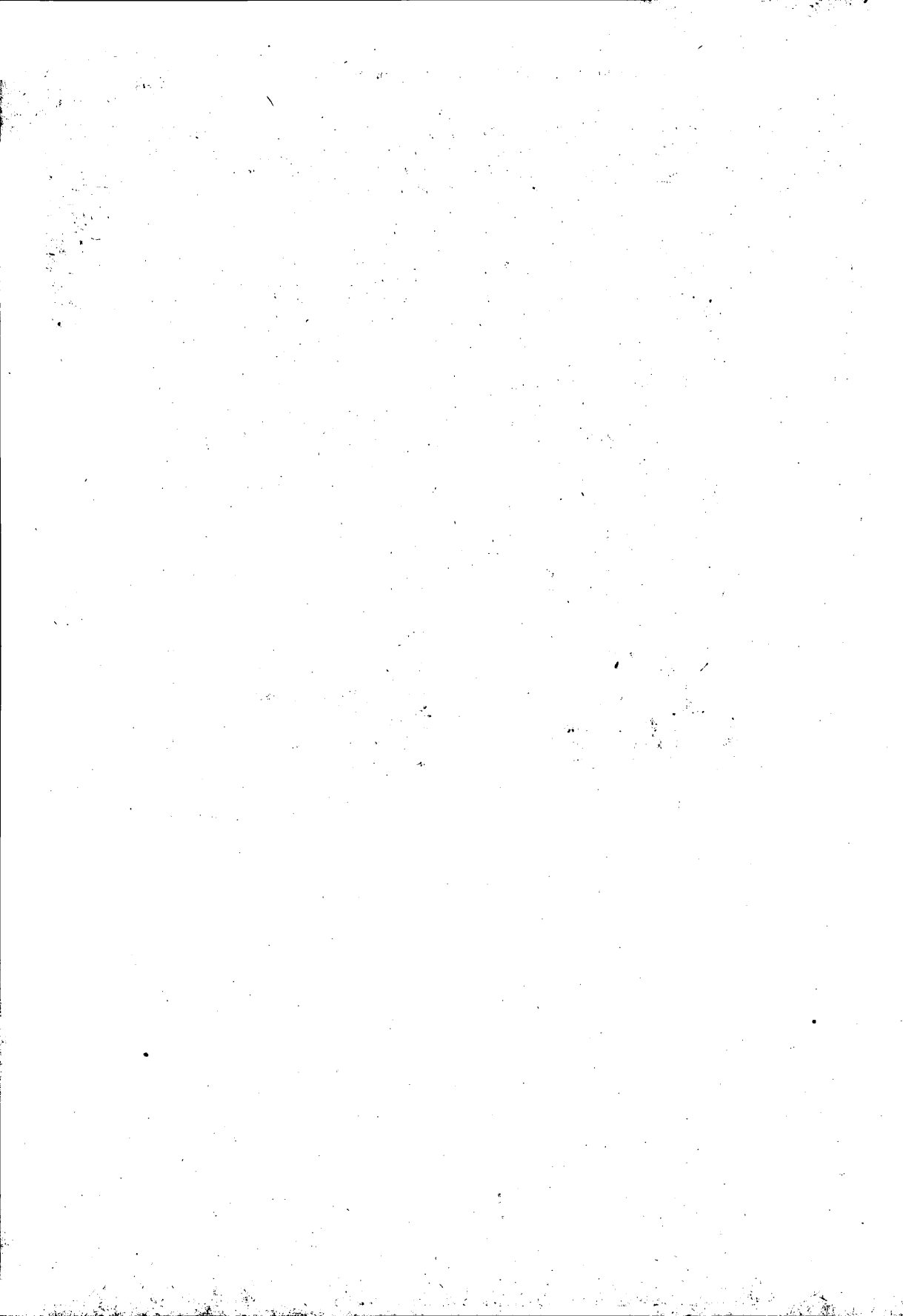
Conclusion

In talking about primate language, sign language, aphasia, and children's language I have admittedly covered very quickly a number of fields that have extensive literatures, and undoubtedly these remarks have reflected my own biases rather than all of the concerns each of them embodies. I have selected them because of my own research interests and because, with the exception of the primate studies, they are all areas in which more research in Hungarian would be welcomed. While these rather extraordinary fields of study may seem far removed from the central concerns of linguistics, this is not the case: each of them provides special data and poses certain questions that ultimately must inform linguistic theory, and in turn be accounted for by it.

JEAN BERKO GLEASON

References

- BROWN, R. (1970), *The first sentences of child and chimpanzee*. In *Psycholinguistics: Selected papers of Roger Brown*. The Free Press, New York.
- CHOMSKY, N. (1957), *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague.
- (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. Mass.: MIT Press, Cambridge.
- GARDNER, R. & GARDNER, B. (1969), Teaching sign language to a chimpanzee. *Science* 165, 664—672.
- GLEASON, J. BERKO (1973), Code switching in children's language. In T. E. Moore (ed) *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Academic Press, New York.
- (1979), Gestural Linguistics. *Science* 205: 1253—1254.
- (1980), A Question of Language. *Nature*. 287: 369—370.
- GOODGLASS, H.; OBLER, L.; GREEN, E.; HYDE, M. R. & WEINTRAUB, S. Narrative strategies of aphasic and normal-speaking subjects. *J. of Speech and Hearing Research* 23: 370—382.
- PERLMANN, R., & GREIF, E., What's the magic word. In press.
- O WEINTRAUB, S. (1976), The acquisition of routines in child language. *Language in Society* 5: 129—136.
- GREIF, E. & GLEASON, J. BERKO (1980), Hi, thanks, and goodbye: more routine information. *Language in Society* 9: 159—166.
- GOODGLASS, H. & BLUMSTEIN, S. (1973), *Psycholinguistics and Aphasia*. The Johns Hopkins press, Baltimore.
- HAYES, C. (1951), *The Ape in Our House*. Harper, New York.
- HYMES, D. (1971), Competence and performance in linguistic theory. In R. HUXLEY & E. INGRAM (Eds.), *Language Acquisition: Models and Methods*. Academic Press, London.
- KELLOGG, W. N. & KELLOGG, L. A. (1933), *The Ape and the Child*. New York: McGraw Hill.
- KLIMA, E. & BELLUGI, U. (1979), *The Signs of Language*. Mass.: Harvard University Press, Cambridge.
- PATTERSON, F. G. (1978), The gestures of a gorilla: language acquisition in another pongid. *Brain and Language* 5: 72—97.
- PREMACK, D. (1971), Language in chimpanzee? *Science* 172: 808—822.
- RUMBAUGH, D. M. (1977), *Language Learning by a Chimpanzee: the Lana Project*. Academic Press, New York.
- TERRACE, H. S. (1980), *Nim: a Chimpanzee who Learned Sign Language*. Eyre Methuen, London.
- SNOW, C. & FERGUSON, C. A. (1977), *Talking to Children: Language Input and Acquisition*. Cambridge University Press, New York.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Paula Palmeos 70 éves

Az észtországi finnugor nyelvtudománynak egy érdemes művelőjét köszöntjük e jeles dátum alkalmából. Ez annál is inkább kötelességünk, mivel Paula Palmeos munkássága számos évtizede szoros kapcsolatban áll a magyar nyelvvel és a magyar kultúrával.

Paula Palmeos 1911. nov. 18-án született a dél-észtországi Lahmuseban, apja molnárként kereste a kenyerét. A középiskolát a legmódosabb és nagy kulturális hagyományokkal bíró észti vidék központjában, Viljandiban végezte. 1930-ban iratkozott be a Tartui Egyetemen észti szakra. Az észti és a finnugor nyelvtudomány területén olyan kiváló mesterei voltak, mint Julius Mark, Julius Mägiste és Andrus Saareste.

A magyarokhoz fűződő kapcsolatai ettől az időtől kezdődnek. Ezekben az években került jó barátságba Lakó Györggyel, Kálmán Bélával, Sz. Kispál Magdolnával, A. Kövesi Magdával és a már elhunyt Lavotha Ödönnel.

Az 1936/37-es tanévet Magyarországon töltötte ösztöndíjasként, a budapesti egyetemen tanult. A következő évekre már rányomta a bélyegét a közelgő majd kitörő második világháború. Paula Palmeos ezekben az időkben volt középiskolai tanár, aspiráns, gépíró stb., míg 1944 őszén meg nem hívták a Tartui Egyetem finnugor tanszékére adjunktusnak. A tanítás kezdetben a háborús nehézségek miatt fűtetlen helyiségekben gyertyavilágnál folyt, ráadásul egy eltévedt golyó életveszélyesen megsebesítette Paula Palmeost, de ő kitartott és egészen mostanáig megmaradt ezen a poszton. 1956 óta docensként dolgozik.

Paula Palmeos munkásságában fontos helyet foglalt és foglal el a finn és a magyar nyelv oktatása. Több műve közvetlenül vagy közvetve ezzel a tevékenységével kapcsolatos, így pl. Soome keele õpik (Tallinn 1955 ; 1963) ; Suomen kielen lauseoppi (Tallinn 1964 ; 1966 ; 1968) című munkái. Ő írta a Grammatika finskogo jazyka (Moskva—Leningrad 1958) c. kollektív mű több fejezetét.

Nem írt magyar tankönyvet az észti diákok számára, de ő volt a tanára csaknem mindenkinek, aki napjainkban magyar szépirodalmat fordít észtre. Többek közt ő fordította észtre MórícZ Zsigmond Rokonok c. regényét és része volt Madách Ember tragédiájának észtre fordításában is.

Volt tanítványai nagy elismeréssel emlékeznek vissza a mordvinoknál, vepszéknel karjalaiaknál töltött gyári gyakorlatokra, amelyek során Paula Palmeostól tanulták meg a gyűjtőmunka műhelytitkait.

Paula Palmeos gyűjtőként elsősorban az ún. tveri karjalaiak nyelvének kutatásával vált ismertté. Ezen a területen legjelentősebb műve Karjala valdai murrak (Tallinn 1962) c. monográfiája (l. NyK 66 : 188—189), melyhez egész sor e témakörbe vágó cikk csatlakozik.

Paula Palmeos ma is töretlen erővel és optimizmussal végzi oktatói és tudományos munkáját. A magyarországi finnugor nyelvészek nevében — megkésve bár, de — további eredményes munkát és jó egészséget kívánok neki.

BERECZKI GÁBOR

Nyelvészkongresszus Tokióban

1982. aug. 29. — szept. 4.

1. A tokiói nyelvészkongresszus az első CIPL kongresszus volt Ázsiában. A CIPL (Comité International Permanent des Linguistes) 1928 óta irányítja nemzetközi nyelvészkongresszusok összehívását. Az első nyolcat európai városokban tartották: Hága (1928) Genf (1931), Róma (1933), Koppenhága (1936), Brüsszel (1948), London (1952), Oslo (1957). A kilencediket először tartották Európán kívül, az USA-ban (Cambridge, Mass., 1962). Ezután ismét európai városok következtek: Bukarest (1967), Bologna (1972), Bécs (1977). A 13. Nemzetközi Nyelvészkongresszus megtartását a CIPL javaslatára Japán vállalta.

2. Eredetileg 800 résztvevőre számítottak, ez a szám azonban 1400-nál többre emelkedett. Az 1977-ben Bécsben tartott 12. kongresszuson 1200 résztvevő volt. Tokióban 45 ország vett részt. A legnagyobb számban képviselt ázsiai országok a következők: Japán (ezren felül), Dél-Korea (20), Kína + Taiwan (16), Izrael (12), India (7). Az európai szocialista országok, Latin-Amerika, Ausztrália és Afrika részéről összesen 40 körül voltak jelen. A legnagyobb számban képviselt nyugati országok a következők: USA (87), NSZK (30), Kanada (25), Hollandia (22), Anglia (14), Norvégia (14), Franciaország (11).

Az első Ázsiában tartott nemzetközi nyelvészkongresszus lehetőséget adott az ázsiai nyelvészekkel és kutatásaikkal fennálló kapcsolatok szélesítésére; nagyszámú fiatal japán nyelvész bekapcsolódására a nyelvészet nagyarányú szóbeli információáramlásába; és a CIPL meglévő világméretű kapcsolatainak kiszélesítésére a célratörő japán szervezés igénybevételével.

Viszont nem volt várható Tokióban olyan szemléletbeli mozgás, mint amilyent a prágaiak funkcionális fonetikája indított el Hágában, Hjelmslev glosszematikája a koppenhágai kongresszuson, John Firth kontextualizmusa Londonban, vagy Noam Chomsky generatív-transzformációs szemlélete a Cambridge, Mass.-ben tartott 9. kongresszuson. Nem volt várható, hogy a kongresszus ázsiai színhelye helyi hagyományok vagy előítéletek erőterébe kényszeríti a másként gondolkozókat, mert nincsenek ilyen ázsiai hagyományok vagy előítéletek. Bár az amerikai hatás érezhető volt, nem vált nyomasztóvá. Az európai hagyományok pedig inkább ösztönözték, mint gátolták a gondolat mozgását. Így kedvező volt a légkör arra, hogy az összegyűlt közel másfélezer nyelvész „A nyolcvanas évek nyelvészete” címen vitassa meg a nyelvtudomány időszerű kérdéseit.

3. A szervezőbizottság élén Shiro Hattori, a kongresszus japán elnöke, a Japán Tudományos Akadémia, a Tokió Egyetem és a Gakushuin Egyetem irányvonalát képviselte. Kazuko Inoue professzor asszony, főtitkár egy magánegyetem (az International Christian University) mozgékony nemzetközi kap-

csolatait és az újabb elgondolások iránt mutakozó fogékonyságát hozta magával. Az elnököt és a főtitkárt elvi és szervezési feladatainak megoldásában — az előkészületekben éppúgy, mint a plenáris és a szekció ülések alelnökeiként — harminckét tagból álló szervezőbizottság segítette.

Hathatós támogatást nyújtott a Japán Nyelvészeti Társaság a hozzá csatlakozó hat nyelvészeti és filológiai társasággal, köztük a Japán Matematikai—nyelvészeti Társasággal. A CIPL részéről Prof. R. H. Robins elnök és Prof. E. M. Uhlenbeck főtitkár, valamint az előző CIPL kongresszus elnöke, Prof. W. U. Dressler, és az előző Európán kívül tartott CIPL kongresszus elnöke, E. Haugen harvardi professzor patronálta a japánokat. Tekintettel arra, hogy a japánok azt hangoztatták, hogy több vonatkozásban modellnek tekintik a Bécsben tartott 12. kongresszust, indokoltnak látszik, hogy a továbbiakban helyenként összehasonlító utalás történjen a bécsi kongresszusra.

4. Számszerűségeken a tokiói kongresszus általában túlszárnyalta a bécsit. Bécsben a résztvevők száma 1200 volt, Tokióban több, mint 1400, Bécsben 6 plenáris téma és 14 szekció volt, Tokióban 8 plenáris téma és 20 szekció. A legnagyobb eltérés a munkacsoportok számában volt; Bécsben 6 + 2, Tokióban 25. A felsorolt adatokon túlmenőleg — részben azok folyamánként — eltérés mutatkozott a két kongresszus között a vitatkozók számában is. Ez elsősorban talán arra vezethető vissza, hogy a tokiói plenáris előadások előzetes lenyomata már 5 jónappal a kongresszus megtartása előtt a résztvevők kezében volt. Így a „Preprints of the Plenary Sessions Papers” 311 oldalas anyagát ösztönzést adott kongresszusi állásfoglalások érlelésére. Ez nemcsak a teljes ülések vitáira vonatkozott, hanem befolyásolta a szekcióelőadások végleges megfogalmazását és a szekcióvitákat is. A munkacsoportok írásos vitaanyagát a szervezők szintén előre megküldték a jelentkezőknek. Ezért itt is volt lehetőség előre átgondolt felszólalásra. Az előre felkészült vitatkozók voltak jellemzők a tokiói előadótérre. Hiányzott azonban néhány olyan felkészült előadó és vitatkozó, akiknek neve a programban szerepelt, pénzügyi korlátozások miatt azonban nem jelenhettek meg. Így a Szovjetunióból több, mint huszan szerepeltek a programban, de csak az öt hivatalos kiküldött jelent meg. A programban előadóként szereplő 6 magyar közül 3 (Bakos Ferenc, Dezső László és Kiefer Ferenc) nem volt jelen, Andor József, Cseresnyési László és Szentgyörgyvári Artúr megtartotta előadását. További három magyar más országból érkezett és tartott szekcióelőadást: Bátor István (Koblenz, NSZK), Kalmár Iván (Toronto, Kanada) és Szabó László (New Brunswick, Kanada). A szocialista országokból három plenáris előadó szerepelt a műsorban: Olga Achmanova (Szovjetunió), Manfred Bierwisch (NDK), Tatjana Slama-Cazacu (Románia), Achmanova azonban nem jelent meg. A plenáris előadók közül összesen 13 előadó volt az Egyesült Államokból és Kanadából, 13 Európából, az ázsiaiakat 1 japán képviselte. (Egyesek két Ázsiából származó amerikaiak is hozzá számítottak.) Az ázsiaiak inkább a szekciókban és munkacsoportokban találták meg a helyüket.

5. A Kongresszusnak az a célkitűzése, hogy a nyolcvanas évek nyelvészetéről képet adjon, hogy áttekintse a közelmúlt lényeges fejleményeit és eligazítson a várható irányzatokban, nagy próbatételt jelentett Hattori professzornak és munkatársainak, amint erről Kazuko Inoue főtitkár beszámolt a „The Japan Times” 1982. augusztus 30-i számában.

5.1. A nyolcvanas évek nyelvészetének bemutatására elsősorban az a 27 nemzetközileg ismert nyelvész volt hívatva, aki a 8 plenáris ülés témakörében volt előadó. Célszerűnek látszik, hogy ide kerüljön plenáris ülés témája és előadójának neve:

1. Syntax and Semantics: T. Givón (Univ. of Oregon), S. Kuno—(Harvard Univ, M. Shibatani (Kobe Univ.).
2. Syntax: A. Culioli (Univ. of Paris VII), S. C. Dik (Univ. of Amsterdam), R. A. Hudson (Univ. College, London), T. Wasow (Stanford Univ.).
3. Semantics: O. Akhmanova (Moscow State Univ.), M. Bierwisch (Academy of Sciences, East Germany), E. Coseriu (Univ. of Tübingen), R. Schank (Yale Univ.).
4. Morphology: M. Aronoff (State Univ. of N. Y.), W. Dressler (Univ. of Vienna), J. Levi (North Western Univ., IL), A. M. Zwicky (Ohio State Univ.).
5. Phonetics and Phonology: E. Henderson (Univ. of London), I. Lehiste (Ohio State Univ.), J. Ohala (Univ. of California at Berkeley).
6. Historical Linguistics: T. Bynon (Univ. of London), A. Tovar (Spanish Academy of Sciences), C. Watkins (Harvard Univ.).
7. Psycholinguistics: W. Levelt (Max Planck Institute, Nijmegen), E. Oksaar (Univ. of Hamburg), T. Slama-Cazacu (Univ. of Bucharest).
8. Sociolinguistics: E. Haugen (Harvard Univ.), J. Knobloch (Univ. of Bonn), W. F. Mackey (Univ. Laval, Canada).

5.2. Az első plenáris ülés napirendjén az Amerikában kedvelt „Szintaxis és szemantika” témakör volt, amelyben a szintaxis főleg mondattipológiát jelent, a szemantika pedig funkcionális mezőket. Az első előadó Talmy Givón mondattipológiából indult ki, de nem a szokásos kijelentő–cselekvő–állító egyszerű mondatból, hanem az „ute-azték” nyelv személytelen-szenvedő mondatának szerkezetéből. Ezt nyelvközi egybevetésben vizsgálta, majd eljutott a személytelen szenvedő szerkezet komplex funkcionális értelmezéséhez. Masayoshi Shibatani az esetjelzés tipológiai és funkcionális vizsgálatát mutatta be nominatív és ergatív nyelveken. Susumu Kuno pedig a dialógusból kihagyható elemek funkcionális értelmezését adta.

A második plenáris ülésen a szintaxisról volt szó. Antoine Culioli a szintaxis vizsgálatának módszerével foglalkozott „Role des representations métalinguistiques en syntaxe” című előadásában. Simon C. Dik funkcionális nyelvtanának alapelveit fejtette ki, amelyben a performancia az elsődleges, de nem függetleníthető a kompetencia eszköztárától. Richard Hudson „Word Grammar” című dolgozatában szóközpontúan adta elő szintaxis-elméletét. Thomas Wasow egy folyamatban levő munkálatról számolt be, amely az angol idiómák szintaxisával, szemantikájával és pragmatikájával foglalkozik.

Szemantika volt a tárgya a harmadik plenáris ülésnek, amelyen Manfred Bierwisch, Eugenio Coseriu és Lawrence Birnbaum volt az előadó. Bierwisch a formális és a lexikai szemantikáról beszélt, Coseriu fő problémája a „signifié sémantique” szigorú körülhatárolása volt. Ezzel kapcsolatban vitába szállt az előző nemzetközi nyelvészkonferenciás fő szemantikai előadójával, a kontextualista John Lyons-szal. A Yale egyetem munkacsoportja nevében L. Birnbaum azt igyekezett kimutatni, hogy funkcionálisan szükséges a szemantika és a pragmatika integrálása.

A morfológiáról tartott plenáris ülésen Mark Aronoff, Wolfgang Dressler, Judit Levi és Arnold Zwicky tartott előadást. J. Levi „Complex Nominals” és A. Zwicky „An Expanded View of Morphology” című előadása külön figyelmet keltett, mert jól érzékeltette a morfológia szintaktikai és fonetikai kapcsolataiban az integrációs fejlődést. A Zwicky a magyarok figyelmét azzal is felkel-

tette, hogy hivatkozott Kiefer Ferenc „Morphology in Generative Grammar” című régebbi írására. W. Dressler viszont Szabó Zoltán „Some Characteristics of Agglutinative Type in Derivation” című dolgozatára hivatkozott, amely Dezső László és Hajdú Péter szerkesztésében a „Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages” kötetben, az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 1970-ben.

A fonetika és fonológia témakörében a következő plenáris előadások voltak: Eugénie J. A. Henderson „Phonetics and Phonology in the Eighties”, Ilse Lehiste „The Role of Prosody in the Internal Structuring of a Sentence” és John J. Ohala „The Phonological End Justifies Any Means”. Ohala ígéretesnek tünteti fel, hogy a nyelvészet hidat épít más diszciplínák felé. A fonológia például nem veszi el azonosságát, ha az akusztika, a pszichológia vagy az ethológia területéről adatokat és módszereket vesz kölcsön, mert a cél és a probléma határozzák meg a fonológia sajátos területét.

A nyelvtörténeti plenárison Theodora Bynon azt szemléltette, hogy az élő rokon nyelvek közös lexikával kitöltött mondat szerkezetei olyan egybevetésre adnak lehetőséget, amely megkönnyíti nyelvi változások rekonstruálását az egybevetett nyelveken. Bynon angol–német egybevetéseket végzett. Calvert Watkins arról értekezett, hogy a történeti komparatista nyelvészet eredményei előmozdítják a tipológiai vizsgálatokat. Antonio Tovar a nyelvek osztályozásáról beszélt.

5.3. Az első hat plenáris ülés előadásaiból és vitáiból kitűnt, hogy a nyelvészet az önálló szakterületek integrálódása felé mozog. Példaképpen a mondat-szintaxis említhető, amely néhány évvel ezelőtt a nyelvtudomány egyik legönállóbb területének számított. Most úgy látszik, hogy újra át kell gondolni a morfológia oldaláról az összetett és származékszavakra tekintettel. Ez viszont a fonetikai és fonológiai újraátgondolás igényét vonja maga után. Újra kell értékelni a szintaxist a szemantika oldaláról is, mert az önmagában vett mondat jelentését csak a konkrét szövegösszefüggés és a nemnyelvi környezet teszi teljessé. Sokszor különböző elméleten alapuló vagy különböző módszerrel végzett kutatások hasonló eredményre vezetnek. Thomas Gamkrelidze a nyelvtörténeti plenáris ülés elnöke a nyelvi valóság diakron és szinkron dimenziójának együttlátásában látott jellemző példát az integrálódási folyamatra.

5.4. Az alapvető nyelvészeti diszciplínák után, a pszicholingvisztika új plenáris témát jelentett a CIPL kongresszusok történetében. Ennek a bemutatkozásnak arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy mi a szerepe a nyelvészet pszichológiai vonatkozásának a nyolcvanas évek nyelvészetében. A pszicholingvisztika helyét Els Oksaar észt származású hamburgi általános nyelvész igyekezett meghatározni a nyelvészet funkcionális-kommunikációs irányzataiban. Idézte az ismert amerikai pszicholingvistát, R. Brownt: „Dilettáns érdeklődés egy másik tudományterület iránt önmagában nem elegendő interdiszciplináris munka alátámasztására.” Utalt arra, hogy a pszicholingvisztika tudományos stabilizálódásához hozzátartozik egyrészt a régebbi nyelvpszichológia eredményeinek számbavétele, másrészt a kortárs irányzatok egyeztetése. Szerinte a pszicholingvisztikának főleg a beszédtevékenységre és a dialógusnyelvészetre kell irányítania figyelmét.

Tatjana Slama-Cazacu, aki Manfred Bierwisch mellett a szocialista országokat képviselte a plenáris előadók között, saját elméletét, a D–C (dinamikus-

kontextuális) teóriát ismertette mint olyan átfogó koncepciót, amelybe szerinte a szociolingvisztika is belefér. Tény, hogy 1954 óta nyomon követhető, hogy milyen gonddal térképezte fel T. Slama-Cazacu a „kontextuális szintek” tevézőit.

Az empirikus alapozású kontextuális megközelítés után, Willem J. M. Levelt, a nijmegeni Max Plank pszichológiai intézet igazgatója, Chomsky-ihletésű folyamatmodellt mutatott be a beszélő szövegalkotói tevékenységének vizsgálatára. A modell három alrendszerre tagolódik, melyek szintekbe rendezhetők (a mondanivaló linearizálása, a nyelvi megformálás, az artikulálás). Ezeket a szinteket a szerző „modul”-okban reprezentálta. Modelljét munkahipotézisként mutatta be. Modern látásmódjának kiegyensúlyozására nem mulasztotta el felhasználni a régi retorikák bölcsességét. Tekintve, hogy folyamatmodellről van szó, szephez jut a modellben a mozgásirányítás, melyet Levelt „monitor”-nak nevez. Ebben a vonatkozásban a dolgozat azt a benyomást keltette, hogy a szerző még nem elég széles alapon gondolta át a kérdést.

A pszicholingvisztikának szentelt plenáris ülés volt az egyetlen, amelyen az előadók nem az előre kiadott program szerint, nevük betűrendjében kerültek sorra. Beavatatlanok eltűnődtek ezen. Azért történt-e ez, mert Levelt spekulatív szemléletmódját nem akarták előtérbe helyezni? Tény, hogy a plenáris ülésen sehol sem váltott ki olyan érzékenységet a Chomsky-índítású látásmód, mint a pszicholingvisztikai vitában. Az is tény, hogy a pszicholingvisztikai plenáris volt az egyetlen, ahol a nők többsége érvényesült az irányításban. Az elnök Walburga von Raffler-Engel (Nashville) volt. Az első előadó a sorrend megváltoztatása után Els Oksaar lett, a második helyre Tatjana Slama-Cazacu került, a harmadik helyre pedig Wilhelm J. M. Levelt, aki az eredeti kiírás szerint első volt.

A pszicholingvisztika plenáris megvitatása még nem tette nyilvánvalóvá, hogy a várt, önálló diszciplína megszületett. Bizonyos azonban, hogy a nyelvészet egyre szigorúbb logikájú megközelítése ellenhatásként is sürgette a nyelvhasználó szerepének következetes pszichológiai átgondolását. Tulajdonképpen itt mutatkozott meg legátfogóbban az integrálódási folyamat. Az emberközpontúság a nyelvészetben előtérbe került és a vitában helyenként jelszóvá forrósodott.

5.5. A nyelvhasználat kérdései a szociolingvisztikai plenáris ülésen kerültek napirendre. Einar Haugen a kétnyelvűek nyelvválasztási problémáiról beszélt, részben mint aki átéli a kétnyelvűséget, részben mint következetes kétnyelvűség-kutató, részben mint aki mások írásai alapján is átgondolta a bilingvizmus kérdését. Johann Knobloch volt az egyetlen, aki Tokióban plenáris ülésen németül adott elő. (Franciául a francia A. Culioli és E. Coseriu tartotta plenáris előadását, huszonhárman azonban angolul. (J. Knobloch előadásának címe: „Soziolingvistische Probleme in der Bundesrepublik Deutschland”). William F. Mackey a szociolingvisztika múltjáról és jövőjéről beszélt. Előadása, 102 kiemelt bibliográfiai utalással, a tokiói kongresszus legdokumentáltabb előadása volt.

6.1. A plenáris előadások témakörei szekcióüléseken és munkacsoportok eszmecsereiben gyűrűztek tovább. A szintaxis és a szemantika tárgykörében 67 szekcióelőadást tartottak. Ezekhez kapcsolódott három munkacsoport témája. Az egyikben a kölni C. Lehmann szervezésében T. Givón, E. Keenan, E.

Coseriu, W. Dressler és mások vitatták meg a nyelvtipológia helyzetét: „the state of art in language typology.” Egy másik munkacsoportban S. S. Dik vezetésével a funkcionális nyelvtanról folyt a vita. Egy harmadikban F. R. Palmer, a szemantikai plenáris ülés elnöke, „mód és modalitás” címen szervezett vitát.

Hiroya Fujisaki (Tokió Egyetem) és a nálunk is jól ismert lundi Éva Garding szervezésében, Ilse Lehiste és John J. Ohala plenáris előadók közreműködésével, külön munkacsoport vitatkozott az intonációról. Mantaro J. Hasimozokínai—tibeti strukturális átmeneteket vizsgált egy munkacsoportban. A japán nyelv eredetéről külön vita folyt. Kazuo Mabuchi vezette a vitát, amelyben Shichiro Murayama (Tokió) az altaji (főleg tunguz) eredet mellett a csendesóceáni ősök jelentőségét is hangoztatta.

A pszicholingvisztikai szekcielőadók közül Viktoria Fromkin, UCLA (University of California, Los Angeles), váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Az előadás, melynek címe „Nyelvi performancia-modellek”, túlsúlyolt teremben hangzott el. Ide tartozik a nyelvelsajátítás és nyelvtanulás kérdésköre is, amely önálló szekcióként működött ugyan, de több ponton „alkalmazott pszicholingvisztika” jelleget öltött. A „Nyelvelsajátítás és nyelvtanulás” című szekció négy órán át vette igénybe a kongresszus plenáris előadótermét. Ebben a szekcióban elsősorban egyes ázsiai nyelvek anyanyelvi elsajátításáról és ázsiai nyugati nyelvek tanulásában tapasztalt problémáiról, illetve eredményeiről volt szó. Előkerültek azonban olyan kérdések is, mint „Tudati szókincs az idegennyelv tanulásában”, „Kommunikációs készségek fejlődése”, „A nyelvtanítás fejlesztéses elmélete”, „Kétszintű stratégiák az idegen nyelvek tanításában” stb. A tokiói CIPL kongresszus újított, mikor a nyelvtanulásról szekciót nyitott. A nyelvtanulási téma folytatódott a munkacsoportokban, például ilyen címenek: „Nyelvelmélet és nyelvelsajátítás”, „Beszédteljesítmény”, „Fejlődéses nyelvészet” (developmental linguistics), „A közös ismeret szerepe a nyelvi kommunikációban” (shared knowledge in language use).

6.2. Azok a szekciótémák, melyek plenáris ülésen önálló témaként nem szerepeltek, a következők: a nyelvészet legújabb története és távlatai, szószemantika, nyelvi univerzálék és tipológia, dialektológia és nyelvföldrajz, szövegnyelvészet, pragmatika, nyelv és irodalom, írásrendszerek, nyelvelsajátítás és nyelvtanulás, nyelvi tervezés, nyelvészet és számítógép, szemiotika.

Már az első körlevélben külön felhívás irányította, a figyelmet „A nyelvészet legújabb története (the state of the art and future perspectives) című szekcióban való részvételre. A szekcióban megtartott 15 előadás igyekezett eleget tenni a felhívásnak. K. Koerner, az ismert Saussure-kutató vállalta, hogy kritikailag elemzi az utóbbi évtizedek nyelvészetének történetét. Volt, aki Khun tudománytörténeti paradigmáját értelmezte a nyelvészetre, volt szó az esetenyelvtan mai teóriájáról; a tagmémika jövőjéről stb. Átfogó kép vagy a problémák súlypontosítása azonban nem alakult ki, pedig a vita tovább folyt K. Koerner munkacsoportjában. A szekciók témáinak meghatározásánál és az előadások kiválasztásánál erőteljesen kifejezésre jutott az a felismerés, hogy az öncélú nyelvészet eszménye már sokat veszített mozgósító erejéből. Nagy figyelem fordult olyan kutatási határterületek felé mint a szövegnyelvészet, a pragmatika, a szemiotika, valamint olyan alkalmazási területek felé, mint a nyelvelsajátítás, számítógépes nyelvészet (pl. a „word processor”), a nyelvi tervezés, és az írásrendszerek egybevetése és egyszerűsítése. A bíráló bizottság

nagy munkát végzett, mikor a 220 szekcióelőadást kb. kétszer annyi javaslatból kiválasztotta. A kongresszusi tapasztalat azt mutatta, hogy bevált az az információáramlási modell, melynek keretében a japánok megszervezték a nyolcvanas évek nyelvészetének áttekintését.

7. A Kongresszus záróülésén a nyolc plenáris ülés elnöke (Akira Ota, Henk van Riemsdijk, Frank R. Palmer, Viktória Fromkin, Herbert Penzl, Thomas V. Gamkrelidze, Walburga von Raffler-Engel, Werner Winter) számolt be az előadásokról. Ezután következett a CIPL elnökének Robert H. Robinsnak és a Kongresszus főtitkárának, Kazuko Inouenak az összefoglalója.

Dr. Robins megállapította, hogy mindenkinek volt lehetősége arra, hogy beszéljen arról, amihez legjobban ért, illetve ami legjobban érdekli. Megelégedéssel emelte ki, hogy nem hangzott el olyan állásfoglalás, amely egy elmélet vagy egy módszer kizárólagos uralomra juttatását támogatta.

Inoue főtitkár, aki a kongresszusi előadások és műhelyviták előzetes anyagának ismeretében látogatta az előadótermeket, megállapította, hogy a régebben kezdődött részterületi differenciálódás és a kutatások újabb területekre terjesztése mellett, fokozódott az érdeklődés az alkalmazási lehetőségek vizsgálata iránt. A részdiszciplínák kölcsönhatásában pedig ez a kongresszus is az integrálódási folyamat jeleit mutatja.

Bár ezek a megállapítások feltűnően új elemeket nem tartalmaztak, a résztvevők örömmel vették tudomásul, hogy a tokiói CIPL kongresszus is megerősítette a tapasztalatot. Teljes és pontos képet úgysem lehet kapni a találkozó munkájáról a 13. kongresszus anyagának 1983-ban esedékes publikálása előtt.

7.1. A találkozó jellemzéséhez meg kell még említeni, hogy a legnagyobb meglepetést a fiatal japán nyelvészek nagy érdeklődése keltette. Ebből adódott, hogy a nemzetközi nyelvészkongresszusok történetében először volt a hallgatóság háromnegyed része ázsiai. Az előadásokat tekintve pedig határozottan több volt az amerikai ihletésű témamegközelítés, mint az európai. Főleg azért, mert sok európai és japánelőadó vette át az amerikai stílust. Ennek egyik következményeként sokan leszűkítve vették figyelembe a háttérodalmat. Nem egyszer ez indokolható volt. Amikor azonban különböző megközelítési módok egyeztetésére volt szükség, segíthette volna a megoldást az előzményviták ismerete. Az idősebbek ilyenkor Roman Jakobsonra emlékeztek, akinek halálhíre a Kongresszus alatt terjedt el Tokióban. Hosszú időn át Roman Jakobson volt egyike azoknak a nagy nyelvészeknek, akik a CIPL-kongresszusokon széles látókörükkel és tapintatukkal megtalálták a nézőpontok egyeztetésének lehetőségét.

Tény, hogy az idősebb európaiaknak és a hozzájuk közel álló harvardiaknak lett volna olyan feladatuk Tokióban, amilyent régebben Roman Jakobson látott el nemzetközi nyelvészkongresszusokon. Sok volt az európai erudícióra vágyó fiatal ázsiai. Nagyobbára a matematikai nyelvészet iránt érdeklődtek ugyan, de látni akarták azt is, hogy hogyan egyeztethető N. Chomsky generatív-transzformációs nyelvészete az empirikus nyelvvizsgálattal. Eugnius M. Uhlenbeck, a CIPL főtitkára, ki az első (hágai) nemzetközi nyelvészkongresszus szervezőjének, a nagy holland nyelvésznek, Christianus Cornelius Uhlenbecknek nevét viseli, húsz évvel ezelőtt meggyőzően mutatta ki, hogy Noam Chomsky nyelvészete nem léphet a nyelvi valóság vizsgálatán alapuló nyelv-

tudomány helyébe. Most azonban, amikor a tokiói kongresszuson senki sem harcolt már a generatív-transzformációs nyelvészelmélet hegemoniájáért, hasznos megnyilatkozás lett volna, ha a CIPL főtitkár tesz egy gesztust az ifjúság felé. Talán a nyelvészet legújabb történetének szekciójában, K. Koerner „A Critique of Recent Histories of Linguistics” című előadásához hozzászólva, megjegyezhetné, hogy a generatív-transzformációs-grammatika a nyelvi lehetőségek vizsgálatának egy változata. A nyelvi lehetőségek vizsgálata pedig hasznosan egészítheti ki a nyelvi valóság vizsgálatát és segítséget nyújthat a nyelvi tervezéshez. Vigyázni csak arra kell, hogy a lehetőségkutatók ne tekintsek hipotéziseiket egyenlő értékűnek a valóságkutatás eredményeként megfogalmazott tézisekkel.

1978-ban volt ötven éve, hogy az első nemzetközi nyelvészkongresszust megtartották. A Tokióban tartott 13. nemzetközi nyelvészkongresszus azt bizonyította, hogy egy fél évszázad elmúltával is töretlen az érdeklődés a CIPL-találkozók iránt, a fiatal ázsiai nyelvészek pedig friss fogékonysággal kapcsolódtak be a világméretűvé váló információcserébe.

8. A japánok nagyon komolyan vették a Tokióban tartott nemzetközi nyelvészkongresszus kedvező feltételeinek biztosítását. Erre a célra komoly szellemi és anyagi erőket mozgósítottak. Jól átgondolt tudományszervezési modellben valósította meg a rendezőbizottság a Kongresszus tervezését és szervezését. A plenáris ülések, a szekciók, és a munkacsoportok munkája helyileg egy kongresszusi célra létesült központban került lebonyolításra a nagy szállodák negyedében.

SZENTGYÖRGYVÁRI ARTÚR

Egy amerikai regionális konferenciáról

(The University of Wisconsin—Milwaukee Tenth Annual Linguistics Symposium)

1. A regionális konferenciák viszonylag újkeletű eseményei az amerikai nyelvészetnek. A Berkeley Linguistic Society hatodik, éves konferenciája 1980-ban volt, a Chicago Linguistic Society 1982-ben tizenkilenc, évente rendezett konferenciára tekinthet vissza, a University of Wisconsin—Milwaukee 1981-ben tartotta tizedik szimpóziumát. Ellentétben a minden amerikai nyelvészt összegyűjtő országos konferenciákkal (melyek közül a legnagyobb a Linguistic Society of America kongresszusa), a regionális „gyűlések” (meetings) egy-egy tájegység, azaz néhány állam nyelvészeinek fórumai. Egy-egy regionális konferencián a résztvevők 20–40 előadást hallgatnak s vitatnak meg.

2. Egy konferencia szervezése nem sokkal az előző befejeződése után megkezdődik. A szervezők — a csikágóiak esetében a doktorátusukon dolgozó diákok, Milwaukeeban a nyelvészeti tanszék professzorai — lehetőleg tíz hónappal a konferencia előtt szétküldik a következő gyűlés fő témáját megnevező és a résztvenni szándékozók előadásainak rövid tartalmi kivonatára (abstract) vonatkozó tudnivalókat. A névtelenül beküldött előadásvázlatokat a szervezők értékelik, s a megfelelő pontszámot elérték szerzőit értesítik, hogy

előadásuk bekerült a programba. A konferenciára érkezőket a szervezők egy „konferenciacsomaggal” fogadják, melynek legfontosabb része a „meeting handbook”. Ez tartalmazza a programot, az összes előadásnak a szerzők által írt kivonatát, megjelöli a környéken található éttermek specialitásait és megközelítési módjait, az utazással kapcsolatos információkat, s a város (környék) főbb nevezetességeit. Maguk az előadások 20 percesek, utánuk 5–10 perces vitával. Minden előadást természetesen nyomban megvitat a hallgatóság s az előadó, sohasem fordul elő, hogy 3–4 előadás után következik „a vita”. A szünetekben a konferencia résztvevői az Amerikában elengedhetetlen kávét szücsölik és süteményeket esznek (ezek ára bene van a részvételi díjban) miközben szakmai vagy baráti beszélgetéseket folytatnak. Az ilyen szakmai beszélgetéseket a résztvevők, előadók és nem előadók, gyakran ugyanolyan fontosnak tartják (ha nem fontosabbnak), mint magukat az előadásokat.

Egy-egy konferenciának mindig van 1–2 felkért előadója aki — a tudományterület neves kutatója lévén — egyórási előadásban (invited lecture) átfogóan vizsgálja a konferencia fő témáját. A konferencia után — attól függően, hogy az előadásokból összeáll-e egy kötet, s attól, hogy a szervezők találnak-e kiadót — vagy létrejön egy könyv, vagy nem. A Milwaukeeben 1979-ben tartott szintaxis szimpózium kötete (Edith A. Moravcsik and Jessica R. Wirth (eds.), *Current Approaches to Syntax*. Academic Press, New York 1980) a kurrens amerikai szintaktikai elméletek legjobb összefoglalása pillanatnyilag.

3. Wisconsin állam egyetemének Milwaukee-i tagozatán a tizedik regionális konferenciát 1981. március 27–28-án tartották. A témát a szervezők a nyelvi kontaktusok vizsgálatában jelölték meg. Két felkért előadó volt: Ilse Lehiste (*Retracing the journeys of loan words: German loans in Macedonian*) és Sarah G. Thomason (*Are there linguistic prerequisites to contact-induced language change?*). Velük együtt összesen 21 előadás hangzott el a nyelvi kontaktusokról. Az előadásokban a nyelvek széles skálája terítékre került: kelet- ausztráliai, arab, marathi, hindi, albán, quechua, spanyol, lingala stb. Amennyire meg tudtam ítélni, semmilyen falrengetően új dolog nem hangzott el, inkább a kontakt-nyelvészet sztenderd fogalmait és elméleteit igyekeztek az előadók új megvilágításba helyezni, pontosítani, esetenként módosítani. Mushira Eid (University of Iowa) például azt mutatta ki, hogy Ferguson diglossia-fogalma szimplifikálja a sztenderd és a kollokvialis arab funkcióit, szerinte a két változat egy „vegyes változat” formájában együtt fordul elő (*Diglossia revisited: the case of Arabic*). Brian D. Joseph (Ohio State University) azt igyekezett bemutatni, hogy a nyelvi változások valószínűleg nem kizárólag nyelven belüli fejlődések vagy kizárólag kontaktus-indukálta változások, hanem a kétfajta ok kombinációi (*Multiple causation in language contact change*). Coral R. Bergman (San Diego State University) pedig azt vizsgálta meg, hogy igaz-e, hogy egyes kétnyelvű gyerekek ad hoc módon kevert vegyes nyelven beszélnek. A 2 éves és 11 hónapos Carlosról játék közben készített kétórás video-felvétel elemzése azt mutatja, hogy nem egységes hibrid nyelvet beszél a gyerek, hanem hol angolul, hol spanyolul beszél. A látszólag ad hoc váltásokat a kódváltásokat előíró szociális megkötéseknek Carlos környezetében megfigyelhető hiánya okozza, mely állapot az előadó szerint egyike a normális kétnyelvűvé fejlődés fokozatainak (*But is he bi-lingual: a three-year-old's mixed speech*).

KONTRA MIKLÓS

Afrika nyelvei és a mai afrikanisztika egy új kézikönyv tükrében*

E cikk célkitűzése túlmegy a szokásos recenzió keretein, mert a nemrég megjelent mű átfogó tartalma és terjedelme lehetővé teszi, jelentősége pedig megköveteli a címben megnevezett áttekintést.

Az ismertetett kötet (a továbbiakban : SprAfr), amint az előszóban olvasuk (7—9), voltaképp egyetemi tankönyv, amelyet az afrikanista, néprajz- és egyéb szokásos hallgatókon kívül az érdeklődő nagyközönségnek szántak. Tegyük hozzá, hogy ezen túlmenően az afrikai nyelvek hivatásos kutatóinak is szól, vagyis egyben kézikönyv jellegű, hiszen a szerzők törekedtek arra, hogy beszámoljanak a legújabb kutatások és módszerek eredményeiről, problémáiról, sőt a bíráló hang sem hiányzik benne, és egy-egy elemzés meghaladja a szokványos tankönyv színvonalát, némely szerző pedig saját új gondolataival, ötleteivel gazdagította a fejezeteket. Másrészt a kötet a tudománynépszerűsítéshez közelít, amikor bőven tájékoztat általános nyelvészeti alapismeretekről, főképpen az összehasonlítás, a nyelvtörténet köréből, szóval diakronikus nyelvvizsgálati problémákról. Igaz ugyan, hogy az afrikai nyelveket sem lehet elsajátítani nyelvészeti alapfogalmak tudása nélkül, de a NSZK egyetemein (Hamburg, Köln, Mainz, Marburg, legújabban Bayreuth) a gyakorlatban főleg az afrikanisztikai intézetekben kapják meg a hallgatók az általános nyelvészeti képzést is, legfeljebb külön hallgatnak fonetikai és lingvisztikai (= transzformációs) tanfolyamot.

A szempontok többszintű tagozása folytán nemegy fejezet tér ki vagy utal részletesebben általános módszertani kérdésekre, amelyek közül néhányat a különféle szerzők különböző felfogásban találunk olvasóik elé (pl. L. Gerhardt és F. Rottland — R. Voßen). Hogy a nem afrikanista nyelvtörténész gyakran közhelyszerű ismétléseket, ferde látásmódot észlel bennük, erről még beszámolunk.

Ami az egyéb általános témákat illeti, bizony szembetűnő hézagok mutatkoznak bennük: az a benyomásunk támad, mintha az afrikanisztika érdeklődése, témaválasztása főképp diakronikus irányú volna; fonetikai, fonológiai és prozódiai (tonológiai) alapfogalmakról nem esik szó, az ilyen irányú ismeretek meglétét a szerzők — úgy látszik — eleve föltételezték, pedig ha mást nem, a csettintő hangok, az implozívák, a labioveláris zárhangok rövid leírása egy külön fonetikai-fonológiai fejezetben hasznos lett volna. A generatív nyelvtanról szintén meg kellett volna emlékezni; e kérdés elő sem kerül az anyagban (még a neve sem), noha egy-két évtizede a leíró vizsgálatoknak igen jelentős része transzformációs módszerrel készül. Más nyelvi problémák közül az ún. ideofonokról, az afrikai nyelvek sajátos hangszimbolikus eszközéről sem kapunk felvilágosítást, mindössze egy rövid meghatározást példák nélkül (249), majd Jansen foglalkozik velük mint stílusesszűzőkkel (566).

Az írás fontos fejezete ugyan az egyiptomi nyelvet bemutató cikknek, de különben csak a szociolingvisztikai kérdések közt találunk róla szórványos adatokat (M. Reh), továbbá a régi szuahéli irodalom áttekintésében (K. H. Jansen),

* Die Sprachen Afrikas. Mit Zahlreichen Karten und Tabellen. Szerk. BERND HEINE—THILO C. SCHADEBERG—EKKEHARD WOLFF. Buske Verlag, Hamburg 1981. 665 l.

máskülönben sem az arab és a 19. század óta keletkezett, általánosan elterjedtnek még nem nevezhető írásbeliségnek, sem pedig a honos eredetű írásrendszereknek (bamum, vai, mende stb.) — a berber tifinakit kivéve (183) — nem szenteltek még egy rövidebb fejezetet sem. Ugyancsak hiányolható a különleges nyelvek (titkos nyelvek, dob- és füttynyelv) leírása, mindössze a dobnyelvről olvasunk hosszabban mint a népi irodalom egyik különleges formájáról (584).

Az afrikai nyelvek fogalmához is fűzhetünk megjegyzéseket, mármint hogy milyen nyelveket ölel fel anyagában a könyv. A szerkesztők szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy minden nyelvet ideértenek, amely e világrész földrajzilag elhatárolható területén honos. Ha így vesszük, akkor a volt gyarmatosítók nyelvei, a francia, angol, portugál, spanyol, olasz, sőt német szintén ide számítható. A szociolingvisztikai és különösen az irodalmi fejezetben, a tárgykor érdekköréből nézve, főképp az angol és francia nyelvek helyzetéről, funkciójáról kapunk megfelelő fölvilágosítást, ám nem ártott volna külön írni Afrikában beszélt formáikról, a tulajdonképpeni afrikai nyelvekre tett kölcsönhatásukról (l. azonban Jansen cikkét az angolról, 612—615) annál is inkább, mivel ennek következtében különféle pidzsin és kreol nyelvek keletkeztek. Különben sem ezek, sem a honos afrikai nyelvek keveredéséből származó pidzsin nyelvek problémaköre nincs megtárgyalva a kötetben (elvétve találunk megjegyzést egy-egy ilyen nyelvről, pl. az angol eredetű krióról, amely Sierra Leone fontos közvetítő nyelve, l. Reh 519). E témáról lásd egyébként Heine monográfiáit (1968, angolul 1970, és 1977).

A tulajdonképpeni Fekete-Afrika, amelyet ma egyre gyakrabban „a Szaharától délre” megnevezéssel illetnek (South of the Sahara, langues subsahariennes), nyelvi szempontból ma már aligha jelent különálló egységet, minthogy a hauszát és a vele rokon csádi nyelveket a sémi-hámi családba számítják inkább. Ez utóbbi nyelvcsalád, amely Greenberg osztályozási rendszere óta főképpen „afroázsiai nyelvek” elnevezéssel használatos, együtt és különkülön áganként kerül bemutatásra a kézikönyvben, ámde e nyelveknek Afrika szempontjából legfontosabb tagjával, az arabbal amely a földrész északi és északkeleti részének egyik közvetítő nyelve, s a többire gyakorolt hatása nyelvtörténeti szempontból igen nagy, továbbá az amharával, amely Etiópiában tölt be ilyen szerepet, a megfelelő cikkek pusztán egy-egy hivatkozás erejéig foglalkoznak (Sasse 229—230). A földrajzi értelemben vett Afrika nyelvei közé okvetlenül beletartozik az afrikansz, amely indogermán (holland) eredetű ugyan, de e kontinens déli részén alakult ki. Lehet, hogy a szerkesztők elítélik a Dél-Afrikai Köztársaság faji megkülönböztető politikáját, de a nyelvet illető adatok és tények elhallgatásával aligha változtatnak rajta. Ámde Madagaszkar szigete is Afrikához tartozik, és nyilván nem politikai megfontolások játszottak szerepet abban, hogy az indonéz családból származó malgas nyelv kívül maradt a SprAfr korpuszán.

A kézikönyv nyelvi kérdésekkel foglalkozik, és ebbe az irodalom tágabb értelemben beletartozik. A teljesség kedvéért és hasonló joggal — lévén határtudományai a nyelvészetnek — a földrész néprajzi, régészeti, embertani sőt történelmi problémáiról összefoglalást kellett volna adni annál is inkább, mert az elő- és őstörténeti kutatásokban a komplex módszer alkalmazása nélkülözhetetlen. Ebben a vonatkozásban a kutatási eredmények összehangolása nem kielégítő, mindenképpen elmarad az uráli őstörténeti vizsgálatok mögött. L. pl. Rottland—Voßen szkeptikus megállapítását (507—508).

De még ha szóvá tesszük is a könyvből kimaradt témákat, az itt megtárgyalt anyag átfogja a hatalmas témakör legnagyobb részét, és így a fontosabb kérdésekről tájékoztatást ad. A teljességre való törekvésből viszont más jellegű hiányosságok keletkeztek.

A szerkesztők német nyelvű kézikönyvet kívántak kiadni. Ez a célkitűzés helyes, hiszen ilyen munka németül még nem jelent meg, márpedig ez nem annyira az angolul, sőt franciául általában beszélő vagy olvasó német, osztrák, svájci egyetemi hallgatónak, kutatónak, hanem inkább a tőlük keletre fekvő országokban, így Magyarországon az e téma iránt érdeklődőknek jelent könyvnyelviséget, akik közt az angol vagy pláne francia nyelvtudás — ma még talán — ritkább és gyengébb. Azonban ilyen méretű kézikönyv angolul és franciául sem áll rendelkezésre. Franciául olvasható ugyan Pierre Alexandre összefoglalása (1967), amelyet a szerző angol fordításban is kiadott (1972), mindkettő rövid ismeretterjesztő munka. Angolul megjelent az előbbinél terjedelmesebb kötet Edgar C. Gregersen tollából (1977), ez a szakemberhez is szól, de sommás volta miatt nem mérhető össze információkban dús német párjával. A Th. A. Sebeok főszerkesztésében kiadott kompendium, a *Current Trends in Linguistics* 7. kötete (1971), amelyet J. H. Greenberg és Jack Berry állított össze, nagyobb és témakörében szélesebb az új kötetnél, de strukturális vázlatokat nemigen ad. Ugyancsak 1981-ben, tehát a német kézikönyvvel egyidejűleg jelent meg a Meillet—Cohen-féle *Les langues du monde* sorozat új változatának (*Les Langues dans le monde ancien et moderne*) első köteteként G. Manessy szerkesztésében az afrikai nyelvek antológiája. Ebben az egyes nyelvcsaládokról írt főleg genetikusan tárgyú bevezetőt egy vagy néhány kiválasztott nyelv bővebb strukturális áttekintése követi. A német mű tehát nem fog át kevesebb nyelvet az amerikaiénál, és többet nyújt a franciánál.

Ellenben az új kötet szerkesztőinek, szerzőinek, számszerint tizenötnek illetékessége saját szakterületüket összeadva sem fedi maradéktalanul a könyv teljes anyagát. Több fejezettel olyan szerzőt kellett megbízni, aki abban a témában nem kompetens. Az ilyen szükségmegoldás pedig még a tudománynépszerűsítő művek minőségében is nyomot hagy. A szerzők németek, azaz a mainzi egyetemen akkor működő belga Paul de Wolfot is beleszámítva, németül oktató szakemberek. Az NDK (pl. S. Brauner), Svájc és Ausztria afrikánistáinak bevonásával teljesebb lehetett volna ugyan a szerzői gárda, de akkor a kötet összeállítása a távolságok és a politikai határok miatt sokkal tovább elhúzódott volna, és még akkor is akadtak volna hiányok, elsősorban a koisan nyelvek tekintetében.

Az egyes részek közti minőségi színvonal a fenti okokból kifolyólag tehát egyenetlen. Amit a kézikönyv értékének általános megítélésekor figyelembe kell venni, az nem a szerkesztés nehézségeiből adódik, hanem korunk Afrika-kutatásának körülményeivel, jellegével magyarázható. Erről behatóbban kell megemlékezni, mielőtt az egyes fejezetek megtárgyalásába belekezdénk, ugyanis a nem afrikánistáknak ez a helyzetkép nyújthatja a legtöbb elméleti és módszertani tanulságot, igaz: az afrikai nyelvek szakembereinek is, ha elgondolkoznak rajta.

A nyelvészek, hacsak nem szakbarbárok, jól ismerik saját kutatási területükön kívül az általános nyelvészet alapelveit, de tájékozottak a segédtudományok főbb kérdéseiben is. Az illető nyelvcsaládon túl legfőljebb a szomszédos nyelvekről kell tüzetesebb ismeretekkel bírniuk, hogy az areális és egyéb kölcsönhatások vizsgálatában otthonosan mozoghassanak. Az indogermán és

uráli nyelvészek képzettsége megfelel ezeknek a kívánalmaknak, és magukból kiindulva természetesnek veszik, hogy a távolabbi nyelvek szakemberei velük egy színvonalon állanak. A kívülről jövő azonban meglepetéssel tapasztalja, hogy a nyelvész afrikanisták közt a helyzet nem ilyen egyértelmű. A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy mind tehetségben egyívásúak urálista és indogermanista kartársaikkal, mind pedig velük azonos színvonalú leíró és általában szinkronikus vizsgálati eredményeket publikálnak. Nem egészen ez a helyzet a diakronikus jellegű kutatások terén. A különbség egyrészt e tudományszak kialakulásának történetéből, másrészt a kutatás tárgyának természetéből adódik. A kettő kölcsönhatásban áll egymással, s ez az utóbbi évtizedek óta összefonódva érvényesül.

Az afrikai nyelvek írásbeli hagyománya az indoeurópai irodalmi nyelvekhez viszonyítva, de még a finnugorokéhoz képest is fiatal vagy csekély (a szuahéli, ill. a kongó tartozik pl. a kivételek közé). Mégis a múlt század közepéig, S. W. Koelle és W. H. I. Bleek fellépéséig gyűjtő és filológiai feldolgozó tevékenység folyt, attól kezdve az első világháború végéig, a újgrammatikus iskola hatása alatt, rendszerező és összehasonlító vizsgálatok jellemezték a korszakot. E két időszakkal ellentétben, amikor a kutatás célja végeredményben az eredet földerítése és a rokonítás volt, a harmadik időszak az etnológiai funkcionalizmus, majd a nyelvészeti strukturalizmus hatására mindinkább a leíró vizsgálatok elvégzésére fektette a súlypontot a történeti és összehasonlító szempontok elhanyagolásával. Három évtized alatt a kutatókegymást követő nemzedéke nem tanult diakronikus nyelvészetet, e módszerek alkalmazása lényegében szünetelt. Az ötvenes évek óta, nem utolsó sorban a függetlenné vált afrikai országokban a hagyományok, a történelem iránti érdeklődés fellendülésével, a leírások mellett egyre több nyelvtörténeti, összehasonlító és az egyes afrikai népek eredetét, vándorlásait bogozó munka lát napvilágot. Erről bővebben írtam egy korábbi monográfiámban (Fodor 1975: 177—179).

Napjainkban az afrikanisták többsége, akik eredetileg helyszíni gyűjtéssel gazdagították ismereteinket az egyes nyelvekről, egyre inkább publikálnak diakronikus tárgyú tanulmányokat. Képzettségük azonban — ez főleg az Egyesült Államok és a nyugateurópai országok afrikanistáira vonatkozik — a szinkronikus és általános nyelvészet (értsd rajta: generatív nyelvtan, fonetika — fonológia) ismeretén alapszik, diakronikus nyelvészeti képzettségük kevés kivétellel (Edgar C. Polomé, Hetzron Róbert, D. Dalby, H.-J. Sasse, S. Brauner és mások) néhány kézikönyv, de főképpen a lexikostatisztika határáig terjed. Filológiai képzettségük nincs, ilyen irányú érdeklődésük sem jelentkezik, sőt bizalmatlanok iránta, a nyelvelmély nélküli történeti fejlődést kvantitatív módszerekkel vagy rekonstrukciós hipotézisekkel akarják megközelíteni. A nagyszámú (habár egy-egy afrikai nyelvhez viszonyítva csekély) nyelvelmély létezéséről tudnak, összefoglaló monográfiákban kötelességszerűen meg is említik őket (a történész P. E. Hair számos régi feljegyzést publikált kritikái kiadásban), de ezen értékes nyelvelmélyek rendszeres nyelvtörténeti és összehasonlító munkákban való fölhasználása egy-két kivételt nem számítva a mai napig nem történt meg. G. Mische (1979) monográfiája a régi szuahéli irodalomról, amely e nyelv első történeti feldolgozása is, a SprAfr forrásai közt nemszerepel, sehol nem idézik. A filológiára való rövid hivatkozások Möhlig (85—86) és Rottland—Voßen (500—501) cikkében töredékes képet adnak e diszciplináról. Möhlig egy korábbi cikkében pedig éppenséggel az alábbi kijelentés talál-

ható (1976: 676): „Wer im Bantu historisch sprachvergleichend arbeiten will, muß von der Tatsache ausgehen, daß keinerlei historisch verlässliche Sprachdenkmäler aus früheren Stadien der Sprachentwicklung zur Verfügung stehen.” Hasonlóképpen J. H. Greenberg a Los Angeles-i (1977) afrikanisztikai konferencián Magyar László angolai (umbundu nyelvű) feljegyzéseinek nyelvtörténeti értékéről tartott előadásom (Fodor 1977) utáni hozzászólásában tagadta, hogy az írott emlékek adatainak számbavétele hozzájárulhatna az afrikai nyelvek történetének megismeréséhez. Vagyis: a mai afrikanista nemzedék elengedhetetlenek tartja ugyan, hogy ismerje, hogy jobban megismerje a kutatások történetét, de ennél tovább nem kíván menni, ezért tudománytörténeti ismereteik valamint diakronikus szemléletük, módszereik közt szerves kapcsolat nincs, vagy inkább szakadék tátong közöttük.

Az imént hipotéziseket emlegettem, amelyek a diakrónia nélkülözhetetlen segédeszközei. Korunk Afrika-kutatásában e módszer a nyelvemlékek adatai, az ellenőrzés hiányában gyakorta öncélú fikcióvá süllyed, amelyet azért (a szerző társadalmi-tudományos tekintélyétől függően) elfogadnak, idéznek. Olykor ugyanarra a nyelvcsaládra több ellentmondó hipotézis születik, de az újabbak szerzői nem mindig hangolják egybe vagy cáfolják meg az előzőeket, jó ha egyáltalán megemlítik őket. Nemegyszer pedig ugyanaz a kutató saját korábbi hipotézisével teszi meg ezt.

A lexikostatisztikai, glottokronológiai számításokat a szótárak, szójegyzékek adataiból állítják össze, de a válogatás nem elvszerűen történik. A kutató különben is legföljebb egy vagy két nyelvet ismer az összehasonlított tucatnyi közül, és a szavakat különböző értékű forrásokból keresi ki: korszerű szótárak és múlt század végi, nyelvészetileg gyatra, rövid szójegyzékek adatai minden megrostálás nélkül ömlesztve kerülnek bele a korpuszba. Ritka eset az, amikor a forrásokat vagy egyáltalán a számítás alapjául szolgáló nyelvi adatokat közlik, hogy legalább az utánunk következő nemzedék felülvizsgálhassa őket. Az esetleges szinonimák közül sem válogatnak, rendszerint a szótárában legelől álló afrikai nyelvi egyenértéket választják ki abból a meggondolásból kiindulva, hogy az első jelentés (mármint ami éppen elsőnek van megadva) az „eredeti”.

A lexikostatisztika pozitív értékelése vörös fonalként húzódik végig az egész kézikönyvön. A cikkírók rá mint az egyik bevett vizsgálati módszerre hivatkoznak, némelyik mentegetődzésként megemlíti, hogy megoszlanak a vélemények a megbízhatóságáról, ám azért ő mégis (bizonyos megszokásokkal) alkalmazhatónak tartja. A fenntartások csak formaságnak hatnak, mert általában változtatás nélkül élnek e módszerrel. Egyedül Rottland — Voßen (490—492) csatlakozik „továbbfejlesztési” javaslatokhoz, az alapelvek érvényességét azonban nem vitatják. Mindössze egy szerző, Möhlig nem híve neki. A glottokronológia értékeléséről lásd a Bergsland és Vogt (1962) vezette vitát és saját cikkeimet (Fodor 1960, 1961).

A rekonstrukciók és etimológiai javaslatok, amelyek többé-kevésbé ellenőrzött keretek közt elég megbízhatóak az indogermán és uráli nyelvészetben, jóval kevésbé hitelesek az afrikai nyelvek kutatásában. A nagyszámú nyelvemlék szó- és nyelvtörténeti földolgozásából sokkal nagyobb tapasztalat szerezhető, amely meggondoltabbá, óvatosabbá teszi a nyelvtörténészt. Tankönyvekből, elméleti művekből eleve nem lehet annyi hang-, szó-, alak- és jelentésváltozási esetet, típust megismerni, mint amennyi dokumentáltan előfordul. Ilyen gyakorlati tapasztalat híján az afrikanista nyelvész kevésbé

óvatos, következtetéseit határozottabban fogalmazza meg. Az afrikai rekonstrukciók jó részére jellemző, hogy a szabályszerűségeket csak egy vagy néhány példával támasztja alá, ennek következtében az ellenőrzés bajos. A Hall házaspár (1975: 6–8) pl. a nilusi nyelvek sing.- plur. szuffixumait csak a 'cow' (tehén) ~ 'cattle' (marha) megfelelői alapján próbálja korábbi alakjaikra visszavezetni. De különösen a történész Ch. Ehret, Los Angeles-i egyetemi tanár gyárt így hipotéziseket (1971, 1972, 1980; ez utóbbiról l. Hetzron és P. Tólos bírálatát: 1982).

A rekonstrukciók, a lexikostatisztikai számítások túltengése folytán hangtörvények felállítására ritkán törekszenek. Az itt ismertetett kézikönyvben e műszót (Lautgesetz) egyáltalán nem használják, inkább csak „szabályszerű változásokról” (regelmäßiger Sprachwandel) beszélnek.

Egészítsük ki még a képet a szófejtés és jövevényszó kutatás helyzetével. Fantáziában itt sincs hiány, különösen M. D. W. Jeffreys cikkei dúskálnak benne. A jövevényszavak kutatása a néhány tüzetesebben ismert irodalmi nyelvet (szuahéli) nem számítva nagyjából azt a színvonalat tartja, mint Miklosich 1871. évi tanulmánya a magyar nyelv szláv elemeiről.

A kedvezőtlen helyzet kialakulásáért nem utolsósorban Greenberg elmélete és osztályozási rendszere felelős. Az amerikai tudós három feldolgozásban (1949–1954, 1955 és 1963) publikálta nézeteit. Az afrikai nyelvek genetikus osztályozását részben korábbi elméletek, részben saját vizsgálatai alapján végezte el. Ebben a bizonyítás a „tömeges összehasonlításra” (mass comparison) épült, azaz hangtörvények kimunkálása helyett a hasonló vagy hasonlóan minősített alakok tömkelegére. Greenberg elméletéről és osztályozási rendszeréről lásd korábbi cikkem e folyóirat hasábjain (Fodor 1965 és angolul 1966, bővített kiadásban 1981). A lexikostatisztika és a „tömeges összehasonlítás” megtette a magáét, a szorgos gyűjtő- és értékelő munka helyett a hipotézisek tömeggyártására tértek rá. Greenberg genetikus osztályozása klasszikus példakép, amelyből kiindulnak vagy hozzá visszatérnek. Többen látják azért, hogy ez az osztályozás nem tartható fenn változatlanul, s vannak kísérletek módosítására egy-egy nyelvcsoporthoz belül. Erről szó lesz az egyes fejezetek megtárgyalásakor, különösen P. De Wolf cikkében, de a zavarodottságot visszatükrözik Schadebergnek a Nílus-Szahara közti „nyelvsaládot” taglaló beszámolójának ellentmondó állításai (319–320): „Wirklich überzeugende Resultate, wodurch intergrupale Zusammenhänge nach Art und Umfang deutlich würden, stehen . . . aus. Dies kann man nur teilweise dem oft und mit Recht beklagten Mangel an Dokumentation zuschreiben. Viel näher liegt der Schluß, daß das etwa vorhandene gemeinsame sprachliche Erbe einer so fernen Vergangenheit angehört, daß es heute kaum noch aufzuspüren ist. Bei dieser unbefriedigenden Lage der Dinge stehen verschiedene Wege offen: Rückzug auf nicht-genetische Modelle der Sprachbeziehungen [valóban, ezt is kell csinálni, de nem helyette, hanem mellette], die Flucht nach vorn in die Lexikostatistik und vor ihr abgeleiteten Techniken [hát ebben nem hihetünk, de attól függetlenül aligha nevezhető előreszaladásnak, „Flucht nach vorn”], und schließlich Konzentration auf intragruppale Sprachvergleiche [ez igaz]”, s meglepetésünkre valamivel lejjebb: „Heute ist Greenbergs Hypothese von einer genetischen Einheit aller nilosaharanischen Sprachen zugleich Stimulus für die vergleichende (und beschreibende) Sprachforschung [én tagadom, hogy ez valóban helyes tevékenységre ösztönözne] und eine beruhigende Orientierung im Chaos der afrikanischen Sprachbeziehungen.”

A német afrikanisták annyiban különböznek a többi társuktól, hogy a hagyományok inkább feszélyezik őket, ezért szívesebben szaladnak előre („Flucht nach vorn”). A német kutatók eredményei az I. világháború végéig jelentékenyen gazdagították e tudományszak fejlődését. Egyrészt az akkori gyarmatokon folytattak helyszíni gyűjtést, másrészt általános nyelvészeti, filozófiai és ideológizáló érdeklődésük révén messzebbmenő társadalmi—történelmi érvényű következtetéseket vontak le a nyelvek különbözőségeiből és a kikövetkeztetett változásokból. Ezeknek az általánosításoknak jó része mai szemszögből téves, de jobbára csak a XIX. század romantikus fejlődési elméleteit tükrözik vagy folytatják (l. erről Wolff 35—36), mindamellettt túlzás a gyarmati elnyomás tudatos ideológiáját keresni bennük. Bizonyos azonban, hogy a Schleicher és a Müller Miksa hirdette fejlődési elmélet híveiként a nyelvi típusok különbségének értékbeli fokozatokat tulajdonítottak, és ennek alapján pl. a hajlító hamita nyelveket fejlettebbnek tartották a ragozó bantu és egyéb afrikai nyelveknél; hasonló különbséget vélték fölfedezni az őket beszélő népek társadalmában. Carl Meinhof (1857—1944) és Diedrich Westermann (1875—1956), a két nagy afrikanista ideológiai jellegű megnyilatkozásai a háború befejezése után színre lépő kutatói nemzedékben visszatetszést és szégyenérzetet keltettek, ahogyan szembefordultak a náciizmus szellemi örökségével is, és ez a magatartás a múlt hagyományaival való teljes szakítás formájában nyilvánult meg, amelynek folyományaképpen a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket is. Az utóbbi időben megmutatkoznak a változás jelei, így Wolff bevezetőjében (25—27, 37—39), ahol az általa még radikálisan elítélt ideológiai megnyilatkozások mellett méltatja e két tudós és kortársai nyelvészeti érdemeit. De a hagyományok megtagadása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a nyugatnémet kutatók teljesen átálltak az amerikai módszerekre. Némely német nyelvű cikk már stílusában is tüntet ezzel a szellemi azonosulással, ugyanis hemzsegnek bennük az anglicizmusok, a „Gerglish” kifejezések.

A hagyományokkal való szembefordulás napjaink nyelvtudományának kóros tünete, de ez az Egyesült Államokban és az amerikai tudományos irányzatokhoz igazodó országokban nem ideológiai jellegű, hanem a szakproblémák megoldásának módjában nyilvánul meg. Ezek az avantgardisták nem ismerik a századunk közepe előtti forrásmunkákat, újra fölfedeznek régi alapelveket, régen gyökeret vert igazságokat tálalnak föl mint sajátukat új formában, újszerűtű módszereket, gondolatokat kívánnak elfogadtatni úgy, hogy addigi ismeretrendszerünkkel nem egyeztetik össze, az esetleges ellentmondásokat (róluk nem tudván) nem vitatják meg. A nyugatnémet Afrika-kutatók közti hagyományellenesség tehát kettős eredetű: részint a politikai múlt elutasításából, részint az új amerikai tudományos stílus kritikátlan átvételéből fakad.

Meinhofról és Westermannról még megjegyzünk annyit, hogy képesítése szerint egyik sem volt nyelvész: eredetileg — mint legtöbb afrikanista kortársuk — lelkesként, hittérítőként működtek, de mindketten elsajátították a nyelvtudomány módszereit, úgyhogy koruk tudományos színvonalán (az újgrammatikus iskola tanai alapján) foglalhattak állást elvi kérdésekben is.

A múlt nyelvelméletének téves vagy káros nézeteitől való elhatárolódás egyik példája a „keveréknyelvek” (Mischsprache) fogalmának megítélése. Ez Richard Lepsius-tól (1880) ered, aki H. Schuchardt nyomán a különböző nyelvcsaládba tartozó, de tipológiailag rokon sajtásokkal bíró szudáni nyelveket keveredés eredményének vélte (Mischnegersprachen). Meinhof (1911, 1912) szintén

dolgozott ezzel a fogalommal, noha ő Lepsiusszal ellentétben a bantut nevezte keveréknyelvnek a szudániakkal szemben, de a kifejezés (néprajzkutatók és laikusok is éltek vele) negatív kicsengést kapott. E kötet egyik szerzője, az irodalmár Karl-Heinz Jansen ezért tiltakozik az ellen, hogy a szuahéli keveréknyelv volna (588). Pedig a szuahéli valóban az. Tágabb értelemben minden nyelv keveréknyelv, hiszen idegen hatás alól egy nyelv sem mentes, ezért e szó körünkben nem is nyelvtudományi kifejezés. Persze olyan értelemben nincs keveréknyelv, hogy két genetikusan különböző nyelv kölcsönhatásából egy harmadik genetikusan új típus keletkezett. Leginkább a pidzsin és kreol nyelvek mondhatók keveréknyelveknek a valóban nagy külső hatás eredményeképpen; a szuahéli voltaképpen szintén pidzsinizálással keletkezett, ahogyan az angol is, de genetikusan szempontból az angol germán, nem pedig román vagy germánoromán, a szuahéli bantu, nem pedig arab vagy sémi-bantu, a pidgin English angol, nem pedig kínai, sem germánokínai. A genetikusan hovatartozás ismerve nem a tipológiai sajátosságok többsége vagy a szókincs eredete, hanem a hangtörvények töretlen folytatása, vagyis az a tény, hogy a megváltozott alakok szabályos (de változó szabályok, változó hangtörvények szerinti) folytatásai a korábbiaknak. A keveréknyelv fogalma lehetne tipológiai, lehetne szociolingvisztikai jellegű, de semmiképpen sem genetikusan fogalom. Érdekes, hogy a hangtörvények vízvázalató szerepét nem ismerő vagy nem sokra tartó mai német afrikanisták szeretnék átmenteni a Mischsprache fogalmát (nem ezzel a szóhasználattal) az alapnyelvek értelmezésére, s egyes cikkekben, ha rejtettebb fogalmazásban is, kifejezésre jut az a gondolat, hogy származási szempontból nincsenek egységes alapnyelvek, s végeredményben a genetikusan egység fogalma nem létezik. A félreértés abból ered, hogy az alapnyelv egységességének tagadásával (ez persze helyes felfogás) egyben a genetikai egység létezését is megtagadják. Vö. Möhlig (469) és határozottabban másutt (1979). Ez a fikció különben nemrég újra dőngetni próbálja az összehasonlító módszer kapuit. Vö. B. Gray cikkét (1982).

Eddig a diakronikus vizsgálatokban észlelt hiányosságokat részleteztem. A mondottakon kívül a szinkronikus, leíró nyelvészeti kutatásokban mutatkozó fogyatékosságokat szintén meg kell beszélnünk annál is inkább, mert ezek egyben visszahatnak az összehasonlító és nyelvtörténeti kutatások színvonalára.

Az eddigi nyelvléírások minősége roppant különböző, de általában véve nem kielégítő. A néhány legjobban ismert nyelvről (szuahéli, hausza, amhara, eve, joruba, kongo, ganda, csvana, zulu, szoto stb.) kitűnő szótárak, nyelvtanok állanak rendelkezésünkre, több tucat nyelvről készültek korszerű monográfiák, szótárak vagy nyelvtanok vagy pedig terjedelmesebb szójegyzékek a múlt századból (fonetikailag kifogásolható lejegyzéssel), ámde a többi nyelvről, az eddigiek tízszereséről legföljebb nyelvtani vázlat, párszavas szógyűjtemény vagy még annyi sem akad. Ennek ellenére a különféle osztályozásokban és alosztályozásokban, Greenbergtől kezdve az itt ismertett művet beleértve, a szinkronikus szempontból mondhatni ismeretlen nyelvek is pontos besorolásban vannak feltüntetve. W. H. Welmers mande osztályozásáról (1958) hasonlóképpen vélekedik Maurice Houis a *Les langues dans le monde ancien et moderne* I. kötetében (1981 : 68) : „Nous sommes plein d'admiration pour une telle précision surtout quand l'on sait que certaines de ces langues ne sont connues que par quelques dizaines de mots, souvent notés empiriquement, et que leurs grammairies sont inconnues. C'est une gageure du comparatisme négro-africain en général de nous permettre de connaître des langues par la

place qu'elles occupent dans un classement alors qu'elles sont pratiquement inconnues quant à leur identité grammaticale sinon lexicale." Schadeberg az ő Nílus-Szahara közti nyelvcsalád dadzsú nyelvének pontos alosztályozását mutatja be Thelwall (1978) nyomán, ahol kilenc nyelvjárás van megadva egymással családfaszzerű elágazásban. De Schadeberg azért hozzászól (309): „Von keinem der hier aufgeführten Dialekte (oder dicht verwandten Sprachen) ist bisher eine grammatische Beschreibung erschienen.”

Cikkem elején előrebocsátottam, hogy az Afrika-kutatók leíró nyelvészeti képzettsége és tehetsége a más szakosokéval azonos szinten mozog. Mégis vannak hiányosságok a vizsgált nyelv ismerete és a gyűjtésre fordított idő tekintetében. Számos kiváló monográfia jelent meg, amelynek szerzője hosszú időt, éveket szentelt az illető nyelv tanulmányozására. A közép-afrikai ngbaka nyelvtant és népköltési gyűjteményt így adta ki 1963-ban és 1970-ben Jacqueline Thomas, aki nő léte „úrrá lett” a rendkívül nehéz helyszíni körülményeken. Az ilyen leírásokhoz bizalommal fordulhat az is, aki összehasonlító vagy egyéb céllal böngésszi az adatokat. Sajnos a mai korszerű leírások jó része lényegesen rövidebb idő alatt készül; az amerikai egyetemek néhány hónapos ösztöndíjat adnak végzős vagy végzett hallgatóknak, akik doktori vagy egyéb értekezését a „legkorszerűbb” transzformációs technikával állítják össze. Ha az ilyen leírás csak néhány struktúrára terjed ki (jellemző alapesetre), az még a jobbik eset, de olykor a „teljes” nyelvtant publikálják; nem kell hangsúlyozni, hogy az ilyenek a megbízhatósága mennyire kétes. Csakhogy divatosá váltak a néhány hetes vagy még rövidebb kiszállások, egy-egy afrikai egyetemről kevéssé ismert népek falvaiba, amelyeknek eredményeképpen nyelvtani vázlatok, szójegyzékek és pontos alosztályozások jelennek meg a szaklapokban. Igaz, hogy a kihalóban, beolvadóban levő törzsekről publikált ilyen feljegyzések is többet érnek majd a semminél, de hogy milyen tévedésekkel vannak tele, arról esetleg soha sem lesz tudomásunk.

Vissza kell térnem a nyelvismeret ügyére is. A magyar és egyéb európai nyelvek dialektológusainak nem kell bővebben ecsetelnem, milyen döntő kérdés az adatközlővel való közvetlen, tökéletes nyelvi kapcsolat. Nos, nem afrikai gyűjtők esetében ez rendszerint elégtelen. A legtöbb kutató afrikai nyelvtudása főként a fontosabb közvetítő nyelvekre terjed ki, tehát elég folyékonyan beszélnek, jól értenek szuahéliül és hauszául vagy még egy nyelven, amelyet az illető közelebről tanulmányoz. Nehézségek, hibák már ilyen nyelvi informátorokkal való érintkezésben is keletkezhetnek, de ez még utólag kiküszöbölhető, hiszen viszonylag sok afrikanista ért rajtuk, ellenőrzésre informátort könnyebb találni Afrikán túl is. De hogyan történik az adatfelvétel a többi nyelven? Közvetett rákérdezés gyakorlatban nem fordul elő; rendszerint egy vagy több metanyelv illetőleg tolmács közbeiktatásával, tehát pl. valaki angol és szuahéli tudásával egy tolmács útján kérdez ki egy más, esetleg nem is bantu anyanyelvű adatközlőt. Karinthy „műfordítása” jut eszünkbe e helyzetről. Möhlig (455–456) szintén rámutat az adatgyűjtés közben keletkező hibákra. Beach (1938: 256–259) pedig Meinhofnak rója föl, hogy nama (koiszan nyelv) nyelvtanában (1909) többször tévedett az adatok lejegyzésében és elemzésében. Tehát ilyen hibáktól a régi mesterek sem voltak mentek. Általánosan gyöngye viszont a nem német afrikanisták világnyelvi ismerete. Vanak persze köztük kiváló nyelvtehetségek, pl. az amerikai Edgar Gregersen, aki több európai nyelven, köztük oroszul, jól beszél. Az angolszászok jobbra csak anyanyelvükön olvassák a tudományos irodalmat,

tehát az afrikanisztikában nélkülözhetetlen német és francia szakmunkákat nem ismerik. A franciák olvasnak angolul, sőt az utóbbi időben publikálnak is e nyelven, de csak a német és a többi európai (és japán) afrikanista poliglott. A helyszíni gyűjtőmunka hiányosságairól vö. Samarin monográfiáját (1967).

Az itt vázolt helyzet megmutatja az afrikanisztika jelentős eredményeiben is észlelhető fogyatékoságok okait. A bajokon a jelenlegi tudományos légkörben, az uralkodó szemlélettel szemben nem lehet segíteni. Döntő változás csak akkor következik be, ha mindenekelőtt nyelvészetileg jól képzett anyanyelvi gyűjtők veszik át a nem afrikai munkáját. Szerencsére egyre több honos afrikai nyelvész publikációi jelennek meg, munkáik felsorolására külön bibliográfiát kellene összeállítani. Különben a múltban is akadtak afrikai nyelvészek, kezdve Samuel Crowthertől, ill. joruba nyelvtenától és szótárától (1852) az író és nyelvész B. W. Vilakazin át folytatva, aki C. M. Doke-kal együtt zulu-angol szótárt készített (1948). A mai afrikai születésű kutatók túlnyomó része csak transzformációs módszerrel dolgozik, de ők legalább hiteles adatokat közölnek; nyelvtörténeti és összehasonlító vizsgálataik képzettségüknek megfelelően viszont csupán lexikostatisztikai és belső rekonstrukciós feladatokra szorítkoznak. Tudományos nyelvi ismeretük főképp az angolra vagy a franciára korlátozódik, németül nem olvasnak.

A minőségi változáshoz szükséges másik követelmény a munkamódszer és a szemlélet megváltozása: ez egyben morális kérdés. A legtöbben minél rövidebb idő alatt minél látványosabb szintézis előállítására törekszenek, a hosszú ideig tartó fáradságos nyelvészeti aprómunkát nem kedvelik. Márpedig a szintéziseket nem felülről lefelé, hanem alulról fölfelé kell építeni. Az egyes nyelvek hű leírásával, az elemek megkülönböztetésével (improduktív affixumok, elhomályosult összetételek) lehet csak továbbmenni. A következő lépés az egymás szomszédságában élő két-három rokon vagy rokonnak vélt nyelv teljességre törekvő egybevetése, összehasonlítása (amelyre, mint láttuk, Schadeberg is céloz). Ezután kerülhet sor a nagyobb kiterjedésű areális vizsgálatokra, összehasonlításokra. Az egész földrészt átfogó szintézis csak az utolsó fokozat műve lehet. A kétféle megközelítés folyhatik ugyan egy bizonyos csoportnyelvi gyűjtés feldolgozása után egyidejűleg is, a kétféle vizsgálatok eredményeinek egybevetésével, ellenőrzésével, helyesbítésével, vagyis állandó visszacsatolással (feed-back), de alapozás nélkül óhatatlanul összedől a szintézis épülete.

Végül egy tanács a jövő Afrika-kutatóinak képzéséhez. Kötelezővé kellene tenni valamelyik indoeurópai nyelv (a hallgató anyanyelve) hallgatását beleértve a nyelvtörténetet és az összehasonlító indogermanisztikát. Gyakorlatban a finnugor nyelvészet nem jön számításba részben azért, mert az indogermanisztika mellett további anyaggal már nem lehetne megterhelni az Afrika-szakosokat, részben azért, mert valamelyik finnugor (magyar, finn, észt?) nyelvű afrikanista csak fehér holló lehet e tudományszakban. De elvben legalább olyan szükség volna finnugor nyelvhasználati tapasztalatokra is, mert e nyelvcsalád vizsgálata az indogermánhoz képest jóval csekélyebb számú és terjedelmű nyelvemlékei folytán közelebb áll az afrikai filológia alaphelyzetéhez, ugyanakkor a belső rekonstrukciók és szófejtések még az indogermanisztikai kutatásokhoz képest is nagyobb elővigyázattal és kritikával készülnek. Lásd erre vonatkozóan Aulis Joki (1970) és Oswald Szemerényi (1972. 169—170) megjegyzéseit.

A SprAfr fejezeteinek fölépítése általában a következő: az illető nyelv- (család) kutatásának története, a rokonítás és alosztályozás, az alapnyelvi rekonstrukció problémái, strukturális vázlat egy nyelvről vagy jellemzés az egész nyelvcsaládról. Az egyes cikkeket irodalomjegyzék egészíti ki, mindegyikhez térkép-vázlat tartozik a nyelvek, nyelvjárások elterjedéséről, esetleg egyéb vázlatok, diagrammok illusztrálják a mondanivalót. A nyelvek társadalmi funkciója, beszélőinek száma, külső története stb. csak kevés cikkben van megemlítve, a szociolingvisztikai fejezetben pedig csak a legfontosabb néhány nyelv van példaként felsorolva. A kötet végén név- és tárgymutató és a szerzők címét, valamint szakterületét feltüntető jegyzék áll.

A nyomdatechnikailag szép kiállítású könyv címlapját követő oldalon négy név olvasható: Akafede, Áwan, Djalo Djondan Are és Musalam Motekutu. Az előszövből megtudjuk, hogy ők voltak a Miksa bajor herceg által 1838-ban Alexandria rabszolgapiacán megvásárolt és hazavitt afrikaiak, akiket Karl és Lorenz Tutschek adatközlőként használt föl, és e följegyzésekből (oromo azaz galla, dinka, tumale és fur nyelvű anyag) Meinhof és mások is dolgoztak később.

A továbbiakban az egyes fejezetek tartalmához fűzök néhány gondolatot.

A 19 fejezet (a bevezetésen kívül) három főrésze van osztva. „Die afrikanischen Sprachfamilien” összefoglaló címmel az afrikai nyelvek négy genetikusan összetartozó, egységesnek vélt nyelvcsaládban kerülnek bemutatásra: Niger-Kordofan közti, afroázsiai, Nílus-Sahara közti és koiszan nyelvek; „Sprachvergleichung” cím alatt három általános témájú cikket találunk; végül a harmadik főrész „Sprache im Kontext” elnevezéssel ugyancsak három cikket tartalmaz, amelynek témája is vegyes, amint később látni fogjuk, de a cím sem egyértelmű, minthogy a Kontext értelme nem több, mint kontextus, szövegösszefüggés, csupán ad hoc jelentésátvitelrel magyarázható a jelenlegi értelme: külső nyelvészeti problémák (linguistique externe).

A bevezetés („Die Erforschung der afrikanischen Sprachen: Geschichte und Konzeptionen”, 17—43), Ekkehard Wolff írása, két részből áll: elsőnek az Afrika-kutatás történetéről, utána a német és egyéb afrikanisztikai kutatások tudomány- és eszmétörténeti jellegéről kapunk értékelést.

A szerző szakterülete a szociolingvisztika és a csádi nyelvek, tehát kemény fába vágta fejszójét, amikor erre az összefoglalásra vállalkozott. Ezt sejtően mentegetődzéssel kezdi mondanivalóját. Forrásául három címet nevez meg (az irodalomjegyzékben azért jóval több áll), a már említett P. Alexandre és E. Gregersen kézikönyvecskéit, továbbá D. T. Cole-nak a Current Trends in Linguistics (1971: 1—29) Afrika-kötetében megjelent tanulmányát (közülük csak ez utóbbi a szakszerű tudománytörténet), de az olvasó figyelmébe ajánlja Oswin Köhler (1975) osztályozástörténeti monográfiáját. Nem ártott volna, ha ez utóbbit ő maga is alaposabban forgatta volna. Az olvasó csakhamar észreveszi e bevezető tanulmány hiányosságait, hogy ti. Wolff az eredeti forrásokat közvetlenül nem ismeri. Az olyan fontos korai följegyzésekről, mint Peter Kolbe (1719), Jean Barbot (1732), Christian G. A. Oldendorp (1777), Andreas (Anders) Sparrman (1783), Hannah Kilham (1828) és másokról említést sem tesz, hogy csak a szójegyzékek példáit nevezzük meg. A tudománytörténeti értékelés, Wolff felkészültségének megfelelően, torzít. A német előfutárok eredményeit helyesen emeli ki, de a franciákkal — csaknem szó szerint idézve Alexandre-nek egy henye megjegyzését (1967: 32) — mostohán bánik (25—26). Hogy a németeken, angolokon, franciákon, no meg persze az

amerikaiakon (Greenberggel az élen) kívül más nemzetbeliek (pl. az olaszok) előrelendítették volna-e a kutatásokat, arról nem tudunk meg semmit.

A szellemtörténeti összefoglalás, amelynek egyes kérdései az imént szóba kerültek, valamivel jobban sikerült; Wolff már publikált korábban egy cikket (1975) Humboldt hatásáról az Afrika-kutatásban, de az ún. bécsi iskolát pusztán Wilhelm Czernak tevékenységére szűkíti le, aki pedig néhány dolgozaton kívül nem sokat adott hozzá e stúdiumhoz, nem úgy mint társai, Albert Drexel, akinek osztályozási rendszerét (1921—1926) csak Greenberg fellépése óta felejtették el, és követője, Wilhelm Schmidt, aki nagy szintézisében (1926) ezen az osztályozáson kívül úttörő tipológiai vizsgálatokat közölt (érdemeit Greenberg elismerte, gondolatait továbbfejlesztette saját rendszerében: 1963b). De talán Leo Reinisch (1832—1919) kellett volna elsőnek megemlíteni, akinek núbiai, kusita és egyéb nyelvi tanulmányai, nyelvtanai, monográfiái nélkül ma hátrább tartanánk az afrikai nyelvek megismerésében. Az említettek közül mindössze Reinisch neve fordul elő kétszer, többbedmagával együtt (24—25), de nem mint a bécsi iskola tagjáé. Jellemző, hogy különben sem találkozunk Drexel nevével sehol a kötetben, Schmidt páterével is csak egyszer a tipológiai fejezetben (415), holott az ő etnológiai elmélete (kulturhistorische Methode), a kulturális körök (Kulturkreis) alkalmazásának egy kiszélesített változata, néprajzkutatók és nyelvészek gondolkozására egyaránt serkentőleg hatott.

A szerző szabadkozása nem menti föl sem őt, sem a többi szerkesztőt a felelősség alól. Szerencsére találunk tudománytörténeti áttekintést a többi fejezetben is, és így a kézikönyv legelején elénk tárt homályos kép a továbbiakban fel-feltisztul.

Az első főrészes első csoportjában három nyelvág (nyelvcsalád, nyelvcsoporthoz?) leírását kapjuk: a Niger-Kongó közi, a tulajdonképpeni bantu és a kordofáni nyelvekét, amelyeket Greenberg óta együttvéve a Niger-Kordofán közi nyelvek nagycsaládjába sorolnak. Az nem derül ki, sorrendben miért következik ezután az afroázsiai nyelvek áttekintése, miért nem közvetlenül a Nílus-Szahara közi nyelveké, holott ha egyáltalán közös leszármazás feltehető a greenbergi négy nagy csoport közt, akkor a Niger-Kongó és Nílus-Szahara közi nyelvek (régie elnevezéssel: szudáni nyelvek) rokonsága közvetlenebb, mint az afroázsiai (sémi-hámi) nyelvcsalád és az előbbi kettő közt.

Paul P. De Wolf „Das Niger-Kongo (ohne Bantu)” című cikke (45—76) mind az oda tartozó nyelvek számát, mind elterjedésük területi nagyságát tekintve a legnagyobb nyelvcsaládot fogja át; a bantu nyelveket igen helyesen külön tárgyalja ugyan a könyv, jóllehet genetikailag általában ugyanebbe a családba számítják Greenberg fellépése óta. A bantun kívül a nyugat-atlanti a mande, a gur, a kva (a kru csoporttal együtt), a Benue-Kongó közi, az Adamava-Ubangi közi nyelvek mint szorosabban rokonok kerültek az egyik (A) ágba, a kordofáni nyelvek a másikba (B). A Benue-Kongó csoport egyik tagja volna a bantoid (régibben szemibantu) néven említett nyelvek együttese, s ennek megint csak egyik ágazata a tulajdonképpeni (enges Bantu, Bantu im engeren Sinn) bantu nyelvek többszáz főnyi halmaza. Az Adamava-Ubangi közi nyelveket Greenberg még adamava-keleti (Adamawa-Eastern) néven emlegette, az újabb elnevezés szerencsésebb.

A szerző a Niger-Kongó közi nyelvek szakembere, rokonságuk egyik elemeként a névszói osztályokról közölt nagyobb dolgozatot (1971). Viszonylag rövid cikke világos áttekintést ad a problémákról. Szóba kerülnek azok az osztályozási és alosztályozási javaslatok, amelyek Greenberg rendszerezése

óta, rajta módosítva vagy vele ellentétben megjelentek: így pl. D. Dalby (1965) kísérlete az ún. mel nyelvek (temne, serbro, gola stb.) különválasztására a nyugat-atlantiak közül (ful, szerer, volof, biafada, mandzsak stb.); Gregersen (1972) elmélete, amely a Niger—Kongó és a Nílus—Szahara közti nyelveket nagyobb egységben kívánja rokonítani Kongó—Szahara közi néven (ami megfelel a régebbi szudáni nyelvcsalád fogalmának a bantu nélkül); továbbá a névszói osztályokat nem ismerő mande nyelvek (bambara, malinke, vai, szuszu, kpelle vagy gerze, mende, busza, bisza stb.) leválasztásának lehetősége; a kordofáni, mande és a többi Niger—Kongó közti nyelv egyenrangú csoportként való kezelése (P. R. Bennett és J. P. Sterk 1977). Említi a bantoid nyelvek új alosztályozását (ugyancsak Bennett—Sterk elképzelése szerint), amelyben a M. Guthrie-féle bantu nyelvövezetek (A-tól S betűig beosztott zónák) északnyugati (A—D zónák) nyelvei a többi bantu nyelvtől külön csoportba jutnak; tárgyalja a bécsi H. G. Mukarovszky (1976—1977) kétkötetes munkáját, ill. elméletét a Niger—Kongó közti alapnyelv összeállításáról (Proto-Westnigritisch; a nigritisch elnevezést B. Struck nyomán Köhler javasolta a bantu—szudáni nyelvi egység megnevezésére, 1975: 181—) stb. Mindezekről az elméletekről csak megismételjük, amit már cikkem elején kifogásoltam, hogy túlnyomórészt lexikostatisztikai számításokon, néhány lexikális vagy nyelvtani morféma alaki hasonlóságán, tipológiai egyezéseken alapulnak, s hogy az ide vagy oda sorolt nyelvek túlnyomó részéről csak gyér adatok állnak rendelkezésünkre. A különféle alosztályozási javaslatokat tehát a jövőben variálni és megsokszorozni is lehet, amíg nem térnek át a nyelvhasznítás aprómunkájára. Ezt a problémát nem számítva a cikkben csak azt hiányoljuk, hogy strukturális jellemzést nem kapunk, és a fontosabb nyelvekről (ful, volof, joruba, eve, ibo stb.) sem közölnek adatokat.

Wilhelm J. G. Möhlig „Die Bantusprachen im engeren Sinn” (77—116) címmel a tulajdonképpeni bantu nyelveket tárgyalja meg. Kétségtelen, hogy a bantu és a szudáni (Niger—Kongó + Nílus—Szahara közti nyelvek vagy szudáni vagy nigrita nyelvcsalád) szorosabb rokonításával már a múlt század óta sokan próbálkoztak, de hogy a sokszáz bantunak nevezhető nyelv csak egy mellékága a Niger—Kongó közti nyelveknek nevezett nagyobb egységnek, ez Greenberg publikációi óta vált általánosan elfogadott, hirdetett (de nem ellenőrzött) tétellé. A bantu nyelvcsalád sokfélesége ellenére homogénebb a többi fekete-afrikai nyelvcsaládnál, nyelvágnál.

Möhlig a szélesebb kitekintésű, elméletileg (beleértve a diakronikus módszereket) felkészültebb afrikanisták közé tartozik, az elszórt általánosításoknak, futószalagon gyártott hipotéziseknek bírálója. Eberhard Zwirner tanítványaként a fonometria alapelveit és gyakorlatát igyekszik alkalmazni, továbbfejleszteni az afrikai, főleg a bantu nyelvek kutatásában, amely szakterülete. Tőle származik az első modern (kenyai) bantu nyelvatlasz (1974a), amely mindmáig az egyetlen ilyen vállalkozás.

A szerző behatóbban ismerteti Malcolm Guthrie szinkronikus osztályozását (1948), amely minden hiányossága ellenére hivatkozási alap a bantuisták számára. Ebben a rendszerben a földrajzi zónákra osztott nyelvek, nyelvjárások bizonyos tipológiai jellemvonások szerint különböznek egymástól. P. Alexandre (Les langues dans le monde ancien et moderne, 1981: 354—363) kemény bírálatban részesíti ezt az osztályozást, de Möhlig cikkéből szintén kitűnik Guthrie felosztásának gyengéje, és az ő strukturális áttekintése (92—94) szintén nem Guthrie ismérveire épül. Részletesebben foglalkozik a

szerző a fonológiai és tonológiai kérdésekkel. Meinhof bantu alapnyelvi prozodológiáját bírálván kifejti (88–89), hogy a bantu nyelvekre általában az erősségi hangsúly és a tónuskülönbség összefonódása, egymásra hatása jellemző, gyakran a kettő együtt tölt be disztinktív funkciót, a tónus pedig legalább két egymást követő szótag hanglejtéskülönbségében (intervallum) mint tonéma (prozódiai megkülönböztető egység) realizálódik.

A bantu nyelvek kialakulását magyarázó korábbi (Lepsius, Meinhof, „Mischsprache”) és Greenberg beolvasztó elméletének megtárgyalása után (ez utóbbihoz nem fűzi hozzá saját nézetét) az őshaza (Herkunftsgebiet kifejezést alkalmazza Urheimat helyett) igen vitatott kérdéskomplexusára tér át (100–103). Ez összefügg az alapnyelv problémájával, amelyet legelőször Meinhof (1899, 1906) próbált megoldani, és az ő levezetése Guthrie (1967–1971) négykötetes hatalmas vállalkozásáig (az utolsó kötetek halála után jelentek meg) standard munkának számított. Möhlig mindkét rendszert gyökeres bírálatban részesítette (1974b és 1976), e cikkben összefoglalja észrevételeit. Mint nyelvjárás-kutató és nyelvföldrajzi szakember Meinhofot az egyoldalú családfaleszármasztatásért marasztalja el, Guthrie életművét ezenkívül a változási folyamatok félreismeréséből eredő következetlenségeiért. A kézikönyv fejezetében mindezt csak röviden említi meg (83–86). Az őshaza kérdésében Guthrie (l. 1962-ben megjelent munkáit is) úgy nyilatkozott, hogy az őserdővidéktől (Regenwaldzone) délkeletre lokalizálható, s ott alakult ki az alapnyelv is, amely időben és térben többféle rétegződésben fejlődött tovább. Az őshazát ő bantu ősközpontnak (Proto-Bantu Nucleus) nevezte. Guthrie felfogása lényegesen eltér elődeiétől, akik az őserdővidéktől északra, tehát szudáni területen keresik az őshazát, de közelebbi lokalizálására vonatkozóan megint megoszlanak a nézetek. Korábban Johnston (1919) keletebbre helyezte e területet az Albert-tó környékétől délre szétágazó vándorlást feltételezve. Greenberg a bantoid nyelvek szoros rokonságára építvén nyugati (Kamerun) irányból való délre vándorlást hangoztat. Heine, Hoff és Voßen (1977) lexikostatistikai számítások alapján Guthrie egyes nézeteivel szemben Greenberg felfogását támogatják, Sharman (1974) viszont inkább Johnston felfogására hajlik, s lényegében ehhez csatlakozik Möhlig is (1977) dialektológiai megfontolásokat követve.

A bantu nyelvek belső genetikus alosztályozását illetően számos nézet született az utóbbi két évtizedben, főképp lexikostatistikai módszert alkalmazva. Köztük Heine (1973) korábban még más álláspontot képviselt mint szerzőtársaival együtt végzett későbbi tanulmányában (1977). Möhlig itt részben hangváltozások, részben szóegyeztetések alapján 28 kiválasztott nyelv többszintű rétegződését teszi meg az alosztályozás egységeinek. Itt a különféle izoglosszáknak nevezhető osztályozási ismérvek földrajzilag bonyolultabb képet adnak a leegyszerűsített sémákat visszatükröző egyéb kísérletekkel szemben. Möhlig szerint a különféle alosztályozási elméletek közti különbség jóval nagyobb a felső (hipotétikus) szinteken, s jóval közelebb állnak egymáshoz a legalsó szinten (az ismert, leírt szinkronikus tények szintjén), ami egyébként természetes. Ezzel lényegében ő is megerősíti azt a felfogást, hogy az alapnyelvi rekonstrukciókat alulról fölfelé kell építeni, nem pedig megfordítva. Kár, hogy nem nyilatkozik a Bennett–Sterk-féle alosztályozásról, amelyet De Wolf az előző fejezetekben részletezett.

Thilo C. Schadeberg „Das Kordofanische” (117–128) címen saját kutatási témájáról írt összefoglalót. Ugyancsak 1981-ben jelent meg monográfiájának

első kötete a heiban nyelvcsopotról (rekonstrukciók, lexikostatisztika), amelynek adatait 1974–75-ben helyszínen gyűjtötte össze.

A cikkben hivatkozás történik Tutschek 1848-ban megjelent tanulmányára a tumale nyelvről, de sem az ő, sem mások korábbi feljegyzéseit nem dolgozták meg föl.

Schadeberg a kadugli csoportot a többtől, Greenberg felfogásától eltérően, külön (elszigetelt) nyelvnek tartja. A kordofáni nyelveknek a Niger–Kongó közti nyelvcsaládhoz való genetikus kapcsolatát Greenberg a szógyezetéseken kívül a névszói osztályrendszer és az osztályaffixumok hasonlósága alapján mondja ki. Schadeberg szintén ezen az alapon áll, de Bennett és Sterk (1977) megállapításához csatlakozván úgy vélekedik, hogy lexikai hasonlóság alapján nemigen lehetne rokonságról beszélni. Meg kell jegyezni, hogy a névszói osztályragok egyeztetése nem tesz eleget az összehasonlító módszer követelményeinek, legfeljebb munkahipotézis lehet. A szóban forgó előragok hangteste egészen rövid, egy vagy két fonémából állanak. Bemutatunk egy példát az 6. névszói osztály (Meinhof számozása) többes számú előragjaiból (123): bantu alapnyelv *mà- ~ Benue–Kongó közti alapnyelv *a- ~ nyugat–atlanti alapnyelv *ga- ~ heiban nu-, talodi m-, rasad n-.

E nyelvcsoportha különben összesen 29 nyelv vagy nyelvjárás tartozik, s a Szudáni Köztársaság kordofáni tartományában beszélik őket.

A második rész az afroázsiai nyelveket mutatja be hét fejezetben. Az elnevezés ugyancsak Greenberg osztályozási elmélete óta terjedt el és szorítja ki a korábbi neveket, mint a sémi-hámi illetőleg hámi-sémi és az először Lepsius-tól származó, majd A. N. Tucker és M. A. Bryan (1966: 1–2) által javasolt eritreai nyelvcsalád nevet.

Hans-Jürgen Sasse, aki közelebbről a kusita nyelvek kutatója, az egész nyelvcsalád problémáiról írt összefoglalást: „Afroasiatisch” (129–148). Ő is kiemeli a Meinhof-féle hamita-elmélet tarthatatlanságát. Meinhof (1912) a hamita nyelvek közé számította a núlusi maszait és a koiszan nyelveket is. Manapság a csádi nyelveket Lepsius (1880) és Marcel Cohen (1933) kezdeményezése után Greenberg határozottabb javaslatára az afroázsiai család egyik ágának fogják föl, leválasztván őket a szudáni nyelvcsaládról. Meg kell jegyezni, hogy a hauszát, a nyelvcsoporth legismertebb tagját, Meinhof szintén a hamita nyelvek közé sorolta, vagyis végeredményben az afroázsiaiak közé.

A jelenleg általánosabban elfogadott nézetek szerint az afroázsiai család tagjai: az (ó)egyiptomi, a berber, a kusita, a szemita, a csádi és az etiópiai Omo-folyó környékén beszélt nyelvcsoporth, de ez utóbbi besorolása kétséges.

A cikkíró rámutat, hogy e nyelvcsalád összehasonlító és nyelvtörténeti feldolgozása a várakozáson alul maradt mind a mai napig annak ellenére, hogy a sumeren kívül a legrégebb és amellet igen terjedelmes nyelvemlékek dokumentációjára támaszkodhatunk. Az elmaradás okát főképp abban látja, hogy túl sokáig kutattak tipológiai egyezések (pl. a mintának tekintett arab hárombetűs tövek, az ún. trilitérizmus) után. A cikkben ízelítőt kapunk az összehasonlításokból (névmások, szuffixumok, szókinés).

Lothar Störk „Ägyptisch” (149–170) c. cikke az óegyiptomi nyelvről és írásról való legfontosabb tudnivalókat tartalmazza szakember tollából.

Ekkehard Wolff a berber nyelvekről való ismereteket tárgyalja: „Die Berbersprachen” (170–185). Nemcsak nyelvtörténeti, hanem leíró nyelvészeti szempontból is adósa maradt a berberológia a nyelvészettnek. Vitatott, hogy

beszélhetünk-e külön berber nyelvekről vagy nyelvjárásokról. André Basset (1952), e nyelvek egyik legalaposabb ismerője, csak egy berber nyelvről (langue berbère) beszél, amelynek több ezer helyi változata van.

Sasse, a kusitológus írta meg e nyelvekről szóló cikket: „Die kuschitische Sprachen” (187–215). E nyelvcsaládnak 30 tagja van, és mintegy 15 millióan beszélik Kelet-Afrikában. Köztük a szomáli az ilyen nevű köztársaság hivatalos nyelve, amelyet a lakosság csekély százalék kivételével anyanyelveként beszél, az oromo (galla) főleg Etiópiában fontos közvetítő nyelv. Noha e nyelvekről az első feljegyzések még a 17. század második feléből származnak, Karl Tutschek pedig oromo szótárt (1844) és nyelvtant (1845) készített, rendszeres kutatásukat Leo Reinisch indította meg, majd őt követte századunk elejétől a II. világháború végéig számos olasz (C. Conti Rossini, M. M. Moreno, E. Cerulli). Mindazonáltal a leendő mostohagyermek maradt a nyelvészetnek a hetvenes évekig, amióta erősen föllendült. A németeken (Heine, Sasse), az amerikaiakon, (H. C. Fleming, M. L. Bender, Ch. Ehret, és az amerikai magyar R. Hetzron), az angolokon (W. H. Whiteley, B. W. Andrzejewski, a londoni egyetemen működő lengyel származású szomálista) kívül számos más országbeli kutató (A. B. Dolgopolszkij aki jelenleg Izraelben él, a lengyel A. Zaborski stb.) publikációi öregbítik ismereteinket. A kusita nyelvekre jellemző a csádiakkal megegyezően, de a többi sémi-hámi nyelvtől eltérően, a politonalitás. Az első alapos tónuselemzést Andrzejewski végezte el a szomálin 1964-ben.

Ekkehard Wolff tárgyalja meg az Omo-folyó környéki nyelvek kérdését: „Die omotischen Sprachen” (217–224). Az elnevezés kutatójuktól és osztályozási problémáik felvetőjétől, Harold C. Flemingtől ered (1969). Ide tartozik a gonga, dzsandszsero, gimira, csara, ometo (összefügg az Omo-folyó nevével) stb. nyelv, amelyet korábban a (nyugati) kusita ágba soroltak. Fleming főképp fonológiai, nyelvtani és lexikális különbségekre való tekintettel javasolja különválasztásukat; újabban kétely merült föl az irányban, hogy egyáltalán az afroázsiai nyelvcsaládba számíthatók-e. Mint Wolff is megjegyzi, a kérdés eldöntéséhez alaposabb adatfelvételek szükségesek (223).

Sasse mutatja be a szemita nyelvágat az olvasónak: „Die semitischen Sprachen” (225–238). E nyelveket Afrikában az arab és az etiópiai vagy etiószemita (amhara, tigré, tigrinya stb.) képviseli. Az elmúlt évtizedekben fellendült az érdeklődés az etiópiai nyelvek kutatása irányában, és az ismeretek bővülése egyúttal alosztályozási javaslatokra vezetett (pl. Hetzron 1974). A tömör beszámolót a nem szemitológus és nem afrikanista nyelvész is érdeklődéssel forgathatja.

Ekkehard Wolff készítette el a csádi nyelvek áttekintését: „Die tschadischen Sprachen” (239–262). E nyelvág elnevezését földrajzi elterjedése után kapta: a Csád-tó környékén, tőle keletre és délre beszélik őket, de a hauszát, amely Észak-Nigéria legfontosabb nyelve, Afrika észak-nyugati felén és számos egyéb afrikai kikötővárosban közvetítő nyelveként használják (25 millió körül, anyanyelveként kb. 11 millió). A cikk strukturális vázlatát főként a hauszát mutatja be.

A csádi nyelvek hovatartozásán kívül belső tagozódásuk körül szintén folytak viták. A hauszát ugyan már a múlt század elejétől jól ismerik, de a többi mintegy 125 nyelv sokáig csak gyér följegyzésekből volt tanulmányozható. Johannes Lukas (1934) még két csoportra osztotta őket, a csádi és az ún. csádi hamita (tschadhamitisch) nyelvekre. Ez utóbbiak közé sorolta első-

sorban a hauszát. Greenberg e kettős megkülönböztetést osztályozásának harmadik változatában megszüntette, és egyesítette a nyelvágat. Jó egy évtizede megnőtt az érdeklődés a csádisztika iránt, számosan végeznek helyszíni gyűjtést, illetve publikálnak szinkronikus és diakronikus tárgyú dolgozatokat: a német Herrmann Jungraithmayr, Carl Hoffmann, Karen H. Ebert (NSzK), Irmtraud Herms (NDK), az amerikai Paul Newman, Russell G. Schuh és Roxana Ma, a japán Kiyoshi Shimizu, a francia J.-P. Caprile és Claude Gouffé, a szovjet I. A. Osznyickaja (D. A. Olderoggét, a szovjet afrikanisztika nagy öregét nem is számítva). Wolff seregszemléje különben hiányos. Az adatgyűjtés megnövekedése szükségessé tette az alosztályozást. A cikkíró Newman (1977) javaslatát mutatja be (244–246), amely a csádi alapnyelv hipotétikus rekonstrukciója alapján három ágat különböztet meg. A Manessy szerkesztette kézikönyvben H. Jungraithmayr összefoglalója és C. Gouffé (hausza), Jungraithmayr (daffo vagy ron), E. Wolff (lamang) végül Jacques Frédy (dangaleat) tájékoztatót e nyelvekről (1981: 401–454).

A harmadik rész tulajdonképpen csak egy fejezetből áll, a Nílus – Szahara közti nyelvek leírásából („Nilosaharanisch”, 263–328), szerzőjeként Schadeberg neve van feltüntetve, azonban még három nevet találunk alatta munkatársai-ként megnevezve, akik egy-egy nyelvcsoporthoz, nyelvet tárgyalnak meg. Valójában az egy fejezetben való összefoglalás ismét egyik ellentmondásos megnyilvánulása a szerkesztők azon szándékának, hogy a greenbergi elmélet Prokrusztész-ágyába sorozzák be mindazon nyelvi sokféleséget, amelyet az eddigi két nyelvcsaládba genetikai szempontból nem lehetett beilleszteni, s amely a korábbi osztályozásokban általában szudáni elnevezés alatt volt ismeretes (első változataiban még Greenberg is használta e kifejezést). Schadeberg mindazonáltal nem követi mindenben Greenberg véglegesen megformált rendszerét. A meroe nyelv idesorolásán kívül az ő észak-szaharai csoportjába helyezi a Greenberg-féle kelet-szudáni és saharai csoportját, de a greenbergi núbiai, dadzsú stb. nyelveket a kelet-szudáni csoportból, továbbá a fur és maba nyelveket, amelyeket Greenberg külön csoportként szerepeltet, Schadeberg az északi csoportba (Ostregion) helyezi, a Greenberg-féle rendszer szerinti Chari–Nílus közti nyelvcsoporthoz pedig külön meg sem említi. A cikkíró azzal magyarázza ezen eljárását, hogy a genetikai rokonsági szempontokról inkább földrajzi elhelyezkedésre fekteti a súlyt anélkül azonban, hogy a valóban rokonnak bizonyult alcsoportokat elválasztaná egymástól (266). Ezzel Schadeberg értelemszerűen, de kimondatlanul elveti Greenberg koncepcióját e sokféle nyelv genetikai egységéről. Cikkünk elején már idéztem Schadeberg következtetetlen kijelentéseit, amelyek szintén ezt az álláspontot látszanak képviselni, a végső következtetés levonásáig azonban ő még nem jut el.

Az ún. nilusi nyelveket („Die nilotischen Sprachen”, 267–277) a fejezetben belül Franz Rottland ismerteti. A szerző előbb bantu nyelvekkel foglalkozott, néhány év óta erre a szakterületre specializálódott (l. pl. 1977). E genetikai szempontból valóban összefüggőnek látszó nyelvek kutatása a földrajzilag szomszédos, sőt részben azonos területen beszélt kusita nyelvekéhez hasonlóan nemrég virágzott fel. Német nyelvészek (Heine, Voßen, Rottland), amerikaiakon (Ehret, a Hall házaspár) kívül több anyanyelvi nilotista (Lucia N. Omundi, Duncan Okoth–Okombo: luo, T. Toweett: kalendzsín) publikál nyelvi leírásokat és rekonstrukciós hipotéziseket.

A nilusi nyelvek belső osztályozása körül nem ültek el a viták. Keleti és déli águkat B. Struck nyomán hamita eredetűnek vélték, és nilusi hamita

(nilohamitisch) vagy paranilóta (paranilotisch) néven emlegették; a bari, lotuko, maszai, nandi, pokot stb. nyelvek tartoznak ebbe a csoportba. A. N. Tucker, e nyelvek nemrég elhunyt kiváló angol szakértője fenntartotta ezt az osztályozást, és a *Les langues dans le monde ancien et moderne*-ben *Les langues paranilotique: unité étendue* címmel ismerteti őket (1981: 311–330). Az afrikanisták többsége Köhler javaslata nyomán (1948, 1955), amelyet lényegében Greenberg magáévá tett, e nyelveket egy családnak tekintik nyugati, keleti és déli ágba osztván, ámde az elnevezés nem felel meg teljesen a földrajzi elhelyezkedésnek.

A tulajdonképpeni szaharai nyelveket kutatójuk, Norbert Cyffer ismerteti (314–317). Köztük a kanuri a hajdani Bornu birodalom nyelve volt, beszélőinek száma meghaladja a négymilliót.

A meroe eddig minden rokonítási kísérletnek ellenállt, sőt Greenberg sem tudta beolvasztani egyik nyelvcsaládba sem, tehát kihagyta rendszeréből. Inge Hofmann, a cikkíró specialista (301–304) e kérdéssel nem foglalkozik, nyilván van is ő, hanem a szerkesztőség döntött írásának a kézikönyven belül való elhelyezéséről. A meroe az egyiptomi kultúra hatása alatt álló ókori ilyen nevű birodalom nyelve volt. Módosított egyiptomi írással feljegyzett szövegek maradtak fenn az i. e. II. és az i. sz. IV. századból. Noha az írás hangértékét lényegében megfejtették, a szövegek jelentése mindmáig alig ismert, ugyanis csak bizonyos szavak és morfémák jelentését, funkcióját tudták meghatározni.

A többi Nílus–Szahara közti nyelvről Schadeberg számol be. Köztük van a szongai, a középkori ilyen nevű ország nyelve, amelyet ma a Niger középső folyása mentén kb. egymillióan beszélnek, és azon a területen közvetítő nyelvként használnak. Schadeberg az ő ad hoc északi csoportjában (Nordregion) tárgyalja (317–319), és itt a földrajzi besorolás nem szerencsés, nem következetes; inkább nyugati csoportot kellett volna fölvenni ezzel az egy taggal, ámde akkor kiderült volna, hogy e nyelv mindenképpen távol áll az összes Nílus–Szahara közinek nevezett nyelvtől. És valóban, a szongai nyelvet a Greenberget közvetlenül megelőző osztályozásokban elszigeteltnek tekintették (Westermann–Bryan 1952. 46–47), csak Greenberg kohójában olvadt bele a hipotétikus nagycsaládba. Schadeberg nem beszél a szongai rokonításáról. Greenberg eljárásának jogosságát Köhler (1975: 252) szintén aggállal fogadja.

Ami az ugyancsak északi csoportban (Nordregion) megtárgyalt (304–306) nuba nyelveket és nyelvjárásait (nílusi nuba a fadiccsa, mahasz, kenuzi és dongola nyelvjárásokkal, hegyi nuba, birgid, meidob) illeti, szintén nincsenek még megnyugtatóan osztályozva annak ellenére, hogy — amint Schadeberg kiemeli — az afrikanisztikában kiemelkedő szerepük van, minthogy ezeréves (kopt) írásos hagyomány áll mögöttük. A szerző azonban nem említi meg, hogy egyrészt ez a hagyomány nem folyamatos, ti. a mai núbiaiak, ha egyáltalán írnak, arab írásjeleket használnak rövid üzeneteikben, másrészt pedig a nyelvemlékekből összeálló ókori és a 19. század végétől alaposabb leírásokból megismert nyelvállapot közti összefüggés nyelvtörténetileg nincs kimunkálva. Zyhlarz (1928) csak az ónúbiaival foglalkozott (ez leginkább a modern mahasz nyelvjárással azonosítható), Almkvist (1877–1878, kiadva 1911-ben), Reinisch (1879), Lepsius (1880), Armbruster (1960, 1965) csak a modern nyelvjárások anyagát közlik, Greenberg pedig vegyesen és kritika nélkül hasonlít össze ó- és újnúbiai alakokat. A nuba a mai napig ellenállt a behatóbb besorolási

kísérleteknek (I. Westermann 1949. 17), de Greenberg az ő Chari—Nílus közti esoportjába, azon belül a kelet-szudáni nyelvek közé sorolja. Schadeberg a rokonság kérdésében nem foglal állást.

Az egyes nyelveket, nyelvcsaládokat tárgyaló első főrész harmadik, utolsó fejezete a koiszan ismertetését tartalmazza: „Die Khoisan-Familie” (329—374). A szerző, J. C. Winter tulajdonképpeni kutatási területe áll a legmesszebb az általa elvállalt témától: nemcsak hogy azelőtt nem tanulmányozta e nyelveket, hanem voltaképp nem is nyelvész, hanem etnológus (social ethnology az angolszász elnevezése az ő szakterületének), ezt főképp Kelet-Afrikára szűkítve műveli, a tánzániai csagák vagy dzsagák közt végzett kutatásokat; a bantu népeken túlmenően a nálusi (maszai) népek életével és történetével foglalkozik. Vállalkozása tehát bravúros tettetnek mondható, a cikk mindenképpen nagy szorgalomról tesz tanúbizonyságot, és jó áttekintést nyújt. Ellenben Winter a szükségből erényt csinálván nem elégszik meg az ismertetői szereppel, hanem túllépven e határokat olykor saját véleményét nyilvánítja, sőt döntőbíróként lép föl, néha elnevezési újításokat vezet be (pl. a hagyományos korana nép- és nyelvnév helyett a kiejtéshez hívebb! ora alakot használja). Beachnek felrója (352), hogy a tövek strukturális elemzésében hiábavalóan különbözteti meg a szókezedtet a szóelem többi részétől. Beach (1938: 259—282) azonban igen helyesen járt el, ugyanis a koiszan nyelvek töveinek szerkezetére az jellemző, hogy a csettintő hangok csak kezdő helyzetben fordulnak elő (nem csettintő fonémákkal váltakozva), míg a többi helyzetben csak meghatározott fonémák állhatnak, de semmiképpen sem csettintő hangok. Sparrman 1783. évi koiszan szójegyzékéből Winter a „kínai” vagy „snese” hottentottát említi meg, s e tizenkét szóalakkal saját maga végzett összehasonlítást, amelynek csak a végeredményét közli (341), hogy ti. legjobb esetben három alak vethető egybe délkoiszan nyelvjárásokkal, ám bővebb adatokat nem közöl. A „snese” különben Sparrman félreértéséből keletkezett név, a helybeli búrok „kínai” elnevezéssel illetett afrikansz szavával azonos (tökéletlen svéd lejegyzéssel az afrikansz *Chinese* alakból). Ellenben Winter nem szól a Sparrman-féle nagyobb, 157 szavas koiszan szójegyzékről, amely esetleg a koránál hozható szorosabb kapcsolatba. Sparrmanról vö. Fodor 1975. Winter táblázatot ad a dokumentált koiszan nyelvekről és nyelvjárásokról a korábbi és a mai osztályozás szerint. Kár, hogy egyes szerzők rövidítéseit nem oldja föl, és a források megjelölése helyenként hiányos. A strukturális vázlatban a szerző csak a személyes névmások és néhány szuffixum áttekintésére szorítkozik.

A korábban busmannak és hottentottának nevezett népek nyelvéhez főképp a csettintő hangok megléte miatt a kelet-afrikai hatsza (hadza) és szandave, valamint a dél-angolai kvadi nyelvet hozzászámítván egy nagyobb genetikus egységet következtettek ki, s ezt a többi afrikai nyelvcsaláddal, így a hamitával próbálták rokonítani, főképp a (hottentotta) nyelvtani nem megléte folytán (I. Meinhof hamita-elméletét). Ma a koiszan, a nem dél-afrikai csettintő nyelvek idetartozásáról eltérően vélekedve ugyan, nem hozzák rokonságba a másik három afrikai nyelvcsaláddal. A belső tagozódást illetően korábban a busmant (szan) és a hottentottát (koi, koikoi) egymástól határozottan külön nyelveknek tartották (nem utolsósorban embertani és néprajzi különbségükre tekintettel); Dorothea Bleek (1927) szorosabb kapcsolatot talált köztük, s hármas tagozását Köhler (1962) továbbfejlesztvén ma észak-, dél- és középkoiszan (kxoe) nyelveket különböztetnek meg. E hármas felosztást

nem fogadja el Westphal, s az ő osztályozása (1956) közelebb áll a korábbi kettős megkülönböztetéshez. Greenberg csatlakozott Köhler nézetéhez, osztályozásában a koisan nyelvcsaládot elkülönítette a többtől odaszámítván a szandavét és hadzát is mint külön-külön nyelvágat.

Bár e nyelvekről a 17. század óta készültek feljegyzések, nyelvtörténeti feldolgozások és egyáltalán a koisan nyelvtörténet messzemenően elmaradt a lehetőségektől. Nienaber (1963) gondos filológiai munkáját nem használják föl az osztályozási és rekonstrukciós elméletekben. Az említett filológiai-nyelvtörténeti felkészületlenségen kívül az az objektív nehézség rettentette vissza a módszeres nyelvtörténeti vizsgálatokra vállalkozókat, hogy a csettintő hangok fonetikai átírása a század elejéig tökéletlen volt, s ez a hangváltozások felderítését és rendszerezését roppant módon komplikáltta teszi.

A csettintő hangok nemcsak a koisanban — beleértve a többek által idesorolt hatszát, szandavét és kvadit —, hanem néhány déli bantu nyelvben is megvannak, noha kevésbé gyakoriak a koisanban való előfordulásukhoz képest. Már a korai munkákban felbukkan az a vélemény, hogy e fonémák a bantuban koisan hatásra keletkeztek. Meinhof szintén így nyilatkozott, és ez az álláspont ma is uralkodó a koisan és a bantu nyelvészek körében. Mary C. Bill (1974) foglalta össze az eddigi megállapításokat csatlakozva e konklúzióhoz. Megjegyzem, hogy Roman Stopa (1971) e hangokat a természetes beszédfejlődés egy ősi fokozatának tartja. Az eddigi adatok és érvek áttekintése után magam nem találok eléggé elfogadhatónak a szóban forgó hangok areális vándorlásának ezen egyoldalú irányáról szóló tézist, habár persze a bantu és a koisan népek közti évszázados kapcsolatok nemcsak a koisanra tett bantu, hanem a fordított hatást is magával hozta egyéb nyelvi szinteken is. A helyzet az, hogy jórészt szinkronikus adatok összevetésével ez a nyelvtörténeti probléma sem oldható meg elfogadható módon. Két koisan nyelv igen részletes leírását adja Köhler a Manessy szerkesztette kézikönyvben (1981: 459—615). Köztük a *kxoe* az ő középkoiszan, a *!khung* az északkoisan csoportjába tartozik, mindkettőt többszörös, hosszú hónapokig tartó namibiai gyűjtőútján ismerte meg.

*

A második főrész az „összehasonlítás” (Sprachvergleichung) címet kapta, itt három elméleti-módszertani tárgyú cikket olvashatunk.

Az első Ludwig Gerhardt „Genetische Gliederung und Rekonstruktion” (375—405) című összefoglalása. A szerző több nyugat-afrikai (nigériai) nyelv leírását közölte. A tudománytörténeti áttekintésből kitűnik Gerhardt előképzettsége. A régi mesterek közül nem találjuk Brugmann, Leskien (az újgrammatikusokról szó sem esik), Steinthal, Gabelentz, Wundt, Jespersen, Meillet, az újak közül R. Anttila nevét, holott ez utóbbi már-már amerikainak számíthat. Hermann Pault idézi ugyan, de rosszalóan és félreértve, nem is nyelvtörténeti koncepcióját tekintve, noha éppen az ismert meghatározást és az ezt követő mondatokat kifogásolja (385): „... Was man für eine nichtgeschichtliche Betrachtung der Sprache erklärte, ist im Grunde nichts als eine unvollkommene geschichtliche, unvollkommen teils durch Schuld des Betrachters, teils durch Schuld des Beobachtungsmaterials (Paul 1920: 20)”. Gerhardt úgy véli, hogy a hiba (Schuld 'hiba, bűn') hangoztatásával leértékeli azokat a nyelveket és ennél fogva azokat a népeket, amelyek nem alakítottak ki írásbeliséget.

A szerző az összehasonlításakor felmerülő hasonlóságokat három tényezővel magyarázza: véletlen egybeesés (de ezeknek száma csekély), kölcsönzés és közös eredet. A hangszimbolikus eredetű hasonlóságokról nem tesz említést. Azt többször is hangsúlyozza (384, 394, 400), hogy az afrikai írásos emlékek csekély számuk miatt nem játszanak szerepet a nyelvtörténeti vizsgálatokban. Szerinte a nyelveknek az élő szervezetekkel ellentétben sem születési, sem halálzási évszámuk nincs (379). Nos azért több kihalt nyelv létének felső időhatárát elég pontosan meg tudjuk határozni, ha nem is mindig évre, mint pl. a polabét a XVIII. század, a dalmátét a XVII. század elejével (de Veglia szigetén még pontosan 1898-ig tudtak ezen a nyelven). Afrikában szintén halmank ki nyelvek, alighanem ilyen lehet az az omotik nevű nilusi nyelv (270) Heine lejegyzésében (1973—1974), amely nem tévesztendő össze sem az Omofolyó menti nyelvekkel (Omotic, Omotisch), sem annak egyik tagjával, az ometóval. A bantu és a Nigéria—Kamerun közti fennsík (Plateau) nyelvei közti összehasonlításra néhány szópárt mutat be a szerző (396). A kikövetkeztetett alapnyelvi alakok azt hivatják illusztrálni, hogy a szókezdő *k* mássalhangzó a következő magánhangzó színe szerint módosul (jésül): bantu **kípà* ~ fennsíki **cip* 'ér (testben)', de bantu **ki* ~ fennsíki **ky* 'meghal'. Ámde a többi alak más vonatkozású ellentmondást tár föl, amiből arra kell következtetnünk, hogy a szókezdő mássalhangzók magánhangzó előtti viselkedése felülvizsgálatra szorul: bantu **kóp-* ~ fennsíki **kwap* 'kölcsönöz' és bantu **kódò* ~ fennsíki **kat* 'garat', nem is szólván a bantu **kòkò* ~ fennsíki **ko* 'tyúk' összevetéséről, amely az alakok hangutánzó volta miatt más elbírálásban részesül (igaz, Gerhardt számára ez a probléma nem létezik). Lehet, hogy behatóbb vizsgálattal bonyolultabb, de szabályos megfelelés tárható fel, addig azonban nem példázza a szabályszerűségek meghatározását a rekonstrukciós eljárásban.

A szerző a greenbergi „tömeges összehasonlítás” módszerét vitán felül állónak véli, ezzel szemben a lexikostatisztika használhatóságáról szkeptikusan nyilatkozik (400—402). Ez utóbbi álláspont azért meglepő, mert Gerhardt kevéssel e kézikönyv megjelenése előtt maga is lexikostatisztikai számításokat végzett, és abban a cikkben kifejezetten pozitívan nyilatkozott róla (1980: 341).

Ezután Bernd Heine és Rainer Voßen közös tanulmánya következik „Sprachtypologie” címmel (407—444). Heine a kölni afrikanisztikai tanszék vezetője Oswin Köhler nyugdíjba vonulása óta. Ő korunk egyik legsokoldalúbb afrikanistája (1968, 1973, 1976, 1977 stb.), a togói maradványnyelvek, bantu osztályozási problémák, nilusi és kusita nyelvek, szociolingvisztika éppen úgy szerepel témaként nagyszámú publikációi közt, mint a most ismerttetett tipológia. Voßen fiatal kutató, a nilusi nyelvészetre specializálja magát (1978).

Az összefoglaló a tipológia általános és az Afrika-kutatásban alkalmazott különleges problémáit mutatja be, ezen túlmenően egy új modellt közöl.

A tudománytörténeti előzmények ismertetése igen alapos, legfeljebb Müller Miksa elméletét lehetett volna megemlíteni, hiszen az egyes morfológiai típusok értékkülönbségét ő propagálta annak idején, igaz hogy ezen a szemléleten a nyelvtudomány már túljutott. A korszerű elméleti monográfiák közül I. I. Revzin (1962 illetve 1966) művét hiányoljuk a cikkben és a bibliográfiában egyaránt, valamint az Acta Linguistica 1979. évi 29. kötetében megjelent írásokat.

Az afrikai nyelvek körében végzett tipológiai kutatások története szintén tanulságos, szinte minden klasszikus afrikanista foglalkozott ilyen problémákkal (Lepsius, Meinhof, Alice Werner, C. M. Doke, Westermann). A szerzők Guthrie (1948) bantu osztályozási módszerét szintén tipológiai jellegűnek mondják, tekintve hogy az egyes zónák több nyelvi sajátosság megléte alapján különülnek el ebben a műben. A tipológiai osztályozás ismerveinek érvényességi körét vizsgálva a szerzők három fajtát különböztetik meg: az idealizáló (idealtypisch), a prototipizáló és az elkülönítő (diskret) típusalkotást. Eszerint idealizálónak a múlt századi típusvizsgálatokat nevezik, amelyekben a konkrét anyagtól független ideálisan megképzett kritériumok alapján osztályozták a nyelveket: „... den unterschiedenen Typen werden Kriterien zugrundegelegt, die so weit von der sprachlichen Wirklichkeit entfernt sind, daß sie nicht erfüllt werden können” (420–421). Márpedig — úgymond — egy nyelv sincs, amely a ragozó vagy hajlító típusnak egészen megfelelne, csak olyan nyelvek vannak, amelyek megközelítik ezt az ideált. A prototipizáló eljárás ténylegesen meglévő ismervek alapján osztályoz, ezek a kiválasztott nyelvek mindegyikében meglehetnek, illetőleg szerintük bizonyos statisztikai átlagot érnek el. Lepsius (1880) és Westermann (1935: 132–143) tipológiai módszere volt ilyen. A diszkrét tipológiára Greenberg (1963b), Houis (1970, 1971) és Heine (1976a) vizsgálatait hozzák föl példának. Eszerint valamely nyelvet csak akkor jellemeznek egy bizonyos tipológiai ismérvvvel, ha az minden követelménynek maradéktalanul eleget tesz. Heine említett munkájának B típusába például csak azok a nyelvek tartoznak, amelyekben 1. a genitívus főnévi vonzata előtt áll, 2. a határozó helye az ige után van és 3. nyelvtani viszonyításra névutókat használnak.

Mielőtt ehhez az elméleti igényű tipológia-tipizáláshoz megjegyzéseket fűznék, az afrikai nyelvek típusainak egy újabb osztályozási kísérletét ismertetem, amelyet a szerzők ebben a kézikönyvben mutatnak be először. Ez voltaképpen továbbfejlesztése Heine korábbi vizsgálatának (1976a), amelyet ő Greenberg (1963b) nyomdokain haladva végzett el afrikai nyelvek anyagán szórendi ismervekkel. Akkor több, mint 300 nyelvet választott ki vizsgálata tárgyául, jelen munkájukban a szerzők 350 nyelv adatát dolgozták föl (e nyelvek jegyzékét l. 437–442). A korábbi szórendi kritérium itt csak járulékos ismérv a három fő ismérv mellett: 1. a névszói osztálykategória megléte vagy hiánya, 2. a névragozási esetek megléte vagy hiánya és 3. igefajképzés szintetikus módon vagy ennek hiánya (analitikus szerkezet). A három fő ismérv kombinációja összesen nyolc típust ad, de ebből gyakorlatban csak hét mutatható ki a vizsgált nyelvekben. Ha ugyanis valahol mind névszói osztály, mind névragozási esetek előfordultak, nem hiányzott az igefajképzés sem. A hét típus és a szórendi altípusok figyelembevételével a fentín kívül még az alábbi következtetést vonták le a szerzők: azokban a nyelvekben, ahol a genitívus a birtokszó előtt és a határozó(szó) az ige után áll, nincs névragozási eset, továbbá azokban a nyelvekben, ahol az ige, illetve az állítmány a mondat elején áll, mindig van szófaji továbbképzés. A hét főtípusnak a négy afrikai nyelvcsaládban való megoszlását vizsgálván kiderült, hogy a Niger—Kordofán közti nyelvekben mind a hét típus megvan, a koisanban csak három, az afroázsiaiban és a Nílus—Szahara közti nyelvekben egy-egy hiányzik, mégpedig az előbbiben a 6. típus (az esetrendszer megvan, a másik két ismérv nincs), az utóbbiban a 4. (a névszói osztály kategóriája megvan, a másik kettő hiányzik). Ez más szóval arra mutat, hogy a szóban forgó ismervekre nézve a koisan

nyelvek a legegységesebbek, a Niger—Kordofán közti nyelvek a legváltozatosabbak, ami különben nem okoz meglepetést a valóban meglevő sokféleséget tekintetbe véve.

Az érdekes tipológiai tanulmány több kérdést hagy nyitva. Az ismérvek kiválasztása már eleve meghatározója lehet az eredménynek, nem mindegy tehát, hogy a vizsgálati kritériumok elvileg mérvadók-e. Ha pl. nem releváns ismérvekkel kísérleteznek, pláne nagyobb számban, a kvantitatívan kifejezett eredmény elmossa, felborítja a releváns tipológiai különbségeket, s az osztályozás formálissá válik. Vajon hogyan alakul a jelen vizsgálat végeredménye, ha pl. a szórendi ismérveket teszik meg a fő és a morfológiaiakat a járulékos típusnak, vagyis éppen fordítva, mint ahogy eljártak? Azonkívül föltehető a kérdés, miért nem választották vizsgálati elvül a jelző és jelzett szó sorrendjét, miért csak az alany-állítmány, a birtokos szerkezet és az ige (állítmány) és határozójának sorrendjét. Greenberg (1963b) hivatkozott tanulmányában a jelzős szókapcsolat az egyik fő vizsgálati szempont. További kérdés, hogy az igei továbbképzés mechanikus kritériuma (szintetikus képzésmód vagy annak hiánya) miért releváns, miért nem tették meg az igeragozás szintetikus vagy analitikus voltát vizsgálat tárgyává a névszói esetrendszerrel állítván párhuzamba. A szerzők maguk megemlítik (427—429), hogy számos esetben, ahol valamely nyelvre a szintetikus igefajképzés volt jellemző, azért előfordult az analitikusabb forma is (mint a németben, és tegyük hozzá, a magyarban: *abreisen* 'elutazik' ~ *er reist ab* 'ő utazik el'). Szinte bizonyosra vehető, hogy más-más kritérium kiválasztásával más-más eredmény kapnánk beleértve az implikációk különbségét. A szerzők adósak maradtak a kiválasztás megindolásával. Végül azon is el lehet gondolkodni, hogy ez a tipológia valóban csak az afrikai vagy a többi világrész nyelveire is érvényes-e. Amint látjuk, számos elvi probléma vetődik föl, amelyek összefüggnek a három tipológiai érvényességi kört illető kérdésfeltevéssel.

E hármasság megkülönböztetést azonban nem látom indokoltnak, ellenkezőleg mesterkéltnek és ellentmondásosnak vélem, sőt a „diszkrét” kategória felállításában öngazolást érzek ki. A szerzők elismerik (422), hogy az egyöntetű tipologizálást Heine példaként említett tanulmányában (1976) sem lehetett következetesen kereshetetlenül, és helyenként prototípusokat kellett alkalmazni: „Seine Bemerkung (= Heinéé) dagegen, daß in den Sprachen diese Typs das Possessivpronomen „gewöhnlich” vor dem Nomen steht, sellt demgegenüber eine prototypische Beobachtung dar”.

A SprAfr-ban közzétett tanulmány — amint már az igeképzés fajainál láttuk — szintén nem mentes a prototipizálástól. Ha Heine—Voßen cikkét Lepsius „prototipikus” kritériumaival vetjük össze (megjegyzem ezek nem egészen azonosak az idézetben körvonalazott esettel), akkor megállapíthatjuk, hogy Lepsius mutatis mutandis azokat a kritériumokat alkalmazza mint ők, csupán a prefixum-suffixum és a tónus vizsgálatával többet, az igefajképzés speciális esetével viszont kevesebbet. Greenberg (1963b) szintén megvizsgálta a prefixum-suffixum előfordulását abban a tanulmányában, amely Heine említett monográfiájának alap gondolatát adta. Az „idealizáló” típus sem különbözik a másik kettőtől, az eltérés nem az érvényesség körében van, hanem abban, hogy Schleicher és a múlt század tipológusai kevés, de általuk relevánsnak tartott kritériumot alkalmaztak, vagyis az egész rendszert akarták lényeges elemeiben megragadni. Sapir (1921) elméletében felállított és Greenberg gyakorlatban bemutatott tipizálása megmutatta, hogy ragozó, hajlító, el-

szigetelő stb. sajátságok kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvben megvannak, tiszta típusú nyelvek tehát nincsenek (Greenberg tanulmányában leginkább a vietnami közelíti meg a tiszta elszigetelő típust, 1960: 193), de azt is demonstrálta, hogy a pusztán paradigmarendszerekre épített egykori tipológiák valóban a lényeges elemeket ragadták meg, tehát az is igaz, hogy az angol túlnyomóan hajlító nyelv, noha vannak elszigetelő jellemvonásai. Végeredményben Greenberg szövegvizsgálatai megerősítették a XIX. századi nagyobb kategorizálás helyességét. Habár az elődökkel szemben jogos a kritika a gyakran túlzó általánosítást illetően, az egyes típusokat induktív módon határozták meg (nem pedig „idealizáló” vagyis posztulatív módszerrel), amelyet aztán dedukcióval alkalmaztak az egyes nyelvekre. Az induktív, illetve a deduktív módszer elsőbbségének kérdése a tipologizálásban megvitatásra került a Greenberg szerkesztette cikkgyűjteményben (1963a). A 2. kiadás recenziójában erről megemlékeztem (Fodor 1972).

Nem szólván a különféle szempontból végzett tipológiai vizsgálatokról (részrendszer vagy az egész nyelvtan; szöveg, message vagy szerkezet, code), a Heine és Voßen által taglalt tipologizálási fajták lényege másban keresendő, abban, hogy a vizsgálatok mennyire ragadják meg az egyes nyelveken belüli tipikusait, szabályosat, mennyire veszik figyelembe az altpust, a kivételes eseteket. Az afrikai nyelveírások minőségében mutatkozó tetemes különbségek (no meg a rendelkezésre álló feldolgozási idő) ismeretében valószínű, hogy ők szintén „prototipikus” módon válogatták össze adataikat, ám „diszkrét” esetnek posztulálták azokat, amelyek a silány, kurta nyelvtani vázlatokban fellelhetők voltak, ahol a tipikusnak leírt alakokkal szemben mutatkozó esetekről nem találtak említést. Hogy a hatsza nyelvet kénytelenek voltak kihagyni a vizsgálati anyagból az elégtelen leírás miatt, azt maguk is elismerik (429). Az ő tanulmányuk adatai bizonyára nagyobb hitellességi fokot értek volna el, ha 350 helyett csak a tüzetesebben leírt 60–80 nyelvet választották volna ki. Az „afrikai” reprezentációt úgy is elérhették volna, a teljességtől pedig így is messze maradtak, hiszen az ezer körüli afrikai nyelv közül még számos ismeretlen vagy alig ismert szolgálhat tipológiai meglepetéssel vagy legalábbis az átlagostól való nagyobb eltéréseket mutathat föl.

A nyelvjárási és nyelvföldrajzi vizsgálatok elvi és főbb gyakorlati problémáit tárgyalja W. J. M. Möhlig „Geographie” (445–477) címmel. Először is a kettő közti különbséget világítja meg kiemelve az európai és az afrikai módszer eltérő alkalmazásmódját. Möhlig okfejtése nem egészen világos, a hivatkozott eltérések látszólagosak vagy más jellegűek (446–447). Nem áll, hogy minden nyelvjárásvizsgálat egyben nyelvföldrajzi is, gondoljunk csak a tájszótárakra, amelyek persze afrikai nyelvről még nem készültek, azaz a néhány afrikai irodalmi nyelv szótárát kivéve minden egyéb szótár, szójegyzék (ha nem nyelvjárásokat átfogó absztrakcióval szerkesztették őket) tájszótár. Az sem fogadható el, hogy a nyelvföldrajzi kutatás csak akkor nyelvjárásvizsgálat, ha zárt területre terjed ki (447): „... eine sprachgeographische Untersuchung nur dann auch dialektologisch ist, wenn sie zumindest das Arbeitsprinzip der 'räumlichen Geschlossenheit' beachtet”, majd hozzáteszi: „In der europäischen Mundartenforschung ist das Prinzip der räumlichen Geschlossenheit unseres Wissens niemals erörtert worden”. A „zárt terület” fogalmát így magyarázza meg: „Dieses (= das Arbeitsprinzip der 'räumlichen Geschlossenheit') besagt, daß weder auf der Stufe der Datenerhebung im Feld, noch bei der sich daran anschließenden vergleichenden Analyse irgendein

sprachliches Niemandsland ausgespart wird". Nos ez a fogalom nem teljesen világos; az európai nyelvjáráskutatóknak semmiképpen sem volt rá szükségük, de azt hiszem, az afrikanistáknak sem. Ha a zárt terület fogalmát mereven értelmezzük, akkor a magyar nyelvátlasz adatfelvétele csak a magyarság központi lakóterületének határáig volna nyelvjáráskutatásnak tekinthető, a székely nyelvterületé, a jugoszláviai és egyéb nyelvszigeteké nem, ugyanígy kívül esnék a román nyelvjárások vizsgálati körén a macedo- és az isztroromán nyelvátlasz munkálata. Ilyen nyelvszigetek Afrikában is vannak. Ha a nyelvföldrajzi vizsgálat célja a nyelvhatárokon túlmenő areális szóvándorlás vagy egyéb nyelvi jelenségek terjedésének meghatározása, akkor mindig zárt, összefüggő területeken belül történik az adatfelvétel, de éppen ez a fajta vizsgálat lépi túl a dialektológia kereteit. A nyelvjárási jelenségeket lehet tehát nyelvföldrajzi eljárás nélkül a dialektológia egyéb eszközeivel fölmérni, továbbá nem minden nyelvátlasz nyelvjárási térkép, de az bizonyos, hogy a két kutatási ág szorosan összekapcsolódik egymással.

Már említettem, hogy Möhlig kifejezetten elutasítja a lexikostatisztikai módszert mint diakronikus és genetikus vizsgálatok céljára alkalmatlant. Néhány év óta viszont egy francia kutatócsoporttal együtt az ún. dialektometria módszerével kísérletezik (Möhlig 1980), amelynek során kvantitatív mutatókkal próbálják meghatározni a nyelvjárások egymástól való szinkronikus különbségeit.

A cikk további része térképlapokkal illusztrálja a nyelvföldrajzi vizsgálatok ismertetését.

Möhlig több elvi megállapításával, meghatározásával nem tudunk egyetérteni, kivált Afrika-központos, azaz az indoeurópai és finnugor tapasztalatokra épült elmélettől való disztanciája kifogásolandó, mindazonáltal nem vonható kétségbe, hogy az adatfelvételt és az adatok nyelvtörténeti értékelését illetően helyes úton jár.

*

A kötet harmadik főrészeinek első cikkét („Sprache und Geschichte”, 479—512) Franz Rottland és Rainer Voßen írták, akik más szerzőtársaikkal együtt két előbbi cikk szerkesztésében vettek részt. E fejezet az őstörténeti problémák nyelvészeti vonatkozásait taglalja, a vándorlások, az őshaza megállapításának nyelvtudományi módszereit; a nyelvészeti palentológiának csak néhány vonatkozása kerül szóba az elnevezés megemlítése nélkül.

Heine (1976. 7) egyik tanulmányának apropójából kiindulva pozitívan értékeli Dyen elméletét (1956), amely Sapir vázlatokban fölvetett gondolatait fejlesztette tovább. Eszerint az őshaza ott keresendő, ahol viszonylag kisebb területen tetemesebb nyelvjárási különbségek mutatkoznak. Erre több indián nyelvjárás areális helyzetén kívül az angol példáját szokták hangoztatni, ui. Nagy-Britanniában jóval több helyi nyelvjárás található, mint a sokszorta nagyobb kiterjedésű és (az angoloktól) később benépesült Észak-Amerikában és Ausztráliában. Greenberg (1972) ezt az érvelést is fölhasználta a bantu népek vándorlásáról szóló elméletében. A Dyen-féle teória egyike a későbbi kvantifikálhatóság kedvéért skatulyába kényszerített „szabályszerűségek” halmazának, amely az elmélet szempontjából kedvezőnek látszó néhány esetre alapozódik, szóval hibás indukciónak eredménye. Az ilyen hipotézisek felállítóinak nem ötlük eszébe, hogy a történelmi változások, folyamatok olyan sokféle földrajzi, éghajlati és főképpen társadalmi tényező hatására alakulnak,

beleértve véletlen események és nem mindig átgondolt döntések következményeit, hogy a leegyszerűsített képletekkel nem lehet egységes magyarázatot találni rájuk, minden egyes probléma megoldásához egyéni vizsgálat kívánatik meg. Grzymiski (1980) helyesen mutat rá, hogy a Dyen-féle szabályszerűséget alkalmazván a szláv nyelvek őshazáját a mai Jugoszlávia területén kellene keresnünk, mert ott a legnagyobb a nyelvi, nyelvjárási sokféleség (bolgár, macedón, szerb-horvát, szlovén), holott a történelmi dokumentumok alapján tudjuk, hogy a szlávok erre a területre csak a VI. század folyamán vándoroltak be. Egyébként Rottland és Voßen hivatkozik Bird (1970) vizsgálatára a mande népek és nyelvek szerteágazásáról Nyugat-Afrikában, holott az ellentmondani látszik Dyen elméletének, ugyanis akár a központi, akár a tőle messzebb fekvő, később benépesült területek nyelvjárásairól van szó, igen csekély eltérések, viszonylag nagyobb egyezések jellemzik őket. A szerzők csupán a korábbi, lexikostatisztikai úton kapott spekulációkkal szemben fedezik föl az ellentmondást. A bevezetőben már hivatkoztam arra, hogy e két szerző a lexikostatisztikát bizonyos kételyek elismerésével vagy őket inkább visszafojtván, néhány módosított modell kiemelésével a genetikai osztályozás egyik legfontosabb módszereként mutatják be (487–492).

Mechthild Reh („Sprache und Gesellschaft”, 513–557), a szerkesztés idején még egyetemi hallgató Kölnben, a szociolingvisztika módszeréről általában és az afrikai nyelvek terén való speciális alkalmazásáról, eredményeiről írt tájékoztatást. Témái: a közvetítő nyelvek, a nyelvismeret, nyelvhasználat általában és különösen a városokban, a nemzeti és hivatalos nyelvek, a nyelvi politika. A függetlenség óta megnőtt az érdeklődés a szociológiai és nyelvészociológiai problémák iránt, az európai kutatókon kívül számos afrikai közül tanulmányokat: M. H. Abdulaziz, A. Afolayan, M. Tadadjeu stb.

Az afrikai államok egyik súlyos gondja a nyelvi sokféleségben is visszautkröző nemzetiségi, kisebbségi kérdés. A nyelvi politika általános iránya egyre inkább a honi nyelvek támogatása az európai eredetű államnyelvek fenntartása mellett. Az UNESCO és az Afrikai Államok Szervezete az iskolai oktatásban való anyanyelvi tanítás mellett foglaltak állást, habár ennek keresztülvitele a vegyes nyelvű városokban roppant nehéz (542–545). Nincs szó a cikkben a Dél-Afrikai Köztársaság nyelvi politikájáról, pedig ez nagyjából követi az UNESCO javaslatát. E kérdésről a szakemberek nem alakítottak ki egységes nézetet. A kormány fajüldöző rendszerét támadó, ellene küzdő értelmiség általában megbélyegzi, mint a *divide et impera* elv egyik alkalmazási módját. Lényegében ezt az álláspontot képviseli Jennifer Dunjwa-Blajberg (1980). A szociolingvisztika egyik úttörője, Heinz Kloss (1968) pozitívabban ítéli meg. A magam részéről inkább Kloss véleményét fogadom el. Több más országban, ahol szintén folyik nemzetiségi elnyomás, megkönnyítené a védekezést, ha az nem irányulna a nyelvi beolvasztás ellen is.

Az egyre nagyobb számú szociometriai közlemények értéke különböző. Az európaiak által rendezett közvéleménykutatás helyességét elvben megkérdőjelezem. A városi lakossággal való nyelvi érintkezés e viszonylatban könnyebb, a félreértésből származó hibák száma és természete eleve kisebb, kevésbé jelentős, mint a nyelvi leírások esetében, de csak az anyanyelvi adatfelvevő remélhet valóságghú választ, hiszen a nyelvismeret, nyelvhasználat kérdése nem sokkal kevésbé kényes, mint a politikai állásfoglalás. De még ahol ilyen szempontok alig vagy egyáltalán nem játszanak szerepet, ott is őszintébb választokat remélhet az az adatfelvevő, aki honfitársait kérdezi ki közös nyelvükön.

Gondoljuk el, milyen furcsa volna, ha Budapesten vagy Bécsben valaki „akcentussal” és nyelvtanilag sem tökéletes magyarsággal, illetve németséggel szólítaná le az utcán vagy keresné föl lakásán az embereket közvéleménykutatásra.

Az elmúlt években egyre több monográfia jelenik meg az egyes országok teljes nyelvi helyzetéről, így Tanzániáról, Kenyáról, Zambiáról és Ugandáról.

Az utolsó fejezet („Afrikanische Literatur”, 559—630) szakember tollából származik. Karl-Heinz Jansennek kevéssel e kézikönyv kiadása előtt jelent meg egy kritikai tanulmánya az afrikai irodalomról (1981). A jelen áttekintés három részben mutatja be a földrész irodalmát, a népköltészetet és a neoafrikanista irodalom két ágazatát, a honos és az európai nyelveken írott műveket. Ez utóbbiak közül jórészt csak a francia és az angol nyelvű írásművekkel és irodalommal foglalkozik, a portugál nyelvű szépirodalomról megemlíti (615), hogy legjobban Moszkvában ismerik (vö. L. V. Nyekraszova cikkét: 1964. 110—116). A népköltészet fajainak áttekintésében Jansen példakön is szemlélteti, hogy ezeknek az alkotásoknak az esztétikai értékét megítélni az illető nyelv alapos ismerete nélkül nem lehetséges.

Ehhez az állításhoz csatlakozván annak a reménynek adok kifejezést, hogy a közeljövőben még több afrikai irodalmár fogja tanulmányozni népe irodalmát, és ezzel az eddig túlnyomórészt kontinensentúli kartársaik munkásságát éppen tökéletes nyelvismeretük alapján fogják kiegészíteni és továbbfejleszteni. Az eddigi eredmények igen tekintélyesek, elég ha csak német irodalmárok elméleti munkásságát emelem ki, köztük Janheinz Jahn műveit (1965, 1966), és Ulli Beier szervező tevékenységét a Black Orpheus folyóirat szerkesztésével. Az európai nyelvű szépirodalom jelentőségét értékelve Jansen szóba hozza a kérdést, hogy honi vagy európai nyelveken fejlődjék-e tovább az afrikai irodalom. A szerző nem a vagy-vagy, hanem az is-is megoldás mellett tör lándzsát (605). A tanulmány szorosabban vett nyelvi problémákra is kitér. Az afrikai angol szépirodalom nyelvi stílusában egyre inkább, tudatosan kiütköznek az anyaországi és a többi angolszász ország nyelvezetétől eltérő sajátságok (622—625). A neoafrikai francia irodalom ideológiai alapjáról, az ún. négritude-ról beható elemzést kapunk. Kár hogy a nyelv és gondolkodás filozófiai problémája, a Humboldt, Fritz Mauthner és a néhány évtizeddel ezelőtt tőlük függetlenül B. L. Whorf által újrafelvetett nyelvi relativizmus sehol a kötetben nincs megtárgyalva, pedig ennek afrikai változata is van, amit A. Kagame ugandai író (1956), P. Tempels (1959) nyomán J. S. Mbiti (1969) és Janheinz Jahn (1958) próbált továbbépíteni. Jansen (598—599) csak röviden utal e kérdésre.

*

E recenzió azt a benyomást kelti, mintha az ismertetett műben túltengénének a fogyatékoságok. Ha ez a látszat alakulna is ki az olvasóban, nem szeretném azt állítani, hogy a SprAfr a maga egészében nem éri el a tudományos színvonal küszöbét. Ha így vélném, nem fogtam volna bele az ismertetésbe. A recenzensnek azonban az a föladata, hogy a kiadvány gyöngé pontjaira rámutasson; a hibák erősebb hangsúlyozása nálam stíluskérdés. Alapjában véve úgy gondolom, hogy a könyv hasznos szolgálatot fog tenni az afrikai nyelvek és nyelvi problémák ismertetése terén. Amiről e még oly hosszú cikk keretében nem volt alkalmam megemlékezni, az kétségtelen értéke: az információgazdagság. A nyelvi példák és a strukturális vázlatok becses forrása lesz a nem nyelvész afrikanistáknak és a nem afrikanista nyelvészeknek, amikor a

maguk szakterületén, általános kérdések bogozásakor afrikai analógiákhoz, egybevethető nyelvi adatokhoz akarnak folyamodni, az idézett szakirodalom, illetőleg a bibliográfia pedig a nyelvész afrikanistának is értékes segédeszköze lehet. Az egyetemi hallgatók azért forgathatják haszonnal, mert bőséges tájékoztatást nyújt a kutatások mai helyzetéről és a fontosabb problémákról. Ez utóbbiak megoldási javaslatainak értékelése, továbbá az elméleti és módszertani kitekintés számos fejezetben vitatható, hiányos, sőt torzító, tehát dezorientáló, de korunk „amerikai” és „amerikaias” diakronikus nyelvészeti irodalmában ez nem egyedüli eset, a kritikus szem bizvást külön tudja választani a tiszta búzát az ocsútól.

A szép kiállítású könyv elolvasása után még azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az afrikanisztika mint egységes diszciplína ma már nem létezik. A nyelvi és etnikai sokféleség semmivel sem kisebb, sőt nagyobb, mint az ázsiai térségben, amit az orientalisztika tekint át, sőt vele összehasonlítva a helyzet annyiban kedvezőtlenebb, hogy jóval csekélyebb ismereteink vannak az afrikai nyelvekről és népekről, mint az ázsiaiakról. De már az orientalisztika is olyan tág fogalom lett, hogy nem ad eligazítást a kutató tulajdonképeni kompetenciájáról, és ha rendeznek is még általános orientalista kongresszusokat, publikálnak is még orientalista folyóiratokat, a szakemberek egymás közt nem orientalisták, hanem turkológusok, sinológusok, japanológusok, malajológusok stb., a szomszédos ázsiai vagy óceáni szakterületre nem szintézisalkotás, hanem főképp csak a kölcsönös kapcsolatok földerítésére járnak át. A hagyományos „afrikanisztika” elnevezés jogosultsága semmivel nem több, mint az „európaisztika” volna. Legjobban tennék tehát a fekete földrész kutatói (elsősorban a nyelvészek), ha különválnának egymástól, és bantuistának, nilotistának, kusitológusnak, mandeistának stb. neveznék és képeznék magukat továbbra is gondos kitenkintéssel a szomszédságra, az egyes nyelvcsaládok, nyelcsoportok egymással való rokonítását pedig arra a néhány paleolingvistára hagynák, akit a távolabbi összefüggések vagy csak azok lehetősége érdekel. Ilyen nyelvészek az orientalisták, urálisták és indogermanisták közt mindig voltak és vannak, mint pl. Björn Collinder (1934), az ő számuk azonban elenyésző a „pozitivistákhoz” képest, akik nem a fellegekben kutatnak, hanem „csak” a földön tanulmányozzák a nyelveket, amellet ők is ellenőrizhető nyelvtörténeti, etimológiai vizsgálatokban szerezték meg a rekonstrukciókhoz, a távolabbi rokonításhoz nélkülözhetetlen tapasztalataikat. A ma Afrika-kutatásának egészségtelen avantgardizmusára éppen az jellemző, hogy a jellemező, hogy a szintézistermelők, hipotézisgyártók száma csaknem ugyanannyi, mint az adatgyűjtőké. Az afrikanisták fiatalabb korosztálya — tisztelet a kivételnek — úgy érzi, hogy jártasságát, szakértelmét mindaddig nem bizonyítja be, amíg legalább egy osztályozási javaslatot vagy alapnyelvi rekonstrukciót le nem tesz az asztalra. Márpedig az afrikai nyelvek megismerését nem ezek, hanem megbízható leírások mozdítják elő, a fikciógyártás éppenséggel gátolja, mert időt, energiát rabol el az adatgyűjtéstől, amelyre pedig az afrikanisták előtanulmányai-
knak és tehetségüknek megfelelően valóban képesek.

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- ALEXANDRE, PIERRE (1967), *Langues et langage en Afrique Noire*. Paris.
— (1972), *An Introduction to Languages and Language in Africa*. London—Ibadan—Nairobi.

- ANDRZEJEWSKI, B. W. (1964), *The Declension of Somali Nouns*. London.
- ALMKVIST, H. (1911), *Nubische Studien im Sudän 1877—78*. Szerk. K. V. Zetterstéen. Uppsala—Leipzig.
- ARMBRUSTER, CH. H. (1960), *Dongolese Nubian: a Grammar*. Cambridge.
- (1965), *Dongolese Nubian: a Lexicon*. Cambridge.
- BASSET, A. (1952), *La langue berbère*. London.
- BEACH, D. M. (1938), *The Phonetics of the Hottentot Language*. Cambridge.
- BENNETT, P. R.—J. P. STERK (1977), *South Central Niger-Congo: a reclassification*. *Studies in African Linguistics* 8: 240—273.
- BERGSLAND, KNUT—HANS VOGT (1962), *On the validity of glottochronology*. *Current Anthropology* 3: 115—153.
- BILL, MARY C. (1974), *The influence of the Hottentot languages on the Bantu languages*. *Limi* 2,2: 63—77.
- BIRD, CH. S. (1970), *The Development of Mandekan (Manding): a Study of the Role of Extra-Linguistic Factors in Linguistic Change*. In: *Language and History in Africa*, szerk. D. Dalby. New York. 146—159.
- BLEEK, DOROTHEA F. (1927), *The Distribution of Bushman Languages in South Africa*. In: *Festschrift Meinhof, Beiträge zur afrikanischen Sprachwissenschaft*, szerk. F. Boas et al. Hamburg. 55—64 l.
- COHEN, MARCEL (1974), *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*. Paris.
- COLE, D. T. (1971), *The History of African Linguistics to 1945*. In: *Current Trends in Linguistics* 7: 1—29.
- COLLINDER, BJÖRN (1934), *Indo-Uralisches Sprachgut*. Uppsala.
- CURRENT TRENDS IN LINGUISTICS I. SEBEOK, TH. A.
- DALBY, DAVID (1965), *The Mel languages: a reclassification of Southern 'West Atlantic'*. *African Language Studies* 6: 1—17.
- DE WOLF, PAUL P. (1971), *The Noun Class System of Proto-Benue-Congo*. *Janua Linguarum, Series Practica* 167. The Hague—Paris.
- DOKE, C. M.—B. W. VILAKAZI (1948), *Zulu-English Dictionary*. Johannesburg.
- DREXEL, ALBERT (1921—1926), *Gliederung der afrikanischen Sprachen*. *Anthropos* 16—17: 73—108, 18—19: 12—39, 20: 210—243, 444—460.
- DUNJWA-BLAJBERG, JENNIFER (1980), *Sprache und Politik in Südafrika: Stellung und Funktion der Sprachen unter dem Apartheidsystem*. Bonn.
- DYEN, I. (1956), *Language distribution and migration theory*. *Language* 32: 611—626.
- EHRET, CHRISTOPHER (1971), *Southern Nilotic History: Linguistic Approaches to the Study of the Past*. Evanston, Ill.
- 1972. *Outlining Southern African history: a re-evaluation*. *Ufahamu* 3, 1.
- 1980. *The Historical Reconstruction of Southern Cushitic Phonology and Vocabulary*. *Kölnner Beiträge zur Afrikanistik* 5. Berlin.
- FLEMMING, H. C. (1969), *The classification of West Cushitic within Hamito-Semitic*. In: *Eastern African History*, szerk. D. McCall. Boston University Studies in African History 3. New York, 3—27.
- FODOR ISTVÁN (1960), *A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése*. *NyK* 84: 196—205.
- (1961), *A glottochronológia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján*. *NyK* 63: 308—356.
- (1961), *The validity of glottochronology on the basis of the Slavonic languages*. *Studia Slavica* 7: 295—346.
- (1965), *Az afrikai nyelvek osztályzásának problémái (Módszertani tanulságok Greenberg rendszerezési kísérletéből)*. *NyK* 67: 41—111.
- (1966), *The Problems in the Classification of the African Languages. Methodological and Theoretical Conclusions Concerning the Classification System of Joseph H. Greenberg*. Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences, Studies on Developing Countries 5. Budapest.
- (1972), *Universals of Language*. Edited by Joseph H. Greenberg. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13—15, 1961, Cambridge, Mass. — London. 1966. *Acta Linguistica* 22: 210; 215. (ismertetés).
- (1975), *Pallas und andere afrikanische Vokabularien vor dem 19. Jahrhundert: ein Beitrag zur Forschungsgeschichte*. Hamburg.
- (1977), *The Use of L. Magyar's Records (1859) for the History of Umbundu*. *Studies in African Linguistics, Supplement* 7. Papers from the Eighth Conference on African Linguistics. Szerk. Martin Mould és Thomas J. Hinnebusch, 63—71.

- (1981), *A Fallacy of Contemporary Linguistics: J. H. Greenberg's Classification of the African Languages and His "Comparative Method"*. Hamburg (az 1966-ban kiadott kötet 4. kiadása).
- GERHARDT, LUDWIG (1980), *An Attempt at a Lexicostatistic Classification of some not-so-Bantu Languages*. In: *L'expansion bantoue*, Viviers (France), 4—16 avril 1977, szerk. Luc Bouquiaux, CNRS, 341—350.
- GRAY, BENNISON (1982), *Critique of the comparative method*. *Language Science* 4: 1—33.
- GREENBERG, JOSEPH H. (1949—1954), *Studies in African linguistic classification*. *Southwestern Journal of Anthropology* 5—10.
- (1955), *Studies in African Linguistic Classification* New Haven.
- (1960), *A quantitative approach to the morphological typology of language*. *International Journal of American Linguistics* 26: 178—194.
- (1963a), *The Languages of Africa*. The Hague.
- (1963b), *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*. In: *Universals of Language*. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13—15, 1961, szerk. J. H. Greenberg. Cambridge, Mass. — London, 58—90.
- (1972), *Linguistic evidence regarding Bantu origins*. *Journal of African History* 13: 189—216.
- GREGENSEN, EDGAR A. (1972), *Kongo-Saharan*. *Journal of African Languages* 11: 69—89.
- (1977), *Language in Africa*. New York.
- GRZYMSKI, KRZYSZTOF (1980), *The greatest-diversity concept and African History*. *Current Anthropology* 21: 506—507.
- GUTHRIE, MALCOLM (1948), *The Classification of the Bantu Languages*. London.
- (1962a), *Some developments in the prehistory of the Bantu languages*. *Journal of African History* 3: 273—282.
- (1962b), *Bantu origins: a tentative new hypothesis*. *Journal of African Languages* 1: 9—21.
- (1962c), *A two-stage method of comparative Bantu studies*. *African Language Studies* 3: 1—14.
- (1967—1971), *Comparative Bantu*. I—IV. Farnborough.
- HALL, R. M. R. et al. (1975), *Toward a reconstruction of Proto-Nilotic Vocalism*. *Proceedings of the 6th Conference on African Linguistics, Working Papers in Linguistics* 20, szerk. Robert K. Herbert. Columbus, Ohio, 1—15.
- HEINE, BERND (1968a), *Die Verbreitung und Gliederung der Togorestsprachen*. Berlin.
- (1968b), *Afrikanische Verkehrssprachen*. Köln.
- (1970), *Status and Use of African lingua francas*. München.
- (1973), *Zur genetischen Gliederung der Bantu-Sprachen*. *Afrika und Übersee* 56: 164—185.
- (1973—1974), *Vokabulare ostafrikanischer Restsprachen. Teil II: Sogoo und Omotik*. *Afrika und Übersee* 57: 38—49.
- (1976a), *A Typology of African Languages Based on the Order of Meaningful Elements*. *Kölner Beiträge zur Afrikanistik* 4. Berlin.
- (1976b), *Neue Beiträge der Sprachforschung für die afrikanische Geschichte*. *Paideuma* 22: 5—10.
- (1977), *Vertical and horizontal communication in Africa*. *Africa Spectrum* 77: 231—238.
- (Szerk.) (1982), *Recent German Research on Africa: Language and Culture, Rapport sur la recherche africanistique allemande: langue et culture*. Bonn.
- HEINE, B.—H. HOFF—R. VOSSEN (1977), *Neuere Ergebnisse zur Territorialgeschichte der Bantu. Zur Sprachgeschichte und Ethnohistorie in Afrika. Neue Beiträge afrikanistischer Forschungen*, szerk. W. J. G. Möhlig, F. Rottland, B. Heine. Berlin. 57—72.
- HETZRON, ROBERT (1974), *La division des langues sémitiques*. *Actes du premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique*, szerk. J. Caquot, D. Cohen. La Haye—Paris. 181—194.
- HETZRON, ROBERT—ENDRE P. TÁLOS (1982), *Christopher Ehret's The Historical Reconstruction of Southern Cushitic Phonology and Vocabulary. A Review Article*. *Sprache und Gesellschaft in Africa (SUGIA)* 4: 239—250.
- HOUIS, MAURICE (1970), *Réflexion sur une double corrélation typologique*. *Journal of West African Languages* 7: 59—68.
- (1971), *Anthropologie linguistique de l'Afrique Noire*. Paris.

- JAHN, JANHEINZ (1958), Muntu. Umriss der neoafrikanischen Kultur. Düsseldorf—Köln.
 — (1965), Die neoafrikanische Literatur. Düsseldorf—Köln.
 — (1966), Geschichte der neoafrikanischen Literatur. Düsseldorf—Köln.
- JANSEN, KARL HEINZ (1981), Literatur und Geschichte in Afrika. Kölner Beiträge zur Afrikanistik 8. Berlin.
- JOHNSTON, H. H. (1919—1922), A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages, I—II. Oxford.
- JOKI, AULIS (1970), Az etimológiai kutatás mai helyzete. MNy. 66: 4—12.
- KAGAME, A. (1956), La philosophie bantu-rwandaise de l'étre. Bruxelles.
 — (1976), La philosophie bantu comparée. Paris.
- KLOSS, HEINZ (1968), Problems of Language Typology in South Africa. Wien.
- KÖHLER, OSWIN (1948), Die nilotischen Sprachen. Darstellung ihres Lautsystems, nebst einer Einleitung über die Geschichte ihrer Erforschung, ihre Verbreitung und Gliederung. (kézirat).
 — (1955), Geschichte der Erforschung der nilotischen Sprachen. Berlin.
 — (1962), Studien zum Genusssystem und Verbalbau der zentralen Khoisan-Sprachen. Anthropos 57: 529—546.
 — (1975), Geschichte und Probleme der Gliederung der Sprachen Afrikas. Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. szerk. H. Baumann. Wiesbaden. 135—373.
- LEPSIUS, RICHARD (1880), Nubische Grammatik. Mit einer Einleitung über die Völker und Sprachen Afrika's. Berlin.
- LES LANGUES DANS LE MONDE ANCIEN ET MODERNE I. Manessy, G.
- LUKAS, JOHANNES (1934), Die Gliederung der Sprachenwelt des Tschadsee-Gebietes in Zentralafrika. Forschungen und Fortschritte 10 (29): 356—357.
- MANESSY, GABRIEL (szerk.) (1981), Les langues dans le monde ancien et moderne. Ouvrage publié sous la direction de Jean Perrot. Première Partie: Les langues de l'Afrique subsahariennes. CNRS, Paris.
- MBITI, JOHN S. (1969), African Religions & Philosophy. London—Ibadan—Nairobi.
- MEILLET, A.—MARCEL COHEN (1952), Les langues du monde. Paris.
- MEINHOF, CARL (1899), Grundriß einer Lautlehre der Bantusprachen. Berlin (2. kiadás 1910).
 — (1906), Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen. Hamburg (2. kiadás 1948, 3. kiadás 1967).
 — (1909), Lehrbuch der Nama-Sprache. Berlin.
 — (1911a), Sudansprachen und Hamitensprachen. Zeitschrift für Kolonialsprachen 1,3: 161—166.
 — (1911b), Das Ful in seiner Bedeutung für die Sprachen der Hamiten, Semiten und Bantu. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 65: 177—220.
 — (1912), Die Sprachen der Hamiten. Hamburg.
- MEIHE, GUDRUN. (1979), Die Sprache der älteren Swahili-Dichtung (Phonologie und Morphologie). Berlin.
- MÖHLIG, WILHELM J. G. (1974a), Die Stellung der Bergdialekte im Osten des Mt. Kenya. Ein Beitrag zur Sprachgliederung im Bantu. Berlin.
 — (1974b), Malcolm Guthrie: Comparative Bantu. Kratylos 19: 1—11. (recenzió)
 — (1976), Guthrie's Beitrag zur Bantuistik aus heutiger Sicht. Anthropos 71: 673—715.
 — (1977), Zur frühen Siedlungsgeschichte der Savannen-Bantu aus lauthistorischer Sicht. Zur Sprachgeschichte und Ethnohistorie in Afrika. Neue Beiträge afrikanistischer Forschungen, szerk. W. J. G. Möhlig, F. Rottland, B. Heine. Berlin, 166—193.
 — (1979), The Bantu nucleus: its conditional nature and its prehistorical significance. SUGIA 1: 109—141.
 — (1989), La dialectométrie: une méthode de classification synchronique en Afrique Noire. Oralité — Documents 2: 27—45.
- MUKAROVSKY, H. G. (1976—1977), A Study of Western Nigritic I—II. Wien.
- NEWMAN, PAUL (1977), Chadic classification and reconstruction. Afroasiatic Linguistics 5: 1—42.
- NIENABER, G. S. (1963), Hottentots. Pretoria.
- НУЕКРАСЗОВА, Л. В. (1964), Поэзия Анголы и Мозамбика. В: Литература стран Африки. Сборник первый. Москва.
- PAUL, HERMANN (1920), Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen.
- REINISCH, LEO (1879), Die Nuba-Sprache. Wien.

- REVZIN, I. I.—Ревзин, И. И. (1962), Модели языка. Москва.
 — (1966), *Models of Language*. London.
- ROTTLAND, FRANZ (1977), Zur Gliederung der südnilotischen Sprachen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement 3 (2): 1483—1494.*
- SAMARIN, WILLIAM J. (1967), *Field Linguistics: a Guide to Linguistic Field-Work*. New York.
- SAPIR, E. (1921), *Language*. New York.
- SCHADEBERG, THILO C. 1981. A Survey of Kordofanian. I. The Heiban Group, II. The Talodi Group. SUGIA, Beiheft 1—2. Hamburg.
- SCHMIDT, WILHELM (1926), *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Heidelberg.
- SEBEOK, TH. A. (szerk.), *Current Trends in Linguistics 7: Linguistic in Sub-Saharan Africa*, szerk. J. Berry—J. H. Greenberg. The Hague—Paris.
- SHARMAN, J. (1974), Some uses of Common Bantu. In: *Language in Kenya*, szerk. W. H. Whiteley. Nairobi, 115—127.
- STOPA, ROMAN (1971), A contribution to the genesis of the Bantu linguistic type. *Afrikanische Sprachen und Kulturen. Ein Querschnitt (J. Lukas Festschrift)*, szerk. V. Six, N. Cyffer, E. Wolff, L. Gerhardt, H. Meyer-Bahlburg. Hamburg. 21—27.
- SZEMERÉNYI, OSWALD (1972), Principles of comparative linguistics. *Current Trends in Linguistics 9*. The Hague—Paris. 119—195.
- TEMPELS, PLACIDE (1959), *Bantu Philosophy*. Paris.
- THELWALL, R. (1978), Lexicostatistical relations between Nubian, Daju and Dinka. *Etudes Nubiennes — Colloque de Chantilly, 2—6 juillet 1975*. Le Caire. 265—286.
- THOMAS, JACQUELINE M. C. (1963), *Le parler ngbaka de Bokanga*. Paris—La Haye.
 — (1970), *Contes, proverbes, devinettes ou énigmes, chantes et prières ngbaka ma'bo*. Paris.
- TUCKER, A. N.—M. A. BRYAN (1966), *Linguistic Analyses: the Non-Bantu Languages of North Eastern Africa*. London.
- VOSSSEN, RAINER (1978), Linguistic evidence regarding the territorial history of the Maa speaking peoples: some preliminary remarks. *Kenya Historical Review 6: 32—45.*
- WELMERS, W. E. (1958), The Mandé languages. In: *Report on the 9th Annual Meeting on Linguistics and Language Study, Monograph Series on Languages and Linguistics 11*, szerk. W. M. Austin. Washington, D. C., 9—24.
- WESTERMANN, DIEDRICH (1935), *Charakter und Einteilung der Sudansprachen*. Africa 8: 129—149.
 — 1949. *Sprachbeziehungen und Sprachverwandtschaft in Afrika*. *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Jg. 1948, Phil.-hist. Klasse Nr. 1*. Berlin.
- WESTPHAL, E. O. J. (1956), The non-Bantu languages of Southern Africa. In: A. N. Tucker—M. A. Bryan: *The Non-Bantu Languages of North Eastern Africa, Supplement*. London. 158—173.
- WOLFF, EKKEHARD (1975), The conceptual framework of Humboldtian ethnolinguistics in German Africanistics. In: *Patterns in Language, Culture, and Society: Sub-Saharan Africa, Working Papers in Linguistics 19*, szerk. Robert K. Herbert. Columbus, Ohio, 113—124.
- ZYHLARZ, E. (1928), *Grundzüge der nubischen Grammatik im christlichen Frühmittelalter (Alt-nubisch): Grammatik, Texte, Kommentar und Glossar*. Leipzig.

Ortutay Gyula—Bereczki Gábor—Gulya János (szerk.): *Congressus Quartus Internationalis Fennougristarum. Pars III. Acta sectionis linguisticae*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 452 l.

Az Akadémiai Kiadó sajnálatos módon egyre inkább lelassuló, késedelmeket szenvedő tevékenységét „fémjelzi” a Budapesten 1975-ben megrendezett finnugor kongresszus előadásait tartalmazó kötetek kín-keserves megjelentetése. A sorozat utolsó tagjai (V—VI.) ezen ismertetés frásakor még nem láttak napvilágot. . . Ez a késedelmeskedés bizonyos kutatások elhúzódsát, nézetek kikristályosodásának elodázását „eredményezheti”, bár remélhetjük, hogy tudományágunkban a néhány éves késés nem feltétlenül jelenti, hogy aktualitásukat vesztenék a tényleg fontos problémák és az azok vizsgálatából leszűrt következtetések.

Kilenc nyelvészeti szekció 76 előadását kapta kézhez a III. kötet megjelentetésével a szakmai közönség. Az előadások közül a legtöbb (szám szerint 17) a nyelvi kontaktusok szekciójába lett az 1975-ös budapesti finnugor kongresszus titkáraként is működött Gulya János által besorolva; sokan (14) foglalkoztak morfológiai kérdésekkel; a legkevesebb előadást (4) az ősmagyar nyelv kialakulásáról, a különféle ugor problémákról szervezett szekcióban tartották; 5–5 előadással a mondattani és a lexikológiai szekció szintén nem volt nagyon népszerű területnek mondható; a gépi módszereknek a finnugor-tikában való alkalmazását és a finnugor irodalmi nyelvek kialakulását 7–7 előadó választotta témájául, a hangtani kérdések (8) és a dialektológia módszertana (9) iránti érdeklődés ugyancsak közepesnek mondható. Ha ezeket a számadatokat összevetjük az időközben már szintén emlékké halványult turkui kongresszus máris kiadott kötetiben közzétett előadásokéival, azt látjuk, hogy 1980-ban az érdeklődés kiegyenlítettebb volt, de az előadások száma még tovább nőtt.

A most ismertetendő kötetben szereplő mind a 76 előadásról természetesen nem számolhatok be, ezért csak egy-két számomra érdekesnek tűnő dolgozat megemlítésével próbálok némi betekintést nyújtani.

Dialektológia: R. M. Batalova Методы определения динамики распространения диалектных явлений c. előadásában (13–17) a zürjén nyelv permják dialektusában az $l > v$, $v > \sigma$ hangváltozások szakaszainak előrehaladottságát vizsgálja és megállapítja, hogy a változás jellege és mértéke más a keletkezés színhelyén és más a peremterületeken, továbbá egy-egy terület lakosságának sűrűsége is befolyásolja a nyelvi változások tempóját. — A mai Leningrádi területen (a hajdani Ingermanlandban) az egymással igen szoros rokonságban álló finnségi nyelvek — vagy ha úgy tetszik: nyelvjárások — szinte napjainkig egymás mellett léteztek e vidék őslakóinak nyelveként. Közös és eltérő vonásaik kutatásának egyes momentumaira hívja fel a figyelmet Arvo Laanest Dialektforschung und wechselseitiger Einfluß von nahverwandten Sprachen c. írása (28–33). — A magyar nyelvvel szembeni munkálatai során gazdag tapasztalatokra szert tett Deme László Types of Linguistic Atlases címen értekezett (40–42) és megállapította; hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza olyan munka, amely további kutatások alapjául szolgál, vagyis nem egyszerűen egy munka végeredménye, hanem további vizsgálatok forrása is.

Az ősmagyarral kapcsolatos kérdések: Décsy Gyula, Genetische und areale Merkmale im Ungarischen (64–69) című írása a magyar nyelv topológiai jegyzeit és rendszertani sajátosságait érinti. Öröklött és areális sajátosságait felsorolva állapítja meg: „Im ganzen gesehen, steht das Ungarische heute dem finnougri-schen Idealmodell viel näher als einem ansetzbaren arealen Sprachtypus” (69). Lehet, hogy ez igaz, de nem biztos, hogy Décsynek az ezen következtetéshez vezető minden közbülső tétele egyértelműen helyeselhető. Példaként két dolgot említek meg: Décsytől eltérően a magyart nem merném diftongustól idegenkedő (diphthongfeindlich) nyelvnek nevezni, inkább csak az irodalmi nyelvet tekinthetjük ilyennek; a magyar igeikötők keletkezését illetően Bujnák nézetével (de vö. Zsirai Miklós, Az obi-ugor igeikötők. Budapest 1933. 44. l.) ért egyet, amely szerint a magyar nyelv e kategóriája a szláv befolyásnak köszönheti létét, mivel igeikötőink túlnyomó többsége etimológiailag nem rokonítható az obi-ugor nyelveivel (persze hasonló megfontolásból nemcsak kétségbe vonnunk, hanem tagadnunk is kellene, hogy a finnugor/uráli alapnyelvben voltak névutók). — Korenchy Éva Iranian Contactes During the Period of Ugric Division c. előadásában (70–76) addigi, rövid munkásságának szerves folytatásaként azt a kérdést vizsgálta, amelynek ő előtte sokáig nem volt és félt, hogy korai halálát követően sokáig nem is lesz értő kutatója. Következtetése: az ugor egység idején az ősmagyarok az Urál keleti oldalán olyan iráni törzsekkel kerültek érintkezésbe, amelyek nyelvében nem ment végbe minden, jellegzetesen iráni hangváltozás, és csak a későbbi, nyugati előnyomulásuk után találkoztak olyan iráni törzsekkel, amelyekkel a finnugorság többi részének elődei is kapcsolatban álltak.

A számítógépes nyelvészeti előadások közül minden bizonnyal Bátori Istváné (Die maschinelle Kontrolle der hypothetischen uralischen Formen, 121–154) tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre a történeti-összehasonlító finnugor nyelvészet művelőinek körében. A magyarig, a finnig és a lappig vezető hangváltozási szabályoknak a gépbe táplálásával 43 olyan uráli alapnyelvi szó mai folytatóinak levezetését tájta rá a computer, amelyek mind a három rokon nyelvben megvannak. Nagyjából egyet érthetünk ugyan Bátorival abban, hogy ha a betáplált szabályok az alapalakból a tényleges, mai, adatolt formát hozzák létre, a hangváltozások hipotézise megerősítést nyer, ellenkező esetben pedig módosításokra van szükség (127), de a gép a betáplált hangváltozásokat nyilván csak kivételtelenül érvényesülő törvényként kezeli, az egymást keresztező és gyengítő tendenciákkal nem vagy csak kevésbé képes számolni. A tesztelésre kiválasztott

alapalakokból levezetett mai nyelvekbéli szavakon (154) áttekintve egyelőre még messze áll egymástól a gép eredménye és az ember által alkalmazott, az egyedi, speciális eseteket is figyelembe vevő (magyarozó) eljárás „out put”-ja. . .

A finnugor irodalmi nyelvek kialakulásának kérdése — a recenzens szerint — nem nagyon tekinthető e nyelvcsalád belső és külső kapcsolatai, az egyes nyelvek története szempontjából alapvető fontosságúnak, már csak azért sem, mert hosszabb-rövidebb irodalmi hagyománnyal csak három nyelv rendelkezik, a többi esetében inkább csak írásbeliségről lehet beszélni. Ilyen címke alatt így valójában alapvetően különböző minőségű és tartalmú kérdésekről lehet csak szó. Nyilván más fajsúlyú problémákat boncolgat a sok szálon és évszázadok folyamán kiérlelődött magyar irodalmi nyelvi normák kutatója, Szathmári István (Quand la langue littéraire hongroise s'est-elle fixée? 169—174) és Sebestyén Árpád (Irodalmi nyelv és nyelvtani irodalom, 169—174), mint a kis rokon nyelvek „irodalmivá” válásának tétova kezdeteit ismertető A. P. Feoktistov (О некоторых особенностях развития «младописьменных» финно-угорских языков, 175—180). — Vajon Brigitte Schulze előadását (Zur Entwicklung der Lexik im Chantischen seit 1917, 185—188) nem inkább a lexikológiai szekcióba kellett volna tenni? . . .

A hangtörténeti előadások közt Jerzy Bańcerowski A Contribution to the Theory of Uralic Apophony c. írása (195—201) bizonyos értelemben meglepetés az uráli hangtörténeti kutatásokat többé-kevésbe ismerő olvasóknak. Miért? Azért, mert a magánhangzó-váltakozást (ablaut) mint a nyelvek közti hangmegfelelések magyarázati elvét a finnugrisztikában már bizvást túlhaladottnak tekinthetjük. Bańcerowski azonban egy mindez ideig inkább csak kuriózumként elkönyvelt, semmint tudományosan valószínűsített hipotézissel indokolja felfogását: „There are various theories on the development of Uralic vocalism which may be proposed on the grounds of data drawn from the Uralic languages. We do not deny the linguistic relevance of those approaches which do not incorporate the notion of apophony. But with regard to the Nostratic hypothesis, we shall prefer the approach which connects two language families rather than keeps them apart” (196). Az uráli ablautra közölt etimológiai anyaga (199—201) azonban a szigorú etimológiai kutatások szerint részben téves, vagy részben belső hangváltozási tendenciákkal értelmezhető. — A permi nyelvek közös hangtörténetét alaposan tanulmányozta Erkki Itkonen és Vasilij Lytkin, de még számos, de még külön nyelvi történeti esemény vár tisztázásra. E feladatra legújabbban zürjén és votják kutatók is mind inkább vállalkoznak. Közülük különösen V. K. Kelmakov tevékenysége érdemel figyelmet, aki e kötetben Праудмуртская система гласных (202—207) c. előadásával szerepel. A mai votják nyelvjárások magánhangzó-rendszeréből kiindulva az alábbiak szerint rekonstruálja az ősvotják rendszert, amely — mint közli — ebben a formában egyetlen nyelvjárásban sem őrződött meg:

i	ü	i	u
e	ó	o ₁	o ₂
			a

— Ju. A. Morev (Проблема восстановления звукового строя общеселькупского языка, 208—211) munkahipotézise szerint az erős nyelvjárási tagozódást mutató szelkup nyelv kialakulása az i. sz. I. évezred második felében vette kezdetét, miután a déli szamojéd alapnyelv felbomlott. Úgy látja, hogy a szelkup hangtörténet vezérfonala az artikulációs feszültség gyengülése, amely az alábbiakban nyilvánult meg: a zárhangok spirantizációja, a dezaffrikálódás, a felpattanó zárhangok homorgán képzésű nazálissá válása, a zöngétlen mássalhangzók zöngésülése, a labializált mássalhangzók megjelenése, bizonyos mássalhangzók vokalizálódása. Morev tételeinek részletes kifejtésétől és az utóbbi időben a több országban is fellendült szamojédisztikai kutatásoktól újabb fontos nyelvtörténeti megállapítások várhatók. — Nyirkos István meglehetősen bonyolult kérdés taglalására vállalkozott Az inetimológikus hangok a magyarban és a rokon nyelvekben (212—228) c. előadásában. Aki ilyen sok nyelvet magában foglaló kérdéssel foglalkozik, annak a hivatkozott nyelvek morfológiájában és történetében kellő jártassággal kell rendelkeznie, különben könnyen megeshet, hogy tévesen interpretálja adatait. E megjegyzésemet indokolja egyebek között Nyirkosnak az a megállapítása, hogy „az északi vogulban a k és a χ hangot — függetlenül annak fonetikai helyzetétől — w, φ sarjadékhang követi, amely előbb a k, χ labiális ejtésének kísérő jelensége, majd önálló sarjadékhanga lett, pl. a'kφ 'egy', pā,kφ 'cirbolyatoboz' . . .” (225). Valójában azonban a palatovelárisok csak egykori labiális magánhangzók szomszédságában labializálódhattak (W. Steinitz, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955, passim), tehát e jelenség igenis fonetikai környezetű van köve; a bilabiális sarjadékhang — Nyirkos értelmezésével ellentétben — nem lett önállóvá, amint ezt a szótaghatár-jel sugallhatná,

mivel ott még van egy vokális, pl. FL *àkβá*, Szó. *á'cβá* 'ein (MSFOu. 180: 15), amely bizonyos mondatfonetikai helyzetben kieshet.

A morfológiai dolgozatok sorát Sz. Bakró-Nagy Marianne Morpho-Semantic Analysis of the Uralic/Finno-Ugric Proto-Language (257—265) c. előadása nyitja meg, amelyben folytatja az Uráli etimológiai szótár anyagán megkezdett vizsgálatát: a rekonstruált alapalakok elemzésével a preuráli szóalkotás titkaiba igyekszik bepillantani. — Bernard Comrie rövid írásának (Direct Object Case-Marking in Uralic Languages: An Explanatory Model, 266—269) konklúziója, hogy az uráli nyelvekben a mondat tárgya akkor kap ragot, ha a mondat alanya és tárgya egyébként összetéveszthető. Ez azonban, úgy gondolom, csak a kontextusból kiemelt mondatra értendő. — Mauno Koski, On the Notion Root Morpheme (287—288): A képzett és a képző nélküli alapszó morfológiai viszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen, ill. a történeti tények nem mindig egyeznek meg feltétlenül a szinkrón leírással. Ebből kiindulva és a szavak szemantikai tartalmának összevetésével arra a következtetésre jutott, hogy egy képző nélküli alapszó nem tekinthető a hozzátartozó derivátumok tömorfémájának, lévén a tömorféma ún. prelexikális, szófajilag (vagyis nomenként vagy verbumként) nem minősíthető egység; csak a szó mint lexikális egység (lexéma) határozható meg szófajilag.

A mondattani szekcióban elhangzott előadások egy-egy nyelv bizonyos részletkérdéseit elemzik, pl. Hans-Hermann Bartens a lapp célhatározói mellékmondat (325—330), E. I. Rombandeeva a logikai hangsúlynak a vogul mondatban betöltött szerepével (339—341), Eeva Uotila-Arcelli a finn kérdő mondatok szórendjével (342—343) foglalkozott.

A lexikológiai előadások közé került Molnár A. Ferenc szemantikai témájú írása (Some Semantic Problems of Finno-Ugrian Etymological Studies, 350—353), amelynek következtetése: az etimológiai kutatásokban az eddigieknél több figyelmet kell fordítani a rokon nyelvek etimológiailag összetartozó szavaiban végbement hasonló szemantikai változásokra, valamint vizsgálni kellene a fennálló nehézségek ellenére a finnugor alapnyelvi polyszemiát.

A nyelvi kontaktusok szekciójába sorolt előadások fölöttébb heterogén képet mutatnak (az itt tapasztalható „tematikus” csoportosítás nem tükrözi kellőképpen a szerkesztésben követendő rendező elvet): egy részük valóban nyelvek (egyes nyelvek vagy nyelvescsoportok) közti kapcsolatokkal foglalkozik (ezek közül elsősorban Erdődi József igen tanulságos cikke emelendő ki: Sprachkontakte im eurasischen Raum, 377—382), más részük azonban nem illik ide, ti. tipológiai kérdéseket tárgyalnak (Denis Creissels, Caractérisation typologique des constructions possessives du hongrois [affinités typologiques et parenté génétique], 373—376; Ginter Károly, Finnugor-indoeurópai kontrasztok a magyar nyelvben, 387—390) vagy kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok eredményeiről adnak számot (Liselotte Hartung, Das Verhältnis von Semantik und Morphologie in infiniten Konstruktionen, 394—397; Antoni Krawczykiewicz, Past Tenses in Finnish and Polish, 402—408; Gerhard Wazal, Die Bedeutung des Verbs für die Entwicklung des freien Sprechens, 450—452). Még meglepőbb, hogy Fanny de Sivers hangszimbolikai tárgyú előadását (Les voyelles du rire en estonien, 437—443) is itt találjuk. . .

A gazdag tartalmú kötetből csak néhány előadást említhettem meg, legalább címe szerint, persze a többi közt is találunk még sok érdekeset. Majd az elkövetkezendő évek mutatják meg, a 76 előadásból melyek bizonyulnak méltónak arra, hogy beépüljenek ismeretanyagunkba.

HONTI LÁSZLÓ

Kálmán Béla: Munkácsi Bernát

A múlt magyar tudósai X. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 180 l.

1. A sorozatról: Az ismertetésem címűl írt kötettel, illetve a vele egy dobozban megjelent másik négy munkával első jubileumához ért az Akadémiai Kiadó A múlt magyar tudósai c. sorozata. Eddig tíz dobozban ötven magyar tudósról jelent meg „rövid, esszézerű tanulmány”. A doboz oldalán olvasható névsor valóban imponáló és változatos. Képviselve vannak benne a legkülönbözőbb tudományágak: a természettudományok, a történettudomány, néprajz, nyelvészet, zenetudomány stb. Gratulálva a szerzőknek, szerkesztőknek (Főszerkesztő: Tolnai Gábor, technikai szerkesztő: Szalai

Sándorné, felelős szerkesztő: Róbert Zsófia) és a kiadónak a jól sikerült sorozathoz, nem hallgathatom el azt a gyanút, hogy az egyes tanulmányok teljesen véletlenszerűen kerültek egy-egy dobozba. Így pl. az általam alaposabban tanulmányozott X. dobozban olvashatunk egy 19. századi klasszika-filológusról (Borzák István, Abel Jenő) és egy népdalgyűjtőről (T. Erdélyi Ilona, Erdélyi János), egy 20. századi néprajztudósról (Selmezi Kovács Attila, Györffy István) és egy vegyészről (Móra László, Varga József), végül egy mindkét században élt és működött finnugor nyelvészről (Munkácsi Bernát). Azon kívül, hogy mind az öten megfelelnek a sorozat címében jelzett kritériumoknak, semmi közös vonást nem tudtam életükben s munkásságukban felfedezni. (Hacsak azt nem számítjuk, hogy hárman közülük valamilyen kapcsolatban álltak Teleki Pállal. Munkácsinak szerkesztőtársa, Györffynek professzortársa volt, Varga pedig miniszter volt Teleki kormányában.) Ha pedig semmi sem kapcsolja össze az egyes dobozokban szereplő tudósokat, akkor mi szükség van dobozokra? Ha az árukapcsolás szándéka vezette a kiadót a dobozolásához, ez a szándék inkább visszájára fordult. Az általam végzett mini-közvéleménykutatás azt mutatja, hogy nyelvész kollégáim külön-külön szívesen megvették volna azt a tíz kötetet, amely nyelvészekkel foglalkozik, de nem hajlandók (anyagi okok és helyhiány miatt) ezek kedvéért további negyven kötetet megvenni. Érdemes lenne tehát megfontolás tárgyává tenni a dobozolás megszüntetését és a kötetek egyenként való árusítását.

A sorozat szerzői előtt kettős feladat állt: egyrészt magas színvonalú, de olvasmányos ismeretterjesztő művet, másrészt a szaktudomány számára is újat mondó összefoglalást kellett produkálniuk. Amennyire a kellő kompetencia hiányában meg tudom ítélni, a X. doboz szerzői jól oldották meg a feladatot, ügyesen kerültek el az annak kettősségéből eredő buktatókat. A négy nem nyelvészeti kötet érdekes olvasmány, a szerzők nem kerültek meg a választott tudós munkásságának problematikus pontjait, a megítélésükben mutaközlő vitákat, hanem árnyaltan kifejezve saját véleményüket, állást foglalnak azokban.

2. Kálmán Béla könyvéről: Azt hiszem, a Munkácsi Bernátról írt tanulmány esetében szerző és tárgy ideális találkozásáról beszélhetünk. Kálmán Béla a Munkácsi hagyaték jelentős részének gondozója és kiadója, így érthető módon Munkácsi életének, munkásságának, munkamódszerének legjobb ismerője. Könyvében öt fejezetben párhuzamosan tárgyalja Munkácsi életrajzát és tudományos működését.

Az első fejezetből (Az ifjúkor és a felkészülés évei 7—13) megtudjuk, hogy Munkácsi már középkorban korában nyelvésznek készült (pl. törökül tanult), az egyetemen pedig Simonyi Zsigmond és főleg Budenz József hatása és bátorítása egyértelműen kijelöli pályáját. Tizenkilenc éves korában már tudományos cikket publikál, egy évvel később pedig, mintegy előkészületül a nagy gyűjtőutakra, Kunos Ignáccal nyelvjárási gyűjtést végez a moldvai csángók között.

A második fejezet (Tanulmányutak 14—61) Munkácsi két (votják és vogul) oroszországi gyűjtőútjával és eredményeikkel foglalkozik. Helyesen emeli ki a szerző ezek óriási tudományos jelentőségét. A votják út 1885. április 10-étől az év végéig tartott. Legfontosabb eredménye a Votják népköltészeti hagyományok c. szövegközlés, valamint az 1887-re elkészült és 1890—1896-ban megjelent Votják szótár. Munkácsi votják tárgyú munkásságából megemlítenéd még Votják nyelvtanulmányok c. műve (NyK 18: 35—155, 428—447), amely a votják útra való felkészülés jegyében íródott. Ez egyrészt jó összefoglalása a votják népről és nyelvről az időben rendelkezésre állt információknak, másrészt első kísérlet a votják szóképzés idegen eredetű (török, orosz) elemeinek feltérására. A Votják szótárt Kálmán Béla így értékeli: „Ez a szótár ma is nélkülözhetetlen a votják nyelv minden kutatójának. Szinte nyelvtörténeti és nyelvjárási szótár egyben. Saját gyűjtésén kívül beledolgozza az addigi votják irodalomban előforduló szókincset is. Mágis is a leggazdagabb anyagú votják szótár” (20).

A szerző véleményével teljes mértékben egyetérthetünk, mégis megemlítenéd a szótárral (és általában Munkácsi votják anyagával) kapcsolatban néhány probléma: 1. Hangjelölés. Munkácsi a Budenz-féle átírást használja. Ez még nem lenne baj, de hangjelölése több ponton is félrevezető. Használja pl. az *ê* betűt, aminek a finnugor átírásban általában *e* felel meg. Ezért a Munkácsi hagyaték kiadásakor Fokos is *e*-vel írja át az *ê*-t. Munkácsi *ê* betűje azonban *ï*-féle hangot jelöl, tehát helyesebb lenne *ï* vagy még inkább *š* betűvel átírni. 2. A lejegyzés pontossága utólag nehezen ellenőrizhető, de néhány esetben (egyes magánhangzók és affrikáták leírásakor) nem lehet kizárni, hogy Munkácsi tévedett. 3. A szógyűjtés módszere. Munkácsi a kazáni nyelvjárásból származó szóanyag nagy részét úgy gyűjtötte, hogy egy adatközlőtől végigkérdezte Bálint Gábor kazáni tatár szótárát. A rendelkezésére állott idő rövidsége miatt eljárása védhető, de

veszélyes, mert sok hapax is bekerült így az anyagba. 4. A szótár betűrendje Munkácsi szerint „tudományos”. Ez azt jelenti, hogy előbb a magán-, majd a mássalhangzókkal kezdődő szavakat közli, ezen a csoportosításon belül képzéshely szerinti sorrendben. A hagyományos betűrendtől való eltérés a szótár használatát nehézkessé teszi, anélkül, hogy a legkisebb előnnyel járna.

Munkácsi votják szövegeinek értékét a szerző azzal dokumentálja, hogy hat lapon votják verseket közül magyar műfordításban (21—27). Nem hiszem, hogy ez célszerűt és szükséges eljárás, hiszen e szövegek szépsége nem Munkácsi érdeme.

Vogul útja 1880. március 13-tól 1881 július közepéig tartott, ennek során tíz hónapot töltött a vogulok között. Az út eredménye két tudományos szennáció lett. Egyrészt sikerült megfejtenie Reguly vogul szövegeit, másrészt nagy mennyiségű, néprajzilag is értékes eredeti népköltészeti anyagot gyűjtött azóta kihalt nyelvjárásokból is. Ez utóbbi azért volt meglepetés, mert a korábban az obi-ugoroknál járt Ahlqvist nem talált értékes népköltészeti anyagot. A vogul út eredményei a Vogul népköltészi gyűjtemény négy kötetében, négy kiegészítő kötetében (ezek közül kettőt Kálmán Béla adott ki) és a remélhetőleg hamarosan megjelenő (Kálmán Béla szerkesztette) vogul szótárban váltak, illetve válnak tudományos közkinccsé.

Hazatérte után Munkácsi akadémiai levelező tag és zsidó hitközségi tanfelügyelő lett. Bár kenyérkereső foglalkozása nem kapcsolódott a nyelvészethez, tudományos tevékenységét mégis élete végéig töretlenül folytatta. A gyűjtőutak utáni korszakot a könyv harmadik fejezetében *Az őstörténet bűvára* (62—118) címmel tárgyalja Kálmán Béla. Munkácsi számos fontos őstörténeti tanulmányt publikált, s ezeket a szerző kellő részletességgel ismerteti. Külön foglalkozik a megjelenésekor nagy vihart kavart ÁKE-val. Joggal állapítja meg, hogy „... ez az elmarasztalt mű alapján mégsem volt hiábavaló fáradozás, és számos tévedése ellenére (Munkácsi) rátapintott lényeges kérdésekre...” (87). „Nincs olyan nagyobb magyar etimológiai szótári vállalkozás vagy szókincstanulmány, amely ne venné figyelembe” (88). Ezt azzal is bizonyítja Kálmán Béla, hogy kimutatja: az MSzFE és a TESz. alapján az ÁKE etimológiáinak 12%-a jó, valószínű vagy esetleg számba jöhető. (89) Ez elég jó arány, hiszen a MUSz. etimológiáinak is csak 13,2%-a helyes. Az ősi kapcsolatok kutatásában Munkácsi egész az asszír-babilóniai hatás feltevéséig eljut, elutasítva ugyanakkor a sumér rokonság délibabos eszméjét. Fontos tanulmányokat tett közzé Munkácsi a magyar nyelv török jövevényszavairól is.

Az I. világháború idején finnugor nyelvű hadifoglyok is kerültek Magyarországra. Ez tette lehetővé, hogy máskolal együtt Munkácsi is gyűjthesse tőlük nyelvi anyagot. Ezt a munkát és a tudós haláláig terjedő korszakot *Anyaggyűjtés a hadifogolytáborokban* (119—153) címmel ismerteti a szerző, kitérve egyúttal a Munkácsi-hagyaték sorsára is. A hagyaték nagyobb része már megjelent, illetve megjelenőben van. Kiadásra vár még a hadifoglyoktól gyűjtött oszét anyag és votják szójegyzék. Az utóbbi publikálása e sorok írójának távlati terveiben szerepel.

Az utolsó fejezet (*Fáradhatatlanul a sírig* 154—174) címe némileg félrevezető, hiszen a fejezetben tulajdonképpen Munkácsi munkásságának társadalmi és tudományos elismerésével foglalkozik a szerző. A fejezet beiktatása nem indokolatlan, de a Munkácsi Emlékkönyv szerzőgárdájának részletes felsorolását (160—163) feleslegesnek tartom. Munkácsi tevékenységének mai értékelése végül is attól függ, hogy mit produkált, nem pedig attól, hogy kik írtak az emlékkönyvébe.

A könyvet Munkácsi műveinek, illetve a róla szóló irodalomnak válogatott bibliográfiája zárja le (175—180).

A Kálmán Béla tanulmányából Munkácsiról kirajzolódó kép reális, bár — úgy tűnik — némileg apologetikus. Ez utóbbit az okozhatja, hogy a Munkácsit ért — olykor igazságtalan — kritika ellensúlyozására a szerző jobban hangsúlyozza eredményeit, jobban kiemeli a vele kapcsolatos pozitív megnyilatkozásokat, anélkül hogy hibáiról, hiányosságairól hallgatna. Ha végigtekintünk Munkácsi életművén, amely terjedelmét és témagazdagságát tekintve is imponáns, úgy tűnik, hogy egész életében az a romantikus lelkesedés hajtotta, amely már kisdíák korában kialakult benne a Jókai regény (Eppur si muove) hatására. Ez készítette arra, hogy sokat és imponáló gyorsasággal alkosson. A gyorsaság azonban — ez szinte törvényszerű — gyakran a filológiai pontosság, megbízhatóság rovására ment, s ezért Munkácsi jogosan bírálható.

Kálmán Béla szemléletes, világos és talán a nem szakember számára is érdekes képet rajzol Munkácsi életéről és pályájáról. Nagy örömünkre szolgál, hogy Sajnovics, Gyarmathi, Hunfalvy és Budenz után a magyar finnugrisztika újabb jelentős alakjáról jelent meg hozzá méltó tanulmány.

CSÚCS SÁNDOR

N. I. Бояркин: Мокшэрзянь народнай музыкальной искусствань памятникне

1. Томсь. Саранск 1981. 292 1.

(A mordvin népzene emlékei I. kötet. Alkalomhoz kötött moksa dalok és siratók a Moksa és az Inszara folyók közti területről. Szerkesztette: J. V. Gippiusz, összeállította N. I. Bojarkin. Szaranszk 1981.)

A díszes kiállítású, nagy alakú, közel 300 oldalas könyv, amely 120 részletes moksa-mordvin dallam- és szövegjegyzést tartalmaz, a Szovjetunióban folyó finnugor népzene kutatás újabb kiemelkedő eredménye. A kötet egy trilógia első része, mely a régmúlt zenei szájhagyományába vezet vissza, abba a sajátos világba, amely napjainkban már többnyire csak az öregek emlékezetében él s mint ilyen a szakemberek és az érdeklődők számára egyaránt kivételes értéket képvisel. Egyfelől tehát a tartalom, de másfelől annak megjelenítése is fokozott figyelmet érdemel.

A gyűjteménynek valamivel több, mint a fele (62 dallam) többszólamú példákat tartalmaz, amelyek leírása — eltérően az eddigiektől — kivétel nélkül partitúra-szerűen készült: minden dallamot annyi sorban tettek közzé, ahányan azt énekelték. Az előadók száma kettő és tíz között váltakozik. Ez a fajta közlés a felvételek sajátos módját tette szükségessé, mert minden énekes, egyidőben ugyan, de külön mikrofonba és magnetofonszalagra énekelt. Ez nem jelenti azt, hogy valamennyi résztvevő teljesen önálló szólamot adott elő, énekükben sok az azonosság vagy hasonlóság, mégis, így az egészen apró egyéni változtatások eddig soha nem regisztrálható pontos megfigyelése vált lehetővé. A többszólamú mordvin dallamok alapján véve két- és három-, ritkán négyzólamúak. Mivel hangterjedelmük mindössze a kvint körül mozog és az oktávot alig éri el, több előadó esetén a variált szólamoknak olyan mértékű zsúfoltsága és kereszteződése jön létre, amit az emberi fül a legtöbb esetben nem tud követni, legfeljebb csak kikövetkeztet. A szólamok egyenkénti, egymásutáni elénkeltetéséig — saját tapasztalatból tudjuk — semmi eredményre nem vezet, sőt egyenesen megtévesztő lehet, mert az énekesek csak együtt, egymást hallva tudják elénekelni és esetleg rögtönözni az apró variánsokat, de külön-külön erre nem képesek. Így bármilyen értékesek is a korábbi zenei kiadványok (a külföldiek közül A. O. Väisänen 1914-ben gyűjtött, de csak 1948-ban kiadott kötete vagy R. Lachnak a hadifoglyoktól származó, 1933-as közlése, valamint az orosz, illetve szovjet M. E. Jevszjev, A. A. Sahmatov, L. P. Kirjukov, G. I. Szurajev-Koroljov, L. Sz. Kavtaszkin és mások tartalmas ketei) a jelen gyűjtemény a régi anyag tudatos, tervszerű válogatása és az újszerű lejegyzés tekintetében is nagy előrehaladást jelent.

A dallamok közlésének rendjében, a sajtó alá rendező N. I. Bojarkin, a szovjet népzene kutatás kimagasló egyéniségének, J. V. Gippiusznak a tanácsait követi. A most megjelent első kötet, az ún. alkalmakhoz kapcsolódó dallamokat tartalmazza, amelyek egy része meghatározott időben, más része bármikor elhangozhat. A későbbi, második kötetbe kerülnek majd a minden megkötöttség nélkül énekelhető epikus vagy lírai dalok, a harmadik pedig a hangszeres dallamokat tartalmazza. Gippiusz professzort egyébként több, mint félszázados kapcsolat fűzi a finnugorok zenéjéhez. Már a harmincas évektől kezdve behatóan foglalkozott a mordvin, a votják, a karéliei, az obi-ugor zenék tanulmányozásával, illetve közzétételével.

A Mordvin népzenei emlékek I. kötete három főbb fejezetre oszlik. Az elsőben a téli időszak 35 dala szerepel. A naptári év fordulójának idejére eső, jókívánásokkal teli köszöntők (*koljadki*) kerültek az élre, ezeket követik, bár karácsonyinak nevezett, de semmiféle vallásos tartalom nem hordozó dalok, a Közép-Volga vidék népei között széles körben ismert húshagyókeddi (*Maszlenyica*) énekek, amelyek már a hosszú, hideg tél végét jelzik, majd a pütkösi (*Trojca*) dallamok, amelyek viszont már a közelgő nyár hírnökei. A fejezetet ősi, esőtkérő dalok zárják. A második csoport a családi szertartások dalait közli. Ezek közül is kiemelkedik a lakodalom különféle fázisának 45 éneke, a jókívánások felsorolásától, a táncokon keresztül a siratókig, melyek még ma is elmaradhatatlan részét alkotják a leányok férjhezmenetelének. Egy kivételével, 13 egyszólamú halottsirató közlése igen értékes része a fejezetnek. A harmadik csoportba került 27 zenei adat bölcsődalokat, gyermekjátékdalokat, esőfólkákat és a fiataloknak az erdei tisztásokon énekelt hagyományos dalait foglalja magába.

A mordvin kutatók mindezt a szaranszki Mordvin Tudományos Kutató Intézet megbízásából az utóbbi hét évben gyűjtötték. A magunk, 16 mordvin faluban rögzített 157 zenei felvétele nagyjából ugyanerre az időre esik (1966—1977). Így a két anyag jó

összehasonlításra ad alkalmat, annyival is inkább, mert a mi felvételeink kizárólag a csuvas, a tatár és a baskir földön élő mordvinok körében készültek.

N. I. Bojarkin gondos dallamközlését a szokások leírását tartalmazó előszó vezeti be. Az eredeti szövegek orosz nyersfordítása igen hasznos és kár is lett volna azokat a dallamokhoz illeszteni. A kottás anyag után a zenei példákra vonatkozó jegyzetanyag és 23, 1920 és 1981 között készült fénykép teszi teljesebbé a gyűjteményt.

A kiadvány minden bizonnyal elősegíti majd a mordvin és az orosz többszólamúság közötti kapcsolatok: az azonosság, a hasonlóság vagy az ellentétek feltárását, amely rendkívüli módon érdeklí mind a finnugor, mind a szláv zene kutatóit. A mordvin zenében mindennapos egy- és többszólamú éneklés szintén elmélyült kutatás tárgya lehet. Külön problémát jelent az intonáció pontos jelölése. Magunk is hallottuk, hogy pl. a tercek jelentős mennyisége nem igazodik a temperált kis vagy nagy terchez, hanem a kettő között helyezkedik el. A kis ambitusú siratókban pl. igen erős ez az ingadozás. A halottsirató egyébként is megkülönböztetett helyet foglal el a mordvinok körében, részletes elemzése nemzetközi érdek.

Elősegítette volna az olvasó tájékozódását egy teljes mordvin népzenei bibliográfia, melyet csak az odaválósiai tudnak elkészíteni, mert a kisebb helyi kiadványok soha nem jutottak el a külföldi kutatókhoz. Talán érdemes lett volna különféle zenei mutatókat is csatolni a kötet végéhez és megmaradni az előjegyzések hagyományos használatánál, ha már a dallamokat — az eredeti elhangzáshoz hűen — különböző hangnemekben közölték.

Mindent összevéve a Mordvin népzene emlékeinek I. kötetével igen értékes gyűjteményhez jutott a népzene-tudomány. Örömmel és kíváncsian várjuk a folytatást.

VIRÁR LÁSZLÓ

Aarand Roos: Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 12. Uppsala 1980.
207 l.

Aarand Roos, észt származású, fiatal svéd nyelvész doktori disszertációja, melyet 1980-ban a lundi egyetemen sikeresen megvédett, témájánál fogva a szociolingvisztika óskorára utal vissza, amikor az az 1950-es években első nagy eredményeit érte el, különösen a nyelvi kontaktusok és a kétnyelvűség területén. Itt csak emlékeztetőül említjük U. Weinreich „Languages in Contact” (1953) és E. Haugen „The Norwegian Language in America: a Study in Bilingual Behavior” (1953) című művét, amelyek révén és a későbbi fejlődés nyomán a szociolingvisztika az 1960-as évek elején polgárjogot nyert a nyelvtudományban. Éppen az elsőként idézett U. Weinreich volt az, aki bevezette az *interferencia* fogalmát a nyelvészetbe. E jelenség a későbbiek folyamán Magyarországon is az érdeklődés középpontjába került, Juhász János „Probleme der Interferenz” (1970) című munkája révén a kérdés nemzetközi viszonylatban is egyik legjobb szakértője lett. Azóta a szociolingvisztika egy sokkal nagyobb, tágabb, komplex területet fog át, de a nyelvi kontaktológia és a bilingvizmus problematikája továbbra is napirenden maradt.

De térjünk vissza a jelen könyvhöz, melynek témája az észt nyelvbe spontánul kölcsönzött idegen szavak morfológiai beilleszkedésének vizsgálata. Amint ez az értekezés címéből is kiderül, a szerző hatalmas nyelvi anyag alapján megpróbálja meghatározni azokat a morfológiai tendenciákat, amelyek észt „alapnyelv” esetén a nyelvi interferenciánál felmerülnek. A. Roos ezzel a művével olyan jeles elődök nyomdokaira lépett, mint Els Oksaar, észt származású szociolingvista, a bilingvizmus egyik legismertebb elméleti kutatója, aki az észt diaszpórában tett nyelvi gyűjtőmunkájával (az USA-ban, Svédországban, Ausztráliában) vált ismertté. (Lásd többek között a „Current Trends in Linguistics 9.” kötetében a „Bilingualism” című fejezetet.) Itt még két kiváló nyelvész nevét kell megemlíteni: Paul Ariste, a tartui egyetem professzorát és az 1981-ben megjelent összefoglaló, szintetizáló „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega” (Tallinn 1981) című munkáját, valamint Herbert Lagman „Svensk-estnisk språkkontakt. Studier över estniskans inflytande på de estlandssvenska dialekterna” (Stockholm 1971) című művét. H. Lagman A. Roostól eltérően nem az észtre való nyelvi hatást, hanem en-

nek fordítottját, az észti nyelvnek az észtországi svéd nyelvjáráásokra gyakorolt hatását vizsgálja.

Könyvünk szerzője E. Oksaarhoz hasonlóan mindenekelőtt az észti nyelvi diaszpórában (Svédországban, az USA-ban, Ausztráliában, az NSZK-ban, Finnországban és érdekes módon néhány észti faluban Észak-Törökországban) gyűjtött anyagot. A nyelvi anyag 40%-a szóbeli közlésekből, 60%-a írásbeli forrásokból származik. A két nyelvű észti közvetítőknél a gyűjtött idegennyelvi anyag szupersztrátum, az ún. balti németeknél, az egykor Észtorszáiban élt német kisebbségnél, akiket többségükben a második világháborúban áttelepítettek Németországba, viszont szubsztrátum. Az észti nyelvű mondatokban talált összesen 4835 idegen szó számszerűen a következő nyelvekből ered: 1667 az angol, 1316 a svéd, 932 a német, 190 az orosz, 176 a latin, 163 a török, 105 a finn, 104 a francia nyelvből, 182 más nyelvekből való. A szóbeli anyag olyan közlőktől származik, akik 1885 és 1970 között születtek; például 183 svéd-észti (az ún. svédországi s v i o - é s z t) és 117 angol-észti (az ún. angol nyelvű országokban élő a n g l o - é s z t) személytől.

Jelen mű három nagy részre oszlik: általános bevezetésre, összehasonlító morfológiára és összefoglalásra. Az első részben a szerző bemutatja az észti nyelvet mint kölcsönző nyelvet történeti és földrajzi szempontból. Utána tárgyalja a két nyelvűség kérdését, először általában, egy rövid tudománytörténeti áttekintéssel, azután röviden bemutatja a bilingvizmus területén elért észti- és svédországi kutatási eredményeket.

Itt, a két nyelvűség vizsgálatánál különösen ennek morfológiai vetületére tér ki. A következőkben az anyaggyűjtő munkáról beszél, melyről a fentiekben már szó esett. Az első nagy fejezet legérdekesebb részét a kölcsönzési folyamat (procedura) bemutatása jelenti. Itt a szerző külön taglalja ennek alakulását a különböző nyelvekben (svéd, angol, német, orosz, lett, finn, török, francia, latin). A kölcsönzési procedura magában foglalja az észti nyelvbe kerülő idegen szavak fonológiai és morfológiai alkalmazkodását, beilleszkedését. Kiemeli azokat a hangtani tendenciákat, amelyek a kölcsönzés folyamán felmerülnek. Néhány példa az angolból: *star > staar, toast > toost, beam > piim*; és a németből: *das Grüne > grüne, blitzen > plitsima, bursten > pürstima*.

Mielőtt áttérnénk az értékezés fő részének, a komparatív morfológia ismertetésére, hangsúlyozni szeretnénk az észti nyelv különleges befogadó képességét idegen szavakat, különösen nemzetközi szavakat illetően. Illusztrációként álljanak itt egy régebbi cikk példái (Kiss Jenő — Paul Kokla — Wolfgang Schlachter: Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen. NyK 77: 8):

	nicht-internationales	internationales	beides
Fl.	30,4%	49,1%	20%
Ung.	10,5%	56,1%	33,4%
Est.	3%	85,7%	11,2%

Az összehasonlító morfológia című fejezet végig viszi a gyűjtött anyagot a névszóragozás (ezen belül az összes észti esetben egyes- és többesszámban egyaránt), a fokozás és az igeragozás rendszerén (utóbbin belül a két infinitívusban *-ma* és *-da*, a *iud*-participiumban, a jelen indikativusban). Minden esetenél külön veszi a svéd-észti, az angol-észti és a többi nyelvből származó példákat, melyek segítségével meghatározza a különböző morfológiai tendenciákat. A svédből és az angolból eredő kölcsönzéseknél teljesen kidolgozott névszó- és igeragozási típusok állnak rendelkezésre, mivel ezekből a nyelvekből került át az anyag túlnyomó többsége. A többi nyelvből vett példák viszont ezeknek a ragozási típusoknak az alátámasztására szolgálnak, illetve eltérő modellekről adnak felvilágosítást. A kölcsönzendő szavakkal szembeni legfontosabb követelmény az, hogy ragozhatók (flektálók) legyenek az észti nyelvben. Ez a tulajdonságuk mindenekelőtt morfológiai természetű. Vannak viszont olyan szavak is, amelyek ellenkeznek az észti ragozással, az észttől eltérő ragozásúak, aminek első sorban tipológiai okai vannak, hiszen a két nyelv különböző nyelvtípushoz tartozik. Az észti finnugor eredetű agglutináló nyelv, a többi, a török kivételével, indo-európai flektáló típusú.

Ha a szófajok szerint vizsgáljuk a különböző nyelvekből származó példákat, idegen szavakat, nagyon érdekes, erősen variáló százalékarányt állapíthatunk meg. A főnév — ige — melléknév százalékaránya a németnél 40—42—18%, a svédnél 58—37—5%, az angolnál 80—17—3%, a töröknél 100—0—0%. Minél szintetikusabb a kölcsönadó nyelv szavai, annál valószínűbb az a lehetőség, hogy egy szintetikus nyelvbe kerüljenek át. Ami a török melléknéveket illeti, ezeket se nem ragozzák, se nem fokozzák végződések segítségével; a török melléknévi kölcsönzések aránya az észti nyelvben 0%. Az

angol nyelv végződésekkal fokoz, a részarány itt 3%. A svéd nem és szám szerint ragoz (flektál), az arány 5%. A német ezentúl az összes esetben ragoz, a részarány 18%. Egy nyelvi formákban gazdagabb kölcsönadó nyelv (pl. a német) a szavak nagyobb integrálására ösztönöz, mint a formaszegény nyelvek (pl. az angol). Az észti nyelv az idegen igéket teljesen, a főneveket többnyire, a melléknveket viszont legkevésbé integrálja. Az észtre jellemző fokváltakozás alig észlelhető a svéd-észti, angol-észti stb. kölcsönzéseknel. Csak az egyszámú birtokos eset gyenge fokánál lehet egy prozódiai váltakozást észrevenni. A fokváltakozás hiánya a rendkívül bonyolult észti ragozási rendszer egyszerűsítéséhez vezet. Az igéknél is az egytagú *i*-töveknél van prozódiai váltakozás. Így az igeragozások száma kettőre redukálódik: az egyik fokváltakozással, a másik anélkül.

A földrajzi diaszpóra és a közlők nagy korbéli különbsége ellenére a különböző észti idiomák (svéd-észti, angol-észti, német-észti stb.) ragozási modelljei meglepően egységesek. A legjobb példa erre olyan ige-típus, melynek derivációs végződése svéd, angol, német szupersztrátum-szavakban egy szubsztrátumot jelent, balti német szubsztrátum-szavakban viszont egy szupersztrátumot. Ez az egységesség és a szubsztrátum és szupersztrátum közti viszony kifejlődik a két többesszámú raggal képzett főneveknél is. Például a német-észti mondat **Möned väikesed Buchstaben olid segased* 'Einige kleine Buchstaben waren undeutlich' nem tűnik valódinak, mivel hiányzik az észti többesszámú *-d* rag. Ennek következtében keletkezik a *Buchstabe-n-id* alak, amely német és észti többesjellel rendelkezik. Ez a kettős többesszám az észteknél szupersztrátum-szavakban egy szubsztrátum, a balti németeknél viszont fordítva.

A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvben tárgyalt idiomák (svéd-észti, angol-észti, német-észti stb.) nem tekinthetők kevert nyelveknek, mivel a kölcsönzések csak a szókincsre szorítkoznak. Konklúzióként arra a következtetésre jut, hogy az észti nyelvben mind a szintetikus, mind a analitikus fejlődési tendenciák tapasztalhatók. Az analitikus tendencia elsősorban a beszélt nyelvben és olyan idiomákban dominál, mint a svéd-észti és az angol-észti.

Összefoglalásul megállapítható, hogy ez a doktori disszertáció nagy nyelvi anyag feldolgozása által olyan tudományos eredményekre jutott, melyek nemcsak a nyelvi kontaktológiát, az interferenciát és a kétnyelvűséget kutató szociolingvisták számára hasznosak, hanem útmutatók az uráli és indoeurópai nyelvészek számára is. Ez a könyv akár például is szolgálhat a magyar nyelvészeknek, hisz az észti nyelvi diaszpóra nagyon hasonlít a magyarhoz. Közismert, hogy a magyarság több mint egy harmada határainkon túl él, többnyire olyan közegekben, együtt olyan indoeurópai nyelvekkel, mint a fönt vázolt észti nyelv. Reméljük, hogy a magyar szociolingvisták, egyáltalán a magyar nyelvészek megértik az idő szavát, s tesznek is valamit a magyar diaszpóra nyelvi kapcsolatainak kutatásának érdekében.

BRADÉAN-EBINGER NELU

Raimo Raag: Lexical Characteristics in Swedish Estonian

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensis 13. Uppsala 1982. 146 l.

Alig két éve, hogy az Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensis című sorozat 12. köteteként megjelent Aarand Roos „Morfológiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas” című munkája, máris egy újabb fiatal észti származású svéd nyelvész jelentkezett hasonló témájú művel. Raimo Raag doktori disszertációja szintén a nyelvi kontaktológia területéről veszi témáját a svédországi észti nyelv kutatásakor. Az értekezés azokat a lexikai sajátosságokat vizsgálja, amelyek a svédországi észti nyelv más nyelvekkel való kapcsolatából erednek. Elsősorban a svéd nyelvnek az észtre gyakorolt hatásáról van szó, azokról a kölcsönzavakról, amelyek a svédországi észti nyelvbe kerültek az utóbbi negyven év folyamán. Svédországban ma mintegy 25 000 észti él, akik többségükben a második világháború alatt települtek Svédországba. Összehasonlításként megemlíthjük a Svédországban élő magyarok létszámát, amely 30 000 főt tesz ki.

Ahogy a szerző a könyv bevezetőjében kifejti, a döntő ösztönzést e munka megírására a világhírű amerikai szociolingvistától, Einar Haugentől kapta, aki 1976-ban vendégprofesszorként tartott előadásokat az uppsalai egyetemen. Közismert, hogy Einar Haugen egy másik amerikai nyelvész, Uriel Weinreich mellett a nyelvi kontaktológia, a modern szociolingvisztika megalapítójának számít. Ez a mű az uppsalai egyetem

finnugor intézetében Bo Wickman professzor vezetésével 1979-ben indított „Finnugor nyelvi kapcsolatok Svédországban — interferencia és kétnyelvűség” című projektum szellemében és irányelvei szerint készült. E projektum keretében a svédországi finnugor eredetű nyelvek — így többek között a magyar — és a svéd nyelv kapcsolatait vizsgálják. A projektum irányelveiről és első konkrét eredményeiről E. Wande tartott előadást a turkui finnugor világkongresszuson 1980-ban. (E. Wande, „The Impact of Swedish on the Finno-Ugric Languages in Sweden.” *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20—27. VIII 1980. Pars III: 403—412. Turku 1980.*)

Jelen mű a svédországi észti nyelv svéd eredetű kölcsönszavait, észti nyelvjárási eredetű szavait (dialektizmusok), archaizmusait és obszoletizmusait vizsgálja a standard észti (észtsországi észti) nyelvvvel összehasonlítva. A munka négy nagy részből áll: I. bevezetés, II. lexikális kölcsönzések, III. archaizmusok és dialektizmusok, és IV. két szociolingvisztikai teszt. A szerző három évig (1978—1981) gyűjtötte a vizsgálatához szükséges anyagot, amely írásbeli és szóbeli részből tevődik össze. Gyűjtőmunkáját a svédországi észti kisebbség körében végezte. Az írásbeli anyag különböző svédországi észti nyelvű újságokból, folyóiratokból és irodalmi művekből származik. Ezt a nyelvi corpuszt a szerző az észtsországi észti szókincsel hasonlította össze, amikor egyéves ösztöndíjjal tartózkodott a Tallinni Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

A dizertáció fő része a svéd kölcsönszavak szemantikai vizsgálata, tehát a svéd jövevényszavak szemantikai jegyek szerinti csoportosítása. Itt a szerző felhasználja Nils Erik Hansegård szemantikai csoportosítási modelljét („Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish. Classified according to their Meaning”. Supplement to Recent Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish by the same author. Uppsala 1971.), amely nagyrészt Konrad Nielsen és Asbjørn Nesheim lapp szótárának negyedik kötetében (1956) található szemantikai csoportosításon alapszik. Hansegård 72 szemantikai kategóriát használt, ebből Raimo Raag 35-öt alkalmaz. Az írott svédországi észti nyelvben előforduló svéd kölcsönszavak a következő területekről származnak: közösség, közösségi élet, politika, foglalkozási nomenklatúra, gazdasági élet, turizmus, utazás, ipar, technológia és kultúra. A szóbeli anyag viszont a következő szférákból ered: étkezés, ruházkodás, közlekedés, üdvözlési és köszönési formák, indulatszavak és mindennapi közhasználatú szavak. Ezek a jövevényszavak elsősorban a kétnyelvűség révén jutottak a svédországi észti nyelvbe. Annak ellenére, hogy a kölcsönzések túlnyomó többsége svéd eredetű, a szerző néhány német, finn és angol kölcsönszót is említ. Ezek azonban inkább különlegességekként foghatók fel, nagy részük nemzetközi szó. Véleményünk szerint ez a rész a könyv talán egyetlen gyenge pontja, és jobb lett volna, ha kimarad.

A következőkben a kölcsönszavak hangtani elemzése szerepel, ahol a szerző kimutatja a svéd fonetikai hatást. A mű harmadik fejezete az észti nyelvjárási eredetű szavak (dialektizmusok), az archaizmusok és az obszoletizmusok kérdését tárgyalja, és arra a következtetésre jut, hogy az észtsországihoz képest a svédországi észti nyelv konzervatív jellegű. Például a már Svédországban született fiatalabb észtek nyelvben gyakrabban fordulnak elő a második világháború előtti szavak, mint a hasonló korú észtsországiakéban, tehát mint az anyaországban.

Az értekezés utolsó része két tesztből áll. Az egyikben a szerző modern szociolingvisztikai módszert alkalmazva megvizsgálja a kölcsönszavak használatának gyakoriságát a különböző észti korcsoportok körében. Arra a következtetésre jut, hogy a svédországi észtek előnyben részesítik a kölcsönszavakat a régi észti szavakkal szemben. A másik teszt azt akarja bebizonyítani, hogy a legtöbb svédországi észti már nem is érzi a svéd kölcsönszavak idegen eredetét.

Az egész értekezés konklúziójaként meg kell állapítani, hogy az egyre növekvő számú svéd kölcsönszavak, melyeket akár izoglosszáknak is lehet tekinteni, bizonyos mértékben elválasztják a svédországi észti nyelvet a többi észti variánstól, mindenképp az észtsországi észti nyelvtől. Ezek a nyelvi fejlemények azonban a 40 éves különélés természetes következményei.

Összefoglalásul megállapítható, hogy Raimo Raag, a fiatal finnugor nyelvészgeneráció jeles képviselője, olyan tudományos értekezést tett az asztalra, amelyben a régi, hagyományos sablonokkal szakítva ügyesen alkalmazza a modern szociolingvisztika legújabb módszereit, és amely eleget tesz a modern nyelvészet követelményeinek.

Markó Imre Lehel: Kiskánizsai Szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 277 l.

Azzal kezdem, hogy a kiskánizsai nyelvjárás anyanyelvem. Ezért vállalkoztam a fent jelzett szótár ismertetésére, jöllehet a magyar nyelvjárások kutatása nem tartozik szűkebb szakterületemhez. Így bizonyos kérdésekről a könyvismertetésen túl az anyanyelvi beszélő kompetenciájával szolgálhatok. Ma már persze nem beszélem a kiskánizsai nyelvjárást, de beszédemben szülőföldem tájszólásának bizonyos (elsősorban hangtani) vonásai mind a mai napig megőrződtek. Szinte évente ellátogatok Kiskánizsára, ily módon kapcsolatom az ottani nyelvjárással nem szakadt meg és talán passzív ismereteim sem szürkültek el.

Markó Imre Lehel Kiskánizsai Szótára a regionális tájszótárak közé tartozik. A Bevezetésben (5–11) a szerző egyebek közt tájékoztat bennünket a mű létrejöttének a körülményeiről és gyűjtési módszeréről. Markó Imre Lehel 1951 decemberétől 1955 szeptemberéig élt Kiskánizsán. Szótára közel négy esztendő gyűjtőmunkájának az eredménye. Helyeselhető, hogy ez alatt a viszonylag hosszú idő alatt passzív gyűjtési módszerrel dolgozott. Ez megóvta őt attól, hogy esetleg nem megfelelő kérdésfeltevésével vagy eltérő kiejtésével az adatközlőt megzavarja vagy befolyásolja.

Kiskánizsa Nagykanizsának földrajzilag teljesen elkülönült nyugati része. „A város és a paraszti település között, a mintegy 500 m széles *Berök* van, s ezen át folyik a *Kanáris* (Principális-csatorna)” — írja Markó. Ez a topográfiai meghatározás némi korrekcióra szorul. A várost és Kiskánizsát egymástól elválasztó területet *Két-árok-köz*-nek hívják, mely mezőrzés a Principális-csatorna és a Dencs-árok között terül el. A *Berök* ennek egy része, mely a *Vén-árok* és a *Dencs-árok* (*Dencsár-árok*), illetőleg a szombathely-soproni vasútvonal között fekszik.

A gyűjtés idején Kiskánizsa lakossága zömmel paraszti összetételű volt (kb. 8000 lélek), mely nyelvileg nem csupán a várostól, hanem némileg a környező falvaktól is elkülönült. Kiskánizsa népe mind nyelvében, mind szokásaiban az 50-es évek végéig megőrizte — bizonyos fokig ma is őrzi — zárt egységét, népi jellegét.

A szótár kb. 20 000 szót tartalmaz. A szerző nemcsak a jellegzetes tájszavakat vette fel szótárába, hanem a köznyelv szavait is. A szócikkek felépítése megegyezik egyéb tájszótáraink eljárásával. A szótár anyaga valódi, alaki és jelentésbeli tájszavakat ölel fel. Lássunk belőlük néhányat:

a) Valódi tájszavak: *bédák* 'ostoba', *bindzsókos* 'zsugorodott', *bóna* 'hóbot', *bömhéc* 'nagy hasú vki', *csoba* 'száj, pofa', *döheder* 'hatalmas, testes', *fuját* 'hőfűvás' (*fujáték* alakja is van, ez nincs benne a szótárban), *guga*² 'ostoba', *melönce* 'fából vájt kisteknő', *metyek* 'hig sár'; pépes étel', *pöle* 'mókusszerű állat' (*pele* alatt), *prántya* 'har-mat, lucсок', *rastog* 'recesg', *rastanik rastanyk* 'reccsen', *szárnyasegér* 'denevér', *szelönce szelönce* 'orgona < növény és virág >', *tippanyos* 'füledt', *véndő* 'szírtartó edény' (*vindely* alatt).

b) Alaki tájszavak: *agácifa*, *agárcifa* (= *akácfa*), *barbél* (= *borbély*), *bránna* (= *borona*), *dunga* (= *donga*), *kánna* (= *kanna*), *kátt* (= kiált), *kő* ~ *kő* ~ *köll* (= *kell*), *lő* (= *lé*), *mukucs* (= *mókus*), *tüke* (= *tőke*), *vállu* (= *vályú*). Markó a *kiabál* szónak a köznyelvvél egyező alakját közli, saját ismereteim szerint a szó *kábál* alakban is használatos (vö. *kátt*, *kátöz*).

c) Jelentésbeli tájszavak: *által* 'miatt', *faház* 'tüzifa tárolására szolgáló helyiség', *képeppen* 'mértékkel', *kohol* 'döngetve üt < deszkát >', *kürt* 'kályhacső', *mártél* 'gyötrel-em' (*mártír* alatt), *szándik* 'törökvés', *szenedél* 'szenedés, fájdalom'.

A szerző az egyes szavakat szöveggörnyezetben (példamondatban) mutatja be, így a szótár grammatikai — alaktani, kisebb mértékben mondattani — kutatásokra is alkalmas.

A szótár nemcsak nyelvészeti érdekű, hanem gazdag adatforrás a néprajz számára is. A népszokásokat, hiedelmeket, gyermekjátékokat imponáló alapossággal mutatja be. L. például a következő címszavakat: *karácsony*, *húshagyókedd*, *kotyolás*, *regölés*, *lakodalom*, *temetés* (népszokások); *apacsozás*, *bikaugrás*, *binckezés*, *csillagozás*, *falraverés*, *pálpuska*; *strikkés* (gyermekjátékok). A tárgyi leírásokat ábrák, rajzok szemléltetik (l. pl. *eke*, *gúzsosprés*, *herkelyuk*, *káforka*, *karóimés*, *pince*). A szótárban nagyszámú szólás, közmondás és rikonyálás (= lakodalomban kiáltott kétsoros rigmusok) található. A rikonyálásokra vonatkozóan l. pl. az *ágaskodik*, *levendula*, *megsókol*, *utca*, *virágos* cím-szavakat.

Markó szótára bevezetésében (10. l.) röviden bemutatja a kiskánizsai nyelvjárás néhány fonetikai sajátosságát. Az *l* hang kieséséről megjegyzi, hogy előtte az *a*, *e* hangok

„megnyúlása nem mindig következetes” (10). Saját ismereteim és megfigyelésem alapján úgy tudom, hogy az *l* kiesése következtében a magánhangzók (*a, e, i, u, ü*, ritkábban *ö*) megnyúlása az idősebbek beszédére volt jellemző, az én generációm szinte következetesen rövid magánhangzókat ejtett ebben a fonetikai helyzetben. Pl. *asó* (~ *ósó* = *alsó*), *ara* (~ *óra* = *arra*), *eburul*, *eburut* (= *elborul*, *elborult*), *emögy* (= *elmegy*), *emocskétt* (= *elmocskét*), *fömögy* (= *fölmegy*), *föir* (= *fölr*), *küd* (= *kiüd*), *sziva* (= *szülva*). De: *tött* (~ *tüött* = *tölt*), *ött* (~ *voit* ~ *ojt* = *olt*). Kár, hogy a nyitódó diftongusokat (*uo*, *üö*, *iö*) nem jelöli, jóllehet indoklása, hogy ti. nincs fonológiai szerepük, elfogadható. A diftongusos ejtés ma az idősebbek beszédében fordul elő, korábban — noha már eltűnőben — a fiatalok beszédében is megvolt. Az *ö*-zéssel kapcsolatban Markó a következőket írja: „A kiskánizsai nyelvújrásban a korábban bizonyára erősebb *ö*-zés lejegyzésünk idejében már gyengülően volt” (10). Ehhez azt fűzhetem hozzá, hogy a 40-es években Kiskánizsán szinte mindenki *ö*-zve beszélt.

Az alábbiakban Markó szótára, a nyelvújrási szakirodalom — kisebb mértékben saját megfigyeléseim és ismereteim — alapján vázlatosan bemutatom a nyugati nyelvújrástípusba tartozó kiskánizsai nyelvújrás egyéb fő jellemző vonásait.

Hangtan — a) A köznyelvi *i, ú, ü* a kiskánizsai nyelvújrásban megrövidül. Pl.: *iz, viz, szín, hus, huz, nyuz, új* (= *új*), *fütt, szük, tűz*. b) Mássalhangzó után — kivéve szóhatáron — *j* nem állhat: *borgyu, sargyu, szomgyus, raktyuk, liktya, szoktyák, ekaptyák*. c) Magánhangzóközi helyzetben a köznyelvi rövid mássalhangzó helyett gyakran hosszú jelentkezik: *héjja* (ragadozó madárfajta), *hallad, szallag, csuppa, tanéttó, nyittanyé*. Az így keletkezett hosszú mássalhangzó az abszolút szóvégi helyzetbe is bekerülhet: *fütt, nyitté*. d) Az *ly*-ből *l* lett: *hel, helétt* ~ *helött, golló, gula, kálha*. e) *j > gy*: *gyel, gyég, gyün, jegy* ~ *gyegy*. f) *lj > ll*: *bellebb, fallá, székkállá*. g) *ny > n*: *asszon, bárson, bárán, cigán, karácson, kökén*. h) *n > ny*: *feny, fony, kany, keny, nyöl* (= *nő* ige). i) Az *é ~ e*, ill. *é ~ e* váltakozást mutató tövekben gyakran csak az *e*-s, ill. *é*-s változat van meg: *nyel* ~ *nyelet* (= *nyél* ~ *nyelet*), ugyanígy: *keves, nehez, szemet, fazék* (de *tehén* ~ *tehenet*). j) Néhány *v* tövű szóban *j* a hiátustöltő, mely olykor az alapalakba (alanyesetbe) is behatol: *fűjj* ~ *fűjjet*, *fűjjes*, *küjj* ~ *küjjet*, *küjjes*, *esküjő*, *vüjő*: *halodvüjő* A *v* helyett ritkábban *h* jelentkezik: *bihal*. k) A *v* zöngésít: *ádvátt, borodva, huzsvét, nyidva, öggyü-üdve, pad alad vót*.

Alaktan — a) Esetragok: *-ba ~ -be* (= köznyelvi *-ban ~ -ben* és *-ba ~ -be*); *-bu ~ -bü, -tu ~ -tü, -ru ~ -rű, -ho (-hó) ~ -hő (-hő)*. Egy-két határozórag nem illeszkedik: *-nál ~ -nél*: *kertná, szerböknná*; *-val ~ -vel*: *kocsivé ~ -ve, szómávé ~ -ve, lappé ~ lappe*. b) A főnévi igenév képzője általában *nyi*, némelykor azonban *-nya* (ez utóbbi történeti szempontból harmadik személyű birtokos személyjeles alak): *lányi, irnya, innya*. c) A múlt idejű melléknévi igenév *-tt* képzőjét — ma már csak az öregek — gyakran *-tty*-nek ejtik: *föttty, füllöttty, kötty, lakottty, possattty, sáppattty, tömöttty*. d) A feltehetően mód tárgyas ragozású jelen idejében a harmadik személyű végződés a köznyelvi *-ná ~ -né* helyett *-nája ~ -néje*: *hoznája, látnája, néznéje*.

Az 50-es évek vége felé a termelőszövetkezetek megalakításával és az iparosodással olyan fordulat következett be, mely a kiskánizsai lakosság korábbi életmódját a hagyományos paraszti gazdálkodást gyökeresen megváltoztatta. Ehhez járult az iskoláztatás kiszélesedése, a rádió és a televízió megnövekedett hatása. A kiskánizsai nyelvújrás — miként nyelvújrásaink általában — eltűnőben van. Markó Imre Lehel a Kiskánizsai Szótár közreadásával leletmentő munkát végzett. Köszönet illeti a szerzőt azért, hogy a magyar nyelvtudományt, s ezen belül nyelvújrásaink kutatását ilyen alapos, megbízható forrásművel gazdagította.

RÉDEI KÁROLY

Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvújrásának hang- és alaktana

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 212 l.

1. 1981. március 25—27-én Szombathelyen, a tanárképző főiskolán tanácskozássra gyűltek össze a magyar nyelvújráskutatás szakemberei, hogy megvitassák a tudomány-szak mai feladatait és lehetőségeit. Mindjárt a szimpozium elején a nyelvújrási monográfiák elvi és módszertani kérdései kerültek terítékre. Benkő Loránd bevezető előadásában a jelenlegi helyzetről a következőket mondta: „a nyelvújrási monográfia, akár szélesebb kereteiben szemléljük, követ akár minden nyelvújrási irányulását, nyelvújrássokkal foglalkozó nagy tanulmányt, könyvet, nagyobb lélegzetű munkát monográfiának veszünk, akár leszűkítettébb értelemben beszélünk is róla, a magyar nyelvtudományban ma

hiányok. Ez a hiány nagyon fájdalmas, hiszen a tudománytörténeti előzmények, a magyar nyelvjáráskutató hagyományok is arra köteleznek, arra köteleznének bennünket, hogy ne adjuk föl ezt a vonalat. A nyelvjárási monográfia készítése dolgában igen szedjük össze azt az erőnket, mondhatnám maradék erőnket, ami még van. És próbálkozzunk vele, csináljuk." (Dialektológiai szimpozion. Veszprém 1982. 18.)

Ilyen körülmények között érthető, hogy nagy várakozással vettük a kezünkbe Kiss Jenőnek a rábaközi Mihályi nyelvjárásáról írt kandidátusi dolgozatát és most a nyomtatásban is megjelent kötetet. Kiss Jenő ugyanis olyan széles látókörű, elméletileg is jól képzett dialektológus, akitől a szakterület igen sokat vár a modern monográfia műfajának kialakítása dolgában.

Ez a várakozás azért is indokolt, mert a szerzőt nyelvész pályájának kezdetétől élénken foglalkoztatta szülőfalujának nyelvjárása. Számos kisebb-nagyobb terjedelmű cikket jelentetett meg a mihályi nyelvjárás hangtani kérdéseiről (Az *i*-zés állapota a rábaközi Mihályiban, Nyr. 90: 76—80.; Az *ö*-zés állapota a rábaközi Mihályiban, MNy. 63: 105—11.; A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban, MNy. 64: 361—4.; Az *l*-zés a rábaközi Mihályiban, MNy. 64: 99—101), az alaktanból feldolgozta a képzőrendszer (NytudÉrt. 69.), összegyűjtötte a tájszavakat (Mihályi tájszótár. NytudÉrt. 103.), legújabb könyve pedig mondattani kérdéseket tárgyal (Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából, MNyTK 164.).

A most ismertetésre kerülő könyvében nem vállalkozott azonnal, egy nekifutással a település teljes nyelvi rendszerének összefoglalására, hanem két nagy változatosságot mutató részszerzert dolgozott fel, a hangtant és az alaktant. Hogy miért éppen ezt a kettőt, azt leginkább a magyar dialektológiai kutatások hagyományával magyarázhatjuk. A „hagyomány” azonban csak a könyv témaválasztására vonatkozik, mert az elemző vizsgálat módszere modern, korszerű, „a munka funkcionális-strukturális koncepció szerint készült leírás” (13).

2. A téma felosztásáról és a részfejezetekről igen jól tájékoztatja az olvasót a tárgymutató szerepét is betöltő bőséges tartalomjegyzék. Az első nagyobb fejezetet, az „Általános rész”-t (11—35) tulajdonképpen a nyelvjárás kutatás elméleti kérdéseink szánta a szerző, amelyben felvázolja a leírás tárgyát és módszerét. Szóba kerül itt többek között a nyelvjárás és a nyelvváltozatok kérdése, az hogy ma már a nyelvjárások is változatokban élnek, a két szélső pólus, az archaikus állapot és a köznyelv között számos átmeneti fokozat létezik. A falu nyelve nem azonos a nyelvjárással, mert: „Ha nyelvjárásról beszélünk, akkor azt is be kell vennünk” (16). Azt azonban még nem tisztázta egyértelműen a szakirodalom — és erre Kiss Jenő sem vállalkozott —, hogy a falun belüli nyelvváltozatokat hogyan lehet csoportosítani, kategorizálni, melyek az egyes kategóriák jellemző tulajdonságai stb.

A szinkrónia és a diakrónia kérdésében alapvető módszertani követelménynek tartja a kétféle szempont világos elkülönítését. Ezt a szigorúságot valóban az eddigi munkák tanulságai is kellőképpen alátámasztják.

Lényeges szerepe van a modern nyelvreírásban a szociológiai szempontoknak. Éppen ezért a könyv egészén, minden tárgyalási részben végighúzódo vizsgálati vezérfonal az, hogy a kérdéses jelenség mennyire szociális érvényű, a nyelvi elemek aktívak vagy passzívak, melyek vannak visszaszorulóban vagy terjedőben.

Még azt is érdemes elmondani erről az elméleti összegezés, módszertani kifejtést nyújtó „Általános rész”-ről, hogy végig olvasmányos, tömör, de ugyanakkor mégis minden részletre kiterjedőben eligazító jellegű. Mintapéldája annak, hogy a manapság divatosá vált bőbeszédűség, fontoskodó tudományoskodás helyett hogyan lehet szerényen, lényegre törően, kis terjedelemben is magas színvonalon megismertetni az olvasót a problémák lényegével.

3. A hangtani fejezet egyik legfontosabb kérdése a köznyelvhez való viszonyítás. Egyet lehet érteni a szerzőnek azzal az eljárással, hogy a fonémák és a beszédhangok vizsgálatához csak azokat a szavakat használta fel, amelyek a nyelvjárásban is és a köznyelvben is megtalálhatók, ezeknek a hangtani különbségeit mutatta be statisztikai eszközök segítségével. A tájszavak ugyanis az összehasonlító fonológiai vizsgálatban valóban érdektelenek, mert nem lehet szembesíteni őket a köznyelvi megfelelőik hangalakjával, hiszen a valódi tájszavaknak nincsen köznyelvi alakjuk. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. segítségével a mihályi nyelvjárást jól ismerő szerző aránylag pontosan el tudta határolni a köznyelvvél alakilag azonos lexémák körét, és ezekből állította össze a kontrasztív leírás korpuszát.

A fonémák disztribúcióját illetően két irányba vezet az út. Az egyik a szövegbeli gyakoriság bemutatása, ez jobban tükrözi a mindennapi használatot, a parole tényeket; a másik pedig a morfémaállomány fonémáinak megoszlása, amely objektívebb információkat ad az előzőnél, inkább a langue-ra jellemző tulajdonságokkal rendelkezik. Egy kisebb próbálkozástól eltekintve Kiss Jenő ezt az utóbbi megoldást választotta, nem használati, hanem állománystatisztikát készített mind a magánhangzókrol, mind a mássalhangzókrol.

A statisztika azonban nem terjed ki a teljes fonémamennyiségre, mert csak a köznyelvhez viszonyított többletet, illetőleg a hiányt tartalmazza, az azonosság számértékeit nem. Az *a* fonémáról például megtudjuk, hogy 34 esetben fordul elő többletként (valamely más köznyelvi fonéma helyén található a nyelvjárásban *a*) és 204 esetben hiányként (a köznyelvi *a* helyén más fonéma van a nyelvjárásban). Ez kiegyenlítve —182, vagyis a vizsgált lexémák nyelvjárási hangalakjai 182-vel kevesebb *a*-t tartalmaznak, mint ugyanezeknek a szavaknak a köznyelvi alakjai (82).

Valóban, ezek a számadatok fejezik ki a nyelvjárási különbségek lényegét. Mivel azonban zárt korpuszt vizsgált a szerző, és az összesítéshez úgyis szükséges volt a teljes fonémamennyiségre, úgy gondolom, a többlet és a hiány jelzése mellett érdemes lett volna közzétenni az egyes fonémák teljes gyakoriságát is (l. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere c. könyvében. „A magánhangzó-fonémák gyakorisága” c. fejezetet, 89—240.), mégpedig két változatban: külön a vizsgált korpusz nyelvjárási kiejtése és külön a köznyelvi kiejtés szerint. Így ugyanis összevethető lenne az eredmény a szövegbeli beszédhanggyakorisággal (37) és egyéb korábbi hangstatisztikai vizsgálatokkal. Talán számítógéppel nem okozott volna nagyobb nehezéget annak a felderítése, hogy a 34523 fonémából hány százalékos az *a*, *b*, *a* *b* *c* stb. megterhelése. Ez az összevetés egyébként azért is érdekes lenne, mert tudomásom szerint nincsen olyan statisztikai felmérés — legalábbis nyelvjárási szövegekre alapozva nincsen —, amely a szövegbeli fonémagyakoriság mutatóit összehasonlítná a szóállomány fonémagyakoriságának mutatóival. (Sokan megkérdendzhetik, miért kell a körtét az almával összehasonlítani. Úgy gondolom azért, hogy megismerjük a közöttük levő különbségek részleteit.)

A fonémák előfordulását összesítve megállapítja Kiss Jenő, hogy a mihályi nyelvjárás 6337 esetben tér el a köznyelvtől, amely az egészhez viszonyítva 18,3%-ot tesz ki (85). Ez a százalékkérték azonban nem reális, mert a többlet és a hiány összege nem azonos az eltérések mennyiségével. (Úgy számoltam, hogy a 6337 eset a többletek és a hiányok összege.) Ha ugyanis fonémacseréről van szó, akkor minden eltérés egy többletre és egy hiányra bontható fel, pl. a kny.-i *szép* : nyj.-i *szíp* megfelelőes eggyel csökkenti az *é* és eggyel növeli az *i* megterhelését. (Egy leegyszerűsített példa: nem mondhatjuk azt, hogy a *szép* szóban 2 eltérés van, amely a teljes fonémamennyiség 66%-a.) Mivel a fonémakiesés és az esetleges fonémátöbblet még tovább bonyolítja a kérdést, számításaim szerint az alábbi képletekkel kapjuk meg a reális értékeket:

(*a* = fonémacseréből adódó többlet; *b* = fonémacseréből adódó hiány; *c* = ny.-i fonéma : kny.-i megfelelőes, hangbetoldás; *d* = kny.-i fonéma : ny.-i \emptyset megfelelőes, hangkiesés; *z* = a fonémák összes előfordulása a köznyelvi kiejtés szerint; *x* = a fonémaeltérések száma; *y* = a fonémaeltérések százalékkértéke)

$$x = \frac{a + b}{2} + c + d$$

$$y = \left(\frac{a + b}{2} + c + d \right) \frac{100}{z}$$

Valószínűleg Kiss Jenő is érzékelte ezt a problémát, mert az összesítés során a 2. pont alatt (85) már azt írja le, hogy az eltérések „hánszor fordulnak elő egy-egy fonéma síkján”. Így a köznyelv és a vizsgált nyelvjárás közötti különbség 3928-ra, 11,3%-ra csökken. Azt hiszem, ez az elfogadhatóbb kép. Csak röviden utalnék arra, hogy szombathelyi regionális köznyelvi szövegekről én is készítettem hasonló többlet-hiány statisztikát (Magyar Fonetikai Füzetek 5. [1980] 77—88.). Bár hangsúlyozom, hogy ez szövegbeli fonémagyakorisági vizsgálat volt és nem a szóállományé, az index az azonosságot fejezi ki és nem a különbséget, ennek ellenére azért érdemes összehasonlítani az eredményeket: a két vizsgált szombathelyi regionális köznyelvi szöveg azonossági indexe 92,44%, illetve 89,95%. (Ha ezt megfordítjuk, az eltérések száma nálam 7,56%-ot, illetve 10,05%-ot mutat.)

4. A könyv morfonológiai és morfológiai fejezete, a képzők, jelek, ragok elemzése szintén a kvantitatív nyelvészet módszerével készült strukturális nyelvelírás. Számokat,

szimbólumokat, adatokat és táblázatokat találunk benne. Nem folyamatos olvasásra való, hanem arra, hogy a kutatók adatokat merítsenek belőle, tájékozódjanak egy-egy toldalék használatának módjáról és gyakoriságáról.

Bizonyos fokig ellentmondást jelentett számomra az, hogy a hangtani rész egyértelműen kontrasztív alapokon áll, itt a morfológiai fejezetben viszont a köznyelvvvel való szembeállítás nem olyan következetes, mint az előzőkben. Igaz, sokkal nehezebb a suffixumok megítélése abból a szempontból, hogy nyelvjárási vagy köznyelvi szabályok szerint használják-e őket. Ennek ellenére azért talán itt is lehetett volna valamilyen módszert kidolgozni a képzők és ragok köznyelvi és nyelvjárási gyakoriságának elkülönítésére.

A nyelvészociológiai tanulságokat még külön fejezetben is összefoglalta a szerző, jelezve ezzel is a nyelvjárási változatok és a generációs különbségek megfigyelésének fontosságát. A nem kis terjedelmű adattár pedig azt bizonyítja, hogy nagy mennyiségű nyelvi adat gyűjtése, rendszerezése révén jutott el az értékes összegezéshez.

5. Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy Kiss Jenő könyvét a magyar dialektológiai irodalom jelentős gyarapodásának tartom. Előrelépés egy igen nehéz területen, a modern nyelvjárási monográfia műfajában. Korszerű felfogásban tárgyalja a vizsgált jelenségeket. A hagyományos elrendezés helyett a disztribúciós elemzésben találta meg azt a jól használható eszközt, amelynek segítségével a nyelvjárás minden fontos vagy kevésbé fontos jelensége statisztikusan leírható, értékelhető és áttekinthető. Módszere nemcsak a mihályi nyelvjárás most bemutatott részrendszereinek a feldolgozására alkalmas, hanem kiterjeszhető a dialektológia kutatások más területeire is.

BALOGH LAJOS

Jókai-kódex XIV—XV. század

A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 356 l.

A jelen változat a Codices Hungarici VIII. darabjaként látott napvilágot. A sorozat első kötete ugyanennek a kódexnek a fakszimiléje; ez utóbbi 40 éve jelent meg; nem ártott volna tehát, ha a mostani kiadvány a Példák Könyve, a Birk-kódex, a Cornides-kódex kiadásának formájára a fakszimilét is tartalmazná. Mégis — elsősorban a különféle szempontú kutatások felől nézve — hézagpótló művet vehetünk kézbe; mindenekelőtt a korábbi, betűhívnek szánt kiadás számos hibás olvasatát javítja, pl. Nytár. VII. 8: *vegire*, helyesen: *vegere* | 9: *nem fele* = *nem felele* | 9: *Azert* = *Azeert* | 17: *tewtuala* = *tewtuala* | 20: *kerefeutt* = *kereftett*; stb. — A nagyobb érdem azonban a pillanatnyilag legelfogadhatóbb latin megfelelőnek a közreadása. Ennek fontosságát — a magyar szöveg olvasati, értelmezésszerű stb. nehézségeit tekintve — aligha kell hangsúlyozni. Néha még a latin párhuzam ismeretében is elmetorna szükségeltetik; pl. 1—2: *mýkent frater fylep*/. *Legim[us] Oluafuk. . . = videlicet frater Philippus Longus . . .* itt tehát a *Longus* téves olvasata: *Legimus*, ami aztán le is van fordítva; vagy: 29: 0 *frater leo kerem a33okott kyk vadnak yftenne* [istené] = 0 *frater Leo, pecorella Dei* [Isten báránykája]; ez utóbbi latin megszólítás téves olvasata lehet **precor illa* (quae sunt) *Dei* mint a magyarnak a kiindulópontja stb.

A mellékelt latin szöveg lelhelyei a következők: az alapszövegnek két fő forrása van: a) *Actus beati Francisci et sociorum eius*. P. Sabatier, Paris 1902.; b) *Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis Legenda antiquissima, auctore fratre Leone*. P. Sabatier, Paris 1898.; — az alapszöveg mellékforrásai: a Budapesti Kódex (az Országos Széchényi Könyvtárban: Cod. Lat. medii aevi 77); *Liber conformitatum*. Milano 1510; *Vita beati Francisci auctore s. Bonaventura*. Antwerpen 1786. — Variánsok lelhelye elsősorban a már említett Budapesti Kódex, továbbá: *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius*. Venetiis 1504.

A kiadvány egyébként három nagyobb részre tagolódik: a Bevezetésben a kódex története (9—11), a kódex forrásai (11—13), a kódex szövegének betűi, írásjelei stb. (13—16), tudnivalók a könyv használatához (17—19), a forrásmunkák rövidítése (20) fejezetek vannak; — a középső (derék) részben a kódex betűhű szövege és latin megfelelője következik (21—345), a befejező részbe a mutatók kerültek (349—355).

A kódex izgalmas történetéből mindenekelőtt a keletkezési időpont rögzítése válna fontosná; az utóbbi időben az 1372 u./1448 k. a szokásos, most az 1370 u./1440 k.

megjelölés került előtérbe. — A kódex forrásai c. fejezet érdekessége, hogy 153—4 lapon olvasható Fezewletnek: ýmadkozafrol c. részlet latin megfelelője már a kézirat leadása után, 1980. júl. 30-án került elő. — Ami a kódexek betűhív kiadását illeti, egységes gyakorlat még mindig nem alakult ki; a hosszú / már a Nyelvelméltárban is szokásos; a CodHung. sorozatban a PélDK., CornK. pl. a kézirati 3 betűt még z-vel adja vissza, kiadványunkban a 3 már következetes (de még 22: *kelczegijt*; 31: *kezelejette*; 107: *hanemczat* [!] stb.), sőt a 8: *fezwlet* olvasat már túlkompenzálás: a c itt a 3 előkacsaringója! (paleograféma), tehát *fezwlet* a helyes; — ugyanakkor a d még mai formátumú, holott alzata a *ð*-t, felzete a *þ*-t mintázza stb. — A betűhív átírásban vannak „megoldhatatlan” feladatok is; ilyen az J, I megkülönböztetése. Itt mintha a fonológiai érték besugárzása érvényesült volna; pl. a 28: *Jefus J*-je meg 127: *Istiennek I*-je között az eredetiben nem látszik különbség. — Eltérő lehet az f, S egybe- vagy különírásának megítélése, így 16: *Smongyat, sneked*, de: *f monda*, noha az eredetiben az utóbbi is egybeírt-nak tűnik stb. — A betűkapcsolatok sorában (13), illetőleg a betűk hangértéke rovatban (14) szerepeltetném az /3 (= s, sz) betűkapcsolatot is; vö. 40: */zenky* 'senki'; 51: */zset/fegekne* ~ 8: */zent* stb.; vö. még *sc* = *sz*, pl. 1: *scnt* stb.; ez utóbbi kategóriába való még a 3 = s is, vö. 28: *zokfagos*; *f* = *sz*, vö. 1: *sentfeges* [a szókezdő /]; *g* = *gy*, vö. 3: *hug* 'hogy', *nag* 'nagy' stb. — Kódexünk hangjelölése egyébként többjegyes mellékjel nélküli rendszerű, a magánhangzók hosszúságának jelölése azonban tökéletlen; vö. mégis 9: *Azeert*; 67: *veer*, sőt 68: *vyer* stb.

A kiadványnak értékes s egyben nagyon érdekes részét jelentik a szövegkritikai jegyzetek. Ennek műfaja nehezen határozható meg. Itt mindenekelőtt fordítás- és másolástechnikai momentumok fordulnak elő; ritkábbak a stilisztikai, a nyelvezetre vonatkozó jegyzetek. A latin megfelelő ottléte már önmagában is segíthet, pl. 34: nem vagy [ti. méltó] yrgalmalagott lewlnewd = non es dignus misericordiam invenire; 52: mert te zyued megkemenedett minden gonofagra = quia cor tuum induravert ad omne bonum, ahol nyilvánvaló a szótévesztés. Sok esetben azonban egyáltalán nem ért, ha a jegyzet elébe megy az olvasónak. Pl. 87: Es hazayaba tyzteffen tere = et rediit ad domum oneratus, ahol ~ *honeratus* → *honoratus* értelmezés alapján áll a fordító; vagy 7: *mendenhatto* ýftennecc magat ayalnuan = *omni petenti* se tribuens, ahol az *omnipotenti* olvasat a kiindulópont. — A nagyszámú, jól megalapozott jegyzet némelyike esetleg másképp is felfogható; így pl. túl „szigorú” a 14: ennekem vagyon nagy lyetefem azert ezkeppen *lyetek* = Ego magnam festinantiam habeo, ideo sic pulso-mondathoz fűzött 8-as jegyzet, miszerint „Rosszul fordította a pulso-t, talán *propereo*-nak olvasta; ez nem zárható ki, de itt a megelőző *vagyon nagy lyetefem* „valenciája” is közrejátszhatott; — a 84: *ewle* 'ülő' igenévhez adott 3-as jegyzet szerint „Valószínűleg csak véletlenül maradt le a w a szó végéről (ülő)”; e szóvég azonban az igenév korábbi, szabályos -é (< -ēi) alakú megőrzésének is felfogható; vö. 11: fewlden *jeke* 'f. fekvő = fekvő' (< **jek8-i*); 25: *yduezejyte* 'üdvöztető' stb.; 1. még 2: *ere* 'erő' < **ärēi* ~ **ärūi* < tör. **ariy*; 9: *ewde* 'idő' < **ēdē* < **idēi* ~ **idēi* < ősm. **idey*; 90: *tyzenkette* 't. kettő' < **kētei* ~ **kēteji*, 1. pl. vog. AK. *kütay* stb. — A 30: az bozfofagokot /, es az *uetefekuel* = iniurias et repulsas-mondatrészlettel kapcsolatban a helyes (párhuzamos) toldalékolásra koncentrálnál a jegyzet (*uetefeket*), itt azonban még az is érdekes, hogy a *repulsa*-féle főnév helyett tkp. a *repulsus* főnév fordítása szerepel. Jól használhatók a szókészletli jegyzetek, 1. pl. a 68: *leuzat*; 115: *nezmelleffeg*; 147: *pykonhok* stb.-re vonatkozókat; hiányzik azonban pl. a 122: *teurlewiyt* 'alkot, készít' értelmezése; a 14: *al* 'áll', tkp. 'létezik; existieren' (1. pl. 1395 k.: BesztSjz. 921.) stb., stb.

A kiadvány kiállítása az Akadémiai Kiadótól megszokott színvonalon áll; mégis: a nyomda (a betű?) ördöge már a belső címdalton jelentkezik, mégpedig „stilszerűen” épp a *betűhív* [!] szóban; a 231. lapon a jegyzetszámok oszlopa összedőlt, a 11. jegyzetben *sertviatis* (!) van; a 300. lapon a 13—14 sorban a szedés dülöngél; a 329. lapon a 3. jegyzet szétszakadva jobbra telődött stb.

E kiadvány gazdája, P. Balázs János három évtizeden át megszámlálhatatlan munkaórát fordított a kódex szövegkritikájára, megfelelő latin párhuzamok, variánsok felkutatására; eközben más kódexek számos részletének a megfelelő latinját is felfedezte; mindez publikálásra érdemes. Kívánatos volna, ha gazdag tapasztalatait felhasználva a Ferenc-legendát ugyancsak tartalmazó Virginia-kódexre is kiterjesztené vizsgálatait stb. A 70. életévén túl is töretlen lendületű munkájához erőt, jó egészséget kívánunk.

FARKAS VILMOS

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókinszben

Nyelvészeti tanulmányok 21. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 408(1) 1.

1. Napjainkban egyre szűkebb területre szorul vissza a latinos műveltség. Még azokon a pályákon is, ahol régen szinte a legelémibb tudnivaló volt a latin nyelv ismerete, kezd hátrébe szorulni ez az értékes tudásterület. Eppen ezért különös örömmel kell fogadnunk Farkas Vilmos fenti kötetét, amely a maga anyagával és célkitűzésével mintegy szembe fordul ezzel a kultúraleépítési folyamattal. Am Farkas Vilmos könyve nem csak a latinos műveltségünk értékeinek felelevenítéséhez járul hozzá, hanem műveltségünk görög elemeinek árnyaltabb megértését is elősegíti.

Farkas — miként a cím is jelzi — a görög eredetű latin jövevényszavak nyelvünkbe átkerült állományát gyűjti össze kötetében. Közel 800 szócikkre bontva tárgyalja ezt az összegyűlt anyagot. A szóban forgó szómennyiség jelentékenyen növekedett volna, ha a szerző nem szab időbeli határt gyűjtésének. Pusztán az 1835-ig nyelvünkbe átkerült ilyen típusú szavakat dolgozza fel. A tekintetbe vett időszak így is több mint 800 év — és csak érdekességként említhető, hogy szinte minden egyes évre egy-egy jövevényszó esik átlagosan. Ezt a hosszú időszakot Farkas két szakaszra bontja: 1. az eredetibb rétegre, amely a legkorábbi időtől kb. 1770-ig, 2. és az újabb rétegre, amely a kb. 1770-től 1835-ig nyelvünkbe átkerült ilyen típusú szavakat tárgyalja. Ez a szétválasztás a szótári részre nem vonatkozik, ebben egyetlen betűrendbe sorolva közli a két korszakból összegyűlt termést.

Nézzük azonban mi a két korszakot, sok szempontjával, különválasztva, sőt foglalkozunk Farkasnak az 1835 utáni ilyen szavakhoz kapcsolódó anyagával egy harmadik bekezdésben!

2. Az első rétegre vonatkozóan érvényes különösen Farkasnak az a megjegyzése, hogy „a középkori nyugati műveltség legmagasabb szintjét a latin nyelv közvetítette a magyarság fele”(7).

Milyen más nyelvek közvetítettek hozzánk még ilyen értékeket — merülhet fel a kérdés. Kellően nem fogalmazhatom meg véleményemet a fejedelmek korában és a kora Árpád-korban érvényesülő kultúrhatásokról, de ezen időben kultúránk nyilvánvalóan több forrásból gyarapodott. Nyelvünk a bizonyosság erre: szókészletünk ősi örökségéhez szervesen kapcsolódnak az iráni és török (ótörök stb.) hatások, majd a szláv nyelvek. A szláv nyelvek feltehetően többféle kultúrát is közvetítettek: a kereszténység bizánci formáját, s a nyugati formájú kereszténységben élő szlávok görög eredetű jövevényszavait, továbbá esetleg a nesztoriánus kereszténység görög eredetű vallási-művelődési szavait. Az alárok és osztek révén az iráni kultúra fele, a kalizok, valamint az Azovi-tengeri kereskedelem révén a mohamedanizmus, ill. az arab kultúra felé is elnyúltak a magyarság kultúrákölszövő érdekszállai. Kultúránk eme többrétűsége — a jelzett korban — történelmi szükségszerűség, de bizonyára tarthatatlanná vált volna hosszabb távon ez a többsíkűság a Kárpát-medencébe való beköltözés után: hiszen ekkor a keresztény nyugati kultúra latin nyelvű szervezettsége már minden intézményt áthatott. A magyarság tehát csak így — a többfelé való tekintés lecsökkentésével — a latin kultúra felé való teljes kapunyitással tudott olyan egységes államszervezetet létrehozni, amely — legalábbis 500 éven keresztül — minden külső támadásnak hatásosan ellenállt.

Mindezek fényében kell felfognunk Farkas imént idézett kijelentését.

Persze ez a bizonyos „lecsökkentés” nem történt máról holnapra. Különösen a bizánci kereszténységtől való elszakadás volt határozatlan körvonalú sőt időnként egyenesen újbóli erőfordulásról beszélhetünk (XIV. század). A görög tehát erősen hatott más módon is, nemcsak a latin közvetítésével. Farkas kitér a görögből való közvetlen szókölcsönzés tényeire is. Két csoportba sorolja az idevágó szavakat: 1. helyzeti okokra visszavezethető kölcsönzések, olyan kölcsönzések, amelyek a görög művelődéskörhöz való közelfekvésell magyarázhatók, 2. „a mot savant jellegével is összefüggésbe hozható” műveltségző-átvételek. Az utóbbi típusra példát is említ: *eretnek* < gör. *αἰρετικός*. Megjegyzendő, hogy e közvetlen szókölcsönzés itt nem ránk vonatkozik, hanem bármely nyelvre. Az első típusra példát ugyan nem említ, de említi az (ó)orosz és román szóállományt, melyekben megfelelő számú ilyen szó található. Akkor hát egyetlen közvetlenül görögből magyarba jövő szó sem szerepel az idevágó részben? Tényleg nem szerepel. Moravcsik említ néhány általa görög eredetűnek tartott szót: *fátyol*, *számár*, *kalugyer*, *huszár*, *katona*, *martalóc*, *paripa* s ezeknél akár a közvetlen bizánci görögből való átvételt is elképzelhetők tartja. A TESz. e szavak görög eredetűségét csak a *fátyol* meg a *huszár* szó esetében veti el, de a közvetlen átvétel lehetőségét csak a *katona* és a *paripa* szavak esetében fogadja el.

A görög hatás — ezek szerint — ha nem a latinon, akkor a délszlávon keresztül érvényesült elsősorban. Moravcsik a következő délszlávból hozzánk került görög eredetű szavakat sorolja fel: *apáca, apát, diák, eretnek, érsek, görög, kabát, kád, kaliba, kaloda, kamat, keresztény, kerevet, olaj, pap, paplan, paprika, patkány, pünkösöd, püspök, szappan, szombat, terem, tömjén, zsoldár*.

Az igazán ősi görög eredetű jövevényszavaink — úgy tűnik — a szláv nyelveken keresztül érkeztek — ilyen pl. a *kereszt* szó amely a görögből a góton keresztül több szláv nyelvbe átkerülve, hozzánk valószínűleg a bolgárból jött.

Mindezeket csak összehasonlítási céllal közöltük Farkas latin eredetű ilyen szavainak szélesebb lexikai megvilágítása érdekében — de, következtetésképpen, egyben utalunk arra, hogy milyen fontos lenne megírni a nyelvünkbe nem a latinon keresztül érkező görög eredetű szavak monográfiáját is.

A Farkas által feldolgozott anyagban a legkorábbi szavak a 12. századból valók: *izsóp, kam(a)ra, margaréta*, a 13. századból is csak három szó adatolható: *angyal(us), ho(z)sanna, maragudus* — ráadásul e két század ilyen szavai részben tulajdonnévi adatban maradtak fenn —, a 14. század forrásai már 25, a 15. századéi pedig már 54 ilyen szót „teremnek”. A görög eredetű latin jövevényszavak száma ezután századról századra rohamosan nő.

A tárgyalt korszak (tehát a kezdetektől kb. 1770-ig terjedő időszak) egy korai és egy újabb rétegre tagolható. A korai szakaszról származó szavakat etimológiai szakirodalmunk egyértelműen lat. eredetűnek vallja (pl. *alabástrom, alamizsna, alfa* stb.). E korszak újabb szakasza (tehát kb. a 16—18. századi időszak) ilyen jellegű szavai az évtizedek, évszázadok során más-más időben többször is érkezhettek nyelvünkbe. Ezen többszörös átvételek nem mindegyike érkezett a latinból. Farkas megállapítja, hogy ezen többszörös átvételek esetinél mindig a korábbról adatolható az, amely közvetlenül a latinból érkezik (pl. m. R. *achátés* 1604-ből) és a későbbi átvétel általában már nyugateurópai nyelvek közvetítésével jön hozzánk (pl. a mai köznyelvi *achát*, amely 1784-ből adatolható s a ném. *Achat* átvétele stb.).

A jelzett korábbi szakasza (a kezdetektől a 15. század) azt is jellemzőnek találja Farkas, hogy az ún. *š*-ező alakok elsősorban ebből az időből érkeznek (pl. *alabástrom, ápsis* stb.). Sok esetben ma már *sz-szel* ejtjük az ilyen szavakat — nem úgy mint a fent idézetteket, mert ezeknél még ma is megvan az *š* —, de ha a *ma sz-szel* ejtett szó átvétele ezen legkorábbi időszakra esik, joggal feltehetjük, hogy az átvétel idején ejtése *š*-ező alakot mutathatott (pl. *akantus* ejtése *akantuš* lehetett).

A tárgyalt időszakra vonatkozóan azt is tapasztaljuk — immár a jelentésben vonatkozásában —, hogy ezek a korai átvételek nem mutatnak jelentésükben lényeges módosulást (jelentésszűkülést, jelentésbővülést stb.) az eredeti latin szó jelentéséhez viszonyítottan.

A jelzett jelentés-állandósulást két körülménnyel magyarázza Farkas.

Egyrészt azzal, hogy ezek igen nagy százalékban ún. műveltségyszavak, s éppen e fogalomcsoport, ill. lexikai állomány „nemcsak megenged, hanem feltételez bizonyos jelentéstani állandóságot” (17). Pl. a m. *alabástrom* 'gipszfajta; ebből készült (dísz)edény' < lat. *alabastrum* ua. (< gör. *ἀλάβαστρον* 'ua.') | m. *alamizsna* 'könyöradomány' < lat. *eleēmosyna* ua. (< gör. *ἐλεημοσύνη* ua.) | m. *alfa* 'a görög ábéce első betűje' < lat. *alpha* ua. (< gör. *ἄλφα* ua.) stb.

Másrészt arra utal, hogy különösen a tulajdonnevek jelentése azonos az eredetijével, s természetesen ezáltal ilyen jelentés-állandósulást mutatnak a tulajdonnévből keletkezett közszavak, nép-, népcsoport-nevek, egyszóval olyan szavak, melyeknél a tulajdonnévi jelleg valamelyest megőrződött. Pl. m. R. *alánus* 'alán' (1559: Székely: *Chronica* 139) < lat. *Alānus* (< gör. *Ἀλάνος*) stb.

A második rétegre (tehát a kb. 1770-től 1835-ig érkező ilyen szavakra) Farkas szerint az jellemző, hogy a jelzett korhatárok között ugyanazon szónak egy közvetlenül latinból jövő és egy, valamelyik nyugateurópai nyelv (német, francia stb.) közvetítésével nyelvünkbe épülő variánsával kell számolnunk igen sok esetben. A közvetlenül latinból érkező ekkori átvételek között még mindig vannak *š*-ező alakok, a valamelyik nyugateurópai nyelvből érkező alakok viszont *sz*-ező változatok (pl. R. *apsis* kiejtve *apsiš* < lat. (*h*)*apsis*, de a mai köznyelvi *apsis* < ném. *Apsis* | R. *distichon* kiejtve *dıştichon* < lat. *distichon*, de a mai magyar *dıştichon* < ném. *Distichon* stb.).

Farkas e réteg szavaira vonatkozóan azt is megállapítja, hogy „A latinos alakok mellett az újabb kori németes(—franciás) alakok a valódi latinnal megegyezőt produkáló (vissza)latinosítás alapjául is szolgálhattak.” Így például a korlátozottan köznyelvi *fiziológus* (első adat rá 1793-ból, vö.: NSz.) esetleg a R. *physiolog* szavunk visszalatinosítása, melynek, mint alaknak forrása a ném. *Physiolog(e)* | a *meteorológus* szavunk (első adat

rá 1809/1895, vö.: TESz.) esetleg a ném. *Meteorolog(e)* alapján keletkezett. R. *meteorolog* szavunk visszalatinosításának eredménye stb.

A jelenséget elfogadom, sok esetben valóban visszalatonosításról lehetett szó mai -us végű görög eredetű latin jövevényszavainknál, de Farkas megfogalmazása, hogy ti. az újabkori németes(—franciás) alakok a „(vissza)latinosítás alapjául is szolgálhattak”, nem szerencsés. Az „alapjául” ugyanis eredményhatározó, s ebből az tűnik ki, mintha ezek a németes—franciás alakok okozták volna a visszalatinosítást, ezt valószínűleg a korabeli magyar nyelvérzék eredményezte, amely analógiás példák tömegének hatása alatt ezeket a németből—franciából jött szavakat átformálta, latinosította. Hiszen a nyelvérzék latinosított még olyan szavakat is, melyek nem is voltak lat. szavak.

Sok olyan eset is van, amikor három változat él egymás mellett, vagy egymás utáni időrendben: 1. egy eredetibb, latinból jött alak, 2. egy későbbi, németes—franciás alak, 3. egy visszalatinosított, de az elsővel alakilag már nem egyező alak. (Pl. m. R. *katastropha* (ejtése: katastrófa), első előfordulása 1828-ból, vö.: TESz. < lat. *catastrophē*, *catastropha*; m. R. *katasztróf* (ejtése az írásformával megegyező) < ném. *Katastrophe* esetleg < fr. *catastrophe*; mai köznyelvi *katasztrófa*, amely (1876-ban feltűnően) visszalatinosításnak is felfogható. Röviden jelezzük még, hogy a *koloszus*, a *parazita*, a *szimp-tóma* szavak esetében is három-három alakot találunk, melyek között ismét visszalatinosított alakok szerepelnek.

Az is tény, hogy ezen második réteghez tartozó szavaknál már itt-ott jelentésmódosulást figyelhetünk meg az eredeti latin szó jelentéséhez viszonyítva. A jelentésátformálódások igazi területe azonban a harmadik réteggel köszönt be, amikor a tudományos szakszó-, másszóval műszóalkotás önkényesen módosít az eredeti jelentéseken.

E korszakra vonatkozóan állapítja meg még Farkas, hogy az ez időből adatolható „újabb kori latin, illetőleg nemzetközi szavak esetében nemcsak a jelentés, hanem maga a kiindulópontként szolgáló szóalak is mesterséges alakítás eredménye” (18). (Pl. a m. *atmosfera* R. 'egitestekből kiáradó és őket körülvevő pára', ma: 'légkör' szónak (első adat rá 1757-ből, vö.: MNy. 64: 349) forrása az újkori tudományos lat. *atmosfera* ua., ezt a gör. *ἀ(ε)ραμός* 'pára, gőz' meg a gör. *σφαίρα* 'gömb, golyó' szavakból alkották stb.).

Annak ellenére, hogy Farkas a kötet gerincét képező szótári részbe már nem veszi bele az 1835 után érkezett gör. eredetű latin jövevényszavainkat, e h a r m a d i k r é t e g g e l azért elég részletesen foglalkozik, állományáról több vonatkozásban tudósít.

E réteggel kapcsolatban Farkas megállapítja, hogy az ide tartozó szavak magyarba kerülésében „mindenekelőtt az újkori tudományos (orvosi stb.) latin műnyelv játszott közvetítő szerepet.” (393). Megjegyzi, hogy „Az esetek jelentékeny részében szó sincs latin nyelvhasználati folyamatosságról” (uo.). E szóanyaggal kapcsolatban egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek sokszor csak késve kerültek szótározásra (Márton, Bloch [Balogh]-féle szótárak), s hogy — ahonnan e szavak származnak — a tudományos „műnyelv jellegével függhet össze az is, hogy a korábbi . . . s-ezés helyett az sz-ezés terjedt el” bennük (uo.).

Idevágóan is megjegyzi, hogy az a szabály — miszerint párhuzamosan érkezhettek tárgyalta szó a latinból és a nyugat-európai nyelvek valamelyikéből — a tárgyalta 1835 utáni szóállományra is érvényes. A jelzett szabály — mint emlékszünk — az 1770—1835 közötti szóállományra volt jellemző. (Pl. újkori botanikai lat. *Agave (americana)* '(amerikai) agavé' is és a ném. *Agave* ua. is lehetett mai *agavé* szavunk forrása, vagy mindkettő párhuzamosan stb.)

Jelentéstanai vonatkozásban azt jegyzi meg e szócsoporthoz illetően Farkas, hogy itt tapasztaljuk leginkább az eredeti gör. jelentéshez viszonyított jelentésmódosulás eseteit (pl. az *amöba* 'alakját változtató, vízben, nedves földben élősködő egysejtű mikroszkopikus állat' szavunk végső forrása a gör. *ἀμοιβή*, melynek jelentése 'változás, átalakulás'; ugyanígy a *baktérium* 'szabad szemmel nem látható . . . egysejtű lény' végső forrása a gör. *βακτηριον*, melynek jelentése 'pálcika, botocska').

Egyébként Farkas fel is sorolja ezeket az 1835 utáni szavakat — korlátozott teljességgel — a kötet 394—403. lapján.

3. Farkas Vilmos itt ismertetett kötetét a szócikkek gondos kidolgozottsága alapján is nagyra kell értékelnünk. A szócikkekben a címszó megadása után az első előfordulások adatai találhatóak. Ezt követi a szó jelentésének megadása, majd a szótörténeti rész. Ez utóbbi a legerjedelmesebb és általában jóval gazdagabb, részletesebb, mint a TESz. azonos szavának ugyanilyen része. A szótörténeti részben Farkas minden esetben állást foglal a kérdésben, hogy a jelzett szó a magyarba honnan, mely nyelvből kerülhetett. Ez talán feleslegesnek tűnik, hiszen a könyv címében az áll, hogy Farkas csak a latinból átvett gör. eredetű szavakat tárgyalja, csakhogy ez az átvétel sok esetben bizonytalan

(Farkas erre külön utal), vagy párhuzamos átvételekkel kell számolnunk (Farkas ezeket az utakat, módokat részletesen jelzi). A szócikk befejező adatsora, az adott szó más szótárakban való szereplésének bibliográfiai feltüntetése; ez néha elég terjedelmes is lehet (pl. *pórus* a.).

Meg kell jegyezni, hogy a szerző munkája befejező részében a közel 800 címszót a betűrendtől eltérő kronológiai rendbe állítva is bemutatja — az első előfordulás dátumát véve alapul (387—390.). Ugyanitt némi eligazítást ad a jelzett szóállomány fogalmaköri megoszlására is, de ez a rész rendkívül sommás, az egyes fogalomkörök megnevezéséből és néhány odavágó példa megadásából áll.

A TESz. anyagától való eltérésre Farkas külön utal; eltérés egyrészt a származtatást, az etimológiát illetően lehet (erre nézve vö. a kötet 21—22. lapját), másrészt a szótörténetet illetően (Farkas külön megadja a TESz.-belinél korábbi első előfordulások jegyzékét az érintett címszavak betűrendjében, 23—26.).

Igen érdekesek azon etimológiai fejtegetései, amelyek bizonyos népetimológizációs törekvésekre, ill. a magyar nyelvérzék szóalakmódosító hatására utalnak (pl. sok leszónál a magyar nyelvérzék a latin végződést kicsinyítő-becéző képzőnek érezte és elvonta: *Angyelus* ~ **Angyalus* ~ angyal | az *us* elmaradása a fordítói gyakorlattal is összefügghet. A *zsinat* szó esetén, a forrásul szolgáló *synodus* ragos alakjainál, a *synod-um*, *synod-o* stb. alakoknál a fordítók „alanyeseti **sinod*-alakot is elvontak, s m. *sinodus*: **sinod* (< z) *sinat*) megfelelés is létrejöhetett” (37).

Mindezek után csak ismételt utalok Farkas Vilmos avatott tudására, melyet munkája megírásánál hasznosított s e tudás gyümölcsként létrejött kötetre, amely nemcsak a szakember, de a tárgy iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára is értékes, sőt érdekes olvasmány.

BÜKY BÉLA

Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 560 l.

E témakörből az utóbbi évtizedekben több jelentős munka látott napvilágot; ilyen pl. (korábbról) Blédy Géza, *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Sibiu 1942.; (újabbán) Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest 1972.; Márton Gyula—Péntek János—Vöd István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest 1977.

Bakos Ferenc kb. 2300 román elemet tárgyal, s ez már önmagában is utal munkája arányaira, sejteti a másfél évtizedes kutatásra fordított energiát. Elsősorban azt tekintette feladatának, hogy az eddigieknél mélyrehatóbb és többretű vizsgálatot végezzen, számot adjon a tárgyalt elemek egész történetéről, és méltó figyelmet fordítson szókészletani és művelődéstörténeti elemzésükre. Munkája során a szóátvételt úgy tekintette, mint a több évszázada egymás szomszédságában élő két nép érintkezésének és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületét.

Vizsgálati módszere a legkorszerűbbek közül való. Itt legalább két főbb mozzanat emelhető ki: az egyik a szó történetére, a másik az etimológiájára vonatkozik. I. Az egyes jövevényelemek történetét a történeti szöveletrajz eszközeivel próbálja tisztázni. Ha alkalom adódik, irodalmi nyelvi felhasználásukat is szemlélteti. Így pl. a juhászat fogalomkörébe tartozó *esztrenga* szó (213) előfordulásai: 1546: Maros-Torda vm.; 1573: Kolozs; 1586: Csik; — Erdélyen kívül: 1612: Pest-Pilis; 1619: Sáros; 1643: Zemplén; 1647: Szabolcs; — mai elterjedési köre Erdélyen kívül: Szabolcs, Hajdú, Szolnok; Csanád, Csongrád; az északi Felvidéken: Bereg, Zemplén, Abauj-Torna, Borsod, Gömör, Heves, Nógrád; a Duna—Tisza közén, sőt több ízben Veszprém megyében is följegyezték; — az frői nyelvhasználatban: a hitvitázók (Pázmány, Sámbar, Czeglédi István) után Gvadányi, Kazinczy, majd Jókai, Mikszáth, Móricz stb. műveiben is jelentkezik. — 2. Etimológiai vonatkozásban: a szerző mindig ügyel arra, hogy a románból a magyarba való átvételnek a mozzanatán kívül a román szó etimológiáját se hagyja magyarázatlanul. Az esetleges távolabbi kölcsönzési mozzanat figyelembe vétele tágabb etimológiai horizontot jelent. Ennek megrajzolására azért is szükség van, mert a magyarba átkerült román elemek túlnyomóan nagy része a románban is jövevény (arab, bolgár, cigány, francia, görög, lengyel, német, olasz, oszmán-török, szász, szerb-horvát, ukrán). Ilyen aspektusból nézve számos magyar kölcsönszó nem egyszerűen csak román eredetű, hanem — a nemzetközi szavak vizsgálatában alkalmazott módszernek megfelelően — regionális vándorszónak tekinthető; ezen azt értjük,

hogy számos nyelvben akár mint a szóképzés alapeleme, akár mint periferiális jövevény-eleme megtalálható. Ha ugyanis így szemléljük a dolgot, másképp értékelhető az a tény, hogy az összmagyarság köznyelvében csak tucatszámú román eredetű ún. közszó található. Egyébként — talán a növekvő idegenforgalom révén — újabban a *cserge* is ide számítható: emellett a (*van vér a*) *pucájában* 'merész, vállalkozó szellemű stb.' (vezérszava) már a bizalmas-tréfás stílus sajátja. — Módszertanilag érdemes volna a magyar vezeték-név-rendszer ide vonható anyagát is megvizsgálni; l. pl. *Bacsó* (Béla); *Goda* (Gábor); *Puja* (Frigyas) stb.

Itt említhető, hogy a szerző az aktuális nemzetközi szakirodalomnak az általános tanulásait rendszeresen figyelembe veszi. A leggyakrabban az alábbi műveket idézi: U. Weinreich, *Languages in contact*. New York 1953.; L. Deroy, *L'emprunt linguistique*. Paris 1956.; T. E. Hope, *Lexical Borrowing in the Romance Languages*. Oxford 1971. (A 89. lapon Tappolet-ra hivatkozik, az ő műve azonban a forrásjelzések közül hiányzik.)

Egyébként a kötet a Bevezetésen és az Összegezésen kívül 10 főbb fejezetre oszlik. A magyar szóképzés román elemeinek kronológiája, területi és a különféle stílusrétegekben való elterjedtsége c. főfejezet mellett mindenekelőtt a Szóföldrajzi megjegyzések c., A kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségek c., a Román jövevénytiszteink fogalomkörök szerinti megoszlása c. fejezet számíthat érdeklődésre.

A szócikkek kidolgozása mintaszerűen következetes; nagy lexikográfiai gyakorlat-ra vall. A szótörténeti anyag találásában, az etimológiai megközelítésekben, a magyar hangtörténeti magyarázatokban azonban néhol más megoldás célszerűbb volna. A magyar szótörténeti közlésekben (nemcsak szerzőnké) előfordul, hogy lényegében nem a alakhoz képest a m. *pucka*, *puckó*, *pucika* — féle nem alakváltozat, hanem (a magyaron becímzőt dokumentáló adatok keverednek a címszóval. Így pl. a m. *puca* (< rom. *pupa*) alakhoz képest a m. *pucka*, *puckó*, *pucika* — féle nem alakváltozat, hanem (a magyaron belül) igazában más képzésű szó (307). Némileg hasonló a m. *mióra* 'barány' (< rom. *mioară* ua. < rom. **mī'oară* < lat. **angelliola*) mellett megadott *n(y)ivora* alak megfelelője a románban valóban alakváltozat (~ *nyúgóra*): a magyarban azonban külön átvételnek minősül (217). Az ilyen szóalakokat jobban el kellene különíteni! — A román elemek minősítésében a „latinból való” — féle kitétel csak akkor megfelelő, ha a román szó valóban kölcsönzés (mint pl. az ukrán, oszmán-török, újgörög stb. jövevények); ezért pl. a m. *váca* 'tehén' (< rom. *văca* ua.) esetében „Ez a latinból való” (371) helyett a < rom. *văca* ua.; vö. lat. *vacca* ua. — féle megoldás talán helyesebb (pontosabb) volna, ti. a román szó nem kölcsönzés, hanem *folyamatoss továbblés* eredménye. — A m. *furulya* (< rom. *flûieră* ua.) elsősorban az *l* nélküli m. *fujera* ~ *fuj(j)ora* alak hangátvetéses változatának tekinthető (232). — Helyenként bizonyos szűkszavúság tapasztalható; így pl. a m. *stogos*, *stogos* < rom. *stogoș* 'keresztezett cigáfaj' mint a szláv eredetű *stog* 'asztag' származéka: a származék jelentésének kialakulása magyarázandó (275); a m. *hodály* a románon át is összefügghet az oszmán-török *oda* 'szoba' szóval (171—2), ez pedig a m. R. *odalik* 'odalisk' származék alapja stb.

A kötet szerkesztését is csak dicsérni lehet; néha azonban az összetartozó, de más-más évszázadból adatolt s így külön tárgyalt elemeket utalózással közelebb lehetett volna hozni; pl. a m. *pulya* 'gyerek' (16. sz.), a m. *puj* 'kukoricahajtás' (19. sz.), a m. *puj* 'tyúkhívogató' (20. sz.) alapja a rom. *puî* 'csirke; fióka, sarj, hajtás'. — Az értelemzavaró (sajtó)hiba ritka. Mégis: a 157. lapon *lofoget* [!] áll, nyilván a *lofoget* helyett; a 255. (*deszkintál* a.): rom. a *descînta* 'ráolvas' alakulatban az *a* is kurziválendő; a *kantár* szócikkében (215) a Kvár feloldandó (Kolozsvár); a *bakonyás* szócikkében (250) hiányzik a rom. *băcănie* jelentése; 243 (*szápoly* a.): a rom. *șapoi* 'irtókapa' „a latin *sápă* 'kapa' [!] származéka”, helyesen: a latin eredetű *sápă* . . . stb.

Bakos Ferenc könyvének alapja megvédett akadémiai doktori disszertáció; méltán érdemli a nyelvészeti szintézis rangját. Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen* (Budapest 1966.) című munkáját is figyelembe véve most már két oldalról is vizsgálható nagy monográfiák alapján a két nép nyelvi kapcsolata.

FARKAS VILMOS

Zsilka János: Jelentés-integráció

Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 421 l.

1. A „Bevezetés”-ben a szerző felvázolja eddigi munkáinak az eredményeit, amelyekből a következőket emeljük ki: A szintaktikai szerkezet és a jelentés egymással összefonódva bontakozik ki; a síkok egymásról csak mesterségesen választhatók le. —

Nemcsak a részletek vezethetők le egymásból a rendszerben. A részleteket állandóan áthatja a rendszer egésze. — Egészen az utóbbi kötetig a mondatformák rendszeréről, annak különböző rétegeiről volt szó. A rendszer tartalma pedig ugyanannak az ígének a különböző jelentései, illetőleg a közöttük létező kapcsolatok. De ugyanannak az ígének a különböző jelentései egy határon túl — csak a különböző igék jelentései, illetőleg a közöttük fennálló kapcsolatok alapján érthetők meg. Ezzel az idáig vizsgált rendszerterület összefüggései keretei — mindenekelőtt mennyiségileg — óriási mértékben kitágultak. Egyidejűleg a közvetlen — általános korábban bemutatott formájának konkrétabb elemzésére, valamint a viszony megértésének elmélyítésére a lehetőség feltárt. — Korábban úgy gondolták: a metaforikus jelentés lényege a tulajdonképpeni — *elvont* viszonyában kimerül. Most kiderült: ez a viszony nem érthető meg önmagában, csak más igék jelentéséhez képest. Ez a felismerés a mezőelmélet fogalmának újrafelvételét tette lehetővé. Világossá vált: a mezőelmélet a nyelvi rendszer feltárása szempontjából alapvető. — Feltárul: a metaforikus jelentések kialakulása egyidejűleg a jelentés érzékletesebb alapanyagához való visszanyúlással párhuzamosan halad. Tehát: a metaforikus jelentések az alapjelentés (Zsilka műszavával a tulajdonképpeni jelentés) jobb megértéséhez vezetnek el.

2. A könyv a bevezető fejezet után jelentéselemzések sorozatán keresztül bizonyítja, amit a bevezetőben előrebocsátott. A tüzesebb tárgyalásra kerülő szavak: *elront, elhanyagol, tart, dönt, szab, vet, vár, véd, utal, utánajár, utánózik, utánanéz, szakít, választ, változtat, ugrál, végigszalad, villan, vált, üt, vág, ver, úz, vadászik, vesz, visz, visszaad*. Itt most csak a *tart* tárgyalásának a gondolatmenetét ismertetjük.

A *tart* kiinduló jelentésének a *meggátol, megakadályoz; nem enged* jelentésmozzanat vehető. Ezek az egységes jelentésnek két különböző fokozatát képviselik: a *tart* a kiinduló, a *meggátol, megakadályoz* a levezetett mozzanat. A *tart* különböző metaforikus jelentései több oppozíciót tartalmaznak:

a) Az *öleiben tartja a csecsemőt* — ben a *tart* a következő oppozíciót tartalmazza: [*fogja + a csecsemőt + az öleiben*]: [*a csecsemőt(t) + [kiesik: kiejt]*] + az *öleiből*]. Vagyis: *fog* ↔ *kiesik*. Az oppozíció utóbbi eleme közvetlenül a *meggátol-akadályoz, nem enged* mozzanattal integrálódik, az integráció pedig a *tart* jelentésében csapódik ki. A *tart* azért képes az integráció kifejezésévé válni, mert önmaga — tulajdonképpeni jelentésében — a *meggátolás-akadályozás* előfokát, anyagát alkotja.

b) A *tartja a kezét*-ben a *tart* jelentése az alábbi oppozíciót tartalmazza: [*nyújtja + a kezét*]: [*le-enged: vissza-húz; lehanyatlík: leereszkedik*]. Vagyis: *nyújt* ↔ *leenged*. Az oppozíció utóbbi eleme a *meggátol-akadályoz, nem enged* jelentésével integrálódik (*meggátolja* a leengedést), az integráció pedig a *tart* jelentésében fejeződik ki.

Hasonló módon integráció eredményei a c) *tartja a sárkányt*, d) *melegen tartja az ételt*, e) *tütkömben tart*, f) *tűz alatt tart*, g) *a csecsemőt tisztán kell tartani*, h) *tekintélyt tart*, i) *rendőrségen tart*, j) *Zrinyi Ilona három évig tartotta Munkács várát*, k) *fúrják, de azért tartja magát*, l) *tartom a fogadást*. Mindegyik feltételez egy oppozíciót, amelynek a második (negatív) tagjával integrálódik a *meggátol* stb. jelentése.

A *tart* említett jelentéseinek egy részében az oppozíciónak nem a második, hanem az első tagja a *folyamatosság* jelentésmozzanattal integrálódik, így ezen jelentések két integrációt tételeznek fel. Más jelentésekben viszont a *folyamatosság* jelentésmozzanat úgy integrálódik bizonyos pozitív értelmű szavak jelentésével, hogy az oppozíció negatív tagjával való integrálódás nem jön létre. Így keletkeznek a *tartja az anyját, sofört tart, szép nyakkendőt tart* kifejezések. A *folyamatosság* jelentésmozzanathoz hasonlóan viselkedik a *nyomatékoság* jelentésmozzanat, s így jönnek létre: *bolondnak tart, becsben tart, igényt tart valamire, az előadás tart valameddig, az út a patak partjáig tart, mindig előre tartok, a tizedik fejezetnél tartok, attól tartok, hogy...*

A különböző integrációkon alapuló *tart*-ok egy általános *tart* kialakítása felé tendálnak. Zsilka szerint a hagyományos szemantika csupán a *tart* tulajdonképpeni és metaforikus jelentése közötti mozgást vette számba, holott a két jelentés közti viszony a jelentéseknek egy sokkal gazdagabb összefüggés-rendszerét tételezi fel.

A *tart* jelentésfejlődése Zsilka szerint a következőképpen összegezzhető. A *tart* eredetileg a *meggátol-akadályoz* jelentésével rendelkezik, s az állatok mozgásban való gátlását, a domesztikálódást jelölhette. A *tart* jelentésében levő *meggátol* elem bizonyos igékkel integrálódik. Az integráció során a *tart* jelentése még általánosabb formában vonható el. Így jönnek létre a *tart* hipotetikus jelentéseinek rétegei. Egyes jelentésekben a *folyamatosság* mozzanata a jelentések eredeti köréről leválhat és ekkor a folyamat viszonylag függetlenül, azaz közvetlenül önállóvá válhat, de közvetve ekkor is feltételezi a *meggátol*-ra visszavezethető folyamattal alkotott jelentések körét. A metaforikus jelen-

tésű *tart* mint komplex jelentésegység bizonyos értelemben statikus tényezőként szerepel, szemben a *tart* hipotetikus jelentésével, amely mint funkcionális elem működik az adott kibővült integrációs rendszerben.

3. Az egyes szavak jelentéselemzésének terjedelmes részét, amely maga is a jelentésintegráció többsikú elméleti anyagát illusztrálja, egy igen messzire mutató elméleti fejezet követi ezzel a címmel: A metaforák szinkron működésének történeti vonatkozásai. A következő felsorolás, amely a fő alfejezetek témáját mutatja be, csak sejteti, hogy milyen súlyú problémákkal találkozunk itt: A metaforizálódás folyamatának jellemzői. A szóosztályok kialakulása. A szubsztanciális — funkcionális viszonya. Az adverbiumok szerepe a mondatalkotásban. Melléknévek jelentés-szerkezete. A szó és a mondat viszonya a fejlődő funkciók típusai között.

4. A zárófejezetben saját elméletének a tudománytörténeti helyét jelöli ki Zsilka. E szerint ennek az elméletnek a jelentősége a generatív grammatikához és a generatív szemantikához való viszonyban határozható meg. Ehhez azonban hozzá kell tennünk még valamit. Zsilka János munkája a nyelvi kreativitás törvényességének a feltárására tett nagyszabású kísérletnek minősíthető. Eddig általában divatban volt a generatív grammatikával kapcsolatban kreativitásról beszélni. J. Lyons helyesen ismeri fel, hogy a kreativitás fogalmát meg kell különböztetni a produktivitás fogalmától. Az utóbbi az emberi nyelv alapvető megkülönböztető sajátossága, amely lehetővé teszi, hogy véges számú nyelvi elem és szabály segítségével végtelen számú mondatokat alkothassunk. Ezzel szemben a kreativitás a nyelvhasználó képessége a nyelvi rendszer kiterjesztésére, amely nem jósolható meg, de motivált elvek alapján érvényesül. A kreativitás hatókörébe tartoznak a metaforikus jelentésváltozások. (Vö. J. Lyons, *Semantics*. II. Cambridge 1977. 549.) Valószínű, hogy a produktivitáson kívül a kreativitás is az emberi nyelv alapvető, megkülönböztető sajátosságai közé tartozik. Határozottan állíthatjuk, hogy a generatív nyelvtan szabályai produktivitási szabályok. De ezekben a nyelv szerepe nem merül ki. A nyelv lépten nyomon túllép a produktivitási szabályokon a beszélő produktumaiban. Mármost állítható, hogy Zsilka János munkássága is túllép a produktivitási szabályokon és a kreativitás jegyében folyik. Feltehető, hogy a nyelvi kreativitás sem pusztán véletlenszerű folyamatokban valósul meg. Zsilka munkáiban kibontakozik a nyelvi kreativitás törvényessége. Éppen ebben látom tudománytörténeti jelentőségét.

KÁROLY SÁNDOR

Erdélyi János: Filozófiai és esztétikai írások

(A magyar irodalomtörténetírás forrásai — Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes 10.)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 1115 l.

Erdélyi János elsősorban költőként és kritikusként, néphagyományaink gyűjtőjeként és közreadójaként él a köztudatban. Kevésbé ismert az az alapozó munka, melyet ő az önálló magyar filozófiai és esztétikai eszmélkedés kezdetei körül végzett. A most publikált vaskos (csaknem százíves) kötet Erdélyinek ezt az eddig homályban maradt arcát: a filozófust és az esztétát (kisebb részben a nyelvészt) ismerteti meg azokkal az olvasókkal, akiket sem a meghökkentő terjedelem, sem a borsos ár, sem az olykor bizony nehezen követhető, régies szövegezés nem tudott visszatartani a könyv vitathatlan szellemi értékeinek birtokbavételétől.

A rövid Előszót két fő fejezet, függelék és jegyzetapparátus követi. Legterjedelmesebb az első, Erdélyi János filozófiai írásait tartalmazó rész (13—545). Előbb A hazai bölcsészet jelenéről (értsd: múlt század közepi állapotáról) olvashatunk kritikákat, tanulmányokat. Mi az oka a hazai filozófiai gondolkodás elmaradottságának? — ez foglalkoztatja Erdélyit elsősorban. „Hazugnak és ostobának” tartja ugyanis azt a nézetet, hogy „a magyar nép, a magyar szellem nem alkalmas a bölcsészeti tanok befogadására” (Előszó, 7). Ez állítja szembe a Hetényi—Szontagh-féle egyezményes filozófiával, amely egy „sajátosan magyar” bölcséleti rendszert igyekezett kidolgozni, mégpedig a szerintük a magyar karakternek leginkább megfelelő ésszerűség és praktícizmus jegyében. Erdélyi viszont Hegel dialektikáját ismerteti, népszerűsíti és alkalmazza a hazai fejlődésre.

A következő ciklusban, A hazai bölcsészet múltja cím alatt Erdélyi Jánosnak 16—17. századi magyar gondolkodókról frott filozófia- vagy inkább művelődéstörténeti esszéi, tanulmányai, kisebb cikkei vannak összegyűjtve. Ezekben azt igyekszik bizonyítani, hogy már akkor is lépést tartottunk (pl. Apáczai révén) az európai szellemi élettel. Erdélyinek szándékában volt megírni a magyar filozófia egész történetét, de ebből a szintézisből csak az első rész készült el: A bölcsészet Magyarországon (1865), s ez is csak húsz évvel később, jóval a szerző halála után jelent meg könyv alakban.

A filozófiai rész harmadik nagyobb egysége a Francis Bacon („Verulami Baco”) empirizmusával foglalkozó tanulmány. Sajnos ez a mű is befejezetlen: Erdélyi csak a Bacon filozófiáját ismertető fejezeteket írta meg, az értékelő összefoglalásra és saját nézeteinek kifejtésére nem maradt ereje halálos végű szívbetegsége miatt.

A filozófiai írások sorát a főiskolai tanári előadások és jegyzetek most első ízben publikált szövege zárja (Erdélyi János 1851 őszétől volt „bölcseztanár” a sárospataki református kollégiumban). Itt kapott helyet A nevelésről szóló jegyzete is (506—545). „Nevelés, ez azon tárgy, melyről legtöbbet gondolkoztam életemben!” — írta még 1838-ban (idézi T. Erdélyi Ilona a 971. lapon).

A második, kevésbé terjedelmes fő rész tizenöt rövidebb-hosszabb eredeti esztétikai tanulmányt, cikket tartalmaz (549—687), köztük az 1847-ben Henszlmann Imrével közösen írt Egyéni és eszményi című cikksorozatot, melyben Hegel nyomán „eszményi” és „egyéni” (általános és nemzeti, ill. klasszicista és romantikus) művészeti formák és korszakok váltakozását tételezi fel. Az esztétikai művek csoportját két fordítás (Boileau: A költészetéről; Wienbarg: Esztétikai táborozások) egészíti ki (688—783).

Tartalmaz a kiadvány négy rövidebb nyelvészeti írást is. Ezekről külön is szólunk. A Nyelvfilozófiai töredékek (549—554) fiatalkori mű: 1838 végén vagy 1839 elején keletkezett. Nyomtatásban itt jelenik meg először. A hozzá fűzött szerkesztői megjegyzés („inkább filozófiai-esztétikai, mint nyelvészeti írás”; 1001) a nyelvészetenek kissé szűkebbül felfogásáról tanúskodik. Miért ne sorolhatnók a nyelvészet körébe a nyelvről való gondolkodás termékeit? Márpedig a pályakezdő, ekkor még jószérivel csak verseket publikáló Erdélyi Jánosnak ez a cikke ilyen nyelvelméleti kérdéseket fejtett igen tömör, de hajlékony esszéstílusban: a nyelvek keletkezése és változása; nyelv és gondolkodás viszonya; az élő és a holt nyelvek közti különbség; nyelvújítás. Ez utóbbi kapcsán érinti a nyelvművelést is, s többek között ezt a ma is megszívlelendő észrevételt teszi: „Az esztétikai nyelvművelésben a tapintat és ízlés gyakran uralkodók azon szabályok fölött, miket a logika szab” (553).

A kötetnek időrendben második nyelvészeti tárgyú írása egy 1859-ből való vitacikk: A magyar mint bölcsészeti nyelv ügyében (125—126). Van-e filozófiai nyelvünk? Alkalmas-e a magyar nyelv az elvont bölcséleti tartalmak kifejezésére? — ezek körül a kérdések körül zajlik a polémia Erdélyi János és a Kecskeméti Protestáns Közlöny munkatársa, Tóth József között. Erdélyi abban egyetért vitapartnerével, hogy „nincs filozófiai nyelvünk” (125), de hangoztatja, hogy a magyar *ok, okozat, valódi, valódiság, ízelet* szavak nyelvi minőség (eredet és hangzás) szempontjából szememben sem maradnak el a német *Ursache, Wirkung, wirklich, Wirklichkeit, Urteil* szavaktól. A belőlük hiányolt gondolati mélységet, fogalmi tisztaságot („az eszme belső életmozgásának” kifejeződését) a rendszeres tudományos használatban fogják megkapni. „Miveljük csak a bölcsészetet, lesz bölcsészeti nyelv” (126). Annál is inkább, minthogy nyelvünknek „igen nagy bölcsészeti hajlama van” (uo.).

A másik két nyelvészeti cikk a HB. rejtélyes *feze* szóalakjának eredetével foglalkozik (295—302). Erdélyi ’fizetség, díj, büntetés, lakolás’ értelmet tulajdonít a *fez ~ fész* szónak, s a *fizet* igével hozza összefüggésbe (299). Hunfalvy cáfolatára (NyK 4: 443—449) újabb cikkel válaszol (kötetünkben: 300—302), lényegében fenntartva korábbi álláspontját (Hunfalvy viszontválaszát l. NyK 6: 238—245). Mint ismeretes, nyelvtörténeteszeink — további adatok híján — azóta sem tudták megnyugtatóan tisztázni a *fez(e)* etimológiáját. Erdélyi föltevése mindenestre ott van a lehetséges megoldások között (TESZ. 1: 898).

A két fő részhez csatlakozó Függelék (785—893) a főszövegben levő írások variánsait, a hozzájuk készült jegyzeteket, feljegyzéseket, előtanulmányokat közli, tanulságos bepillantást nyújtva ezzel Erdélyi János műveinek érlelődési folyamatába.

A több mint 130 apró betűs szedésű oldalt kitevő jegyzetanyag (895—1028) az egyes művek keletkezés- és kiadástörténetét, valamint a fennmaradt kéziratok lelőhelyét és külalakját ismerteti. A szövegbeli utalások megértését is bőséges, szinte sorról sorra haladó jegyzetapparátus könnyíti meg. A Szójegyzék (1029—1031) Erdélyi saját műszavainak mai köznyelvi megfelelőiről tájékoztat (pl. *egészlet* = totalitás; *eseléki* = véletlen, esetleges; *jelvi* = szimbolikus; *küüllődés* = manifesztáció). A kötetet 84 oldalas

névmutató zárja, amely egyben kislexikon is, és nagymértékben fokozza a könyv használhatóságát.

Az ismertetett forráskiadványt T. Erdélyi Ilona (az író unokája) rendezte sajtó alá. A jegyzeteket ugyanő és a még 1976 márciusában, a kézirat nyomdába adása előtt elhunyt Horvák László készítette. Példás műgonddal végezték el a szöveggondozás, jegyzetelés, szerkesztés nagy önfegyelmet, kitartást és nem utolsósorban sokoldalú szakmai felkészültséget kívánó munkáját. Önzetlenségük méltó ahhoz az Erdélyi Jánoshoz, aki 1850-i bujdosása idején így vallott tudományos étoszáról sógorának és benső barátjának, Vachott Sándornak: „... munkálódásaim után úgy néztem magamat, mint aki elvei által magot vet, s legfeljebb is földalatti törzsök lett volna irodalmi állásom, mit bánom én aztán, akárki legyen a fának teteje, a dicsőség hordozója” (a levéldízetet I. az Előszóban, az 5. lapon).

KEMÉNY GÁBOR

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII.

A nyelvről való gondolkodás története. Szerk. Telegdi Zsigmond és Szépe György Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 368 l.

A kötet összeállításának elgondolása a tudomány történetiségének két aspektusát fogja össze: a tudománytörténetet, illetőleg annak egyes részleteit, másrészt egyes ma (is) időszerű problémák történetét. A kettő természetesen nem ugyanaz, annak ellenére nem, hogy a tudománytörténet idősíkjának egyenletességét a szemlélet számára a jelen problématikájának aktualitása folytonosan megbontja, s a kutatási alapkérdések áttekintése sem nélkülözheti az idő rendjének, mint másodlagos rendezőelvnek, valamiféle érvényesítését. Természetes, hogy ezek az aspektusok egy-egy téma kifejtésében is szervesen összekapcsolódnak, amikor tudniillik egy kérdés aktualitása úgyyszólván állandó, és a probléma feltárása lépésről lépésre halad előre a mélyül el a tudomány historikumában, illetőleg tér vissza korábbi, elementáris fogalomértelmezésekhez.

Rögtön az első tanulmány, amelyet a szerencsés véletlen a szerző nevének ábécébeli sorrendjével az első helyre tett, a tematikus és a tulajdonképpeni történeti sík metszsvonalában van. Altrichter Ferenc (Buridan és a névreláció antinómiája, 5—34) olyan problémát érint, amely elválaszthatatlan a modern (szimbolikus) logika problematikájától. A tárgy a megnevezések („tulajdonnevek”) paradoxális használatának egy esete, amely — mint mondatok szemantikai szerkezetének sajátos, párhuzamos kettőssége — nyelvészeti, legpontosabban talán: pragmatikai ügy. Arról van szó, hogy ha egyazon dologra két megnevezést használhatunk (például *Iokaszté* és *Ódipusz anyja*), akkor ezeknek a kifejezéseknek bármely mondatban fölcserélhetőeknek kell lenniük. Amde ha azt mondom, hogy (i) *Iokaszté Ódipusz anyja*, és azt mondom, hogy (ii) *Ódipusz Iokasztét feleségül akarta venni*, majd Leibniz azonossági törvényének alkalmazása nyomán azt mondom, hogy (iii) *Ódipusz Ódipusz anyját feleségül akarta venni*, mivel *Iokaszté* = *Ódipusz anyja*, akkor hamisat állítok. Ez a névreláció antinómiája. A problémát Gottlob Frege fejtette föl 1892-ben, mégpedig azzal, hogy — durván szólva, csak a kérdés kulcsát említve — el kell különíteni a „tulajdonnév” mint egzisztenciális, tárgymegnevező használatát, valamint annak tulajdonságmegjelölő használatát. (A példa első mondatában *Iokasztét* mint személyt írjuk le, a másodikban úgy említjük, mint amire valami tulajdonsággal áll.) Buridan (1295—1366 után) ezt az antinómiát — más formában — ismerte, és — más formában — meg is oldotta. (Míg Frege megoldásában a referenciális és az attributív jelentésfajták elkülönítése játssza a főszerepet, „Buridan megoldása terminusok időfüggő alkalmazhatóságára támaszkodik”, vö. 28.) A részletkérdések érintése nélkül, a tanulmány rendkívüli hasznát nemcsak a mai pragmatika számára oly fontos jelentésreláció és az alapfogalmak páratlanul világos előadása adja, hanem két tanulság. Az egyik közhelynek látszik. Bizonyos alapvetően fontos kérdéskörök tisztázása a történeti idő folyamán eltérően valósul meg, ami valószínűleg szükségszerű. Gondoljunk a *langue/parole* és a *kompetencia/performancia* elkülönítésének fogalmi hátterére. Vajon mikor és milyen alakban válik esedékesé az elkülönítés (újra)felfedezése? Úgy gondolom, itt megvan a lehetőség bizonyos extrapolációk elvégzésének, olyanokénak, amelyek esetleg magát az „újrafelfedezést” hozzák közelebb. A másik: a témakezelés a régi szerzőnél lehet teljesebb és jobb, mint a mainál. (Ez valóban közhely, de adott esetben érdekes implikációkat tartalmaz.) Buridan foglalkozik az intenzionális igék (*vél, gondol* stb.), valamint a kijelentésekben szereplő kvantorok elhelyezési lehetőségeinek problémájával. Ha Altrichter szöveghűen egzegeálja Bu-

ridant — ami felől semmi kétség sem lehet —, akkor azt kell mondanom, hogy a mai pragmatikai és formális szemantikai taglalás egy jelentős hányada helyett érdemesebb volna Buridant elővenni.

Ezt a fenti szarkasztikus ajánlott programot — a kötet egy másik tanulmánya (Horányi Özséb, A nyelvről való gondolkodás egyik állomása: Charles Sanders Peirce, 65—90) alapján úgy tűnik — folyamatosan meg is valósítják. Peirce (1839—1914) logikus volt, aki azt a fölfedezést tette, hogy „a logika nincs szükségszerűen a nyelvi jelenségekhez kötve” (65), hanem része egy nagyobb területnek, amelyet Peirce szemiotikának nevezett. Életműve, amelyhez ma egyre gyakrabban és többen fordulnak, illetve térnek vissza, azzal foglalkozik, hogy mi következik ebből a szemléletből a nyelvre vonatkozólag. Peirce felfogásának jelentőségét Horányi azzal a megállapítással világítja meg, hogy „a szemiotika és a logika 'összekapcsolásával' határozott alternatívát adott a Saussure-i koncepcióval szemben. . . , amelynél kétségkívül szerencseesebb abból a szempontból, hogy nem a nyelvből kiindulva kereste meg a 'szélesebb keretet', hanem eleve átfogóbb keretben, a jelkoncepció keretében jelölte ki a nyelv helyét” (89). Horányi Özséb két Peirce-i témát dolgoz fel, a legjelentősebbeket, amelyek mind a jelen tudományos álláspontjainak, mind pedig a megfelelő történeti szakasz tényleges fejlődési alternatíváinak megítélése szempontjából egyformán fontosak: (i) a jel (ezen belül a nyelvi jel) terminus használata Peirce-nél, és (ii) a nyelvészet helye Peirce tudomány-rendszertanában. Mint-hogy Peirce elméleti építményében a jelkoncepciónak van a jelen számára közvetlenebb és mértékadó aktualitása, Horányi is az első tárgykört taglalja részletesebben.

A jel koncepciójának keretét Peirce-nél három ismeretelméleti kategória adja: (i) a *típus*, bármi, aminek „közmegegyezés szerint jelentése van”, (ii) a *példány*, „valamilyen jelként működő és ténylegesen fennálló egyedi esemény vagy [egyedi] dolog”, azaz ugyanannak a jelnek egyedi esetei, valamint (iii) a *minőség*, amely „testet öltve” — változásaival — a jel szerepét betölti. Ami mármost egy meghatározott, tényleges jelezési folyamat adott esetét illeti, az a következő változatokat foglalja magában: a jel tárgyaként (i) a *közvetlen tárgyat*, vagyis azt, amit a jel „ábrázol”, (ii) a *dinamikus tárgyat*, azaz mindazonnak a dolgoknak valós vagy lehetséges világát, amelyeknek kontextusában a közvetlen tárgy adva van, valamint (iii) az *alapot*, azt a sajátos aspektust, „amely a dinamikus tárgyból kiválasztja a közvetlent” (69), mintegy leszűkítve azt a jelezés szempontjából releváns vonatkozásaira. A jelölőnek és a jelöltnek (Horányi fogalmazásában: ábrázolóznak és tárgyának) a viszonyát (Horányi Özséb: a kettő közötti relációt) Peirce hagyományosan sorolja három csoportba, ezek: az *ikon*, az *index* és a *szimbólum*.

Ha úgy fogjuk fel Peirce gondolatrendszerét, hogy az egy a teljesség igényével föllépő közléselmélet, akkor a középpontban kétségkívül az *állítás* van, amit a *tárgyra* vonatkoztatunk, és ahogy vonatkoztatjuk a *tárgyra* a jelezésben. Ennek a neve az *értelmező* [*interpretant*], amely valójában összegző elnevezése több tényezőnek: (i) a *közvetlenség*, amely — ha jól látom — egybeesik a jelentéstan által tradicionálisan *denotáció*-nak nevezett viszonytal, (ii) a *dinamikusnak*, amely az adott jel közvetlen, kontextusfüggő szövegjelentése, ahogy én mondanám, de Horányi Özséb szavai szerint: „az az aktuális hatás, amelyet a jel mint jel meghatároz” (71), illetőleg (iii) a *végsőnek*, ami — a szerző sejtése szerint — azonos azzal a hatással, amelyet a közlő elérni szándékozik. A jelet a jelezés folyamatában tekintve, mintegy működésében értelmezve, az *értelmező* egyfelől *réma* (vagy *terminus*), tehát minőségi lehetőség jele, másrészt *kijelentés*, amelyben valami tényleges fennállásának a jele, végül *következtetés*, „a gondolatok vagy jelek változásának folyamatát tartalmazza”. Azt hiszem, minden további nélkül világos, hogy ezekben a kategóriákban s ezek formalizált leírásában van Peirce teljesítményének időszerűsége. A jel(használat) elemzése és ennek az elemzésnek a perspektívái — legalábbis a nyelvi rendszer problémáinak modern logikai tárgyalására és a pragmatika kérdésfeltevésére gondolva — azt mutatják, hogy ez az amerikai logikus mindenkinél mélyebben sejtette meg azokat az irányokat, amelyek felé a szaktudomány majd egy évszázad eltelté után haladni fog. Horányi Özséb áttekintéséből azonban az is kiderül, hogy ezt az életművet rettenetes átok sújtja: a módszeresség hiánya, abban az értelemben, hogy szakszóhasználata következetlen, esetleges, definíciói általában inkább homályba burkolják a meghatározandót, semmint földerítik. Ez volna a kisebbik baj. De Peirce nem írta le rendszeres és következetes modellben a jelezés folyamatát és annak eredményét. A fogalom- és a terminushasználat rapzódikus jellege pedig a lehetőséggel teszik határossá az utóbbi rekonstrukcióját. A recenzens számára lenyűgöző bravúr, hogy ezt a rekonstrukciót Horányi Özséb el tudta végezni (vö. különösen 67).

É. Kiss Katalinnak, aki egy magyar tudós feledése merült gondolatrendszerét mutatja be, nem volt ennyire nehéz dolga (Brassai Sámuel merültelmélete, 91—102). A hermeneutikai elemzés itt a terminusok jelentésének ismertetésére kell hogy korlátozód-

jék, hiszen Brassai rendkívüli világossággal fejezte ki magát. Nyilván ennek is része volt abban, hogy É. Kiss Katalin tanulmánya egyszersmind a tudományos gondolkodás autonómiájának apológiája lett.

Mint az átlagos műveltségű nyelvész számára a XX. század második harmadának kutatásaiból — és nálunk a leginkább és legmértőbben Elekfi munkásságából — közismert, az aktuális mondattagolás alapkategóriája a *topic/comment (topic/focus)*, illetve a *téma/réma (téma/propositum)* fogalompár, amely a — mondaton belül — egyrészt az *ismert információ/új információ*, másrészt a „*logikai alany/logikai állítmány*” kifejezésére szolgál. É. Kiss Katalin nemcsak azt mutatja ki, hogy a mondatperspektíva, és sajátosan a magyar mondat tagolása tárgyában ezt az alkülönítést (*inchoativum* és *zöm* néven) már Brassai Sámuel is alapul vette, hanem, hogy ezt az elkülönítést kauzális összefüggésbe hozta a grammatikai szerkesztési szabályokkal, valamint hogy elemzésében e grammatikai szerkesztési formák alakulásából „visszakövetkeztetett” egyes elemek, egész pontosan az igekötők státusára, önálló határozószökként fogva fel őket. Ez a fajta következtesség Brassainak kevés népszerűséget szerzett. (Szomorú anekdotikus vonatkozás az életrajzban, hogy Brassainak, aki kitűnő matematikus is volt, az akadémiai tagságra való jelölését a humán és a reál tudomány szakok illetékesei kölcsönösen egymásra hártották át.) Tudományos karrierjével még életében egyéb nehézségei is voltak: Gabelentzcel szemben kellett megvédenie gondolatainak eredetiségét és elméletének történeti prioritását. Ma ezt a feladatot — a generatív grammatika klasszikusaival szemben — a szerző vállalta el, rámutatva egyfelől olyan pontokra, ahol Brassai magyarázata nem bizonyult kielégítőnek, s méginkább azokra, amelyekre a modern nyelvészet még nem talált rá, de Brassai mondatelméletében már megvannak.

Az ÁNYT XIII. kötete két olyan tanulmányt tartalmaz, amely a nyelvtudomány mindmáig középpontban álló témáinak (is) korai ihletőjeként, illetőleg első megfogalmazójaként megjelenő görög nyelvi, filozófiai és nyelvfilozófiai felfogásokkal foglalkozik.

Telegdi Zsigmondé (A 'nyelvi jel' fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről, 163—194) időkereteit tekintve is jóval túlnyúlik a sztoa — alapítója, Zénon az i. sz. IV. század vége előtt kezdte meg előadásait, és 262-ben halt meg — történeti időszakán: az előzményeket Arisztotelészig vezet vissza, és jóval hosszabban a másik irányban — természetesen — Saussure-ig vetíti ki, annak a kérdésnek kapcsán, hogy Saussure a verbális jelet a *signatum* és a *signans* egységének fogva fel, valóban a sztoa tanítását vette volna át. (A válasz egyébként az, hogy nem.)

A szerző az áttekintést a 'nyelvi jel' fogalmára vonatkozó mai álláspontunk ismeretetésével vezeti be, pontosan definiálva azokat a fogalmakat, amelyeket a sztoikusok terminológiájában azonosítani kell, különös figyelmet szentelve az 'indicium' és a 'nyelvi jel' ismeretelméletileg tiszta elkülönítésének. Ez tudniillik a legnehezebb feladat, mivel a pontos meghatározások a sztoa eredeti anyagából rendre hiányoznak, és a szerzőnek hol a korabeli nyelvhasználati példaanyag, hol közvetett utalások, hol pedig mellékvágányokra futó fejtegetések alapján kell megtalálnia a hiteles értelmezést. Ha tekintetbe vesszük, hogy „csak a római császárkorból maradtak ránk sztoikus szerzőktől írt munkák” és „a sztoa korábbi, igazán alkotó évszázadait illetően töredékekre vagyunk utalva, és az iskola tanításáról általában és képviselőinek egyes tantételeiről szóló tudósításokra” (170), a feladat megoldhatatlan. A szerző — úgyszólván a szó lexikai értelmében teljes — tárgyismerete, fogalmi elemzéseinek következetessége és finomsága, valamint az analízis olyan mélységekig hatoló alaposága, amely nem riad vissza attól, hogy egyes terminusok esetében a korabeli szóhasználat előfordulásainak fölmérésére építse fel egy szakaszó ki-következtethető fogalomtartalmát, mégis egészzé összeálló képet eredményezett. Nem tehetem meg, és valószínűleg nem is tudnám megtenni, hogy ennek a rendkívüli szépségű gondolati építménynek a részleteiről beszámoljak, tartalmilag csupán azt szeretném kiemelni, hogy — a munka tanúsága szerint — már a sztoikusoknál kimutatható a jelölő (*sēmainon*), a jelölt (*sēmainomenon*) és a *lekton* 'what is meant', a mondatjelentés megkülönböztetés mellett a *mondatfüggvény* kategóriája is (l. különösen 179), amely utóbbi a modern logika központi fogalma. Módszertani szempontból pedig azt az elvet látom fontosnak hangsúlyozni, hogy e par excellence fogalmi analízis dologozó kutatási eljárás kiegészül a nyelvhasználati változatok fölmérésével, nevezetesen egy „kulcsszó”, a *sēmainein* 'jelez, jelt ad' ige eredeti jelentésének kikövetkeztetésekor. (Itt annak a meghatározásáról van szó, hogy ez az ige mennyiben és milyen esetekben szerepel — mai pragmatikai műszóval — performatív igeként. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az elemzés kiegészíthetőnek tűnik egy ontológiai aspektus bevonásával is. Ha a nyelvhasználati adatok tanúsága szerint élettelenről mondjuk, hogy lehet a *sēmainein* alánya, akkor ezen két dologot érthetünk: valamit, ami valóban 'élettelen' [például egy absztrakt dolog], vagy olyan 'élettelen' amely egy élőtlől, például az embertől származik.

A kettő ontológiai struktúrája élesen különbözik. Úgy tetszik, a görögök a *sêmeainein*-hez az utóbbi értelemben vett 'élettelen' illesztették alanyként (vö. 191). És ha így van, akkor ez az 'élőtől származó léttelen' kisebb ontológiai távolságra esik az 'élőtől' mint alanytól, mint a 'valóságos léttelen'.

A másik „görög tanulmány” a matematikatörténetet is művelő Szabó Árpádé (A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél, 137—61). Ebben valóban a tudománytörténet szólal meg és számol be az első európai nyelvészeti alapmunkáról.

A grammatika mint tudomány alapjainak első összefoglalása, Dionüsziosz Thrax (i. e. 2. század második fele) Peri grammatikés című munkája, vállalkozásában Eukleidész (i. e. 300 körül) „Elemek”-jéhez hasonlóan mintegy megeremti és intézményesíti tudományszakát. Hogy ennek mi a jelentősége a mai kultúra számára, azt közvetett módon, de mindennél ékesebben demonstrálja, hogy „amit ma a gyerekek az európai rendszerű iskolában *elemi nyelvtan* [a szerző kurzíválása] címen tanulnak. . . . feltűnően rokon Dionüsziosz Thrax nyelvi rendszerével” (145). Szabó Árpád végigköveti Dionüsziosz Thrax klasszikus gondolatmenetét, megmagyarázva, hogy mely vonatkozásban volt a görög eljárási koncepciója korlátozva (az elméleti háttérként szolgáló filozófiai szemlélet érintetlenül hagyása; az a tény, hogy maga az elmélet kizárólag a görög nyelvre vonatkozott; a kompilátor helyenkénti igénytelensége stb.). Úgy gondolom, a szerző áttekintéséből nem azt érdemes külön említeni, ami mindmáig élő hagyománya Dionüsziosz Thraxnak, hanem azt, ami kevésbé maradt élő, de ma rendkívüli aktualitásra tett szert: a szupraszegmentális tényezők (különösen a hangsúly, az időtartam és a hanglejtés) működési szabályainak ismeretét (vö. 146).

A kötetnek azok a dolgozatai, amelyek a történeti szemle műfajába tartoznak, szintén tartalmaznak a nyelvészet mai kérdéseinek aktuális vonatkozásait, de mint olyan vonatkozásokat, amelyek nem érintik a tárgyalt kor gondolatmenetében a szemlélet szuverén és konzisztens jellegét, hanem inkább utalási pontokat jelölnek meg bennük Ilyen Bakos József fölmérése (A nyelvész Comenius, 35—52), Balázs Jánosé (A nyelvi elemzés két európai modellje, 53—64). Kovács Ferencné (John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola, 103—113). Vértés O. András témakezeltése, amely szintén egyszerűen beleilleni látszik ebbe a szemléleti keretbe, közülük külön említést érdemel (Nyelvészeten belüli eszmék hatása a régi magyar hangtanra (Adalékok), 231—6). Noha látszatra csak a hangtan korszakokként bővülő tárgyválasztásának leírásáról van szó, valójában tudománytörténeti periódusok ismeretelméleti háttérének, jelenségmagyarázatát végzi el a szerző, amikor kimutatja olyan elméleti kísérletek megjelenését egy a nyelvészeten belüli szűkebb ágazat, a hangtan területén, amelyek nagyon távoli gyakran természet tudományos ihletésűek: a klíma hatása az ejtés történeti alakulására, a származástan tanulmányai a nyelvi kifejezés kialakulásának magyarázatában (Almás Balogh Pálnál) és a 20. században a kvantumelmélet tételének konzekvenciája a hangtanra (Laziciusnál). A másik oldalon Vértés O. András azt méri föl, hogyan ismerhetjük meg egy-egy korszak hangtani magyarázataiból e korszak sajátos „gondolkodási módját” (234).

A tanulmánygyűjtemény egy tisztán módszertani és egy tisztán elméleti írást tartalmaz. A tisztán módszertani, Terts Istváné (A nyelvtudománytörténet mint szakma, 195—206) megállapítja, hogy a nyelvtudomány története az 1960—70-es években „önálló szakmává lett” (195), kialakulásának okaként „a tudományelméletileg bizonytalanlanná vált helyzetet, az alapvető tájékozódási igényt” jelölve meg (197). E bevezetés után olyan, jelentős és a már korábban említett Vértés O. András-tanulmány következtetésit idéző fejtegetés következik, amely a tudomány(szak) történeti mozgásirányaira, és egy korszak aktuális, tudományosan szervezett ismeretanyagának kölcsönhatásaira világít rá. A szerző két lényeges mozzanatot kezel nagy gonddal: ezek egyfelől a szakágazaton belül már rendelkezésre álló, kidolgozott ismeretek kezelésének a módja a jelenben, másrészt a szakágazat helyének értelmezése a tudomány egészen belül. Végül sorra veszi azokat a feladatokat, amelyeket a nyelvészettörténet mint szakma iránt támaszthatónak határoz meg (legfontosabbként említve közülük a „szuverén jelenközpontúságot”, vö. 205).

Vekkerdi László gondolatmenete (Az absztrakt filozófia és a nyelv (Tudománytörténeti és kritikai megjegyzések), 207—229) az antipozitivizmus jegyében fogant „metaelméleti” áttekintés arról, hogy a nyelv kutatásának új irányai (a beszédaktus-elmélet, de főként Austin, a transfórmációs generatív grammatika kartézianus hipotézise, a nyelvfilozófiai és a nyelvi filozófiai stb.) milyen konzekvenciákkal szolgálnak az ember antropológiai alaphelyzetének általános ismeretelméleti magyarázatához. Ez az ember és az embert magában foglaló világ kapcsolata a nyelv által. Vekkerdi értelmezésében azonban a nyelv nem egyszerűen a közlés és a kapcsolat (teremtés) eszköze, hanem egészen a heurisztikai modell, amely minden megismerési eljárás mintájául szolgál. Így magyarázható a

20. század filológiai érdeklődésének a nyelv felé fordulása, és — másfelől — e ténynek tulajdonítható a nyelvészet szintén 20. századi, olyan új magyarázóelvének a kialakulása is, amely a nyelvi tevékenységnek aktusnak, cselekvésnek értelmezi, mégpedig — a szerző szerint — olyan aktusként (is), amelyben az egyedi közlemények és az absztrakt jelentések egyáltalán kidolgozhatnának.

A kritikai elemzés egyik vonala a logikai pozitivizmus hanyatlásának a bemutatása, és ezzel kapcsolatosan a filozófia új iránykeresésének megmagyarázása az után, hogy még az „aritmetika ellentmondásmentes és teljes axiomatizálásának elvi lehetetlensége” is napfényre került. (Érdekes, hogy a szerző, bár úgyszólván minden nagy jelenkori filozófust idéz, akinek része volt a pozitivizmus kritikájában és új támpontok felépítésében, éppen Husserlt nem említi. Holott Husserl koncepciója, amelyet fenomenológiai redukciónak nevez, nemcsak Vekerdí László bizonyos téziseivel rimel, hanem a jelentésképzés „perspektivikus” jellegének — hogy egy pragmatikai elmélet megfogalmazójának kifejezését idézzem — is mintegy filozófiai bázisaként fogható fel.) Nos, ebben a helyzetben valóban természetesnek tűnik a nyelv felé fordulás és egy Wittgenstein megjelenése. Vekerdí azonban nem azokkal tart, akik — nem osztván Wittgenstein és követőinek riadt megmerevedését az „episztemológiai csönd” tézisével (vö. a *Tractatus* híres 7. axiómáját —, és nem is azokkal, akik úgy nyilatkoznak, hogy „a nyelvi kifejezések tényleges használata az egyetlen és lényeges érintkezési pont azzal a valósággal, amit meg kíván érteni: a konceptuális valósággal” (Strawson, I. 211), — aminek következtében tehát a nyelvi kifejezések tényleges használatában is ezt kell kutatni. Úgy látja, hogy egy másfajta valóságot érdemes keresni a nyelvhasználatban. Ez Austiné. Austin modellje (a *How to do things with words* alapján) a nyelvhasználatot nyelvi cselekvésként tekinti, amelyet ugyanazokkal az ismérvekkel ítélhetünk meg, mint a céltételezett, teljesítményre irányuló emberi tevékenység bármelyikét. Austin, Searle, Grice stb. annyira közismertek, hogy ismertetésüknek itt nem is látom értelmét. Szükséges viszont Vekerdí méltatását idézni, aki szerint Austin jelentősége abban áll, hogy „nem a nyelvet próbálta megérteni valamilyen elvont ... modell alapján, hanem a nyelvben megvalósuló primitív — mert minden késsőbbinek alapjául szolgáló — elméletet hámozta ki” (219). Lehet, hogy Austin teljesítményének jelentőségét nem így kell meghatározni (hiszen ez a méltatás nem „Austin-specifikus” — Saussure-re vagy Chomsky-ra ugyanúgy állhat), de a szerző szempontjából Austin jelentősége föltétlenül ez. Ugyanis rátérve saját eszméinek előadására, Vekerdí László a nyelvet az emberi megismerés olyan egyetemes stratégiai modelljének tekinti, amely bármely más téren folyó megismerésnek az alapváltozata. A legfontosabb következmények: (i) a nyelvhasználat a megértés alkotási folyamata; (ii) az egyén nyelve a lélek „idiolektusa”, amely a beszédeleményben alakul ki, ez pedig a világgal való konfrontációból táplálkozik; (iii) a nyelvben folyó leképezés mindig a partnerek között dolgozó „nyitott folyamatmodell”; (iv) az első és teljes elmélet, a matematika is föltételezte a megegyezést, azaz szintén a *discours*ból nőtt ki; (v) „viszony csak akkor van, ha nyelv is van” (Bretter), és „csak ahol nyelv van, ott van világ” (Heidegger).

Igen lényeges kérdésekről van szó Vekerdí tanulmányában. Talán a leglényegesebbekről, amelyek a nyelvvel kapcsolatban általában fölvetődnek. (Ezt akkor is világosan kell látni, ha a szerző „nyelvészeti világképe” mozaikszerű. Úgy tűnik, eltakaratlan „vakfolt” az ember—nyelv—világ viszonyának tárgyalásában az egyirányúság: a nyelv nemcsak „leképez”, hanem — a szerző stílusában szólva — a nyelvhasználatban az ember kidolgozza a maga világát. Ugyancsak kár, hogy elmaradt az egyes ember—közösség—nyelvhasználat viszony bővebb tárgyalása. Befejezésül pedig, nem értettem meg, miért váltotta fel a szerző filozófiai elemzésének tárgyilagos, a lényeg feltárásában oly mélyre tekintő, elegáns előadásmódját a szzvnvedély-elragadta stílussal, amikor saját véleményét fogalmazta. Ugyanúgy, ahogy a George Steinerre és a Derridára való szóvesztegetéssel, nemigen használt vele saját, figyelemreméltó gondolatainak.)

Az ÁNYT XIII. kötetének testes szemle része ezúttal huszonkét ismertetést közöl, amelyek mindegyike a tudományszak történeti kérdéseit ismertető monográfia eredményeit közvetíti. A szerkesztőknek az összeállításban és a közlésmóddal külön céljuk is volt: itthon is meghonosítani a „szemleciikk” műfaját, amely az angolszász irodalomban (eredeti nevén: review-article) a recenzió intelligensebb változata.

SZENDE TAMÁS

James E. Copeland—Philip W. Davis (szerk.): The Seventh LACUS
Forum 1980

Hornbeam Press, Inc., Columbia, South Carolina 1981. ix + 589 l.

A kötet a Linguistic Association of Canada and the United States hetedik, éves kongresszusának anyagát tartalmazza. A LACUS magvát Sydney M. Lamb stratifikációs nyelvtanának művelői alkotják — ez a nyelvtan Hjelmslev tanítására és a nagy amerikai strukturalista hagyományra épül —, de kongresszusain megszólalnak a legkülönbözőbb, főként nem generatív iskolák és kutatási területek képviselői is. (Lebilincselően ír a LACUS tudományos és tudományszociológiai helyéről F. W. Householder az első, 1974-es fórumról szóló ismertetésben, Language 54: 170—176.)

A terjedelmes kötet 3 nagy és 49 kisebb előadás szövegét adja közre, az utóbbiakat az általános, konkrét és alkalmazott nyelvészet csoportjaiba sorolva. A recenzens dolgát nem csupán a rendkívüli tematikai változatosság nehezíti meg, hanem az is, hogy a rövidke cikkek között éppen tíz oldalra termett gondolatok és ígéretesnek látszó, de torzóban maradt kutatási beszámolók váltják egymást; mindez persze nem a LACUS Forum sajátossága, hanem a kongresszus-köteteké általában. Az alábbiakban mindenesetre megkísérlek képet adni arról, hogy mi mindenről esik szó a tanulmányokban.

A nyelvészet céljairól szólva maga Lamb először sorra veszi a nyelvészet lehetséges alkalmazási területeit, az őstörténeti kutatásoktól kezdve az elektronikus adatfeldolgozásig, majd felteszi a kérdést: létezik-e és mi a tiszta nyelvészet? Hjelmslev Prolegomenáját idézve azt válaszolja, hogy a legtisztább (immanens) nyelvészet nyújtja a más rendszerekre is reveláló módon alkalmazható, tehát az önmagán leginkább túlmutató (transzcendens) tárgyalási keretet. A társaság soros elnöke, H. A. Gleason, Jr. a generatív grammatikával vitázva a felhasználó szempontjait előtérbe helyezõ konkrét nyelvtanok írását sürgeti. M. A. K. Halliday egyfelől a mondat mint lexikogrammatikai szerkezet és a szöveg mint jelentésszerkezet közötti minőségi különbségre mutat rá, másfelől a kettõ közötti analógiát vizsgálja a nyelv fogalmi, személyközi és szövetségsszervező funkciójának a fényében; cikkét a függelékben számos konkrét elemzés illusztrálja.

Az általános nyelvészeti tömbből négy cikket emelnék ki. C. Hagège a minimális — egy nominális elemű — megnyilatkozások szemantikai tipológiáját állítja fel. Megkülönbözteti az azonosító, attributív, szituatív, egzisztenciális, leíró (pl. *Péter megsebesült* — együttesen: statikus — és a nemstatikus (pl. *Péter fut*) típus. Ebben a keretben a bővítéssel nyert tranzitív megnyilatkozásokat vizsgálva kialakítja a gyenge és erős tranzitívítás fogalmát. A kétféle tranzitívítást (amely lehet szándékosság, hatásosság vagy befejezettség függvénye) számos nyelv morfológiailag különbözteti. J. Lipski leírja, hogy a spanyol *gustar* 'tetszik' egyazon beszélő számára is egyes környezetekben tranzitív, másokban intranszitiv ige, és hasonló módon oszcillál a *se* partikulát tartalmazó mondatok személytelen vagy ágensjelölő volta. Azt javasolja, hogy ezekben az esetekben részleges érvényű szabályok versengése helyett érdemes fuzzy („élethen”) kategóriákat használni, ezzel egyszersmind az ember globális gondolkodásra való képességét is modellálva. D. Lockwood először a hocketti teljes magyarázhatóság (total accountability) elvét állítja szembe a szigorúbb bloomfieldi teljes tagolás (total articulation) elvével: az utóbbi például kizárja az üres morfok — semmiféle morfémahoz nem tartozó fonémikus elemek — posztulálását, míg az előbbi megengedi, ha e fonémikus elemek a morfémius környezetből egyértelműen megjósolhatók. A cikk további részében a szerző a teljes magyarázhatóság elvének új alkalmazási lehetőségeit elemzi a stratifikációs modell többi rétegében. Ernst-August Müller a kollokációk stratifikációs leírásával foglalkozik: felhívja a figyelmet arra, hogy míg a kollokációk szintatikailag formálódnak és jelentésük levezethető a részek jelentéséből (s ennyiben különböznek az idiómáktól), leírásuk megoldatlansága valójában a szelekciós kikötések leírásának megoldatlanságát mutatja. A több egyéb cikkei például a nyelvbontások, a mondatfelismerés és a szemantikus/epizodikus memória pszicholingvisztikai problémáinak vizsgálatában alkalmazza a stratifikációs modellt.

A konkrét nyelvészeti tömbben kapott helyet C. Chu cikke, amelyben a szerző konkrétan Li és Thompson azon állításával vitázik, miszerint a kínaiiban SVO → SOV típusváltás ment volna végbe; általában pedig a Greenberg által igen óvatosan megfogalmazott szórendi univerzálékkal való visszaélésektől óv. Az angol tagadó kérdésekkel foglalkozik a kongresszus idején éppen Bloomingtonban tanító Kontra Miklós: a standard nyelvtanok által voltaképpen nemlétezőnek minősített *Is not Steve here?* típusról — amelyben a *not* megelőzi az alanyt, de nem vonódik össze a segédigével — írott korpuszok elemzése és informánsokkal végzett kísérletek alapján kimutatja, hogy létezik mint a szónoki,

pozitív választ vagy bizonyítékot sürgető (conducive) kérdések egy változata. Ch. Ruhl a *megtört a jeget* kifejezésről mutatja ki, hogy az angolban valójában csak *jég* összetevője szerepel átvitt értelemben, majd ezen átvitt értelem kialakulásának elméleti lexikológiai elemzését adja. Ő is, és a *recognize* és *realize* (mindkettő kb. 'felismer') jelentését elemző U. Bäcklund is gazdagon adatolja állításait. C. Eble az ivásra, kábítószerfogyasztásra és iskolai feladathelyzetekre vonatkozó szlenget vizsgálja, s megállapítja, hogy a ROMBOLÁS szemantikai mezője szinte kimeríthetetlenül produktív forrás mindhárom számára. R. Franklin és P. Bunte a déli paiut hangsúly klasszikus sapiri leírását gondolja újra a metrikus fonológia keretében. J. Morreall a Ross—Sadock-féle performatív elemzés részleges felélesztésével kísérletezik. Az óangol nominális szintagmával foglalkozik egy-egy cikk M. Cummingstól és J. Collinstól; a spanyol aspektust L. Studerus, a braziliai portugál jelentő- és kötőmódjainak megoszlását és funkcióját J. Sternberg-Costa, az olasz prepozíciós infinitívuszokat J. Vizmueller tárgyalja. Ehhez hasonló megszokottan nyelvészeti témák mellett egy-két furcsaság is található ebben a tömbben: B. Dubois például arról ír, hogy az állatkísérleteikről beszámoló kutatóorvosok milyen nyelvi manőverekkel igyekeznek elkerülni azt, hogy kegyetleneknek látszanak, D. Tyma pedig arról, hogy Patty Hearst perének jegyzőkönyvei szerint az ügyvéd mennyiben fogalmazza másként a kérdéseit, ha saját tanújához és ha az ellentanúhoz szól.

Alkalmazott nyelvészetinek neveztem a harmadik tömböt; a szerkesztők valójában ökológiainak nevezik, nyilván a nyelvészetnek társadalmi- és tudománykörnyezetébe való illeszkedésére utalva. Mindenesetre itt kapott helyet néhány kétnyelvűséggel és nyelvészociológiával foglalkozó munka. A. Melby a gépi fordítás helyzetét tekinti át, L. Williamson pedig gyakorlati tanítási tapasztalatokon alapuló nagy cikket közöl az angol helyesírás tényezőiről. Végül, ennek a tömbnek is van magyar vonatkozása: K. Géfin László számol be azokról a műfordítási problémákról, amelyekkel úttörő vállalkozása, Ezra Pound Cantosának magyarártása során szembekerült.

SZABOLCSI ANNA

Gerhart Lindner: Grundlagen und Anwendung der Phonetik

Akademie-Verlag, Berlin 1981. 382 l.

Gerhart Lindnernek, a berlini egyetem fonetika professzorának 1969-ben jelent meg az „Einführung in die experimentelle Phonetik” és 1975-ben a „Der Sprechbewegungsablauf — Eine phonetische Studie des Deutschen” című tanulmánykötete.

Legutóbb kiadott könyve, „A fonetika alapjai és alkalmazása” összefoglalómű, amely részben az előző munkákon alapszik, részben új szempontokat érvényesít, új résztemákat és új eredményeket tartalmaz. A szerző hét nagy témakört dolgoz föl, amelyek több bontásban különálló címeket viselő alfejezeteket tartalmaznak. A hét téma a következő: 1. Bevezető áttekintés — Alapfogalmak (1—44), 2. Beszédprodukción (44—100), 3. Beszédpercepción (100—147), 4. A beszédlánc akusztikai struktúrája (147—200), 5. A beszéd egysége és rendszere (200—267), 6. Szupraszegmentális struktúrák (267—315), 7. A kommunikációs folyamatok kialakulása és fejlődése (315—356). A szerző — az általában több szakember tanulmányaiból összeállított kötetekhez hasonlóan — a fonetika tudományzakának csaknem a teljes áttekintésére, érintőleges vagy beható feldolgozására és gyakorlati alkalmazásainak leírására vállalkozott. Mint említettem, Lindner munkája nem előzmény nélküli; az olvasó jól képzett, a szaktudományt kiválóan ismerő szerző könyvét tartja a kezében.

A tanulmánykötet a fonetika történetének ismertetésével kezdődik, a görögök első hangrendszerzésétől kiindulva — a jelentősebb állomások érintésével (mint amilyen Kempelen Farkas tevékenysége) — az 1975-ös fonetikai világkongresszus témaköreinek bemutatásáig. A történelmi áttekintést a kommunikációs folyamat egészének a jellemzése követi. A fonetikát mint önálló tudományzakot több oldalról, szociológiai, pszicholingvisztikai, nyelvészeti stb. szempontból közelíti meg. A szerző nagy érdeme, hogy pontos definícióját adja a modern nyelvészeti fonetikának, s ezzel lehetővé válik, hogy egyértelműen kijelölje a helyét a nyelvtudományon belül, és megvilágítsa sajátos — és a korszerű fonetikában egyszerűen nélkülözhetetlen — kapcsolatát a társtudományokkal (orvosi — fiziológiai, filozófiai, technikai stb. területek). A továbbiakban a hangtan általánosnak nevezhető kérdéseit (a beszéd és az írás kapcsolatát, a beszéd egyéni és az adott nyelv hangrendszerének általános jegyeit, a szakfonetika és az általános fonetika kapcsolatát, a fonetika metodológiai kérdéseit, a kutatási irányokat, a kísérleti fonetika problémáját stb.) tekinti át.

A beszédprodukciónak tárgyalása abból a felfogásból indul ki, hogy a beszéd meghatározott feladatú funkcionális rendszer, amelynek megfelelő működése az őt létrehozó beszédszervek koordinált tevékenységétől függ. A beszédszervek részletes, anatómiai leírása a légzés pontos ismertetésével kezdődik, ami azért említésre méltó, mivel ez a fonetikai munkákból gyakran hiányzik. Inkább csak módszerbeli sajtóság, hogy Lindner a légzésnek a két „funkcióját” különíti el: a biológiai és a társadalmi (szociális), utóbbin a magyar szakirodalomban leggyakrabban beszédlégzésnek nevezett típust értve. A két „funkció” mechanizmusában meglevő és fontos különbséget azonban nem a funkcióhoz kötve elemzi, hanem mint önálló légzéstípusokat tekinti át. A beszédtechnikai vonatkozásokat is figyelembe véve, ez a megoldás — véleményem szerint — nem a legegyszerűsebb. Az artikuláció fiziológiájának tárgyalásában számos, a szerző e területen végzett saját kísérleti-fonetikai eredményével találkozunk.

A dekadolás mechanizmusával foglalkozó fejezet több ponton is — a produkció és a percepció viszonyának értelmezése, az akusztikus jelek felfogására szolgáló szervek anatómiája, fiziológiája — kapcsolódik az előzőekhez. A szerző ismerteti a vitatott kérdéseket; állásfoglalása azonban például a beszéd folyamat auditív feldolgozásának leírásában és sematikus ábrázolásában nem meggyőző. Úgy tűnik, kissé leegyszerűsíti az érzékelés — felfogás — megértés folyamatát, ez persze azzal is magyarázható, hogy nemcsak az egész, de a rész folyamatok pontos működéséről és együtt hatásáról sem teljesebbek az ismereteink. Jól használhatók a hallásról, a hallásjelenségekről írottak. Újat ugyan e témában nemigen tudunk meg, de a beszéd megértés szempontjából fontos adatokat tömör összegzésben, jó áttekintésben kapjuk. Nagy erénye a fejezetnek, hogy a gondolkodás és a megértés kapcsolatát elemezve kitér az ún. rövid idejű és hosszú idejű memória, valamint az emlékezetkapacitás kérdéseire is.

A negyedik és ötödik fejezet összefügg egymással: az előbbiben Lindner a beszédlánc akusztikai struktúráját vizsgálja, az utóbbiban pedig a német nyelv hangrendszerének konkrét akusztikai, fonetikai elemzését adja. Világos és szakzerű az akusztikai fonetika tárgyalása az alapfogalmaktól a beszédeseimény egyes részeinek akusztikai jellemzőségig. Ezen belül képet kapunk az ismertetett paraméterek egzakt mérésének lehetőségeiről, mérési módszerekről is. A gondolatmenet a magán- és a mássalhangzók akusztikai sajátosságainak általános leírásával zárul. A német nyelv beszédhangrendszerének jellemzőit hármas egységben, artikulációs, akusztikus és percepciói szempontból elemzi a szerző. Külön alfejezetek tartalmazzák a hosszú, a rövid és a redukált magánhangzókat, a diftongusokat és az invariáns jegyek problémáját, illetőleg az eltérő képzésmód szerint csoportosított mássalhangzókat.

A szupraszegmentális struktúrák leírásában a szakembert elsőként az a kérdés érdekli, hogy mit ért a szerző a „szupraszegmentumok” kifejezésen. A fejezet felépítése meglehetősen: úgy tűnik ugyanis, hogy az egymás után következő témák azonos rangú összetevői a szupraszegmentálisnak nevezett fogalomnak. Valójában azonban nem egyenrangú összetevőkről van szó, sőt az itt tárgyalt jelenségek egy része hagyományosan nem is idetartozó. Lindner felfogásában az egyes beszédhangoknál nagyobb egységek két, funkcióban és felépítésben is eltérő csoportra oszlanak: az egyik a beszédhangok valamilyen mértékű szerveződése — itt találjuk a német nyelvre jellemző fonotaktikai szabályok leírását, valamint a szótag problémát. A másik csoportot két (elsősorban funkcióját tekintve) különböző szupraszegmentum alkotja: a hangsúly és az intonáció. Az előbbi tartalmazza — az egyébként az intonáció tárgyalásában is megjelenő — ritmus kérdését. A beszédben az egyes szótagok a hangsúly segítségével rendeződnek ritmikus csoportokba. Mind a hangsúlyt, mind az intonációt a szerző — az első csoporthoz képest — „átfogó” szupraszegmentális szerkezeteknek nevezi, közülük is az intonációt a „legátfogóbbnak”. Ez azt jelenti, hogy ezeknek a szerkezeteknek a létrehozásában több paraméter is részt vesz. A hangsúlyt elsősorban a nagyobb intenzitás határozza meg, a dinamika azonban nem kizárólagos ismérve a hangsúlynak, kialakításában más tényezők: az időtartam, az alapfrekvencia és a hangszínzet is szerepet játszanak. Az intonáció elsősorban az alapfrekvencia változásától függ, komplexitása azonban azon alapszik, hogy az intonációs szerkezetet az alapfrekvencia, a dinamika, a tempóváltozás, az artikulációs meghatározottság változása és a hangszínzet változása együttesen hozza létre. Noha az intonáció meghatározásában és az azt létrehozó összetevők leírásában nem szerepel a szünet; az intonációs struktúrák elemzésekor a szerző kitér a beszéd szünet kérdéseire is. Kettős feladatát egyrészt a légzésszünetben (amely nyelvi célokat is szolgálhat), másrészt az egyes beszéd egységek elkülönítésének, illetőleg összetartozásának jelzésében látja.

Az utolsó fejezet az emberi kommunikáció problémáival foglalkozik; ezen belül a beszédképesség és a beszédtevékenység sajátosságaival, fejlődésével, a tanulás és az automatizáció kérdésével, a beszédtevékenység feltételeivel (téma, szituáció, partner, kom-

munikációs eszköz, cél stb.). Kitér a beszédnek mint kommunikációs tevékenységnek a típusaira; a gyermek beszédfejlődésének jellemzőire és a kommunikációs zavarok kérdéskörére. Ezeknek a témáknak csaknem mindegyike jóval átfogóbb és több problémát hordoz, semminthogy egyetlen fejezetben belül teljes egészében bemutatható lenne. Nagyon fontosnak tartom ugyanakkor azt, hogy ezek szerepelnek a kötetben, s a mű egészéhez szervesen kapcsolódnak. Annál is inkább, mivel ezeknek a problémaköröknek nagy része a magyar szakirodalomban például jobbára a pszicholingvisztika vagy a beszédtechnika (beszédművelés) területére tolódott át, s tárgyalásuk jogosultságát a fonetikában sokan vitatják.

„A fonetika alapjai és alkalmazása” alapvető, értékes és új eredményeket tartalmazó kézikönyv. Az egyes fejezetek kidolgozottsága nem egyforma, jelezve ezzel azt is, hogy olyan témák is részei a kötetnek, amelyeknek a kutatása csak a közelmúltban kezdődött meg. A könyv 72 ábrájának nagy része a szerző saját kutatásainak eredménye. Csúpan egyetlen, inkább technikai jellegű megjegyzés kívánkozik ide. Nagyon gyakori a kötetben a fontosnak ítélt részek (nemritkán minden sorban egy-egy rövidebb vagy hosszabb részlet) kiemelése dőlt betűszedéssel. Ez nemcsak az olvasást zavarja, hanem helyenként éppen a megértést nehezíti, lehetőséget sem hagyva az olvasónak saját, önálló értékelésre.

A téma nagyságának megfelelő komoly (15 oldal terjedelmű) bibliográfia a tovább kutatások szempontjából is hasznos és jelentős. Talán csak egy-két mű hiányát érez(het)ji az olvasó, például H. Hörmann Psycholinguistics-ét vagy Csisztovcics és Kozsevnnyikov Reč, artikulacija i vosprijatije című tanulmánykötetét. Jól segíti a tájékozódást az igen részletes tárgymutató.

Gerhart Lindner könyve alapos, nagy munka: komoly összegzése a nyelvészeti fonetika jól ismert (hagyományos) és újnak tekinthető témaköreinek. Külön érdeme, hogy kiválóan eleget tesz a címben megjelölt feladatnak: minden lehetséges esetben kitér az alkalmazhatóság kérdésére (például a beszédtanításban, nyelvoktatásban, az orvostudományban, a foniátriában, az elektroakusztikában stb.).

GÓSY MÁRIA

Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 301 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán 1972—1975 között végzett leíró hangtani kutatások és mérések készítették elő ennek a jelentős tanulmánykötetnek a megjelenését. A kötet címe igen szerényen arra utal, hogy a munkát nem tekintették lezártnak, a munkaközösség végső célja egy kísérleti fonetikai alapokon nyugvó, rendszeres, leíró magyar hangtani monográfia elkészítése. A Fonetikai Osztály, illetőleg a kötet munkatársai már eddig is nélkülözhetetlen kiadványokkal, szakcikkekkel (A magyar hangtan válogatott bibliográfiája — 1970 | Szerk. Bolla K. és Molnár J. 1977: Magyar Fonetikai Füzetek 1—9 (1978—82), sőt egyes szakfonetikai kérdéseket monografikus formában feldolgozó kötetekkel (pl. Szende Tamás, A beszéd folyamat alaptényezői, 1976: Kassai Ilona, Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979: Vértes O. András, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig 1980) hívták fel magukra a hazai és külföldi szakemberek figyelmét.

Az ismertetett kötetet azonban nemcsak a fonetikusok forgathatják haszonnal, hanem a határtudományok művelői, szakemberei is, így az akusztikai és beszédtechnikai problémákkal, folyamatokkal foglalkozó orvosok, gyógypedagógusok, logopédusok, tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók is.

A kötet régi hiányt pótol a magyar nyelvtudományban. A múlt század végén és a 20. század elején a magyar fonetikai kutatás — Gombocz kísérletei révén — még a világ élvonalában volt. A 30-as évek legelején pedig Laziczius Gyula tett nagyjelentőségű kísérletet a magyar hangok fonológiai értelmezésére. A mai kor színvonalának megfelelő hangtani szintézist azonban mindezekig nem sikerült létrehozni. A feltételek nem kedveztek a hazai fonetikai kutatások előrehaladásának, s ezzel nőtt a szakadék a hazai és nemzetközi eredmények között. Csak 1971-ben következett be lényeges változás, amikor a Nyelvtudományi Intézet kísérleti fonetikai laboratóriumában a beszerzett modern eszközök segítségével a kor igényeinek és színvonalának megfelelő kutatások valóban megkezdődtek. A mérések zöme már 1975-ben befejeződött. Némiképpen hosszúnak tűnik a hét év átfutási idő a kutatások befejezése és a mostani kötet megjelenése között, erről azonban nem a

szerzők, hanem a tudományos könyvkiadás helyzete tehet. Ugyanezeket a szerzőktől azóta is számos, részben a kötet tematikájával egyező tartalmú cikk, tanulmány látott napvilágot az MFF számaiban. Feltétlenül szót kell ejteni a Bolla Kálmán szerkesztő Bevezetésében is érintett problémákról. A kötet szerzői ún. „team”-ben dolgoztak: a nyelvészek ma már a műszaki és természettudományi szakemberek segítségét nem nélkülözhetik. Ez a tényező előrevívó, hasznos támasza a kutatásoknak, ugyanakkor gátja is a gyorsabb és egységesebb munkának. A különböző szemléletű kutatók álláspontjait nem könnyű egyeztetni sem az elméleti, sem a gyakorlati munkában. Legyen szabad utalni rá, hogy a kötetben mutatkozó aránytalanságok erre az okra vezethetők vissza: az egyes fejezetek kidolgozottsága sem mindig egyöntetű. Néhol érdemes lett volna bővíteni a cikket, vagy esetleg egy másik, tartalmában hasonlóhoz csatolni (pl. Szende Tamás, A levegőnyomás szerepe a hangképzésben), máskor pedig rövidíteni ott, ahol a szerző túlzottan aprólékosan elemzi a leíró hangtan szempontjából nem elsődleges fontosságú fiziológiai tényezőket (pl. Pauka Károly: A beszéd megértése), mint ahogy egy másik háttértudomány képviselője, Gósy Mária meg tudta találni a helyes arányt az élőbeszéd hibáiról frott cikkében. Természetesen az általános fonetikai kérdések alapos és részletes tisztázásától nem zárkozhattunk el, hiszen nem vizsgálhatjuk a beszédmechanizmusokat a beszélés pszichofiziológia megközelítése nélkül, a magyar beszédhangokat sem elemezhetjük a beszéd folyamat akusztikai szerkezetének leírása nélkül, valamint a beszéd megértés fázisai, folyamata sem képzelhető el bizonyos anatómiai, élettani ismeretek nélkül. Az arányokra azonban érdemes jobban odafigyelni a célbavett olvasóközönségre való tekintettel.

Nehéz egyetérteni az egyes szakmák helyesírásában mutatkozó szerkesztői engedékenységgel egy kötetben belül. Itt ugyanis nem az elvi és elméleti egység forog kockán, hanem apró technikai kérdésekben nem tudtak közös álláspontra jutni a munkacsoport tagjai. Akkor, amikor a fonetikában amúgy is azzal a gondnal küzdünk, hogy végre egységes átírási rendszert, terminológiát, rövidítéseket használjunk a könnyebb, gyorsabb és pontosabb tájékozódás végett, értelmetlennek tűnik az egyébként tiszteletre méltó kutatói — szerzői szabadságnak a teljes elfogadása (pl. a *koróna* szó hosszú ó-s helyesírását kérte, az *affrikáta* szó egy f-es és a *spiráns* szó hosszú í-s írását tartja helyesnek Vértés O. András: megoszlanak a vélemények a *Sona-Graph*, *szonagram*, valamint a *szonográf*, *szonogram* írásában is). Ezek eldöntésére éppen ez a közösség lenne hivatva. Ezek az észrevételek természetesen semmiképpen sem csökkentik a kötet szerzőinek érdemeit.

A bevezetésben jelzett intézeti hangtani kutatásokat hét témakörben tervezték. A hét témakör meglehetősen tág, bár jól körülhatárolt alcímeket tartalmaz. Egy kivétellel mindegyikről szó esik a kötetben hosszabb — rövidebb kifejtésben. Néhol az egyes témaköröket — a szerző kutatási területének megfelelően — önálló fejezetekre bontották (pl. a beszédmű akusztikai leírásán osztozott Kassai Ilona és Vértés O. András cikke), míg a magyar beszédhangok funkcionális vizsgálatát, a fonéma fogalmának meghatározását stb. Szende Tamás végezte el. Átfedések az egyes tanulmányok között elengedhetetlenül előfordulnak, de az ismétléseket szerencsésen elkerülték. A hét fő témakörben megjelölt kutatások első szakaszát lezárták, elvégezték az alapvető elméleti kérdések tisztázását, a laboratóriumi vizsgálatokat a beszédhang artikulációs, akusztikus, perцепciós és auditorikus, valamint funkcionális megközelítésben.

Teljes egészében elmaradt azonban — legalábbis ebben a kötetben — a fonetika stilisztikai elemzés és a művészi interpretáció fonetikai-esztétikai elemzése, a program 6. pontja. Erre már korábban történtek kísérletek (pl. Fónagy Iván, A költői nyelv hangtanából 1959; Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés 1974. stb.).

Más, intézetén kívüli kutatók a művészi interpretáció kérdésével is foglalkoztak (Fischer Sándor, Gáti József, Montágh Imre, Wacha Imre stb.), de az ismertetett kötetbe illő tudományos igényű szintézis még nem jött létre a részdiszciplínákból. Reméljük, ez nem sokáig várat magára.

A tanulmánykötet különös érdeme, hogy egyrészt szervesen épül rá a magyar fonetikai kutatások pozitív hagyományaira, másrészt megkísérel egészen új komplex megvilágításban tárgyalni a hangtan eddig kevésbé feltárt részdiszciplínáit. Mindkét irányban hatalmas szakbibliográfiára épít, amelyben felsorakoznak a neves hazai elődök mellett a legjobb külföldi szerzők is. Néhány esetben azonban hiányzik egy-két jelentős hazai név pl. Hegedűs Lajosé, Papp Istváné.

A hagyományos leíró hangtani irányt folytatják a kötet központi jelentőségű cikkei. Bolla Kálmán a leíró hangtan vázlatát adja új megközelítésben. Rámutat arra, hogy a fonetika fejlődését alapvetően három tényező határozta meg a 20. század második harmadában. A hangrögzítés feltalálásával, az elektrotechnika nagyarányú fejlődésével és a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével (hangosfilm, rádió, televízió) megnőtt az élőszó, a beszéd szerepe. Az emberi beszéd iránti érdeklődés társadalmi méreteket öltött,

nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más szakágazat tette vizsgálatá tárgyává a hangzó beszédet, így például az akusztika, fiziológia, pszichológia, orvostudomány, kriminálisztika, híradástechnika stb. Ez a sokirányú elemzés a nyelvészeti fonetika szakrendszerére is hatott, s kutatási módszereit módosította, finomította. A beszédhangtan azonban sohasem adhatja fel nyelvtudományi indítékait és céljait, a nyelv egyéb jelenségeivel való összefüggések szem előtt tartását.

„Ahhoz, hogy a nyelvészeti fonetika tárgyát közelebbről meghatározhatjuk, a nyelv és beszéd viszonyát, illetőleg a beszéd fogalmát kell tisztáznunk” (i. h. 14). Ez Saussure óta központi kérdés. A nyelvészeti fonetika tárgyaként a beszéd mint nyelvi működés, funkcionális jelenik meg. Az emberek kollektív tudatában létező nyelvi eszközrendszer lép működésbe a gondolatcsere, kommunikáció céljából. A fonetika kiindulási pontja a nyelv beszédszerveinkkel létrehozható és érzékszerveinkkel felfogható formája, a hangtest. A hangtest formai és funkcionális sajátosságainak feltérképezése, leírása képezi a fonetika egyik fő feladatát. A másik feladata az egész beszédfolyamat, a teljes beszédlánc feltárása, amely öt lényegesen eltérő szakaszra bontható. A hangok képzését, szerkezetét, fizikai tulajdonságait, biofiziológiai átalakulásait az emberi testben stb. relatíve pontosan meg tudjuk határozni és leírni a rendelkezésre álló eszközök segítségével. „Ugyanakkor a tudomány még nem tud választ adni a bennünket olyannyira izgató kérdésre: milyen működési modell szerint, hogyan szervezi meg a központi idegrendszer az agyban tárolt jelkészletből a beszédet? Új eredményeket . . . a sejtbiológiai kutatásoktól várunk” (i. h. 15). A Bolla Kálmán és munkacsoportja által felvetett kérdés rávilágít arra, hogy a mai fonetikai kutatások kiléptek a hagyományos keretek közül. Csak az egész kötet szellemét is átható kollektív szakismeretek elfogadása hozhat előrelépést az eddig megfogalmazhatatlannak hitt problémák megértésében. „Feltehetően — írja Bolla Kálmán — a beszédképzés kortikális szakaszáig kell visszamennünk ahhoz, hogy megnyugtató megoldást találjunk a hangtan egyik alapvető problémájára, a beszédhang és a fonéma viszonyának tisztázására” (i. h. 15).

A nyelvészeti fonetika szakrendszerében a beszéd folyamat belső szerkezeti tagolódásának megfelelően öt ágazatot kell vizsgálnunk: 1. kortikális (idegi—agy) fonetikát 2. artikulációs 3. akusztikai 4. auditorikus és 5. perceptorikus (elfogás-megértés) fonetikát.

Ha ezek alapján áttekintettük a beszédláncot a kiindulási ponttól (a beszélő agyközpontjától) a befejező szakaszáig (a hallgató agyközpontjáig), akkor kimerítettük a beszéd folyamat kifejezési és megjelenési formájának leírását, s közben olyan új fogalmakkal kell a nyelvésznek is megismerkednie, mint a *neuréma*, *kinéma*, *akuszéma*, *szonéma* stb.

A beszéd folyamat, a teljes beszédlánc megismerése mellett szükség van az *empirikusan megragadható beszédjelenségek nyelvi funkcióinak meghatározására*. A nyelv gondolatkifejező és kommunikatív szerepében két egymással szoros kölcsönhatásban álló funkciót hordoz: *jelmegettesítő* (konstitutív) és *jelkülönítő* (differenciáló, disztinktív). A fonológiai elmélet az utóbbit tekinti meghatározónak és a fonéma fogalmát erre építi fel.

Az egész fonetikai folyamat működés-modelljét jól szemlélteti Bolla Kálmán ábrája (i. h. 20), talán didaktikai szempontból jó lett volna az új fogalmakat a cikkbeli formában jegyezni az egyes fázisok alá. Igaz, hogy ezáltal az ábra még zsúfoltabbá vált volna.

Két új terminus technicus bevezetését is javasolja a szerző. Az *intonáció* fonetikai használata helyes, a *prozódia* azonban a verstanban már lefoglalt elnevezés, az időmértékes verselés szabályainak rendszere értelmében. Zavaró és az egyértelműséget kizáró lehet egy szakszó kétféle funkcióban való használata, különösen akkor, ha a köztudat már korábban egy alapvetően más területhez erősen hozzákötötte. Gondoljunk csak az „irodalmi nyelv”: „szépirodalmi nyelv” terjedelmes és máig is lezáratlan terminológiai vitájára. Ugyancsak jól áttekinthető a fonetika felosztását bemutató ágas rajz (i. h. 22) is. Az ábra a teljes rendszerezést elének tárja, de a cikkben nem mindegyik alcsoportról esett szó: pl. a fonéma realizációjáról (alapváltozat, variációk, variánsok) és fonetikai szerkezetekről is csak érintőlegesen ír, bár ezek a területek még további kutatásokat igényelnek a szerző szerint is.

A fonetikus írás problémáiról szólva Bolla Kálmán másik tanulmányában először arra utal, milyen tudományos igény hozta létre a gyakorlati írástól különböző fonetikus átírások szükségességét. A nyelv hangszerkezetét tökéletes-pontossággal tükröző egységes írásrendszer azonban mindmáig nem jött létre. Ennek okai ismertek. Kevésbé elfogadható az az apróságnak tűnő terminológiai „változatosság”, amellyel az idevonatkozó szakmunkákban találkozunk. A korábban ismert, az egyetemi oktatásban is használt Papp István, illetve Molnár József által írt kézikönyvekben a Nemzetközi Fonetikai Társaság

(ISPhS) által javasolt átírás neve francia rövidítésben (APhI) szerepel, míg Bollánál következetesen az angol elnevezésből származó rövidítés szerepel (IPA) — International Phonetic Alphabet. Országgh László Angol—magyar nagyszótára a nemzetközi fonetikai társaság nevét kétféleképpen is felveszi: A. Ph. I. = Association Phonétique Internationale; illetőleg: IPA = International Phonetic Association. Az előző a francia név franciás rövidítése; a utóbbi a társaság angol nevéé. Csakhogy Bolla az IPA betűszót nem a társaság, hanem a fonetikai ábécé nevéül szánja. Kérdés: összhangban van-e ez a nemzetközi gyakorlattal? Molnár József a magyar beszédhangok atlaszában a társaság francia nevétől „APhI-féle” vagy „APhI-átírás”-ról beszél (31), nem az ábécére utal. Örvendetes lenne, ha a terminológiai sokféleséget nem szaporítanánk ott, ahol már kialakult és jó hagyományaink vannak. Éppen a szerző hívja fel arra a figyelmet, hogy a tudományok egyre egyetemesebbé válásával mindinkább az egységes jelölésekre kell törekednünk. Nálunk pedig az APhI-val szemben inkább a Setälä-féle, illetve a magyar egyezményes átírás használatos. Csak mellékesen jegyezzük meg, milyen súlyos nehézséget okoz a közoktatásban meg az egyetemeken is, hogy a Setälä — átírás mellett — amivel idestova egy évszázada dolgozik a magyar és finnugor nyelvészet — meg kell tanítani ezt a nyugati rendszert is, sőt harmadikként a magyar népnyelvi átírást, hiszen a nyelvjárási studiumban anélkül nem lehet elolvasni egy nyelvátlasz-térképet sem.

Bolla megadja a magánhangzók és mássalhangzók alaptípusainak jelölésére használatos egyezményes jeleket az APhI (szerinte IPA) átírásban, majd alkalmazza ezt a rendszert a magyar hangállományra (i. h. 29—30 és 33—4). Kiegészítésül elkészíti a magánhangzók minőségi és mennyiségi eltéréseinek jelzésére használatos mellékjelek táblázatát is (i. h. 30, 32), bemutatja az így nyert fonetikus jeleket, például (i), (ɨ), mediális képzésű; (i'), (e'), (a') labiálisabb képzésű stb. Itt az olvasó kezd úgy érezni: nem sok választ el attól, hogy ez a rendszer utólerje bonyolultságában a Setälä átírást. A szerző fontos megjegyzéseket és javaslatokat fűz a magánhangzók átírásához ott, ahol az eddigi APhI-rendszer sem volt következetes. Például a legelső nyelvállású magánhangzók átírása a módosítás szerint: {[æ] — palatális illabialis és [E] palatális labiális; [a] — veláris illabialis és [α] veláris labiális. Ezzel a legelső nyelvállású magánhangzók átírása teljesen egyértelművé tehető, de kérdés: tudják-e majd szedni a nyomdák? Javasolja továbbá a magyar nyelv alsó nyelvállású veláris labiális hangjának egyértelmű jelölésére az [ɔ]-t, szemben a Molnárnál, Szendénél, Magdicsnál, Simonnál használt [a]-val. Bolla azzal érvel a mindenképpen örömmel fogadható egységesítés mellett, hogy e hangnak akusztikai és percepciós kísérletei egyaránt az új jelölés mellett szólnak. Kitér még az ugyancsak vitás palatális illabialis hangok (az ún. „e” típusú) jelölésére is, valamint a hosszú—rövid hangzópárok minőségi megkülönböztetésének olykor indokolatlan voltára.

Néhány, elsősorban az egyetemi oktatásban már bevált módszerbeli kérdésre szeretném itt felhívni a figyelmet. A magyar magánhangzó rendszer fonetikus átírásának táblázatára és a későbbi fiziológiai és röntgen képek alapján készült arcsmákra vonatkozik a megjegyzés. Helyesebb lenne a jobb és bal oldalt felcserélni mindkét esetben. A megszokás is ezt diktálja, hiszen az írás iránya balról jobbra halad, jobbra van tehát az „előre”. A hanghasonulások irányának megjelölésekor is így élünk az előre — és hátraható hasonulás fogalmával. Helyes lenne, ha a fiziológiai séma és a hangrendszer-ábra is ennek megfelelő irányú és állású lenne, vagyis: jobbra van előre és balra van hátra. Az arc keresztmetszetében is jobbra legyen a száj, az orr. Ha most az arc-séma aljára a csúcshól induló magánhangzó-rendszert (vö. Molnár, A magyar beszédhangok atlasza 20; 31) ráhelyezzük, pontosan el tudjuk képzelteni a palatális-veláris sor elhelyezkedését és képzését a nyelvmozgás szerint. Bal oldalon helyezkednek el a veláris magánhangzók, a jobb oldalon a palatálisok, mint ahogy képzésük egy mozzanata valóban így is történik a szájüregben a nyelv mozgásakor (elől képzett — hátul képzett hang).

A magyar mássalhangzók fonetikus átírási táblázatában célszerűbb lenne a zöngétlen hangot vezérelemként elsőnek felvenni (*p*), mivel ez a „tisztza” változat: csak zörejből áll. Könnyebben fogható meg a képzése, mint a zörejt zöngé elemmel kombináló zöngés mássalhangzóé (*b*).

A korábbi hazai fonetikai munkánkban sincs egységes és végleges állásfoglalás a *gy* és *ty* hangok rendszerbeli hovatartozását illetően. A képzés módját tekintve Bolla Kálmán fonetikus átírási rendszerében a *gy*-t [J] és *ty*-t [c] egyértelműen orális zárhangnak minősíti, vagyis nem az affrikáták sorába állítja őket. A résmozzanatot elhanyagolhatónak tartja képzésükben (hasonlóan a kötetben szereplő Lotz-féle rendszer 253; Vértes O. András 159). A kötet más szerzői azonban affrikátaként emlegetik a fenti hangokat (pl. Kassai Ilona Magdicsra utalva 126 és önállóan 137). Hasznos lenne ebben a kérdésben is egységes álláspontra jutni legalább egy kötetben belül. Didaktikailag jobbnak tartjuk a két hangot affrikátaként felfogni.

Új kezdeményezés viszont az intonációs átírás, a szupraszegmentális hangsjajtságok fonetikus lejegyzése. Ennek hasznosságát a gyakorlat fogja beigazolni. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy a beszéddallam jelölésére a Setälä-féle átírási rendszernek megvannak a maga sajátos eszközei, ha nem is teszik tehetővé a dallam ilyen részletes követését.

Bolla Kálmán állította össze a kötet egy újabb fejezetében a magyar hangalbumot, mint a fonetikai kutatás és leírás sajátos eszközét. Bemutatja vizsgálati eszközeit és módszerét, majd elénk tárja 47 tablón a magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus diagramjait. Magától értetődik az összevetés a Molnár József által készített, korábban megjelent (1977) hasonló munkával. Bolla táblái bővültek oszcillogrammal, lingvogrammal, amplitúdómetszettel és örvendetes, hogy jelentősen javult a röntgenogramok minőségére is. A nyelv vonala is jól látható itt, de a megrajzolás megis szükséges. A tükrös palatogramról készített sematikus rajz hiányzik csak az említett atlaszhoz viszonyítva, de jó minőségű palatogram esetén ez elhanyagolható.

A hangtani kézikönyvek eddig kevésbé részletes tárgyalásban foglalkoztak a beszéd folyamat és a hangok akusztikus oldalával, nyilván a kísérleti eszközök hiányban. A kötet ezt a hiányt pótolja Kassai Ilona (Akusztikai alapfogalmak, A magyar beszédhangok időtartamviszonyai), Vértés O. András (A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései, Az artikuláció akusztikus vetülete) igen részletes és Szende Tamás rövidke (A levegőnyomás szerepe a hangképzésben) cikkével.

Az akusztikai fonetika a beszédhangot három dimenzióban vizsgálja: intenzitás, frekvencia és idő. A hangjelenségekkel mint fizikai realitásokkal foglalkozik a fizikai akusztika. Ugyanígy fontos a szubjektív akusztika a beszéd szempontjából, amelynek tárgya a hangélmény és hangérzet. A fizikai tulajdonságok számszerű adatai és a szubjektív értékelő fogalmak között nincs mechanisztikus összefüggés.

A szubjektív akusztika alapfogalmai a hangmagasság, a hangosság és a hangszín, amelyek megfelelnek a hang frekvenciájának, intenzitásának és minőségének. Idetartozik még a hang megszólalásától a lecsengéséig tartó reális idő és a szubjektív időtartam összefüggése is. Kassai Ilona vizsgálatai a hangingerre vonatkozó észlelési és különbségi küszöbök, valamint a szubjektív lépcsők megállapítására irányultak.

Fontos mérésekkel járult hozzá a szerző a magyar beszédhangok időtartamának és időtartamviszonyainak korszerű megállapításához. Táblázatokba foglalva közli beszédhangjaink időtartam-átlagait hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, illetve hangsor elején, belsejében és végén. A szerző állást foglal a hosszú mássalhangzók önálló és teljes értékű fonéma-voltát illetően fizikai mutatóik alapján (l. még Szende Tamás: NyK 82: 418). Eredményei elismerést érdemelnek, a korábbi kevésbé pontos műszeres adatokhoz mérve jelentősen javítják ismereteinket a tárgyalt kérdéskörben.

Vértés O. András részletes tanulmányai (Az artikuláció akusztikus vetülete 155—64; A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig; A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései 71—114) a magyar beszédhangok akusztikai elemzésének fontosságára, gyakorlati hasznára is rávilágítanak. A hangok színképének meghatározása révén a leíró hangtan a történetinek alapjává válik. A hangváltozások akusztikai vizsgálata segítség lehet a nyelvtörténeti viták eldöntéséhez, itt főleg az első két formánsnak és a locusoknak a szerepe kiemelkedő.

A szerző több vonatkozásban vizsgálta a korábbi mérések eredményeit, elsősorban Magdics Klára adatait ellenőrizte. Igen alapos mérésekre volt szükség ahhoz, hogy az eddigieknél pontosabb képet kaphassunk pl. a magánhangzók színképének változásáról. Ugyanakkor megjegyzi, hogy: „Még szórás adatainknak sem tulajdoníthatunk abszolút értéket; közlésüknek az az értelme, hogy egy-egy számadat, mely jelentősebben eltér az irodalomban közöltektől, talán felhívja későbbi kutatók figyelmét az elemzésnek némely kevésbé tisztázott részletére” (i. h. 81). Vértés O. András rámutat arra hogy a módszerek további finomítása szükséges ahhoz, hogy pl. a formáns szélességére vonatkozó vizsgálatok igen eltérő eredményei közelíthessenek egymáshoz. Részletesebben foglalkozik a szerzőnéhány, a szakirodalomban máig is vitás kérdéssel. A viták eldöntéséhez nagymértékben járulhatnak hozzá az eszközfonetikai elemzések, hiszen ezek viszonylagos objektivitást tartalmaznak az empirikus kísérletekkel, vizsgálatokkal szemben.

Ilyenek pl. az [e]-féle hangok: [e], [e:], [ɛ], [ɛ] megkülönböztetése, van-e az országos ejtéstől eltérő tipikus budapesti [e] hang? Nyíltabb-e vagy zártabb a dunántúlihoz viszonyítva? A hangkörnyezet hogyan befolyásolja a magánhangzók minőségét és mennyiségét? Egyszerű hangoknak vagy kangkapcsolatoknak minősülnek-e az affrikáták? stb. A kérdések megválaszolása minden esetben a mérések számszerű adatain alap-

szik. A szerző állásfoglalása szerint a magánhangzók környezete hat mind minőségére, mind mennyiségére. „Úgy látszik, hogy míg a minőség alakulására — legfőképp — mássalhangzó képzési helye hat, addig a mennyiségére — elsősorban — a mássalhangzó képzésmódja” (i. h. 79).

Tarnóczy szerint sem lehetett kimutatni különbséget a kétféle [e] minősége között. Vértés O. András hangszíneként azonban e két hang formáinak határozott különbségről tesznek tanúságot. A zárhangokra, réshangokra és affrikátákra vonatkozóan Fónagy Iván és Szende Tamás végeztek ezidáig (1969-ben) a legkorszerűbb vizsgálatokat. Vértés O. András mérsei újabbak, ő fonetikai szempontból pl. egyértelműen affrikátának minősíti a [čč] és [jč], alveopalatális hangokat, azokkal szemben, akik a zárhangok körébe sorolják őket (106). Ideje lenne, hogy a mérések alapján a jelenleginél határozottabban és egyértelműbben kezeljék e hangokat a tankönyvek is — mert ott megengedhetetlen a felfogások tarkasága.

Az artikuláció helyének és módjának az akusztikumban való tükröződését, megjelenését mutatja be a magánhangzók és mássalhangzók teljes fonetikai sorozatán Vértés O. András másik tanulmánya az akusztika köréből. Meggyőző, hogy a hangszínekép egyes formáinak rajza és a nyelvvállás, az ajakműködés, a különböző szűkületek: a nyelv, ajak, fogak stb. artikulációja között szoros összefüggés mutatkozik. Külön foglalkozik a szerző a hangrendszer elemzésén túl a szupraszegmentális tényezők: a hangerő, a hangsúly a hangzóság, a hanglejtés stb. akusztikus vetületével is, a beszéd folyamat ezen kísérő jelenségeinek jobb megismerése előtt új utat mutatva. Vértés O. András tanulmányai azt igazolják, hogy a hangállomány akusztikai elemzése nélkülözhetetlenné vált, nemcsak a hangtan-kutatásban, hanem a nyelvtudomány egyéb ágaiban is.

A kötet logikus szerkesztési rendjét felborítva itt szólnunk Vértés O. András harmadik tanulmányának jelentőségéről, azt is illusztrálva, hogy az egyes szerzők szaktudományuk minden ágazatában otthonosan tevékenykednek és alkotnak.

A szerző nemrég megjelent önálló hangtan-történeti kötete után, annak folytatásaként áttekintette a magyar leíró hangtan-történetét az újgrammatikusoktól egészen 1945-ig. A legjelesebb külföldi és hazai eredményeket bemutatva, szembesítve és értékelve felhívja a figyelmet a kutatások hiányosságaira, adósságaira (pl. Hegedűs Lajos 78 ornánysági hanglemezőnek feldolgozatlanására, amely beszélt nyelvi fólvételeket tartalmaz 1946-ból).

Felidézve a Bolla Kálmán által felvázolt fonetikai mechanizmus működési ábráját (i. h. 20), itt nyomon követhetjük azt az utat, amely a hallgatóban egy-egy közlés vétele után lejátszódik. A hallgató a jelsort felfogja, dekódolja, s ekkor megörténik az, amit a beszéd megörtésének nevezünk köznapi fogalommal.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy „a beszédtevékenység és a beszédmegörtés szoros és elválaszthatatlan egységet képeznek: ez a beszéd kétféle aspektusa, mindkettő a beszéd alkalmazása” — írta le Révész György már 1940-ben. Ezt a korszerű szemléletet tükrözi a kötet is, amely a fenti módon kapcsolja össze a beszéd, a beszéd tényezőinek és ezek megörtésének folyamatát, egyes fázisait. Pauka Károly (A beszéd megörtése 175—231) Kainzra hivatkozva mutat rá arra, hogy a beszédmegörtés előtt már jelen vannak a megörtési folyamatok, a beszédmegörtés azonban logikai szimbólumokkal történik. „A beszédmegörtés egy értelem adekvát újrafelépítése, amelyet a beszélő beszédjelekkel objektíve ábrázol, a megörtés a reszubjektíválás különleges esete” (i. h. 176—7). Pauka véleménye szerint Kainz ebben a megállapításában sokkal valóságűbb felfogását adja a beszédmegörtésnek, mint sok lingvisztikai munka szerzője, akik a hallgatót passzív szereplőnek tekintik, és a dekódolás egyszerű fogalmával megelelgeszenek.

A beszéd megörtési folyamatában a bemenetnél jelentkező stimulusok nem szervezeten üzenetek vagy elkülönült jelek, hanem mintákat, csoportokat alkotnak. A csoportosított a szervezet veleszületett és tanult sajátossága: a szenzoros ingerek a perceptuális folyamatok miatt egészekké állnak össze. A csoportosítást elősegíti a téridőbeli közelség, a hasonlóság és a folytonosság. A jelnek a változó elemek mellett vannak minden körülmények között azonosan maradó elemei, ezek index-szerűen a jel tartozékai. A fonéma-azonosítás során ezeket az indexeket használjuk fel.

Pauka Károly a beszédmegörtés folyamatát igen részletesen bemutatja, nem melőzve az idevonatkozó fontosabb elméletek, nézetek ismertetését sem. A leghasznosabbak a terjedelmes fejezetek végén található összefoglalások, amelyekben a szerző néhány sorban tömören összefoglalja a lejátszódó folyamatok-lényegét. A szerző fül—orr—gégész, természetes tehát, hogy szakmájában igazán otthon van. Ezt példázza az emberi-fül működésének, felépítésének részletes leírása, szakorvosi jellegű interpretálása. Itt mutatkozik meg igazán a team-munka jelentősége. A nyelvész a fiziológia bonyolult rendszerébe csak a

határtudományok művelőinek segítségével hatolhat be. Óvakodni kell azonban attól, hogy a túlzott aprólékosság és az orvosi terminológia elburjánozzék egy alapvetően nyelvészeti jellegű munkában. Kissé aránytalanul hosszúnak éreztük A hallási rendszer felépítése és működése című alfejezetet (186—208), amely emiatt nem szakemberek számára nehezen követhető. Igen jó ellenben az összefoglalás itt is, ez segít a folyamatok tisztázásában.

A szerkesztő és munkaközössége nagy érdeme, hogy a percepcióis folyamatot teljes — elsősorban külföldi — szakirodalmában feldolgoztatta és beépítette a kötetbe. Ez a rész az eddigi hazai leíró hangtani munkákból nagyrészt hiányzott. A beszédmegértés a beszédtevékenységnek szerves része, enélkül az egész folyamat tárgyalása és bemutatása csak részleges lehet.

Ugyancsak határtudományt képvisel a kötetben Gósy Mária tanulmánya az élőbeszéd hibáiról. A hibák forrásairól és lektúdzásuknak lehetőségeiről a logopédus szakember hivatottságával ír. Igen alapos felkészültséget kíván a ma és a jövő kutatóitól, tanáraitól, hallgatóitól a fonetikának ez az új szempontú, de kutatásának egyik lehetséges útja. Idézhetjük itt Hirschberg Jenő hasonló véleményét, melyet saját szakterületére vonatkozóan fejtett ki: „a foniáter orvos orr—fül—gégész, nyelvész, logopédus és pszichológus kell, hogy legyen egy személyben, mivel feladatai nem nélkülözhetik e határtudományok ismeretét” (Hirschberg: *ÁNyT* 10: 34—35). Hasonló követelményeket támaszt a nyelvészekkel szemben is a mai kor színvonalán álló fonetika-kutatás, azzal a kiegészítéssel, hogy némi jártasság az elektrotechnikai berendezések világában sem fölösleges.

Szende Tamás a mai magyar nyelv fonémáit mutatja be a megkülönböztető jegekre épülő fonológiai elvek alapján (258—263). E témakörnek a szerző elismert magyar szakértője: erről tanúskodik korábbi könyve „A beszéd folyamat alap tényezői” (Bp. 1976. Akadémiai Kiadó 78—103] vö. Wacha Imre: *NyK* 82: 410—405; vö. még Szépe „Alszóbb nyelvi szintek” című tanulmányával: *ÁNyT* 6:359—466: ő fejt ki első ízben a magyar fonológia kérdéseit „az egyetemes fonológiai keret” felhasználásával). Szende Tamás újra áttekinti a fonéma-fogalom kialakulásának történeti előzményeit, a fonémáról kialakult legfontosabb véleményeket szembesíti és értékeli, kiemeli a fonéma létének önállóságát és szükségességét (234—237). A Bolla Kálmán tanulmányában említett kérdésekre Szende Tamás cikkéből kapjuk meg a választ: a fonéma és variáns viszonyát, meghatározását. A szerkesztő ezáltal ügyesen kerülte el a témakörök érintkezéséből adódó fölösleges ismétléseket.

A tanulmánykötet igényes megszerkesztése és tartalma tükrözi a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán végzett tudományos kutató munka nagyarányú fellendülését, folyamatoságát és magas szinten tartását. A kötet minden bizonnyal a mai magyar nyelvészeti hangtani kutatások egyik legjelentősebb produktuma és dokumentuma, nélkülözhetetlen eszköze lesz minden e téren oktató vagy kutatni szándékozó szakembernek.

KOVÁCS ÉVA

Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre

Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Budapest 1981. 65 l.

A bölcsészdoktori értekezésnek fródott mű terjedelmes elméleti résszel kezdődik (8—25), mely a szakirodalom igen alapos átnézéséről tanúskodik. Ezután a kölcsönzés helyesírás, hangtani és alaktani kérdéseit tárgyalja egy-egy fejezetben (26—48), végül bő példaanyaggal illusztrálja (49—55) a magyar orvosi nyelv angol elemeit, s ezeknek a magyar szókészletre gyakorolt hatását. Függelék gyanánt a szógyűjtéshez használt forrásmunkák jegyzéke, valamint egy rendkívül gondos és jól használható bibliográfia zárja a könyvet. A munka két szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt, mert a szakirodalom a magyarba kerülő kölcsönszavaknak, a kölcsönzés okainak és szinkrón mechanizmusának a kelletnél kevesebb tudományos figyelmet szentel (mintha a kölcsönszó szereplő volna a nyelv arcán). Másrészt, mert Kontra szaknyelvet vizsgál, olyan területet tehát, mely túlesik a közfigyelem horizontján s így zavartalanabban kölcsönöz, jobban mutatja az adaptálódás állomásait, mint a köznyelv (sajtó, rádió) — bár ezekből is kapunk néhány szép példát. Munkájához a szerző kicédulázta 51 orvosegyetemi tankönyv indexéből az angol szavakat s visszakereste ezek előfordulásait a szövegekben. Az így nyert adatokat nem közli, de példáit ezekből meríti.

Kontra — Haugen nyomán — áttekinti a szókölsönzés lehetséges típusait: direkt kölsönzés (*stress*); hibrid kölsönzés vagy részfordítás (*farmertüdő*); indirekt kölsönzés, amikor morfémikus átvétel nincs — ennek fajtái: tükörzavak (*sham rage* → *ál-dühösség*); tükörjelentések, amikor meglevő szavak kapnak új jelentést, mégpedig 1. analóg szavak, ahol alaki hasonlóság van (*realizál* 'megvalósít') → 'ráébred'), 2. homológ szavak, ahol alaki hasonlóság nincs (*köldökzsinór* 'magzat vezetőke' → 'úrhajós vezetőke', az *umbilical cord* alapján), 3. homofón szavak, ahol az alaki hasonlóság véletlen (*buli* 1. kártyaműszó, 2. jégkorongműszó). Az indirekt kölsönzés illetően felosztása azonban felzárkózott. A homológ szavak is tükörfordítások (tkp. egyszavas calque-ok), minthogy létrejöttükhez az átvevőnek értenie kell az eredeti kifejezésben rejlő metaforát (erre Kontra is céloz az 53. lapon). A német *Mondfahre* → *holdkomp* tükörfordításban a *komp* éppúgy metaforikus bővülésen esik át, mint a *köldökzsinór* az úrhajósra való alkalmazáskor; hogy a metafora két tagja szóösszetételt alkot-e vagy sem, az szintaktikai kérdés, szemantikai jelentősége nincs. Másrészt a *realizál* 'ráébred' és a *buli* 'jégkorongműszó' is együvé tartozik: az átvevőnek nem kell tudnia, hogy az angolban valamikor metaforikusan keletkezett a *realise*-nak e második jelentése — számára a két *realizál* éppúgy homonima, mint az etimológiailag teljesen más eredetű *buli*¹ és *buli*². Azaz: poliszémia és homonímia (-fónia) között szinkron szempontból nincs értelme különbséget tenni. Az analóg, ill. homofón kölsönzések valójában direkt kölsönzések, bár hangtani beilleszkedésüket befolyásolhatja, hogy homofónok egy-egy már meglevő (történetesen idegen eredetű) magyar szóval.

Az elméleti rész erősen túlméretezett az empirikus-adatelemző anyag rovására, ehhez képest nem tud elég újat mondani. A definíciók, felsorolások egy része öncélú, az okfejtést nem viszi előbbre, mint pl. Ullmann nyelvészeti modellje (5), vagy az a képlet, miszerint „a magyar nyelv. . . egy mH_{ny} halmaznak tekintendő” (37), de helypazarlás az ilyen idézet is: „A szó egyike a nyelv fundamentális egységeinek. Forma és tartalom dialektikus egysége” (13). Sokat markol és keveset fog magának a kölsönzésnek a definíciója, melyet a szerző — Hockett nyomán — így ad meg: „Ha A beszélt utánozza B beszédének valamilyen vonását, akkor a kölsönzés folyamata játszódik le” (10). Mint-hogy minden nyelvi változás így terjed, vagyis minden nyelvi jelenség így valósul meg, beleértve a spontán sajátnyelvi hangtörvényeket meg a belső keletkezésű szavakat is, e definíció egybemossa a kölsönzést az innovációval, tehát rossz. Bloomfield (*Language* 444 l.) vagy — a Kontra bevezetőjében is idézett — Haugen jobb kiindulási alap volna.

Elvben elfogadható Kontra álláspontja, hogy a kölsönzéshez kétnyelvű személyekre van szükség. A gyakorlatban azonban az „importőr” kiléte, nyelvtudása nem jellemzi kielégítően az import sorsát. Aki a Gem-kapcsot behozta, talán tudott angolul és *dzsem*-nek mondta, mégis *g*-vel honosodott meg. Az autószerelő, aki a *tubeless tyre-t tubeless gum*-nak mondja (31), nyilván nem kétnyelvű! A bilingvizmus — a Weinreich és Haugen által vizsgált közösségek létfarmája — a magyarországi angol kölsönzésben jelentéktelen tényező. Megkülönbözteti Kontra az „egy nyelvhez tartozó”, ill. a „két nyelvhez tartozó” szöveget (23), de példamondatai között ilyen különbséget nem látok, mindkettő hibátlan magyar szerkesztésű — mindpedig egy mondat nyelvi hovartartozását ez dönti el, nem a szavak etimológiai eredete.

Az „Alaktani kérdések” c. fejezetben új és meggyőző a szuffixum-helyettesítés és általában a kölsönzött kötött morfémák tárgyalása; ezek jelentőségét alá szoktuk becsülni. Néhány megállapítás viszont a magyar nyelv, illetve az agglutináló nyelvtípus működésének félreértéséről tanúskodik. A magyarban a végződések *c s a k* szabályosak lehetnek, pl. a főnévi tárgy csak *-t*, a többesszám csak *-k* jelű lehet (ez utóbbi alól nagyritkán kivétel a tulajdonnév: *Fölcsendültek a Kinderszenen*, bár itt meg inkább egyes számú igét használunk). Kontra b) kategóriája tehát, a „nem teljesen beilleszkedett szavak, [melyeknek] átvevőnyelvi toldalékolása csak részben olyan, mint az eredeti szavaké” (43), a magyarban nem létezik. Végképp idegen a magyartól a *c* csoport (ragozhatatlan szavak): a *know-how-t* is kell ragozni (íme a példa!). Nem áll a magyarra az sem, hogy „az alaktani beilleszkedés megkívánhatja a kölsönziszavak tövégi hangjának helyettesítését olyan átvevőnyelvi hanggal, amely lehetővé teszi a . . . szuffixációt” (43). A magyarban minden fonológiailag jólformált szó toldalékolható, a hanghelyettesítésnek tehát *c s a k f o n o l ó g i a i* oka lehet. A román *nunta* nem azért lesz *nunta* a csángóban, hogy ragozható legyen, hanem mert az *ã* → *a* helyettesítés hangtani kényszer, ugyanúgy, mint az angol [əu] → magyar *ó* (*disco* — *diszkó*), mely pedig Kontra szerint „minden változtatás nélkül” van átvéve (43). Akkor a *nunta* is!

Nem igaz, hogy az igei átvételeknél a képzővel való megtoldás a ragozhatóvá alakítás miatt van. A magyar (és a legtöbb nyelv) ugyanis ige t nem tud kölsönözni, csak igei tövet, az ige képző (*drén-ez, kód-ol*) magát az ige szót fejezi ki.

Hangtani téren Kontra azt vallja, hogy „az elfogadhatóságra kell a legfőbb figyelmet fordítani, és nem az ún. nemzeti hagyományokra” (39) — azaz közelíteni szeretné a kölcsönözavak kiejtését az eredeti formához: „... kívánatos lenne a természetes hanghelyettesítésekre alapítani” (41). Az elv izlés dolga, de a megvalósítást körültekintően kell végezni, nehogy egy működő hagyományt káoszba döntünk. Természetes hanghelyettesítést. „viszonylag objektív kísérleti eredményeket” (40) csak naiv beszélő (gyermek stb.) fog produkálni — a jövevényszavakat viszont éppen nem ők importálják, ráadásul a behozatal többnyire vizuálisan történik. A Bakos-szótárnak ezért nem rónám fel a *berksíri, bézik, bradzersh, bibop* átírást (40), mert valóban ez a művelt magyar norma. (Vannak Bakosnál igazi hibák is, melyeket Kontra joggal ró fel.)

A könyv legérdekesebb, legmeggyőzőbb része az utolsó fejezet, a szókészlettel foglalkozó. Csak sajnálni lehet, hogy gyűjtőmunkájának eredményét, magát a korpuszt: a magyar orvosi nyelv angol eredetű elemeit Kontra nem közli. Hatalmas munkát végzett: a magyar hosszú időre kincseshányója lehetne a nyelvi kontaktusok kutatóinak, olyan megbízható és ellenőrizhető anyag, amilyennel alig rendelkezünk. Csak annyit tudunk meg, hogy számuk legalább ezerre tehető. Nem lehetne módját találni a korpusz közzétételének?

NÁDASDY ÁDÁM

Dezső László (szerk.): Contrastive Studies Hungarian—English

Studia Comparationis Linguae Hungaricae. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 121 l.

Elvárható-e, hogy egy 1982-ben megjelent magyar tanulmánykötet szerzői idézzenek 1980-as (pl. Fisiak 1980), 1979-es (pl. Krzeszowski 1979) vagy 1977-es (pl. Eckman 1977) szakirodalmat? A recenzens a választ nem meri megkockáztatni. Annak, hogy az ismertetendő kötet szerzői közül senki sem idézi az említett munkákat, aligha az az oka, hogy lényegtelenek a kontrasztív nyelvészet szempontjából. Sokkal inkább az, hogy e kötet szerzői körülbelül 1975-ben készíthették tanulmányaikat. Így nem tehetnek róla, hogy most megjelent írásaikat kissé belepte a por.

Az első tanulmányban Csapó József az angol denominális melléknevek egy csoportját veti össze magyar megfelelőikkel (English denominal adjectives and their Hungarianian equivalents, 21—38). A szóképzés vizsgálata a magyar kontrasztív nyelvészetnek kevésbé művelt területe, így Csapó itt töretlen utakon jár, immár egy évtizede. A szerző azt vizsgálja, hogy 1. milyen angol főnevekből képezhetők milyen melléknevek, 2. milyen magyar főnevekből képezhetők milyen melléknevek, és 3. mik a két nyelv denominális melléknévképző szabályainak azonosságai és különbségei.

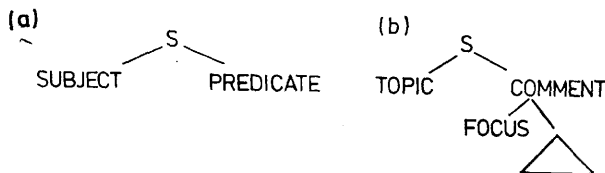
A vizsgálatot a Webster's Third-ből vett, konkrét, megszámlálhatatlan főnevekből képzett mellékneveken végezte el, a szótár definíciói alapján. A denominális melléknevek szótári definíciói általában rövidített mondatok (propozíciók) formájában vannak megadva, mégpedig úgy, hogy a definíciói igei kiegészítője azonos a melléknév tövét alkotó főnévvel: *fearful* 'causing fear', illetve *félelmes* 'félelmet keltő'. A vizsgált mellékneveket Csapó hét csoportra osztja a definícióban szereplő igék alapján: 1. HAVE: *jeges* (víz): *icy* (water); 2. COMPOSED OF: *jég*(kocka): *ice*(cube); 3. CHARACTERIZED BY: *cloudy*: *felhős*; 4. RESEMBLING: *ezüstös* (haj): *silvery* (hair); 5. AFFECTED BY: *rozsdás* (fűnyíró): *rusty* (lawn-mower); 6. PRODUCING: *fagyos* (éjszaka): *frosty* (night); és 7. DERIVED FROM: *szén*(sav): *carbonic* (acid).

Az igék, attól függően, hogy milyen főneveket választhatnak ki denominális melléknevek képzésére, vagy specifikusak vagy nem-specifikusak. Az előbbieknél valamilyen specifikus szemantikai jeggyel rendelkező főneveket választanak ki, mondjuk olyan anyag nevét, mely mind folyékony, mind színes (pl. *blood*). Ilyen esetekben nincsenek megkötések a denominális melléknévképzésben: *mud covers the ground*: *muddy ground*; *sár borítja a talajt*: *sáros talaj*. A nem-specifikus igék esetében nincs ilyen megkötés, az *abound* in csak azt jelenti, hogy valamiből sok van valahol, azaz valami bővelkedik valamiben, ami lehet megszámlálható is, megszámlálhatatlan is stb. A nem-specifikus ige tehát bármilyen főnévvel alkothat propozíciót, de nem minden propozícióból vezethető le angol denominális melléknév, pl.: *this area abounds in gardens*: **gardeny area*. A magyarban nincs ilyen megkötés: *ez a vidék bővelkedik kertekben*: *keretes vidék*.

Csapó dolgozatának elsősorban az elméleti kontrasztív nyelvészet szempontjából van jelentősége. A gyakorló angoltanár azonban amennyire örül a specifikus/nem-specifikus igék szembeállításának, annyira hiányolja az elméleti distinkció alkalmazását, vagyis a nem képezhető mellékneveknek egy bő (ha nem is kimerítő) listáját.

A második tanulmány É. Kiss Katalin munkája (Hungarian and English: a topic-focus prominent and a subject prominent language, 39—59). É. Kiss a magyar és az angol szintaktikai összevetésével azt a Ch. Litől és S. Thompsontól származó tipológiai feltevést támogatja meg, mely szerint azok a nyelvek, melyekben az alany és az állítmány kettőssége szervezi a mondatokat, szisztematikusan eltérnek azoktól, amelyekben a topic és a comment a mondat alappillérei. Mindkét nyelvben működik mindkét szervező elv, de az angolban az alany—állítmány elv, a magyarban a topic-comment elv az elsődlegesen fontos. Következésképp a magyar szintaktikai transzformációk zömében a topic és a fókus a kardinális elemek, az angol transzformációkban viszont az alany és az állítmány.

Az angol mondatok alapvetően (a), a magyarok alapvetően (b) típusúak. Az angolban is megfigyelhető a kommunikatív elvű mondat szerkesztés: különféle transzformációk

alkalmazásával alannyá tehető az egyes topikalizálható elemek, pl. Dative Shift and Passivization: *John was given the first prize by the committee*, ahol a *John* a topic, szemben a *The committee gave the first prize to John* modattal; Raising: *John seems to be able to win* (ahol a *John* a topic) szemben az *It seems that John is able to win* mondat (ahol az *It* a topic) stb.

A magyarban a nyelvtani viszonyokat a végződések jelölik, s a mondatok felszíni szerkezetében a mondatrészek sorrendjét a kommunikatív (topic-fókus) elv határozza meg. Az alapvető felszíni struktúrákat generáló transzformációk a kötelező fókus-transzformáció és a választható topikalizáció. A *kereste a felügyelő a gyanúsítottat a bárban* mélyszerkezetet a fókus-transzformáció *a bárban kereste a felügyelő a gyanúsítottat* szerkezeté alakítja, melyből tetszés szerint topicalizálható az a *felügyelő* elem (*a felügyelő a bárban kereste a gyanúsítottat*) vagy az a *gyanúsítottat* elem (*a gyanúsítottat a bárban kereste a felügyelő*).

É. Kiss tanulmányának nyelvi bizonyító anyagát saját magyar és angol intuíciónál meríti. Az olvasó nem tudja, mit takar a szerzőnek az a kijelentése, hogy a (37.b) jelű mondatot „a legtöbb adatközlő elfogadhatatlannak tartja” (55). É. Kiss második emelési szabálya (56) ilyen mondatokat ad (az ő számozásával):

- (40a) *János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennék.*
 (40b) *János azt mondta, hogy moziba szeretné, ha mennék.*
 (40c) *János moziba mondta, hogy szeretné, ha mennék.*

A recenzens intuícója (40c)-vel kapcsolatban az volt, hogy ezt aligha mondaná. Saját intuícóját szembesítette — ha nem is statisztikailag szalonképes bizonyító anyaggal, legalább — 103 magyar diák (70 nem-bölcsész egyetemista és 33 gimnazista) intuícójával¹. A kérdőívén ez állt:

Állapítsa meg, hogy az alábbi mondatok jó (elfogadható) magyar mondatok-e. Ha igen, ne írjon a mondat alá semmit. Példa: Jancsi szerette Juliskát.

Ha egy mondatról az a véleménye, hogy nem elfogadható, írja át úgy, ahogyan Ön mondaná. Példa:

Mért te megnézted a meccset?
 Mért nézted meg a meccset?

Kilenc mondatot vizsgáltunk, közülük a 3. É. Kiss (40a)-jával azonos, a 9. a (40b)-nek, a 6. a (40c)-nek felel meg.

- (3) *János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennék.*
 (9) *Péter azt dűnyögte, hogy színházba szeretné, ha mennék.*
 (6) *Maresi meccsre mondta, hogy szeretné, ha mennék.*

¹ Köszönetet mondok Molnár László professzor úrnak (DOTE) és Szabó-Pap Juditnak (KLTE) azért, hogy lehetővé tették a vizsgálatok elvégzését.

Eredmények:

A (40a)-val azonos (3) mondatot 39-en nem változtatták meg, 49-en *János azt mondta, hogy szeretné, ha moziba mennénk*-re írták át és 15-en szempontunkból irrelevánsan változtatták meg.

A (40b)-nek megfelelő (9) mondatot négyen nem változtatták meg, 89-en *Péter azt dűnnyögte, hogy szeretné, ha színházba mennénk*-re írták át, 10-en pedig irreleváns változtatást eszközöltek.

A (40c)-nek megfelelő (6)-ot öten nem változtatták meg, 80-an *Marci azt mondta, hogy szeretné, ha meccsre mennénk*-re változtatták, 15-en pedig irreleváns változtatást eszközöltek.

Az eredményekből három dolog következik. Először: (40a)-t sokkal többen tartják jónak (sokkal többen nem változtatják meg) mint (40b)-t és (40c)-t. Másodsor: (40b)-t 89-en visszaalakították (40a)-ra, vagyis sokan az első fókusz-emelést nem szívesen hajtják végre. Harmadsor: (40c)-t 80-an visszaalakították (40a)-ra, vagyis a kétszeres fókusz-emelést a vizsgált diákoknak közel 80%-a nem tartotta elfogadhatónak. Megjegyzendő, hogy hárman a kétszeresen fókuszemelt mondatot egyszeresen fókuszemeltre változtatták (*Marci azt mondta, hogy meccsre szeretné, ha mennénk*).

É. Kiss Katalin a magyar topic-fókusz-prominens jellegének és az angol alany-prominens jellegének fókuszba állításával gazdagította az elméleti kontrasztív nyelvészetet. Tanulmánya alapul szolgálhat angolul tanuló magyarok és magyarul tanuló angolok számára készíthető szövegi gyakorlatok írásához is.

A harmadik tanulmány Korponay Béláé (A double-faced case category, 61—73). A magyarban a causalis-finalis -ért mind okot, mind célt kifejezhet, hasonlóan az angol for prepozícióhoz. Az összetevés nyelvi alapjául két modern regény, a szovjet B. N. Akszenko prepozíciókról szóló könyve és egy szótár szolgált. Korponay elemzésében az angol oki viszonyt gyakran

PATIENT + STATIVE V/A + CAUSE

szerkezet fejezi ki, ahol a magyar causalis-finalisszal jelölt főnévnek vagy főnévi csoportnak megfelelő angol CAUSE-t a for prepozíció vezet be. E konstrukcióknak két típusa van. Az egyikben az ige személyes szimpátiát vagy ellenszenvet fejez ki (= personal likes or dislikes), pl.: *He was admired for his simplicity: Egyszerűségéért csodálták*. A másikban az ige 'valakinek okozott anyagi vagy morális kárért járó kompenzációt' fejez ki, pl.: *He was punished for stealing: Megbüntették lopásért*.

Befejezésül Korponay leszögezi, hogy elemzésének eredményei „majdnem triviálisak” (73). Egyetérthetünk vele abban, hogy ez egyáltalán nem baj, hisz a nyelvtanuló dolgát a trivialisok (pl. *A könyv ért jöttem: I came for the book*) megtanításával könnyebbé tehetjük, míg az eltérések állandó súlykolásával (pl.: *Kint ültem a napon: I sat out in the sun*) a tanulóknak inkább kedvét szegjük.

Nádasdy Ádám a vonatkozó névmások hasonlóságait és különbségeit veszi számba azzal a kimondott céllal, hogy megkönnyítse a magyarok számára az angol vonatkozó névmások használatának elsajátítását (Relative pronouns in English and Hungarian, 75—87).

A két nyelv vonatkozó mellékmondatai nagyjából hasonló szerkezetűek, ennek ellenére a magyarok angol beszéde telistele van nyelvtanilag vagy stilisztikailag hibásan használt vonatkozó névmásokkal. Nádasdy szerint ennek az az oka, hogy a nyelvtanok és nyelvkönyvek az élő nyelvhasználatot eltorzító rendszert tárnak a tanulók elé. A tankönyvek szerint például a személyes vonatkozó névmás, ha tárgyra utal, *whom, who, that* vagy \emptyset , ebben a csökkenő gyakorisági avagy fontossági sorrendben. A beszélt angol nyelvben azonban ennek épp a fordítottja igaz: a \emptyset a leggyakoribb, aztán a *that* következik, majd a *who*, s végül a *whom*. Nádasdy előrejelzése szerint a magyarok ezért gyakran *whom*-ot használnak ott, ahol az angolok *who*-t, *that*-et, de leginkább semmit sem mondanak.

A mindenáron *whom*-ot használó ember csak küldödi voltát árulja el (stilisztikailag hibázik), de aki *what*-ot használ *that* helyett, az nyelvtani hibát ejt. Ezt a tipikus magyar hibát a szerző azzal a tankönyvívői hipokrizissal (85) magyarázza, amely a magyar *Ez az a könyv, ami akkora botrányt kavart*-típusú mondatokról nem vesz tudomást. Könyveink az *amely* = *which, that, \emptyset* megfelelést sugallják, de tanulóink viszonylag ritkán akarnak *amely*-t használni, annál gyakrabban a Nádasdy által kollokvialis köznyelvnek nevezett *ami*-t. (Nádasdy eme állítását bizonyítja az is, hogy a fent említett 103 diák közül az *Ez az a könyv, ami akkora botrányt kavart* mondatot 84-en nem változtatták meg, tehát jónak tartották, s csupán 10-en változtatták az *ami*-t *amelyik*-re, s 9-en *amely*-re.) A célnyelvi hiba forrása ebben az esetben tehát az, hogy a tananyag nem a valóságos, hanem a

„helyes” anyanyelvi formákra épült. Nádasdy azzal, hogy a g y a k o r i s á g pedagógiai fontosságára irányítja figyelmünket, olyasmit tesz, amit a legjobb angol nyelvvtanok is ritkán tesznek csak (vö. Kontra 1978), s ami jóval cikkének születése (ha nem is megjelentése) után lett csak része a külföldi kontrasztív nyelvészeti gondolkozásnak (vö. Krzeszowski 1981).

Éppen a gyakorisági szempont az azonban, amit Nádasdy nem alkalmazott következetesen. Az irodalmi magyar leírásában (80–81) azt állítja, hogy (1) és (2) között nincs jelentésbeli különbség

- (1) *Megjött a z a kollégám, aki külföldön volt*
 (2) *Megjött a kollégám, aki külföldön volt,*

s azt is állítja, hogy (2) „teljesen normális” mondat. Szerinte eme előre mutató szavak csupán fakultatívan szerepelnek a kijelölő értelmű mellékmondatokban. Mindkét állítása túloz.

A korábban említett 103 diákot megkérdeztem, hogy szerintük (2)-nek mi a jelentése? A? B? Vagy mind a kettő?

- A) *Számos kollégám közül az jött meg, aki külföldön volt.*
 B) *Megjött a kollégám. (Egy kollégám van csak.) Korábban külföldön volt.*

59 diák szerint a mondat A)-t jelenti, 31 szerint B)-t, 13 diák szerint pedig a mondat két-értelmű, A)-t s B)-t egyaránt jelenti. Vagyis sokak szerint (2) valóban kijelölő értelmű; kevesebben, de elég sokan úgy gondolják azonban, hogy nem az; s a megkérdezetteknek alig több mint 10%-a véli csak úgy, hogy (1) és (2) szinonimok. Másképp: 103 megkérdezett magyar diák közül legalább 31 szerint (1) és (2) nem szinonimok.

Nádasdy (2) mondata lehet, hogy „teljesen normális” mondat, de nem túl gyakori. 102 diákkal töltettem ki az alábbi kérdőívet:

Jelölje meg X-szel, hogy egy-egy párban melyik a gyakoribb (gyakrabban használt vagy gyakrabban hallható) mondat. Példa:

- X *Ahol rosszul dolgoznak, rosszul is keresnek.*
 Hol *rosszul dolgoznak, rosszul is keresnek.*

Ha egy pár mindkét tagja egyformán gyakori, írjon X-et mindkét mondat elé.

Példa:

- X *Felkapta a gyereket a földről.*
 X *Fölkapta a gyereket a földről.*
 1. *Beszélgj azzal az emberrel, akivel akarsz!*
Beszélgj az emberrel, akivel akarsz!
 2. *Sándor bácsinak három fia van. Tegnap késve érkezett a temetésre a fia, aki eltörte a lábát.*
Sándor bácsinak három fia van. Tegnap késve érkezett a temetésre az a fia, aki eltörte a lábát.
 3. *Vedd meg azt a könyvet, amelyik tetszik!*
Vedd meg a könyvet, amelyik tetszik!
 4. *Isméri a férfit, akít említettél.*
Isméri azt a férfit, akít említettél.
 5. *Láttad azt az embert, aki utánad jött?*
Láttad az embert, aki utánad jött?
 6. *A Fácán sem az igazi kocsmá már, mint pár évvel ezelőtt.*
A Fácán sem az az igazi kocsmá már, mint pár évvel ezelőtt.

455 esetben (74,34%) a diákok a teljesebb formát tartották gyakoribbnak, 38 esetben (6,20%) a rövidebb formát, és 119 esetben (19,44%) a két változatot egyformán gyakornak tartották. Tehát e vizsgálat szerint az előre mutató az-os mondatokról a beszélők úgy vélik, hogy sokkal gyakoribbak. Megjegyzendő, hogy a szintaktikai körülmények is befolyásolják a gyakoriságot: más az „elhagyhatósági indexe” az előre mutató azt-nak és más a nem tárgyra mutató szónak (az, azzal stb.). A 3., 4. és 5. mondat esetében 96 „egyformán gyakori” értéket kaptunk (31%), az 1., 2. és 6. mondat esetében azonban csak 23-at (7,5%).

Miért fontos mindez? Ha feltesszük, hogy a kijelölő értelmű mellékmondatot tipikusan az vezet be a magyarban (s az ismertített eredmények erre adnak némi alapot), akkor megjósolható, hogy az angolul tanuló magyarok (3) és (4) közül

- (3) *He knows the man you mentioned*
 (4) *He knows that man you mentioned*

(4)-et fogják gyakrabban használni. (3) és (4) ugyan egyformán grammatikus, de nem teljesen szinonim mondatok. Nádasdy joggal mondhatja erre, hogy a *that* mutatónévmás főlétesítő vagy túl gyakori használata nem tartozott szorosan vizsgálati területéhez. A magyar kontrasztív nyelvészetbe éppen általa behozott gyakorisági szemlélet fontosságát azonban egy ilyen „kitekintés” is jól mutatta volna.

A következő tanulmányban Stephanides-Diósy Éva² a névelők egy csoportját vizsgálja (The generic use of the article in English and Hungarian, 89–111), nevezetesen az általános („generic”) névelőket a definíció-szerű mondatokban (*A delfin emlősállat*), a hasonló mondatokban (*Úgy szalad, mint a nyúl*), a nem definíció-szerű mondatokban (*A tudós az elefántokat tanulmányozza*) és a nominalizált melléknévek előtt (*Az erősnek támogatnia kell a gyengét*).

A szerző angol példamondatait maga fordította magyarra (93) és az így kapott anyagot elemzi. Sok esetben használ * -ot a nyelvtanilag helytelen mondatok jelölésére, de ezek a megcsillagozott mondatok nem megjósolt hibákat jelölnek (mint például Varga László tanulmányában), s különösen nem megfigyelt hibákat (ilyesmi egyetlen szerzőnél sincs ebben a „hibaelemzés előtti” korszakból való kötetben). Ebben a tanulmányban a csillag csupán az egyes névelők disztribúciójának leírásához szükséges.

Varga László az újra-használt főnevek hangsúlyozását vizsgálja a két nyelvben (Differences in the stressing of re-used nouns in English and Hungarian, 113–122). A kötet legjobban megírt s egyben legrövidebb tanulmányában Varga a dialógusok kijelentő válaszmondataiban előforduló, újra-használt főneveket vizsgálja. Bemutat három olyan esetet, melyben az angol és a magyar hangsúlyszabályok hasonlóak, pl.:

- A) *Peter's bought an orange.*
 B) *And he's e a t e n the orange.*
 A) *Péter vett egy narancsot.*
 B) *És meg is e t t e a narancsot.,*

majd rátér a különbségekre.

Ha a válaszmondat rémája új igét és régi főnevet tartalmaz, s ezek nem kontrasztív hangsúlyúak, angolban a mélyszerkezeti ige felszíni realizációja kapja a mondathangsúlyt. A magyarban a felszíni ige akkor kap mondathangsúlyt (l. az előbbi példát), ha a főnév nem határozatlan tárgy vagy eszközhatározó, helyhatározó, vagy az állítmány része. Az újra használt főnév az állítmány része például ebben a párbeszédben:

- A) *We need more teachers.*
 B) *I'll b e a teacher.*
 A) *Több tanár kell.*
 B) *(Én t a n á r leszek.*

Varga — Nádasdyhoz hasonlóan — hibaelőrejelzéseket is ad, de csak az angolul tanuló magyarok esetében. Az iménti párbeszédet a magyar tanulók várhatóan *I'll be a t e a c h e r*-rel fejezik be, helytelenül (118).

Az eltérések vagy hibaforrások másik esete az, amikor a válaszmondat rémájában egy nem-kontrasztív hangsúlyú új ige és egy kontrasztív hangsúlyú régi főnév áll. Ekkor az angolban az igére esik a mondathangsúly, de a magyarban a főnévre.

- A) *He hates journalists.*
 B) *But he's just m a r r i e d a journalist.*
 A) *Nem állhatja az újságírókat.*
 B) *De hiszen (pont) egy ú j s á g í r ó t vett feleségül.*

Az előrejelzés szerint a magyarok a válaszmondat *journalist* szavára teszik a mondathangsúlyt.

Varga tanulmánya közvetlenül felhasználható a magyarországi angoltanárok munkájában is, s ezért — Nádasdyéval együtt — a kötet leghasznosabb írása. Elemzésének

² E cikk valódi szerzője H. Stephanides Éva; a kötetben a szerző neve tévesen szerepel.

érvényét további empirikus anyagon is meg kell vizsgálni. Lehetséges ugyanis, hogy a szerző által nem megfogalmazott, fordított irányú előrejelzések is helyesnek bizonyulnának egy korpusz-vizsgálat során (pl. az utolsó dialógust egy magyarul tanuló angol így fejezi be esetleg: *De hisz pont egy újságról vett feleségül.*)

Külön kell szólni a kötet bevezető tanulmányáról. Dezső László írása (English—Hungarian contrastive linguistic research in Hungary, 7—15) a hazai angol nyelvészet és a kontrasztív vizsgálatok történetének rövid vázлата, némi kitekintéssel az iskolai angoltanítás helyzetére. Sajnos, amit Dezső 1975 (?) körül írt, remélt (az általános iskola egészére kiterjedő angoltanítás megvalósulását), annak a tervét is régen „elfújta már a szél”. Caveat emptor, a 12. lapon a 4. bekezdés átugrandó!

Megdöbbenő Dezső írásának angolsága. Számítalan kisebb-nagyobb angol nyelvi hiba mellett eme alig több mint 8 oldalas írásban legalább féltucat olyan rész található, melyet angol anyanyelvű kollégám egyszerűen nem értett meg, vagy csak hosszas fej-törés után vélt érteni. Angolok számára érthetetlen a 8. oldal legalsó bekezdésének *The most difficult personal conditions* kezdetű mondatában az, ami magyarul valószínűleg „személyi feltételek” lenne. A 9. oldal közepén is eltér Dezső szövegének jelentése a szerző szándékától: angol kollégám tanácsátalanul mondta rá, hogy „I don't see how specialists are in the form of professional consultations” (Nem értem, hogy a szakemberek miként kerülnek szakmai konzultációk formájába). Mindez sajnos egy olyan kötetben található, amely — a borítón olvasható szöveg szerint — angoltanároknak és a magyarországi kontrasztív nyelvészet iránt érdeklődőknek van szánva. Könnyen lehet, hogy Dezső László egy „fordító” áldozata, de az Akadémiai Kiadó „termelési titkain” nem medítáló olvasó végülis csak arra a következtetésre jut, hogy a Hunglish nyelven írt tanulmány a kötet élén Dezső tollából származik.

Összegzésül: a kötet tartalmaz hat hasznos tanulmányt, melyek közül Nádasydy és Vargák a tanításban közvetlenül is felhasználható. A mai árak mellett 75 Ft-ért elég jó vásár, különösen akkor, ha tudjuk, hogy az angol—magyar kontrasztív kutatócsoport hét füzete a nagyközönség számára nem hozzáférhető, s hogy a Dezső és Nemser szerkesztette 1980-as kötetet magas ára (500 Ft) sokak számára elérhetetlenné teszi.

Hivatkozások

- DEZSŐ, L. and W. NEMSER (szerk.), *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
- ECKMAN, FRED R., *Markedness and the Contrastive Analysis Hypothesis*. *Language Learning* 27 (1977): 315—330.
- FISIAK, JACEK (szerk.), *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics*. John Benjamins B. V., Amsterdam 1980.
- KONTRA MIKLÓS, *I like her, that woman*. *Nyelvpedagógiai Írások* 1 (1978): 158—165.
- KRZESZOWSKI, TOMASZ P., *Contrastive generative grammar: theoretical foundations*. Narr, Tübingen 1979.
- KRZESZOWSKI, TOMASZ P., *Quantitative Contrastive Analysis*. *Studia Linguistica* 35/1—2 (1981): 102—113.

KONTRA MIKLÓS

Falkné Dr. Bánó Klára: *Amerikai angol—brit angol* (Az amerikai angol sajátosságai és eltérései a brit angoltól)

Tankönyvkiadó, Budapest 1982. 147 l.

I. Amerikában nem úgy beszélnek angolul, mint Angliában. Hogy mennyire nem úgy, azt a saját bőrömon tapasztalhattam 1978. őszén, amikor 13 évi angoltanulás után (ebből az utolsó négy évben angoltanárként is működtem már) úgy éreztem magam Amerikában, mintha nem is angolul beszélő nép országában lennék. Ez az áldatlan állapot három hónapig tartott: ennyire volt szüksége a brit angolhoz szokott fülemnek az amerikai kiejtés „legzavaróbb” sajátosságainak megszokásához. Melyek voltak ezek? Az úgynevezett „flapped d” és a „kieső t”. Az első esetben a brit [t] helyén az amerikaiban [d] hallatszik hangsúly utáni helyzetben, két magánhangzó között (*water*), egy likvida és egy

magánhangzó között (*furtive*), vagy két likvida között (*myrtle*). Így a *writer* 'író' és *riders* 'lovas' szavak Amerikában gyakorlatilag homofónok.

A hangsúlyos szótag utáni [nt] hangkapcsolatból a [t] általában kiesik: a *twenty* 'húsz' szó Angliában általában [ˈtwenti], Amerikában általában [ˈtwɛni] kiejtésű. Az amerikai angol (AA) eme sajátága következtében az *inter-* 'között' prefixum és az *inner* 'belső' melléknak is homofónokká válhatnak, amint erről meggyőződünk akkor, amikor a bloomingtoni Ural-Altaji Tanszéken Belső-Ázsiáról (*Inner Asia*) előadást hallgató, földrajzilag igencsak tájékozatlan golyák megkérdezték tanárukat, hogy: *Where is* [mər'eɪfə]? Értvén ezen azt, hogy mi és mi közt van e furanévű vidéke a Földnek?

Ellentétben az egyéb amerikai kiejtési sajátságokkal (pl. a mindenhol kiejtett és retroflex [r]-rel, az *ant* szóval azonosan ejtett *ant*-tel stb.), e két említett amerikai specifikum nekem hónapokig komoly megézési nehézségeket jelentett. Ha hihetünk Daniel Jonesnak (1962. 359), a kieső t a brit angol anyanyelvűek számára is gyakran megnehezíti az AA megértését.

A brit angolon (BA) nevelkedett külföldi viszonylag hamar (1-2 év alatt) amerikanizálhatja kiejtését Amerikában, ha van hozzá füle és szája. A szóhasználati briticizmusoktól való megszabadulás azonban sokkal hosszadalmasabb folyamat. Rendszeres és állandó tanulás esetén is hosszú évekig eltarthat eme „alattomos” lexikai briticizmusoknak az amerikai megfelelőekkel való kicserélése. Az amerikai angolon nevelkedett külföldinek valamivel könnyebb dolga lehet Angliában, hisz az AA hatása jóval nagyobb a BA-ra, mint a brité az amerikaira.

Az angol két fő változatát összevető munkák nemcsak Amerikában és Angliában fródtak, hanem — érthető módon — olyan, nagy hagyományú angoltanítással rendelkező országokban is mint amilyen Svédország (Allwood 1964) és Lengyelország (Lawendowski és Pankhurst 1975).

Magyarországon több mint fél évszázaddal ezelőtt a budapesti böcsészkarai dékán, Melich János, emelt hangon közölte a diákösztöndíjjal Amerikába készülők Országgh Lászlóval, hogy valószínűleg elment az esze, ha Shakespeare Angliája helyett a gengszterek hazájába akar menni, ahol ráadásul korcs nyelven beszélnek az emberek. Ha lassan is, de lekopott a „korcs” jelző az „amerikai angol” elől hazánkban. Segíthetett ebben nemcsak a józan ész, hanem Magay Tamás és Lukácsné Láng Ilona Anglicizmusok—Amerikanizmusok c. könyve (1966), Országghnak az AA-t és a BA-t összevető fejezete (1972. 117—150), meg az is, hogy Országgh Angol—magyar kéziszótárának legújabb kiadása (1981) — először a magyar lexikográfia történetében — körülbelül 4000 címszónak a brit mellett az amerikai kiejtését is feltünteti már.

2. Falkné Bánó Klára könyvét azzal a céllal írta, hogy a brit angolt tanuló magyarok számára megkönnyítse az amerikaiakkal való társalgást, s hogy röviden összefoglalja a két változat „eltérő tendenciáit” (6).

A bevezetés és a tárgy meghatározása után (5—10) négy fő fejezetre oszlik a könyv: I. Kiejtés (11—25), II. Helyesírás (27—30), III. Leíró nyelvtan (31—47) és IV. Szókincs (49—87). Ezeket egy témakörök szerinti szójegyzék (89—101) és index (103—115) követi, valamint egy függelék (117—143) és a mindössze 38 tételt tartalmazó bibliográfia (145—147).

Mivel Falkné könyve nagy példányszámban jelent meg (9700), s e recenzió terjedelme korlátozott, a következőkben elsősorban kiegészítő és helyesbítő megjegyzéseket fogok tenni, s nem a könyvnek kétségtelenül meglévő pozitívumait fogom elsorolni.

3. Könyvének a kiejtést tárgyaló részében Falkné Windsor Lewis (1972) szótára „nyomán” (12) jelöli a magánhangzókat. Az esetenkénti eltéréseket seholsem indokolja meg. Sajnálatos, hogy három esetben (a brit *girl*, *not* és *go* szavak megánhangzóinak jelölésében) eltér Országgh (1981)-től, vagyis a nálunk legjobban ismert átírási rendszertől. Egyenesen zavaró viszont az, ahogy Kenyon és Knott-tal (1953: xix), Francisszal (1958. 105) és magával a „nyomon követett” Windsor Lewis-szal is ellentétben Falkné az amerikai *father* és *not* szavak alsó nyelvválású, centrálisan képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzóját nem egységesen [ɑ]-val jelöli, hanem az elsőt [ɑ:] -val, a másodikét [ɑ]-val.

Nem lehet egyetérteni azzal, ahogy a szerző az [r]-et tartalmazó amerikai szavakat átírja, ugyanis — ellentétben az imént említett sztenderd munkákkal, s megint mindenféle megokolás nélkül — például a *bury* szót nem [ˈbɛri]-nek hanem [bʌɪ]-nek írja át (17). Az ő átírásait olvasva vajon honnan tudná az ember, hogy a [hʌɪ] a *hurry*, a [vʌɪ] viszont a *very* szó kiejtése? E két szó első magánhangzói ugyanis különböznek az amerikai kiejtésben is.

Nem mond sokat az olvasónak az a megjegyzés, hogy az AA *better* szó közepén hallható hang „egyes nyelvészek szerint a «t» fonéma egy változata (allofónja), mások szerint a «r» fonéma allofónja” (18). Ez az állítás ugyanis a nyelvésznek túl keveset mond, a nyelvtanulónak pedig valami olyasmit, amire nem kíváncsi. A nyelvtanulót az segítette volna, ha a szerző kimondja, hogy a *writer* és a *rider* g y a k o r l a t i l a g homofónok az átlagos sebességű, kollokvialis AA beszédben.

Az eltérő amerikai és brit kiejtésű szavak listájából (19—20) hiányzik a *status* szónak igen gyakori [ˈstætəs] ejtése és az *anti*- és *semi*- prefixumoknak [ˈæntər] és [ˈsemaɪ] ejtése.

Nem említi a könyv szerzője, hogy a BA-ban három külön magánhangzóval ejtik a *marry*, *Mary* és *merry* szavakat, de Amerika közép-nyugati részén, vagyis az úgynevezett „General American”-ben mindhárom szót egységesen [e]-vel ejtik, aminek az az oka, hogy a *man* és a *men* szavak magánhangzóinak különbsége [r] előtt neutralizálódik.

Helytelen a 18. oldalon a b) pontban megadott szabály, mely szerint „intervokális helyzetben az *nt*, *tl*, *nd* hangkapcsolatban jellemző a «t», illetve «d» kihagyása a társalgási nyelvben”. Ha ez így lenne, a *contain* szó t-je is kiesne. De nem esik ki, mert hangsúlyos magánhangzó előtt (s nem után!) áll.

4. A helyesírással kapcsolatban két megjegyzést kell tenni Falkné könyvéről: 1. a szerzőt félrevezették forrásai a 28. oldalon levő *practise*: *practice* dologában. Mindkét írásmód használatos Amerikában mind főnévként, mind igeként. 2. Levélbeli megszólító formula végén nem mindig áll kettőspont Amerikában, hanem csak a hivatalos (= formal) levelekben. A barátjának Amerikában éppúgy *Dear John*, kezdetű levelet ír az ember, mint Charles és Diana országában.

5. A nyelvtani eltérések között említi Falkné azt, hogy az amerikaiak a *get* ige múlt idejű participiumául a *gotten* formát használják, de csak akkor, „ha a jelentése «megszerez»” (31). Ennél bonyolultabb a helyzet, noha a szerző mentségére szól, hogy még a legátfogóbb angol nyelvtan (Quirk et al. 1972. 115) sem tárgyalja a kérdést megfelelően. A *gotten*-t legalább öt esetben használják Amerikában: 1. *I've gotten a new shirt.* ('acquired'); 2. *I would have got | gotten him to do it.* (*get*-causative); 3. *He's gotten fired again.* (*get*-passive; itt a *He's got fired again.* rossz mondat az AA-ban); 4. *It's gotten cold.* ('become'); és 5. *I should have gotten off the bus.* és *He should have gotten to South Bend by now.* (vagyis a *get* + adverbial participle szerkezetekben és a 'move to or from a specified point or in a particular direction' jelentésű *get* esetében).

6. A szókinésbeli eltérések a legnagyobbak a BA és az AA között, s ezek sorát Falkné egy kitűnő példával indítja: egy angol kislány ártatlanul megkért egy amerikai fiút „to knock her up at 7 in the morning”, mire a fiú szellemes válasza így hangzott: „Why not now?” A kislány arra kérte a fiút, hogy kopogtatással ébressze fel reggel, a fiú angoljában viszont a *knock somebody up* jelentése 'felcsinál'. Egy másik eset, a saját gyűjtésemből: angol hölgy Kaliforniában pénzt szeretne felváltani, s ezt mondja egy pénztárosnak: *Could you spare me some change, please?* A pénztáros zavartan néz rá, hisz tőle nem szokás kéregetni.

E fejezetben a szerző anyagát három csoportra bontva mutatja be. Az elsőbe a 17. század eleji BA-ból megőrzött szavak és jelentésbővüléseik tartoznak (pl. *fall* 'ősz' Shakespeare-nél és ma az AA-ban, szemben a BA *autumn*-mal), a másodikba az indián, holland, francia, spanyol, német és afrikai nyelvekből átvett szavak (pl. *totem*, *cookie*, *prairie*, *rodeo*, *hamburger*, *banjo*), a harmadikba a különféle szóalkotási módokon létrejött szavak (pl. to pick up > pick-up 'kisebb teherautó', *horse opera*, *gasoline* > *gas*, *UNESCO*, *cinerala* stb.). Kár, hogy ez utóbbi rész nem tartalmazza azokat a példákat, amelyek Országának (1975) a -tel végű szavakról és Lotz Jánosnak (1976) a -rama végű szavakról szóló cikkében található.

Nem biztos, hogy a lexikai különbségek bemutatásának az a legjobb módja, ha felsoroljuk, hogy pl. a *plaza* a spanyolból került az AA-ba s 'köztér, piacter' a jelentése (69), hogy a *teach-in* szófajváltással főnevesült s jelentése — Falkné szerint — 'érdekes témáról tartott vita vendég előadóval egyetemen, főiskolán' (76), vagy hogy a valamelyik indián nyelvből kölcsönözött *caucus* 'pártbizottsági jelölő gyűlés'. Az első esetben a *plaza* és a *square* különbségét kellett volna érzékeltetni (lehetőleg nem a különbségeket összehasonló magyar fordítással, hanem angol definícióval és példákkal), a másodikban a Barnhart Dictionary of New English 1963—1972 gazdagon illusztrált példáin (*bike-in*, *camp-in*, *eat-in*, *gay-in*, *mail-in*, *prance-in*, *study-in*) lehetett volna bemutatni egy új és produktív AA szóalkotási módot, a harmadikban pedig a fordítás annyira félrevezeti a mai magyar

olvasót, aki — valljuk meg — édeskeveset tud az amerikai politikai életről, hogy jobb lett volna jelentését meg sem adni. Akkor viszont minek bevenni a könyvbe? — teheti fel bárki a kérdést. Véleményem szerint a *caucus*-nak helye van egy olyan könyvben, amely az AA-ról szól, de ha bevesszük, meg kell magyaráznunk, hogy mit jelent, még akkor is, ha ez esetleg fél oldalas „kulturális kitérőt” igényel.

7. Könyvében a szerző seholsem határozza meg, hogy mit ért amerikanizmuson. Ebből aztán az következik, hogy az AA és a BA eltéréseinek vizsgálata közben többször az azonos szókról ejt szót, például a 84. oldal g) pontjában „amerikai eredetű, de már a brit angolban is évtizedek óta meghonosodott” kifejezéseket találunk.

Jelzéseként még néhány probléma:

1. Nem sokat mond az olvasónak, hogy az AA *rooster* BA megfelelője *cock*, s hogy magyarul mindkettő *kakas* (89). Praktikus, nyelvtanulói szempontból az is fontos, hogy a *cock* az AA-ban valakinek a farkát, pöcsét, vagy faszát jelenti. Ország a szót „közönséges” stílusminősítéssel közli — méltán. Ha szelídelekkübb olvasóim esetleg megdöbbentek az előbbi felsoroláson, képzeljék el, hogy megdöbbentenének saját maguk egy amerikait, akivel *rooster* helyett *cock*-ról társalognának. Az ilyen esetekben jó lett volna valamilyen figyelmeztető jelet, például □-et használni.

2. A szókinés képlékeny. Ma már ritkán hívják az AA-ban *washroom*-nak az illemhelyet (92), helyette középületekben leggyakrabban a *restroom*, a lakásokban, lakóházakban pedig a *bathroom* járja.

3. Nem felel meg a tényeknek, hogy az AA-ban az *Excuse me?*, a BA-ban a *Pardon?* a módja a nem értett szövegre való rákérdezésnek (99). Legfeljebb az lehet igaz, hogy az amerikaiak gyakrabban élnek az előbbi formával, s az angolok inkább az utóbbit kedvelik. Ez is csupán a *pressió* azonban mindaddig, amíg valaki nyelvészeti és statisztikai szempontból is hiteltérdemlően be nem bizonyítja, hogy valóban ez a helyzet. Johansson (1979) például számos esetben bemutatja, hogy az AA és a BA közötti nyelvtani különbségek tradicionális leírását ki lehet egészíteni és pontosabbá lehet tenni.

4. Nagyvonalú szimplifikálása a tényeknek azt állítani, hogy az amerikaiak *Excuse me!*-t mondanak miután ráléptek valaki lábára, a britek viszont (*I'm*) *sorry*-t (99). Borkin és Reinhart (1978) úttörő jelentőségű tanulmánya szerint ugyanis az *excuse me*-t akkor használja az amerikai, amikor az etikettnek egy múltbeli vagy nyomban bekövetkező megsértése miatt, vagy valami más apróbb sértés miatt kér bocsánatot. Az (*I'm*) *sorry* viszont a beszélő vagy a beszédpártnak által elszenvedett kellemetlenség feletti döbbenet (= *dismay*) vagy sajnálkozás kifejező eszköze.

8. Jó, hogy a Függelékben részleteket közöl a szerző az amerikai A. H. Marckwardt és az angol R. Quirk „A Common Language” című, 1964-i művéből és az International Herald Tribune „nyelvművelő rovatából”. Ez utóbbiban különösen tetszik, hogy a szemelvények 1981. január 5-i cikkel zárulnak, ami egy Magyarországon 1982. közepén megjelent könyv esetében nem kis dolog.

Kár viszont, hogy Falkné Bánó Klára a nálunk hozzáférhető szakirodalomnak sem vette jelentős részét figyelembe (pl. *American Speech, Language, English Studies*, az 1961. utáni angol szavak Barnhart-szótárai stb.), s hogy könyvét csupán brit angol anyanyelvű emberrel lektoráltatta, amerikaival nem. Bizony elkelt volna egy amerikai lektor is! Így munkájáról nem mondhatunk mást, mint hogy az is egyike a „félkomoly” könyveknek. Ennél többre futja már Magyarországon is...

KONTRA MIKLÓS

Irodalom

- ALLWOOD, MARTIN S., *American and British: A Handbook of American-British Language Differences*. Mulsjö, Sweden. Anglo-American Center. 1964.
- The Barnhart Dictionary of New English 1963—1972. Clarence L. Barnhart, Bronxville, N. Y., 1973.
- The Second Dictionary of New English. Barnhart Books, Bronxville, N. Y. 1980.
- BORKIN, ANN és SUSAN M. REINHART, *Excuse Me and I'm Sorry*. TESOL Quarterly 12 (1978): 57—69.
- FRANCIS, NELSON W. *The Structure of American English*. The Ronald Press Company, New York. 1958.
- JOHANSSON, STIG, *American and British English Grammar: An Elicitation Experiment*. *English Studies*, Vol. 60 No. 2 (1979): 195—215.

- JONES, DANIEL, *An Outline of English Phonetics*. Ninth edition (reprint, with further alterations). W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge 1962.
- KENYON, JOHN SAMUEL és THOMAS ALBERT KNOTT, 1953. *A Pronouncing Dictionary of American English*. G and C Merriam Company Publishers. Springfield, Mass. 1953.
- LAWENDOWSKI, B. és J. PANKHURST, *British and American English: A Comparison of the Grammar and Vocabulary*. PWN, Warszawa 1975.
- LOTZ JÁNOS, A *-rama* képző az amerikai angol nyelvben. Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat, Budapest 1976. 317—319.
- MAGAY TAMÁS—LUKÁCSNÉ LÁNG ILONA, *Anglicizmusok—Amerikanizmusok*. 5000 angol szólás és kifejezés. Terra, Budapest 1966.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *Bevezetés az amerikanisztikába*. Tankönyvkiadó, Budapest 1972.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *On a new morpheme*. *Studies in English and American*, Vol. 2 (1975): 371—377.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *Angol—magyar kéziszótár*. Tizedik, újból átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- QUIRK, RANDOLPH et al., *A Grammar of Contemporary English*. Longman, London 1972.
- WINDSOR LEWIS, J., *A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English*. Oxford University Press, London 1972.

David Stampe: A Dissertation on Natural Phonology

IULC, Bloomington 1979. xxv + 84 l.

Az ismertetésre kerülő mű három részből áll. A középső, legterjedelmesebb rész (1—74) a szerző 1973-ban írt doktori disszertációját tartalmazza. Ezt megelőzi, egyfajta bevezetés gyanánt, egy 1969-es cikke (*The Acquisition of Phonetic Representation*, i—xxv). A kötetet záró *Afterthoughts* című rész (75—84) lábjegyzetszerűen tartalmazza a szerző elméletében 1973 óta bekövetkezett változások összefoglalását. Ismertetésünkben a középső rész, a szorosán vett disszertáció bemutatására fogunk szorítkozni, de a főbb pontokon utalni fogunk a Vennemann-féle „természetes generatív fonológia” megfelelő megállapításaira, ezzel próbáljuk a Stampe-féle elméletet a maga tudománytörténeti kontextusába ágyazni.

1. Egy nyelv fonológiai rendszere Stampe szerint univerzális fonológiai folyamatok egy velűnkszületett rendszerének maradványa. A nyelvvelsajáttítás során a gyermek nyelvi tapasztalatainak fényében egyes folyamatokat elnyom, másokat módosít, ismét másokat fenntart: alapján véve így alakítja ki magában az adott nyelv fonológiai rendszerét. Kiinduló („nyelv-ártatlan”) állapotában a velűnkszületett fonológiai rendszer a beszédre vonatkozó megszorítások teljességét fejezi ki: fonológiai folyamatok egy teljes, határtalan és rendezetlen halmazát tartalmazza. A legszélsőségesebb folyamatok rendszerint csak a nyelvvelsajáttítás kezdetén, egészen kis gyermekeknél figyelhetők meg: a hangsúlytalan szótagok törlése, a mássalhangzókapcsolatok és a koartikulációk drasztikus egyszerűsítése, az obstruensek laza (zöngés) zárhangokként történő realizálása, a nyelvvel képzett mássalhangzók koronalizálása, a magánhangzók [a]-ban való egybeesése jellemzi a nyelvvelsajáttítás kezdeti szakaszát. A felnőtt fonológiai rendszere megtartja a velűnkszületett rendszer mindazon vonásait, amelyek az adott nyelv kiejtésének elsajáttítása során érintetlenek maradtak. (Hangváltozás akkor következik be egy nyelvben, ha a gyerekek elmulasztja egy olyan velűnkszületett folyamat elnyomását, amely a sztenderd nyelvben — a felnőttek nyelvében — nem működik.)

2. A fonológiai folyamatok olyan mentális műveletek, amelyek az egyén beszéd-képessége számára nehézséget jelentő hangok vagy hangszekvenciák egy osztályát egy minden tekintetben azonos, de az illető nehézséget nélkülöző osztállyal cserélik fel. A fonológiai folyamatok két fajtáját különböztethetjük meg. A kontextustól független (context-free) folyamatok általában formális, lassú beszédben, a kontextustól függő (context-sensitive) folyamatok ellenben rendszerint informális, gyors beszédben működnek. A mögöttes ábrázolásokat meghatározó folyamatok főképpen (bár egyáltalán nem kizárólag) kontextustól függetlenek (paradigmatikusak), míg a csupán felszíni ábrázolásokat meghatározók túlnyomórészt kontextustól függők (szintagmatikusak).

Az allofónok olyan hangok, amelyek nem fordulnak elő mögöttes (fonemikus) ábrázolásokban, hanem csak felszíni (fonetikai) ábrázolásokban szerepelnek egy kontextus-

tól függő „allofonikus” folyamat következtében. Allofonikus folyamatnak nevezzük azokat a folyamatokat, amelyek a nyelv mögöttes fonológiai ábrázolásaiban nem szereplő hangokat hoznak létre. A természetes fonológiában bizonyos hangoknak egy nyelv mögöttes fonológiai ábrázolásaiban való nem-előfordulása annak tudható be, hogy a nyelv fonológiai rendszerének egy folyamata az adott hangot eltávolította onnan (átalakította valamely más hanggá). Az „allofonikus” folyamat fogalma ennél fogva olyan (tetszőleges) folyamatokra utal, amelyek a rendszer egy általánosabb folyamata által korábban eltávolított hangokat hoznak létre (részletesebben lásd alább, a 4. pontban).

3. Stampe és Vennemann egyaránt úgy vélik, szemben a generatív fonológia eredeti álláspontjával, hogy nincs különbség a fonetikailag motivált szabályok (Stampe terminológiájával: természetes folyamatok) és a szótári redundanciaszabályok között. Minden természetes folyamat mind a mögöttes szinten, mind pedig a levezetések során működésbe lép, illetve érvényesül (Stampe esetében bizonyos megszorításokkal, lásd a 4. pontot). Másfelől mindkét elmélet különbséget tesz a sztenderd generatív fonológiában ’fonológiai szabályok’-nak nevezett szabályok két fajtája között. Stampe-nél ez a megkülönböztetés a természetes fonológiai folyamatok (amelyek szerinte velünk születettek) és a tanult fonológiai szabályok között áll fenn. Egy példa a természetes folyamatokra az angol [th] és [t] közötti alternáció: az előbbi hangsúlyos szótag kezdetén, az utóbbi /s/ után fordul elő. Tanult szabály viszont az angolban a /k/—/s/ és a /g/—/j/ alternáció a (neo)latin eredetű szavakban: *electric* [k] ’elektromos’ — *electricity* [s] ’elektromosság’; *pedagogue* [g] ’pedagógus’ — *pedagogy* [j] ’pedagógia’. (Stampe szellemes megjegyzése szerint a folyamatok olyan megszorítások, amelyeket a beszélő hoz magával a nyelv számára, míg a szabályok olyan megszorítások, amelyeket a nyelv hoz magával a beszélő számára.)

E kétféle szabálytípust többek között az alábbiak jellemzik: Először, a tanult szabályok érzéketlenek a nyelvbotlásokra, míg a folyamatoknak a nyelvbotlás előfordulása után is működniük kell. Így a *Scotch tape* [skoč thepp] ’egy magnószalag-márka’ kifejezésből [kħəč stepp] lesz, ahol a hehezet elhelyezése a szókezdetek eltévesztése után történik meg; ellenben a *cynical guys* [sinik] gayz] ’cinikus fickók’ nyelvbotlásos formája [ginik] sayz], nem pedig *[jinik] kayz] lesz, tehát a tanult szabály nem működik a szókezdő mássalhangzók összecserélése után. Másodsor, egy egynyelvű beszélő számára nehézségbe ütközik egy természetes folyamat elfojtása: angol anyanyelvűek nehezen tudják megtanulni, hogy ne hehezettel ejtsék a megfelelő helyzetű zöngétlen zárhangokat, ha idegen nyelvet tanulnak, ugyanakkor könnyűszerrel ejtenek ki olyan „szavakat”, mint pl. *electricity*. Harmadsor, egyes természetes folyamatok fakultatívak is lehetnek (pl. az amerikai angol „flapping”: a beszélők mondhatnak [prithij]-t [priri:] helyett a *pretty* ’csinos’ szóban), a tanult szabályok viszont sosem fakultatívak: az *electricity* ejtés nyelvi tréfa, nem valódi lehetőség. Végül, a tanult szabályok gyökeres változásokat hozhatnak létre, pl. /k/ helyett /s/, míg a természetes folyamatok minimális helyettesítéseket hajtanak végre.

Hasonló (de nem teljesen azonos) különbségtétellel találkozunk a Vennemann-féle természetes generatív fonológiában. Itt a fonetikailag motivált szabályok és a morfoszintaktikai motivációjú szabályok között áll fenn a kettősség. Az előbbieket megfelelően Stampe természetes folyamatainak: olyan szabályok, amelyek kizárólag fonetikai terminusokban megadhatók, tehát csak fonológiai jegyek és fonológiai határjelölők (szótághatár és szünet) szerepelnek bennük; olyan szabályok, amelyek fakultatívak lehetnek, de kivételekkel nem rendelkezhetnek (még ’látszólagos’ kivételekkel, azaz más, rájuk következő szabályok által létrehozott „kivételekkel” sem); továbbá fonetikai funkcióval rendelkező, univerzálisan természetes szabályok egy véges halmazához tartoznak. A másik szabálytípus (ezeket Hooper, a természetes generatív fonológia másik jeles képviselője morfofonikus szabályoknak nevezi) Stampe tanult szabályainak felel meg. Fomális megadásukhoz mindig szükség van valamilyen nem-fonetikai információra, tehát morfológiai vagy szintaktikai kategóriacímekre, diakritikus jegyre, vagy nyelvtani határjelölőre (pl. szóhatárra). Így például a Stampe példájában szereplő *k* → *s* típusú tanult szabály csak neolatin eredetű szavakban működik: ez diakritikus jegy alkalmazását teszi szükségessé. Az ilyen szabályok alól lehetnek kivételek: általában vannak is. Funkciójuk nem fonetikai; gyakran grammatikai vagy szemantikai (pl. egy bizonyos morfológiai kategória jelölése). Más esetekben funkciótlannak alternációkról van szó, amelyek régvolt természetes folyamatok maradványai, s amelyek emiatt különösen alkalmasak arra, hogy analógiás kiterjesztéssel új funkciót nyerjenek, vagy analógiás kiegyenlítődé révén eltűnjenek. Funkciójukból következően az effajta szabályok fonetikai szempontból nem szükségképpen természetesek.

Az említett, mindkét elméletben megtalálható különbségtétel igen jelentős a fonológiai és morfológiai jelenségek megértése, a 'természetes' szabályok tanulmányozása és a történeti hangváltozások megmagyarázása szempontjából. Ebben a fontos vonásban tehát Stampe természetes fonológiája és Vennemann természetes generatív fonológiája megegyezik, más szempontból viszont, különösen a mögöttes (szótári) alakok számára kijelölt ábrázolási szint megválasztása tekintetében, lényegesen eltérnek egymástól.

4. Stampe három elvet ad meg, amelyek a mögöttes alakok megválasztását szabályozzák:

- (1) Egy alak mögöttes ábrázolása csak annyira absztrakt, amennyire valamennyi természetes fonológiai folyamatok révén levezethető felszíni formájának kiejtése ezt szükségessé teszi.
- (2) A fonológiai ábrázolások minden szinten teljesen jellemzettek (specifikáltak): $n e m$ archisegmentálisak.

Ez utóbbi elv szerint pl. az angolban egy /s/-t követő zárhang [–zönge] jeggyel rendelkezik, nem hagyható benne üresen a [zönge] jegy értéke. Ezen a ponton egyetértés mutatkozik Stampe és Vennemann között, viszont a természetes generatív fonológián belül nézeteltérés van Vennemann és Hooper között, vö. Joan B. Hooper, *The archi-segment in natural generative phonology*: *Language* 51 (1975): 536–560.

- (3) Fonetikai szegmentumok egy osztálya ki van zárva a mögöttes ábrázolásokból, ha:
 - (a) kimerítően levezethető az adott nyelvben működő természetes folyamatok révén, és
 - (b) van egy paradigmikus folyamat, amely eltávolítja ezt a szegmentum-osztályt.

A 'paradigmatikus folyamat' kifejezés olyan kontextustól független szabályra utal, amely a mögöttes ábrázolásokon működik, és a nyelvben előforduló fonémák előszámolására szolgál. Így ha egy L nyelvben minden obstruens-fonéma zöngétlen, és zöngés obstruensek csak intervokális helyzetben fordulnak elő, akkor L-ben van egy (4) alakú paradigmikus folyamat, amely a mögöttes ábrázolásokon működik, megelőzve a felszíni alakok levezetésében szereplő (5) szintagmatikus folyamatot:

- (4) [– szonoráns] → [– zönge]
- (5) [– szonoráns] → [+ zönge] / V__V

A paradigmikus folyamat megállapítást tesz L fonémarendszerétől és kizárja a zöngés obstruenseket a szótári ábrázolásból. Így Stampe elméletében a szótárban allofonikus váltakozás nem jelenik meg.

Vennemann megfogalmazása szerint a természetes generatív fonológia célja „univerzális megszorítások egy rendszerének felállítását, amely eléggé erős ahhoz, hogy a nyelvést egy nyelv elemzésekor rákényszerítse egy olyan nyelvten megalkotására, amely közvetlenül modellálja az illető nyelv alapjául szolgáló generatív és analitikus képességek mentális reprezentációját” (Theo Vennemann, *Phonological uniqueness in natural generative grammar*: *Glossa* 6 [1972]: 105–116, 110. l.). E cél elérése érdekében Vennemann a nyelvten fonológiai alkotórészére vonatkozólag két feltételt fogalmaz meg: a 'rendezetlenségi feltételt' (No Ordering Condition) és az 'erős természetességi feltételt' (Strong Naturalness Condition). A NOC kimondja, hogy a fonológiai szabályok nem lehetnek külsőlegesen rendezettek (extrinsically ordered), hanem tetszőleges sorrendben működnek, ami azt jelenti, hogy egy szabály minden egyes alkalommal működésbe lép, amikor a szóbanforgó alak kielégíti a szabály szerkezeti leírását. „A külsőlegesen rendezett szabályok elleni tilalom — írja Vennemann — természetes módon végetvet a transzformációs-generatív fonológusok kedvenc időtöltésének, ami annak a kérdésnek föltevéséből és megválaszolásából áll, hogy 'Miből származik x?'. Ha x nem valamely y nyilvánvalóan szabályos (szabállyal generált) pozicionális variánsa, x nem 'származik' semmiből; a természetes generatív fonológiában tehát komolyan vesszük a Postal-féle Természetességi Feltételt” (i. m. 111). Az ilyen értelemben komolyan vett természetességi feltétel (az SNC) az alábbi két követelményt támasztja:

- (6) a) A morféma nem-alternáló részeinek szótári ábrázolása azonos azok fonetikai ábrázolásával.
- b) A tövek szótári ábrázolása azonos a paradigma valamely tőallomorfiájával, plusz szuppletív szabályok egy (gyakran üres) halmazával.

Ázáltal, hogy a morféma fonetikai formájukban vannak feltüntetve a szótárban (ahol a 'fonetikai' jelző a fonetikai részletességnek azt a fokát jelenti, amely megnyilatkozásról megnyilatkozásra következetesen azonos), az ábrázolási szintek különválasztásának problémája megszűnik, mivel csupán egyetlen ábrázolási szint létezik. Az SNC-ből következik az is, hogy a természetes generatív fonológiában (akárcsak Stampe modelljében) nem tesznek különbséget szótári redundanciaszabályok és fonológiai szabályok között. Lássuk egy magyar példán, hogy ez mit jelent.

A magyarban a nazális-hasonulás szabálya meglehetősen általános szabály (folyamat), amely morfémán belül (mint (7)-ben) és morfémahatáron keresztül (mint (8)-ban) egyaránt működik:

(7)	<i>ember</i>	(bilabiális [m])	(8)	<i>van baj</i> [m]
	<i>szenved</i>	(labiodentális [m])		<i>honvéd</i> [m]
	<i>hinta</i>	(dentális [n])		<i>széttől</i> [n]
	<i>pony</i>	(palatális [ny])		<i>vén tyúk</i> [ny]
	<i>ringat</i>	(veláris [ŋ])		<i>mindenkor</i> [ŋ]

A transzformációs-generatív nyelvtanban külön-külön kell megfogalmazni a (7)-beli szabályszerűséget egy szótári redundanciaszabály (morfémaszerkezeti feltétel), a (8)-beli szabályszerűséget pedig egy fonológiai szabály formájában. A természetes generatív fonológiában, ezzel szemben, a nazálisok a szótárban is hasonult formájukban jelennek meg:

(9) [ember] [szenjved] [hinta] [ponyty] [ringat]

A nazális-hasonulás szabálya, mint minden fonetikailag kondicionált (fonetikai feltételeken alapuló) szabály, kétarcú: a szótári elemeken jólformáltsági feltételként működik, a levezetések során pedig generatív módon, amikor a szerkezeti leírását valamely hangsor kielégíti.

Az említett feltételek révén rendkívül konkrét fonológiai leírások jönnek létre, amelyekben minden szabály a nyelv felszíni alakjaira érvényes általánosítást fejez ki. A fonológiailag és morfo-szintaktikailag motivált szabályok közötti, fentebb említett különbség ugyancsak e feltételek automatikus következménye.

5. Visszatérve ismertetésünk tulajdonképpeni tárgyára, nézzük meg, hogyan kezelné Stampe a magyar nazális-hasonulás jelenségét. Az [n] → [m] (*van baj*) és az [n] → [ny] (*vén tyúk*) behelyettesítés Stampe rendszerében morfofonemikus, mert a magyarban nincsen olyan általános (paradigmatikus) folyamat, amely az /m/-t és az /ny/-t kizárná a mögöttes ábrázolásokból (mássalval: az /m/ és az /ny/ a magyarban fonémák, a fonéma-rendszer tagjai). Ezzel szemben az [n] → [m] (*honvéd*) és az [n] → [ŋ] (*mindenkor*) allofonikus folyamatok, mivel a [m] és a [ŋ] csak olyankor fordul elő, amikor hasonulás révén jön létre. Azok az általános folyamatok, amelyek kizárják a [m]-t és a [ŋ]-t a mögöttes ábrázolásokból, [m] → [m]/[n], illetve [ŋ] → [n]. A (7)-beli szavak szótári ábrázolása tehát Stampe szerint (10) lesz.

(10) [ember] [szenved] [hinta] [ponyty] [ringat]
[ember] vagy [szemved]

(Összehasonlításképpen: a strukturalista fonológia és a hagyományos magyar nyelvtani felvétel keretében a fenti szavak szótári alakja megegyezik a helyesírásnak megfelelő *ember*, *szenved*, *hinta*, *pony* és *ringat* alakokkal. A sztenderd generatív fonológiában a szóbanforgó nazálisok képzési hely szerint meghatározatlanul, az N morfofonéma — pontosabban a [+nazális] jegy — formájában jelennek meg a szótárban: *eNber*, *szeNved*, *hiNta*, *poNty*, *riNgat*.)

6. A nyelvek fonológiai rendszerének magyarázata, mint láttuk, Stampe szerint két lépésben történik. A közvetlen magyarázatot az univerzális fonológiai folyamatok szolgáltatják, ezek viszont a maguk részéről visszavezethetők bizonyos fonetikai okokra (minimális kiejtési nehézség, maximális hallás utáni megkülönböztethetőség). Mármint: a folyamatok, miközben a nehézségeket a maguk szempontjából megfelelően feloldják, összeütközésbe kerülnek más folyamatokkal. Stampe megfogalmazása szerint „beszéd-képességünk korlátaiból eredő nehézségeink leküzdésére a természet nem egyetlen koherens rendszert, hanem erősen specifikus és részlegesen egymásnak ellentmondó folyamatok egy halmazát bocsátotta rendelkezésünkre. Nem kétséges, hogy ezen folyamatok egymást keresztező célszerűsége egyszerűen a beszédképesség egymásnak ellentmondó tulajdonsá-

gait tükrözi, hiszen biológiai szempontból a beszéd szervek csak másodlagosan szolgálják a beszéd céljait. A beszélő állat nem tökéletesen alkalmas a beszédre. Sőt, még arra is csak tökéletlenül képes, hogy alkalmatlanságát a minimálisra csökkentő hangrendszereket fejlesszen ki" (42). Ennek ellenére a világ nyelvei meglehetősen jól megbirkóznak ezzel a feladattal. Az egymásnak ellentmondó folyamatok elfojtása, korlátozása, illetve megfelelő rendezése révén minden nyelv kialakítja a maga koherens, ellentmondásmentes fonológiai rendszerét. Ezek megismeréséhez azonban elengedhetetlen a mélyben munkáló folyamatok mibenlétének és működési elveinek feltárása.

SIPTÁR PÉTER

TARTALOMJEGYZÉK

SEBESTYÉN ÁRPÁD: Kálmán Béla hetvenéves	3
SCHMIDT ÉVA—HUSZÁR LAJOS: Egy kis-szoszvai osztják medveének [An Ostyak Bear-Song from the Little Sosva Region]	9
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	35
UTASI-MCROBBIE, ZITA: Adjacent Stresses in Relation to Overlength	45
DE SIVERS, FANNY: Ethnogrammatik und Ethnogrammatisches aus dem finnisch-ugrischen Wohnraum	55
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—SIPTÁR PÉTER: Indulatszók és szófajok [Interjections and „Partes orationis”]	67
SZABOLCSI ANNA: A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről [On the Specific/Non-Specific Distinction]	83
GÓSY MÁRIA—OLASZY GÁBOR: A gépi beszéd megértése (Az UNIVOICE magyar nyelvű, azonos idejű, számítógépes szövegszintetizáló rendszer percepciós vizsgálata) [The Perception of Machine Voice (Examination of the UNIVOICE, Hungarian Speaking, Real Time Text-to-Speech Synthesizing System)]	93

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

VÉRTES EDIT: Adalékok a déli osztják affrikátákhöz [Beiträge zu den Affrikaten des Südostjakischen]	105
HONTI LÁSZLÓ: Az ósosztják *č képviselői a déli osztják nyelvjárásokban [Die Vertretungen von uestjakisch *č in den südostjakischen Mundarten]	111
MAROSÁN LAJOS: Gégezárlhang és (pre)aspiráció az erdei nyenyecben [Glottal Stop and (Pre)aspiration in Forest Nenets]	117
TAKÁCS LAJOS: <i>Cselöke</i> ['Stab, Schlagstock']	123
RÓNA-TAS ANDRÁS: Újabb adatok a <i>kazár</i> népnév történetéhez [Some New Data on the History of the Ethnonym <i>Khazar</i>]	126
BESE LAJOS: Népmesei személynevek a mongolban [The Naming of Characters in Mongolian Folk-Tales]	134
GLEASON, JEAN BERKO: Insights from the Extraordinary: Some New Trends in American Psycholinguistics	140

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

BERECZKI GÁBOR: Paula Palmeos hetven éves	149
SZENTGYÖRGYVÁRI ARTÚR: Nyelvészkonferencia Tokióban	150
KONTRA MIKLÓS: Egy amerikai regionális konferenciáról	157
FODOR ISTVÁN: Afrika nyelvei és a mai afrikaisztika egy új kézikönyv tükrében ..	159
HONTI LÁSZLÓ: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III. Acta sectionis linguisticae	191
CSÚCS SÁNDOR: Kálmán Béla: Munkácsi Bernát	193
VIKÁR LÁSZLÓ: Н. И. Бояркин: Мокшэрзянь народной музыкальной искусстваны памятникне	196
BRADÉAN-EBINGER NELU: Aarand Roos: Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas	197
BRADÉAN-EBINGER NELU: Raimo Raag: Lexical Characteristics in Swedish Estonian	199

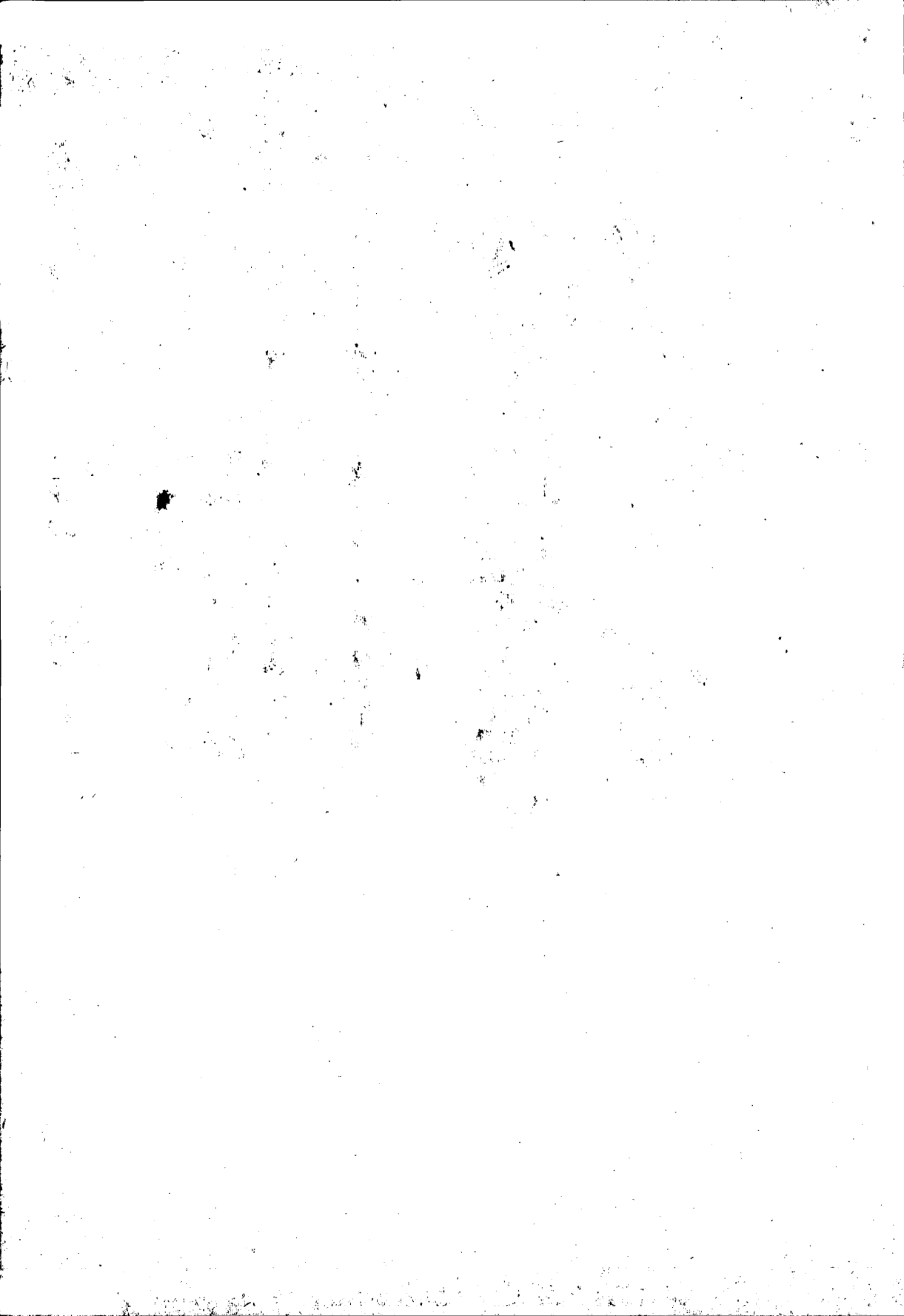
RÉDEI KÁROLY: Markó Imre Lehel: Kiskanizsai Szótár	201
BALOGH LAJOS: Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana	202
FARKAS VILMOS: Jókai-kódex XIV—XIV. század	205
BÜKY BÉLA: Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben	207
FARKAS VILMOS: Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek törté- nete	210
KÁROLY SÁNDOR: Zsilka János: Jelentés-integráció	211
KEMÉNY GÁBOR: Erdélyi János: Filozófiai és esztétikai írások	213
SZENDE TAMÁS: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII	215
SZABOLCSI ANNA: James E. Copeland—Philip W. Davis (szerk.): The Seventh LACUS Forum 1980	220
GÓSY MÁRIA: Gerhart Lindner: Grundlagen und Anwendung der Phonetik ...	221
KOVÁCS ÉVA: Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból ...	223
NÁDASDY ADÁM: Kontra Miklós: A nyelvek közti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre	229
KONTRA MIKLÓS: Dezső László (szerk.): Contrastive Studies Hungarian-English	231
KONTRA MIKLÓS: Falkné Dr. Bánó Klára: Amerikai angol—brit angol (Az amerikai angol sajátosságai és eltérései a brit angoltól)	236
SIPTÁR PÉTER: David Stampe: A Dissertation on Natural Phonology	240

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. II. 21. – Terjedelem: 21,7 (A/5) ív

83.11767 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 35 Ft
Előfizetési ára egy évre: 70 Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST